

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

**ДЕСПОТИ У ВИЗАНТИЈИ
И ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА**

SERBISCHE AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE

SONDERSCHRIFTEN

BAND CCCXXXVI

BYZANTINISCHES INSTITUT

BAND 8

BOŽIDAR FERJANČIĆ

DIE DESPOTEN IN BYZANZ
UND
DEN SÜDSLAVISCHEN LÄNDERN

Angenommen in der Sitzung der Klasse für Sozialwissenschaften
der Serbischen Akademie der Wissenschaften und Künste vom 28. Juni 1960.

Herausgeber

GEORG OSTROGORSKI

Mitglied der Akademie

Direktor des Byzantinischen Instituts

BEOGRAD

1960

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА СССХХХVI

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
КЊИГА 8

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

ДЕСПОТИ У ВИЗАНТИЈИ И ЈУЖНОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА

Примљено на скупу Одељења друштвених наука
Српске академије наука и уметности, 28 јуна 1960.

Уредник
Академик ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ
Директор Византолошког института

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА

Научно дело

БЕОГРАД
1960

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES
Stacks
NOV 11 1980

Слог: Издавачке установе „Научно дело“, Београд, Вука Караџића 5
Штампа и повез: Графичког предузећа „Академија“, Београд, Космајска 28

С А Д Р Ж А Ј

СКРАЋЕНИЦЕ ЧЕШЋЕ НАВОЂЕНИХ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ . . .	V
I. ЗНАЧЕЊА РЕЧИ ДЕСПОТ У ВИЗАНТИСКИМ ИЗВОРИМА ОД IV ДО XV ВЕКА	3
II. ДРЖАВНО-ПРАВНИ КАРАКТЕР ТИТУЛЕ ДЕСПОТА	9
III. ЦАРИГРАД	27
• 1. Деспоти пре 1204 године	27
2. Време Латинског царства у Цариграду (1204—1261)	33
3. Обновљено Византиско царство (1261—1453)	36
IV. ЕПИР	49
1. Питање титуле Михајла I и Теодора I Анђела	49
2. Деспоти из породица Анђела и Орсинија (1225—1347)	58
3. Остали деспоти са поседима у Епиру	78
V. СОЛУН	89
VI. МОРЕЈА	104
1. Чланови царске породице са поседима у Мореји	105
2. Карактер морејских поседа чланова династије Палеолога	126
VII. БУГАРСКА	141
VIII. СРБИЈА	156
1. Деспоти XIV века	157
2. Деспоти XV века	182
3. Деспоти које постављају угарски краљеви	194
ЗАКЉУЧАК	205
ZUSAMMENFASSUNG	208
РЕГИСТАР	219

Присјућајући пре неколико година исцртавању које се односило на врсте и карактеристике повећа поштеклих из канцеларија византијских десноћа, зајазили смо да је у науци остао неистинитан и много шири проблем карактера и суштинине истинитицује десноћа у Византијском царству. У жељи да се та разлика донекле појасни почели смо са истинитивањем историје и карактера истиницуле десноћа не само у Византији, већ и у суседним јужнословенским земљама: Бугарској и Србији. Свесни тога да сви резултати до којих смо дошли нису дефинитивни, желимо да буду полазна тачка за даља исцртавања истинитицуја позно-византијског периода.

Користимо прилику да изразимо дубоку захвалност академику Георгију Осиповићу за свесрдну и драгоцену помоћ у току читавог рада. Истовремено захваљујемо и члановима комисије за одбрану докторске дисертације Др. Франи Баришићу и Др. Јадрану Ферлуги на примедбама и саветима. Дугујемо захвалност и Српској академији наука и уметности, као и њеном Византолошком истинитицују, који су омогућили објављивање овог рада.

У Београду 1 октобра 1960.

Б. Ф.

СКРАЋЕНИЦЕ ЧЕШЋЕ НАВОЂЕНИХ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

I. ИЗВОРИ

Acta Albaniae I—II	I. Thallóczy, C. Jireček, E. Šufflay, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia I—II, Vindobonae 1913, 1918
Akropolites	G. Acropolitae Opera I, ed. A. Heisenberg, Leipzig (Teubner) 1903
Chalkokondyles	L. Chalcocondylae historiarum demonstrationes I—II, ed. E. Darkó, Budapestini 1922—1927
Choniates	N. Choniatae Historia, ed I. Bekkerus, Bonnae 1835
Chronicle of Morea	The Chronicle of Morea, ed J. Schmitt, London 1904
Cydonès	D. Cydonès, Correspondance, ed. G. Cammelli, Paris 1930
Diplomatarium Veneto-Levantinum	Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res Venetas, Graecas atque Levantis illustrantia I—II, ed. G. Thomas, Venetiis 1880
Dölger, Aus den Schatzkammern .	F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948
Dukas	Ducas, Istoria turco-bizantina (1341—1462), ed. V. Grecu, Bucarest 1958
N. Gregoras	N. Gregorae Byzantina Historia I—III, ed. L. Schopenus, Bonnae 1829—1855
Hopf, Chroniques	C. Hopf, Chroniques gréco-romanes, Berlin 1873
Jorga, Notes	N. Jorga, Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle I—VI, Paris 1899—1915
Ивић, Печати и грбови	A. Ивић, Стари српски печати и грбови. Прилог српској сфрагистици и хералдици, Нови Сад 1910.
Kantakuzenos	I. Cantacuzeni eximperatoris Historiarum I—III, ed. L. Schopenus, Bonnae 1828—1835
Kinnamos	I. Cinnami Epitome rerum ab Joannae et Alexio Comnenis gestarum, ed. A. Meineke, Bonnae 1836
Константопулос	K. Константинопулос, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα, Αтина 1917
Kritobulos	Critobuli Historiarum, ed. Müller, Fragmenta historicorum Graecorum V (1870)
Ламброс-Амандос	Στ. Λάμβρου, Βραχέα Χρονικά, έκδ. επιμελεία Κ. Ι. Αμάντου, Αтина 1932
Ламброс, П. П.	Сп. Ламброс, Παλαιολογεία και Πελοποννησιακά I—IV, Αтина 1912—1930

- Ламброс, Σφραγιδες Сп. Ламброс, Σφραγιδες τῶν τελευταίων Παλαιολόγων καὶ τῶν περὶ αὐτοῦς, Νέος Ἑλληνομνημεῶν 1 (1904) 416—432
- Лампсидос О. Лампсидос, Μιχαήλ τοῦ Παναρέτου. Περί τῶν μεγάλων Κομνηνῶν, Атина 1958
- Lemerle-Solovjev, Trois chartes P. Lemerle — A. Solovjev, Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumas (Mont Athos), Sem. Kond. 11 (1940) 127—146
- Lemerle, Trois actes P. Lemerle, Trois actes du Despote d'Épire Michel II concernant Corfou, connus en traduction latine, Προσφορά εἰς Στ. Κυριακίδη, Солун 1953, 405—426
- Loenertz, Chronicon R. J. Loenertz, Chronicon breve de Graecorum imperatoribus, ab anno 1341 ad annum 1453 e codice Vaticano graeco 162, ЕРБЗ 28 (1958) 204—215
- Ljubić, Listine Š. Ljubić, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mlatačke republike I—X, Zagreb 1868—1891
- Ljubić, Opis jug. novaca Š. Ljubić, Opis jugoslovenskih novaca, Zagreb 1875
- Макушев I В. Макушев, Исторические памятники южных Славян и соседних им народов I, Варшава 1874
- Макушев II В. Макушев, Исторјски споменици Јужних Словена и околних народа II, Београд 1882
- Марковић, Виз. повеље М. Марковић, Византиске повеље Дубровачког архива, ЗБРВИ 1, Београд 1952, 205—262
- М. М. F. Miklosich et J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana I—VI, Vindobonae 1860—1890
- Мерциос К. Мерциос, Μνημεῖα μακεδονικῆς ιστορίας, Солун 1947
- Migne P. G. J. P. Migne, Patrologiae cursus completus. Series graeco-latina, Paris 1857 sq.
- Millet, Inscriptions G. Millet, Inscriptions byzantines de Mistra, Bulletin de correspondance hellénique 23 (1899) 97—156
- Mon. serbica F. Miklosich, Monumenta serbica, Vindobonae 1857
- Новаковић, Зак. споменици С. Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912
- M. Philae, Carmina M. Philae Carmina I—II, ed. E. Miller, Parisiis 1855
- Phrantzes I G. Phrantzes, Chronicon I, ed. J. B. Papadopoulos, Leipzig (Teubner) 1935
- Pitra J. B. Pitra, Analecta sacra et classica. Spicilegio Solesmensi parata VI, Parisiis-Romae 1891
- Попруженко М. Г. Попруженко, Синодик на царя Борила, София 1925
- Pseudo-Kodinos Pseudo-Kodinos, De officialibus Palatii Constantinopolitani et de officiis Magnae Ecclesiae, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1839
- Pressutti I—II P. Pressutti, Regesta Honorii III Papae I—II, Roma 1888, 1895
- Ралис-Потлис Ралис-Потлис, Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων V, Атина 1858
- Sabatier J. Sabatier, Description générale des monnaies byzantines I—II, Graz 1956

- Сатас К. Н. Сатас, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, Венеција — Париз 1872—1894
- Sathas, Documents C. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen âge I—IX, Paris 1880—1890
- Schlumberger, Sigillographie G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1883
- Соловјев—Мошин А. Соловјев — В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936
- Стојановић, Повеље и писма Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I—II*, Београд — Сремски Карловци 1929, 1934
- Стојановић, Родослови и летописи Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927
- Стојановић, Записи и натписи Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I—VI*, Београд 1902—1926
- Tafel — Thomas G. L. F. Tafel und G. M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig I—III*, Wien 1856—7
- Thallóczy—Áldásy L. Thallóczy — A. Áldásy, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum*, Budapest 1907
- Thiriet, Régestes F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie I (1329—1399)*, Paris 1958
- Васиљевски, Epirotica Epirotica saeculi XIII, ed. В. Васиљевский, В. В. 3 (1896) 233—299
- Вейс Н. Вейс, *Σερβικά και βυζαντινά κράμματα Μεταώρου, Βυζαντίς 2* (1911)
- Житије Стефана Лазаревића Константин Филозоф, *Житије Стефана Лазаревића деспота српског*, издао В. Јагић, *Гласник СУД 42* (1875)
- Зорас Г. Зорас, *Χρονικὸν περὶ τῶν Τουρκῶν σουλτάνων*, Атина 1958

II. ЛИТЕРАТУРА

- Анастасијевић, Једина виз. царица Д. Анастасијевић, *Једина византиска царица Српкиња*, Београд 1939
- Андрејева, Очерки М. А. Андреева, *Очерки по културе византийского двора в XIII веке*, Прага 1927
- Bréhier, L'origine L. Bréhier, *L'origine des titres impériaux à Byzance. Βασιλεὺς et δεσπότης*, BZ 16 (1906) 161—178
- Бурмов, Историја Н. Бурмов, *История на България през времето на Шишмановци*, Год. на Соф. Ун. ист.-филол. фак., София 1947
- BZ Byzantinische Zeitschrift
- Chapman, Michel Paléologue C. Chapman, Michel Paléologue, restaurateur de l'Empire byzantin, Paris 1926
- Charanis, Βραχέα Χρονικά P. Charanis, *Les Βραχέα Χρονικά comme source historique*, Byzantion 13 (1938) 335—362
- Cognasso, Una crisobolla F. Cognasso, *Una crisobolla di Michele IX Paleologo per Theodoro I di Monferrato*, Studi bizantini 2 (1927) 39—47

- Dölger, Die Entwicklung F. Dölger, Die Entwicklung der byzantinischen Kaisertitulatur und die Datierung von Kaiserdarstellungen in der byzantinischen Kleinkunst, Studies presented to D. M. Robinson II (1953) (=Byzantinische Diplomatie, Ertal 1956, 130—151)
- Dölger, Epikritisches F. Dölger, Epikritisches zu den Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, Archiv für Urkundenforschung 13 (1933) (=Byzantinische Diplomatie, Ertal 1956, 75—101)
- Dölger, Johannes VII. F. Dölger, Johannes VII., Kaiser der Rhomäer 1390—1408, BZ 31 (1931) 21—36
- Dölger, Regesten III F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches III, München 1932
- ΕΕΒΣ Ἐπετηρὶς ἑταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν
- Estopañan I—II J. C. Estopañan, Bizancio y España. El legado de la basilissa Maria y los despotas Thomas y Esaú de Joannina I—II, Barcelona 1943
- Ферјанчић Б. Ферјанчић, О деспотским повељама, ЗБРВИ 4, Београд 1956, 89—114
- Gardner, The Lascarids A. Gardner, The Lascarids of Nicaea, the Story of an Empire in Exile, London 1912
- Gerland I E. Gerland, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel I, Homburg v. d. Höhe 1905
- Grimaldi, Origine M. Grimaldi, Origine e storia degli Angelo-Comneni Imperatori Orientali e Despoti Epiroti, Napoli 1906
- Грујић, Краљица Теодора Р. Грујић, Краљица Теодора, мати цара Душана, ГСНД 1 (1927) 309—329
- ГСНД Гласник Скопског научног друштва
- Guilland, Le césarat R. Guilland, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: le césarat, Orientalia Christ, Per. 13 (1947) 168—194
- Guilland, Le despote R. Guilland, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: le despote, δеспότης, REB 17 (1959) 52—89
- Guilland, Les chapitres R. Guilland, Les chapitres relatifs aux fonctions des dignitaires du traité du Ps. - Codinos: chapitres 5, 6, 7 et 16, Byzantinoslavica 13 (1952—53) 235—251
- Guilland, Les dignitaires R. Guilland, Sur les dignitaires du Palais et sur les dignités de la Grande Eglise du Pseudo-Codinos: chapitres 1—4, 8—13, Byzantinoslavica 15 (1954) 214—219
- Halecki, Un empereur O. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient 1355—1375, Varsovie 1930
- Hopf, Geschichte I—II K. Hopf, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit I—II, Leipzig 1870
- Христофилопулос Ε. Χριστοφιλοпуλос, Ἐκλογὴ ἀναγόμευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Атина 1956
- IBID Известия на българско историческо дружество
- Јиречек—Радонић I—II К. Јиречек—Ј. Радонић, Историја Срба I—II, Београд 1952

- Иречек, Историја К. Иречек, Историја на Българите, София 1929
- Иванов, Македонија Й. Иванов, Сѣверна Македонија. Исторически издирвања, София 1906
- Ивић, Историја А. Ивић, Историја Срба у Војводини, Нови Сад 1929
- Кондаков Очерки Н. Кондаков, Очерки и заметки по истории средновекового искусства и культуры, Прага 1929
- Ковачевић, Средњовек. ношња Ј. Ковачевић, Средњовековна ношња балканских Словена, Београд 1953
- Ламброс, "Αννα Сп. Ламброс, "Αννα ἡ Καντακουζηνή. Βυζαντιακή ἐπιγραφή ἐξ Αἰτωλίας, Νέος Ἑλληνομνημίων 1 (1904) 36—42
- Ламброс, Λεύκιμα Сп. Ламброс, Λεύκιμα Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, Атина 1930
- Lascaris, Deux chartes М. Lascaris, Deux chartes de Jean Uroš, dernier Némánide (novembre 1372, indiction XI), Byzantion 25—27 (1955—57) 276—323
- Laurent, Un acte grec V. Laurent, Un acte grec inédit du despote Serbe Constantin Dragas, REB 5 (1947) 171—184
- Lemerle, L'émirat P. Lemerle, L'Emirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur „La Geste d'Umur Pacha“, Paris 1957
- Lemerle, Philippes P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945
- Loenertz, Péloponnèse R. J. Loenertz, Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle (1382—1404), Etudes byzantines 1 (1943) 152—196
- Longnon, Empire latin] J. Longnon, L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée, Paris 1949
- Лопарев, Мануил Фил К. Лопарев, Византийский поэт Мануил Фил к истории Болгарии в XIII—XIV веке, С. - Петербоург 1891
- Макушев, Разыскания В. Макушев, Исторически разыскания о Славянах в Албании в средние века, Варшава 1871
- Мијатовић, Бурађ Бранковић Ч. Мијатовић, Деспот Бурађ Бранковић I—III, Београд 1883
- Милиаракис А. Милиаракис, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204—1261), Атина 1898
- Miller, Latins W. Miller, The Latins in the Levant. A History of the Frankish Greece (1204—1566), London 1908
- Nicol, Despotate D. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957
- Ников, Българо-унгарски
отношения П. Ников, Българо-унгарски отношения от 1257—1277, Сб. Б. Ак. Наук 11 (1920) 1—220
- Ников, Татаро-български
отношения П. Ников, Татаро-български отношения, Год. на Соф. Ун. 15—16 (1919—1920)
- Ников, Историја П. Ников, Историја на Видинското княжество до 1323 година, Год. на Соф. Ун. ист. — филол. фак. 18 (1922) 1—124
- Norden, Papsttum und Byzanz W. Norden, Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches, Berlin 1903

- Новаковић, Последњи Бранковићи С. Новаковић, Последњи Бранковићи у историји и народном певању 1456—1502, Нови Сад 1886
- Новаковић, Срби и Турци С. Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1933
- Новаковић, Виз. чиновни С. Новаковић, Византиски чиновни и титуле у Србији, Глас САН 78 (1908) 178—279
- Острогорски, Историја Г. Острогорски, Историја Византије, Београд 1959
- Острогорски, Пронија Г. Острогорски, Пронија, Београд 1951
- Ostrogorsky, Urum-Despotes G. Ostrogorsky, Urum-Despotes. Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz, BZ 44 (1951) 448—460
- Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen A. Papadopoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259—1453, München 1938
- Pariset, Cantacuzène V. Pariset, Cantacuzène, homme d'État et historien, Paris 1845
- Радонић, Наши деспоти Ј. Радонић, Наши деспоти током векова, Глас САН 219 (1956) 11—17
- Радонић, О деспоту Јовану Оливеру Ј. Радонић, О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Ани Марији, Глас САН 94 (1914) 74—109
- Радонић, Споразум Ј. Радонић, Споразум у Тати 1426, Глас САН 187 (1943) 138—168
- REB Revue des études byzantines
- Романос И. Романос, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἑπείρου. Ἱστορικῇ πραγματείᾳ, Крф 1895
- Руvaraц, О кнезу Лазару И. Руvaraц, О кнезу Лазару, Нови Сад 1887
- Schmid, Chronologie P. Schmid, Zur Chronologie von Pachymeres, Andronikos L. II—VII, BZ 51 (1958) 82—86
- Solovjev, Emblèmes A. Solovjev, Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves, Sem. Kondak. 7(1937) 119—164
- Solovjev, Un beau frère A. Solovjev, Un beau frère du tsar Douchan, Revue inter. ét. balk. 1 (1934—5)
- Стефановић, Краљ Матија В. Стефановић, Краљ Матија и српска деспотовина, Летопис Матице Српске 330 (1931) 238—257
- Stein, Untersuchungen E. Stein, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitt. zur Osman. Geschichte 2 (1923—5) 1—62
- Стричевић, О титуларном имену Ђ. Стричевић, Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV в., Старинар 7—8 (1956—7) 113—130
- Tafrali, Thessalonique O. Tafrali, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913
- Thallóczy, Despotenfamilie L. Thallóczy, Zur Geschichte der Despotenfamilie Branković, Bruststücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer, W. M. B. H. 3 (1895)
- Thallóczy, Studien L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, Wien 1914
- Трифонов, Иван-Александар И. Трифонов, Деспот Иван-Александар и положењето на Бугарија след велбуждската битка, Спис. на Бугар. Ак. Наук. 43, ист. — филол. одделение 21 (1930) 61—91
- Успенски, Асеневици Ф. Успенский, Болгарские Асеневици на византийской службе в XIII—XIV в., Известия русск. арх. Инст. в К/поле 13 (1908) 1—16

- Успенски, Историја Ф. Успенский, История византийской империи III, Москва 1948
- Vasiliev, Pero Tafur A. Vasiliev, Pero Tafur a spanish traveler of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy, Byzantion 7 (1932) 75—122
- Војазидис, Νέα πηγή J. Војазидис, Νέα πηγή Βυζαντινῆς Ιστορίας, Νέος Ἑλληνομνημῶν 18 (1924) 69—105
- Војазидис, Χρονικόν J. Војазидис, Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων, Ιστορικὴ ἀνάλυσις καὶ ἐρμηνεία, ΕΕΒΣ 1 (1924) 149—182
- В В Византийский временник
- Zakythinos I—II D. Zakythinos, Le despotat Grec de Morée I—II, Paris 1934, Athènes 1953
- Zakythinos, Processus D. Zakythinos, Processus de féodalisation, L'Hellénisme Contemporain (1948)
- ЗБРВИ Зборник радова Византолошког института САН, Београд 1951
- Златарски III В. Н. Златарски, История на Българската държава през средните векове III, София 1940

Испитивање интересантног и широког система византиских титула свакако може да пружи драгоцену сазнања о државно-административном, војном и црквеном апарату не само Византије, већ и низа других средњовековних држава, уклопљених у византиску културно-утицајну сферу. У строго чиновничко-бирокупатском систему Византије, било је веома важно на коме ће се степену лествице државног апарата налазити један државни чиновник, што је опет зависило од положаја његове титуле у званичној ранг-листи византиских титула. Међутим, и титула неког државног чиновника зависила је од функције коју је обављао. Државна управа настоји да ова два елемента усклади, наиме да сваком чиновнику да титулу која ће одговарати степену важности поверене му службе. Међутим, поред титула везаних за вршење одређених дужности у државно-административном апарату, током целе византиске историје постоје и титуле које нису везане за поједине службе, а које, што је врло карактеристично, стоје на врху византиске титуларне лествице. То су титуле деспота, севастократора и цезара, додељиване обично члановима и рођацима царске породице.

Захваљујући радовима низа историчара, данашња историска наука има сасвим јасне и прецизне појмове о многим византиским титулама. Овде није потребно посебно истицати чињеницу да су Јужни Словени, примајући многе политичке и културне елементе из Византије, преузели и добар део титула из њеног државно-административног апарата. Од научника који су се бавили проучавањем постанка и историје појединих византиских титула, посебно место заузима француски византолог R. Guiland, због великог броја радова посвећених овој материји.¹ Међутим, потребно је одмах упозорити да се већи број истраживања односи на проучавање титула средњо-византиског периода (IX и X в.), док су, насупрот томе, титуле касно-византиског периода (XII—XV в.) мање обрађиване. То првенство дато ранијим титулама условљено је чињеницом да за период IX и X в., специјално за испитивање ових

¹ Од тих радова важнији су: *Les eunuques dans l'Empire byzantin, Etudes byzantines* 1 (1943) 196—238; *Fonctions et dignités des eunuques, Etudes byzantines* 2 (1944) 185—226; *Etudes de titulature byzantine: le Rectorat, Mémorial L. Petit* (1948) 185—193; *Etudes de titulature et prosopographie byzantines: le protostrator, REB* 7 (1950) 156—179; *Etudes de titulature et prosopographie byzantines: les chefs de la marine byzantine, BZ* 44 (1951) 212—240; *Le grand domesticat à Byzance, Echos d'Orient* 37 (1938) 53—64; *Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: I Proconsul ἀντίπαρος, II Disyphate, Biconsul δ διαύπαθος, REB* 15 (1957) 5—41.

проблема, располажемо са неколико врло драгоцених извора (Тактикон Успенског, Тактикон Бенешевеића, Филотејев клетерологион и Спис о церемонијама цара Константина VII Порфирогенита). Напротив, за касно-византиски период постоји само једно дело таквог карактера, познати спис Псеудо-Кодина „*De officialibus Palatii Constantinopolitani et de officiis Magnae Ecclesiae*“ настао средином XIV в. Поред низа нижих титула из касно-византиског периода остале су необрађене и две највише титуле деспота и севастократора.² Ову констатацију не може да измени чињеница да у делима како византолога, тако и истраживача на пољу историје јужнословенских народа, постоји низ узгредних закључака о деспотској и севастократорској титули. Истраживању извесних аспеката титуле деспота посвећени су радови двојице југословенских историчара Г. Острогорског и Ј. Радонића; први обрађује само проблем почетака деспотске титуле у Византији, док други обрађа пажњу на ову институцију у српским земљама.³ Ми ћемо у нашем раду који је посвећен овој недовољно проученој институцији, на првом месту обратити пажњу на државно-правни карактер титуле деспота, а затим ћемо говорити појединачно о византиским деспотима, настојећи првенствено да осветлимо питање њихових титула. Најзад, исти ће поступак бити спроведен и у одељцима који говоре о појави и развоју институције деспота у јужнословенским земљама, тј. у Бугарској и Србији.

² После предаје овог рада истакнути француски византолог R. Guiland објавио је као последње у низу истраживања посвећених проблемима византиске титулатуре расправу о титули деспота у Византији. Cf. R. Guiland, *Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin — le despote δεσπότης*, REB 17 (1959) 52—89. Многи резултати до којих је он, независно од нас, дошао потврђују закључке нашег рада о суштини и карактеру институције деспота у Византиском царству, али постоје и неке битне разлике у односу на важне елементе титуле деспота. О тим разликама биће говора у појединим примедбама. Поред закључака о институцији деспота R. Guiland је настојао да помене и све познате личности у византиској историји које су ову високу титулу носиле. Међутим, он није улазио у детаљније претресање проопографских података о византиским деспотима, па се и у том погледу наш рад знатно разликује од истраживања R. Guiland-a.

³ Ostrogorsky, *Urum-Despotes* 48—60; Радонић, Наши деспоти 11—17. У новије време Guiland, *Les chapitres* 235—251, је превео из Псеудо-Кодина поглавља која говоре о појединим титулама, обухвативши и делове о деспотској титули.

I. ЗНАЧЕЊА РЕЧИ ДЕСПОТ У ВИЗАНТИСКИМ ИЗВОРИМА ОД IV ДО XV ВЕКА

Пре почетка разматрања основног проблема — институције деспота, потребно је да се у неколико најосновнијих црта изложе значења која реч деспот (δεσπότης) има у византиским изворима, како пре средине XII в., тј. пре момента када је трансформирана у посебну титулу, тако и у периоду од 1163 г. до пада Цариграда (1453), када се тај термин среће и у неким старијим значењима, поред тога што означава посебну, високу титулу на цариградском двору.

Грчка реч δεσπότης (господар) за коју L. Bréhier примећује да „implique une sujétion totale de la part de ceux qui l'emploient“,¹ по свом значењу одговара латинском dominus и пре претварања у посебну титулу употребљавана је претежно као назив за византиске цареve.² Од времена владе Константина Великог (312—337) две речи са врло сличним значењима (κύριος и δεσπότης) постају уобичајени народни називи за цара, али је убрзо други термин сасвим преовладао. У току владе Јулијана Отпадника (361—363) цар се тако назива само у документима, док од времена Јустинијана I (527—565) реч деспот поново постаје један од врло распрострањених назива за цареve и употребљава се у различитим случајевима.³ Испитујући на основу података из „De cerimoniis“ акламације којима народ, приликом разних свечаности, поздравља цареve, F. Dölger долази до закључка да се у овим случајевима не јавља само реч деспот.⁴ Епитет δεσπότης даје се цару у натписима

¹ Bréhier, L'origine 164.

² У том значењу је срећемо још у изворима из римског периода. Тако се већ Август на једном натпису са острва Фила из 7 г. н.е. назива деспот (CIG 4923); касније тако ће се називати у неким изворима: Калигула, Веспасијан, Каракала, Септимије Север и Аурелијан. Cf. Bréhier, L'origine 164.

³ Bréhier, L'origine 168, сувише уопштава истичући „Ce mot (sc. despote) fut jusqu'à la fin de l'Empire byzantin la qualification par excellence de l'empereur“. Dölger, Die Entwicklung 995, назив деспот за цара објашњава речима „Der Grund hiefür ist ohne Zweifel die Inanspruchnahme dieser Bezeichnung für Christus“ (o.c. 968).

⁴ Цар се са својим савладаром назива плуралним обликом δεσπόται τῶν Ῥωμαίων. Cf. De cerimoniis I, ed. Bonn. 279. Ако се говори само о цару онда се реч деспот комбинује са титулом автократор (De cerimoniis I, 292), док се за ознаку самог савладара употребљава реч деспот (De cerimoniis I, 198). Cf. Dölger, Die Entwicklung 991—993.

на византиским грађевинама, ма да ни у овој врсти споменика он апсолутно не преовлађује.⁵ У датирању VI васељенског сабора (680—1) стоји „*βασιλεὺς τῶν... ἡμῶν δεσποτῶν Κωνσταντίνου μὲν τοῦ... μεγάλου βασιλέως... καὶ αὐτοκράτορος ἔτους ιη' καὶ μετὰ ὑπατεῖαν... ιγ', Ἰρακλείου δὲ καὶ Τιβερίου ἔτους κγ',*“, из чега се види да плурални облик *δεσπότης* означава не само цара Константина IV већ и његове савладаре Ираклија и Тиберија.⁶ Формулари адреса царских писама дати у „*De cerimoniis*“ наводе примере писама царева Константина VII Порфирогенита и Романа II упућених страним владарима. Писма владарима који се налазе у зависном положају према Византији називају се „*κέλευσις ἀπὸ τῶν φιλοχρίστων δεσποτῶν*“. Насупрот томе писма упућена другим суверенима, на чије области Византија има чак и извесне аспирације, почињу свечаном инвокацијом и не садрже у тексту реч *δεσπότης*.⁷ Међутим, стари термин *δεσπότης* као апелатив за цара најдуже се задржава на нумизматичким и сигилографским споменицима. L. Bréhier наводи да се први случај назива *δεσπότης* у значењу цар у византиској нумизматици запажа на бакарном новцу цара Константина V (741—775) са натписом „*Κωνσταντίνος δεσπότης*“ на аверсу и „*Ἀλέων δεσπότης*“ на реверсу; пре тога примера на византиским новцима преовлађују само латински натписи.⁸ F. Dölger, напротив, истиче да се реч деспот као апелатив за цара први пут среће на новцима из времена цара Романа IV Диогена (1068—1071), а да се од владе цара Алексија I Комнина (1081—1118) па до краја византиске историје она редовно појављује на царским новцима.⁹

У погледу сигилографских споменика давно је утврђено да се све до средине XIV в. на царским златним печатима реч *δεσπότης* јавља као апелатив за цара.¹⁰ Поред тога неки сачувани примери печата по-

⁵ Dölger, Die Entwicklung 990 sq.

⁶ F. Dölger, Kritische Studien zur inneren Geschichte von Byzanz, BZ 36 (1936) 131.

⁷ De cerimoniis I, 687—691. Cf. Dölger, Die Entwicklung 995. О средњовековној државној хијерархији која се огледа у овим адресама в. G. Ostrogorsky, Die byzantinische Staatenhierarchie, Sem. Kondak. 8 (1936) 41—61.

⁸ Sabatier II, 62. Bréhier, L'origine 174 sq., врло логично објашњава ову појаву. До цара Константина V новац византиских владара налазио се у оптицају на читавом Западу, а често је то био једини пут да се овом делу света сервира идеја о васељенском цару. Константин V сасвим оријентисе своју политику према Истоку, тако да се губи потреба за стављањем латинских натписа на византиске новце. Христофорулоу 132, н. 2, истиче да се од времена цара Нићифора I (802—811) до македонске династије и савладар на новцима назива деспот.

⁹ Dölger, Die Entwicklung 986, 989. Употребу речи деспот на новцима за ознаку цара Естопан I, 179 ограничава на период од XII до XV в. Милиаракис 651 ову појаву тумачи изузетним карактером царске власти која је упоређивана са божанском влашћу, а бог се у Св. Писму често назива деспотом.

¹⁰ Dölger, Die Entwicklung 990. Из времена кратке владе цара Нићифора III Вотанијата (1078—1081) сачуван је златан печат са натписом „+ Νικηφορος δεσπότης (δ) Βυζαντινῆς“. Cf. Schlumberger 423; Κομνηνοῦ 81, бр. 282. Dölger, Aus den Schatzkammern 322 sq., наводи четири златна печата цара Алексија I Комнина (1081—1118) са натписом „Ἀλέξιος δεσπότης τῷ Κομνηνῷ“. Цар Исак II Ангел (1185—

казују да су у истом периоду и савладари тако називани на овој врсти извора. У Ватикану се на документу од априла 1277 г. налази печат који свакако припада Андронику, сину и савладару цара Михајла VIII Палеолога (натпис гласи „Ἀνδρόνικος δεσπότης ὁ Παλαιολόγος“),¹¹ а златан печат Михајла IX, сина и савладара цара Андроника II Палеолога из 1300 г. има натпис „Μιχαὴλ ἐν Χριστῷ δεσπότης ὁ Παλαιολόγος“.¹² Доследно спровођење принципа да апелатив *δεσπότης* на сигилографским споменицима припада искључиво цару, показује случај Исака Комнина узурпатора царске титуле на Кипру из друге половине XII в., од кога потиче печат са натписом „Κε βοηθεὶ τῷ σῷ δοῦλῳ Ἰσακίῳ δεσπότη τῷ Κομνηνῷ“.¹³ Занимљиво је да и латински цареви, свакако у духу настојања да у свему следе обичаје византиских царева, на својим златним печатима употребљавају апелатив *δεσπότης*.¹⁴

Промена у царској титулатури на византиским печатима настаје средином XIV в. у току владе цара Јована V Палеолога (1341—1391) који се на печатима јавља са старим називом *δεσπότης*, али и са новим *αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων*.¹⁵ Хронолошки се не може тачно прецизирати када долази до ове промене; можда већ цар Јован VI Кантакузин (1347—1354) напушта раније обичаје и уместо епитета *δεσπότης* уводи *αὐτοκράτωρ (Ῥωμαίων)*, који остаје у употреби у току владе последњих претставника династије Палеолога.¹⁶

1195) оставио нам је златан печат са натписом „Ἰσαάκιος (ὁ) δεσπότης ὁ Ἀγγέλ(ος)“. Cf. *F. Dworschak*, *Byzantinische Goldbullen*, BZ 36 (1936) 38. На једном документу из 1276-7 г. који се чува у Ватикану постоји златан печат са натписом „Μιχ(αὴλ) δεσπότης ὁ Παλαιολόγος“, те свакако припада цару Михајлу VIII Палеологу. Cf. *G. Schlumberger*, *Bulles d'or byzantines conservées aux Archives Vaticanes, Mélanges d'Archéologie Byzantine*, Paris 1895, 183. Цар Андроник II Палеолог (1282—1328) се назива на својим печатима „Ἀνδρόνικος δεσπότης ὁ Παλαιολόγος“. Уп. *Κονστάντινούπολις* 83, бр. 287; *Dölger*, *Aus den Schatzkammern* 323 sq. Његов наследник и унук цар Андроник III (1328—1341) такође се на печатима назива „Ἀνδρόνικος (ἐν Χριστῷ) δεσπότης ὁ Παλαιολόγος“. Cf. *Schlumberger* 419; *Κονστάντινούπολις* 83, бр. 288; *Dölger*, *Aus den Schatzkammern* 323.

¹¹ *Schlumberger*, *Bulles d'or* 184 sq.

¹² *Dölger*, *Aus den Schatzkammern* 324.

¹³ *Schlumberger* 425; *Κονστανтопулос* 84, бр. 289.

¹⁴ Балдуин I, Хенрик I и Балдуин II. Cf. *Schlumberger*, *Bulles d'or* 87, 90, 95; *Dölger*, *Aus den Schatzkammern* 319; Longnon, *Empire latin* 52.

¹⁵ *Dölger*, *Aus den Schatzkammern* 325. Од печата цара Јована V Палеолога један на документу од 18 октобра 1368 г. (Ватикан) има натпис „Ἰωάννης δεσπότης ὁ Παλαιολόγος“. Cf. *Schlumberger*, *Bulles d'or* 184; *Dölger*, *Aus den Schatzkammern* 325 sq., објављује пет печата из разних периода Јованове владе; на три примерка се цар назива деспот, а на два автократор.

¹⁶ Златни печати царева Јована VI Кантакузина, његовог сина Матије, затим претставника династије Палеолога: Манојла II и Јована VIII имају натписе „NN ἐν Χριστῷ αὐτοκράτωρ ὁ Παλαιολόγος (Καντακουζηνός)“. Cf. *Dölger*, *Aus den Schatzkammern* 327 sq. Известан изузетак чине два златна печата са свечанијим натписима који припадају Јовану VII Палеологу из 1407 г. и Јовану VIII са документа из 1433 г. Cf. *Dölger*, *Aus den Schatzkammern* 327.

Из наведених примера се види да се реч *δεσπότης* као апелатив за цара и његовог савладара појављује у одређеним врстама извора чак и после 1163 г. када је од ње створена посебна висока дворска титула. Међутим, не може се рећи да се она у периоду од XII до XV в. среће само на новцима и печатима. У извесним случајевима реч деспот служи не само као назив за византиског цара, већ и за владаре неких суседних земаља; поред тога њоме се ословљавају и високи црквени достојанственици.

Охридски архиепископ Димитрије Хоматијан у писму упућеном цару Теодору I Анђелу каже „*Τολμηρῶς ὁ εὐχέτης τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας βασιλείας σου ἀναφέρω, δεσποτά μου ἅγιε...*“.¹⁷ У приручнику за обраћање патријарха и митрополита цару и осталим световним великодостојницима (1386) стоји да се писмо патријарха упућено цару који није крунисан завршава са „*Κύριος ὁ θεὸς ἐπὶ διατηρῶν, τὴν ἁγίαν βασιλείαν σου, δεσποτά μου ἅγιε...*“, а писмо митрополита крунисаном цару са „*Τολμηρῶς ὁ δοῦλος καὶ εὐχέτης τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας βασιλείας σου, δεσποτά μου ἅγιε...*“.¹⁸ Епирски свештеници упућују питакион никејском патријарху, протестујући што он њиховог господара Теодора I Анђела не назива царем (*οὐ κατονομάζει βασιλέα τὸν ἡμέτερον ἐκ θεοῦ δεσπότην καὶ αὐτοκράτορα*), иако он потиче од царског рода.¹⁹ У хрисовуљи за манастир Мегаспилеон на Пелопонезу (април 1348) цар Јован VI Кантакузин се позива на хрисовуље и простагме „*τοῦ τε αὐθέντου μου καὶ πάππου τῆς βασιλείας μου καὶ τοῦ θειοτάτου μου δεσπότηу καὶ βασιλέως τοῦ ἀδελφοῦ τῆς βασιλείας μου*“, имајући у виду царева Андроника II и Андроника III Палеологе.²⁰ Говорећи о сукобима између Јована V Палеолога и свог сина Матије, Јован Кантакузин истиче да је Матија указивао зету дужно поштовање „*καὶ βασιλέα τὸν γαμβρὸν ἀδελφὸν ἡγεῖσθαι καὶ δεσπότην καὶ πᾶσαν εὐνοίαν ἀποδιδόναι καὶ τιμὴν*“.²¹ Један докуменат из средине XIV в. показује да се на острву Лемносу за царске поседе употребљавао израз „*δεσποτικὴ γῆ*“.²² У манастиру Бронтохиону у Мистри, налази се гроб деспота Теодора I Палеолога (умро 1407) са натписом „*ὁ αὐτάδελφος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν δεσπότηу καὶ βασιλέως*“, што се свакако односи на цара Манојла II Палеолога

¹⁷ Pitra 109, No. 26.

¹⁸ *Ралис-Поџилс* V, 504; Migne P.G. 107, с. 405. Занимљиво је да се у формулама писама патријарха крунисаном цару не налази апелатив деспот.

¹⁹ *Василевски*, Epirotica 288—293, No. 26.

²⁰ C. E. Zachariä von Lingenthal, *Jus Graeco-Romanum* I, Leipzig 1856, 593. Cf. F. Dölger, Johannes VI Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, *Sem. Kondak*. 10 (1938) 19—29.

²¹ Kantakuzenos III, 240.

²² M. M. VI, 257. Cf. D. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XIVe siècle*, Athènes 1948, 80 sq.

(1391—1425).²³ Једна од кратких византиских хроника овако бележи смрт цара Јована VIII Палеолога (1448) „Νοεμβρίῳ εἰς τὴν α' ἀπέθανεν ὁ δεσπότης κύρ Ἰωάννης ὁ Παλαιολόγος“.²⁴ Француски краљ Карло VII упутио је два недатирана писма цару Константину XI Драгашу са адресама „Serenissimo ac potentissimo Principi Constantino Dei gratia Despoti Regi Romeorum o Paleologos“ и „Serenissimo Principi Constantino Despoti Regi Romeorum o Palaiologos“.²⁵ С. Ламброс објављује један некролог ђакона Јована Евгеника написан поводом смрти царице Јелене Драгаш и, како се на почетку некролога каже да је упућен деспоту, закључује да је у питању деспот Димитрије или Тома Палеолог. Међутим, Д. Анастасијевић анализом неких података у некрологу доказује да је исти упућен цару Константину XI Драгашу, па се према томе и овде реч *δεσπότης* односи на цара.²⁶

Као што је већ напоменуто, реч деспот се у периоду од XII—XV в. појављује у византиским изворима и као апелатив за неке стране владаре, ма да они немају високу титулу деспота. На почетку писма Димитрија Хоматијана упућеног (1220) Стевану Првовенчаном стоји „*Δεσποτά μου ὑψηλότατε, ῥῆξ Σερβίας*“, док знатно каснији историчар Г. Сфранцес назива краља Милутина — *δεσπότης Σερβίας*.²⁷ С друге стране, Г. Акрополит говорећи о догађајима у Бугарској после смрти Коломана, сина цара Јована II Асена, назива бугарског владара *δεσπότης*,²⁸ а у извештају Теодора Метохита са пута у Србију, бугарски цар Смилец (1292—1298) је „*Δεσπότης Μυσίας*“ или „*δεσπότης Μυσῶν*“.²⁹ У једном ђеновљанском документу чак се и Андроник Асен, византиски управник на Пелопонезу са седиштем у Мистри (1316—1321), назива — *dispotus*.³⁰ Н. Григора наводи египатског султана као „*ὁ τῆς Αἰγύπτου καὶ Ἀραβίας δεσπότης*“.³¹ После уласка у Цариград и преузимања власти Јован VI Кантакузин (1347) упућује писмо папи Клименту VI и ословљава га са „*δεσποτά*“, свакако у смислу господар.³² Појава речи деспот као

²³ *Millet*, *Inscriptions* 119. Cf. *Zakynthinos* II, 298. Код *Millet*-а уместо *δεσποῦ* стоји *αὐθέντου*.

²⁴ *Ламброс-Амандос* 17.

²⁵ *Ламброс* П.П. IV, 65 сл.

²⁶ *Ibid.* I, 35, 56—61. Уп. Д. Анастасијевић, Поводом смрти Јелене Драгаш, Братство 31 (1940) 78 сл.

²⁷ *Pitra* 59, No. 13; *Phrantzes* I, 32.

²⁸ *Akropolites* I, 74. Уп. *Златарски* III, 428.

²⁹ *Сайас* I, 189, 191. Уп. *Никол*, Татаробългар. отношения 44.

³⁰ *Zakynthinos* I, 71, п. 6.

³¹ *N. Gregoras* III, 240.

³² *Kantakuzenos* III, 15 sq. То је уосталом врло чест назив за црквене достојанственике и у самој Византији.

апелатива за неке стране владаре не значи да су наведени византиски писци недовољно обавештени о њиховим титулама, јер је у овим случајевима термин *δεσπότης* употребљен у свом основном значењу — господар извесне земље или области. У овом општем значењу срећемо реч *δεσπότης* у низу византиских извора из времена династије Палеолога; од таквих примера упутићемо само на неке карактеристичније.³³

Наведени подаци показују да се реч деспот у изворима из периода од XII до XV в., када већ постоји деспотска титула, најчешће појављује у свом основном значењу — господар, па чак и ако се ради о византиским царевима или владарима неких других земаља. У изворима званичног карактера она ће се задржати само на новцима и печатима.³⁴

³³ The Chronicle of Morea 326 sq.; Kantakuzenos II, 261, 413 sq.; Ducas 203; Phrantzes I, 81, ed. Bonn. 211. Дајући правила за обраћање носиоцима високих дворских титула Псеудо-Кодин каже да у царевом присуству севастократора треба ослонити са „*δεσπότη μου σεβαστοκράτωρ*“, а цезара са „*δεσπότη μου Καίσαρ*“. Cf. Pseudo-Kodinos 16. За Л. Халкокондила је карактеристично да свакако због потенциране жеље за подражавањем речника класичних историчара нигде не употребљава реч деспот као титулу, па чак и ако говори о личностима које су је заиста носиле; у његовој историји реч деспот има само значење господара. Cf. Chalkokondyles I, 171 sq., 187; II, 6, 63—65, 81, 89 sq. У свом основном значењу — господар реч деспот продира и код османских Турака, што се види из чињенице да Орханов син Мурат, као први господар Брусе има титулу *hüdavenkâr* = *πρίγκηψ, δεσπότης*. Уп. Г. Арнакис, *Οι πρώτοι 'Οθωμανοί*, Атина 1947, 104.

³⁴ Апелатив деспот срећемо на византиским новцима до краја византиске историје, јер деспоти, по свој прилици, нису имали право да кују новац, па се није појавила потреба за уклањањем већ уобичајеног назива.

II. ДРЖАВНО-ПРАВНИ КАРАКТЕР ТИТУЛЕ ДЕСПОТА

О систему византиских чинова и титула за време владе династије Палеолога директно нас обавештава само један извор, познати спис Псеудо-Кодина „*De officialibus Palatii Constantinopolitani et de officiis Magnae Ecclesiae*“, настао средином XIV в. Међу осталим титулама на византиском двору Псеудо-Кодин обухвата и достојанство деспота, говорећи о њему на више места, али и поред своје изванредне важности подаци Псеудо-Кодина немају апсолутну вредност за питање карактера и развитка институције деспота у Византији. Пре свега, ово дело има један јасно одређен циљ — опис титула и церемонијала на цариградском двору, па су због тога и његови подаци о деспотској титули строго детерминисани. Псеудо-Кодин описује начин додељивања ове високе титуле, одећу и остале спољне знаке, функције које деспоти имају приликом разних дворских свечаности, али нас оставља без обавештења о читавом низу веома важних питања, као што су на пр. права деспота, њихове дужности према цару и т. д. С друге стране помнути спис потиче из средине XIV в., па се и подаци које доноси ипак односе на одређен временски период. Деспотска титула постоји у Византији још од средине XII в. и свакако да пролази кроз одређене етапе развитка, како пре, тако и после времена које описује Псеудо-Кодин. Због тога се за осветљавање карактера институције деспота у Византији морају узети у обзир спорадични подаци из других извора за период касно-византиске историје. Они ће великим делом потврдити закључке донете на основу Псеудо-Кодинових вести, али ће истовремено показати да су неки елементи мењани.

Према Псеудо-Кодину титула деспота долази по рангу одмах иза царске а испред севастократорске и додељује се члановима или рођацима царске породице, тј. царевим синовима, браћи или зетовима (γαμβρός). Међутим, већ се овде манифестује временска детерминисаност Псеудо-Кодинових података. Пре 1204 г. деспотска титула карактерише наследника престола и даје се царевим зетовима, уколико он нема директног наследника.¹ У обновљеном Византиском царству она губи тај карактер. Најстарији царев син, наследник престола и очев савладар, носи титулу василевса, док остали синови добијају ти-

¹ О томе види следећи одељак.

туле деспота. Први такав случај потиче из времена владе цара Андроника II Палеолога (1282—1328) који свом најстаријем сину Михајлу IX додељује титулу василевса а млађем Константину даје достојанство деспота.² Већ сама чињеница да цареви синови носе титулу деспота сведочи да је неколико лица истовремено могло па поседује ово високо достојанство.³ Томе треба додати да и Псеудо-Кодин на више места, говорећи о деспотској титули, употребљава плурални облик *οἱ δεσπόται*.⁴ За време династије Палеолога достојанство деспота носе и даље зетови царске породице, затим царева браћа, шураци, уопште речено чланови цареве уже родбине.⁵

Међутим, ма да су знаке деспотског достојанства обично добијали чланови или рођаци царске породице, византиска историја показује низ примера да је ова титула додељивана и особама које нису повезане родбинским везама са династијом Палеолога. Због тога је сасвим исправно навођење Јована Мусакија, хроничара из почетка XVI в., који каже да се титула деспота „soleva dare per l'Imperadore alli fratelli et alli generi, alli cognati, alli figli et ad alcun altro gran signore, che li pareva degno de tale titolo...“. Украткој хроници, која уствари претставља додаток делу Јована Мусакија, такође се напомиње да је деспотско достојанство цар додељивао својој браћи, синовима, рођацима и другој господи.⁶ Отступање од обичаја да деспот буде рођак царске породице запажа се већ у додељивању деспотског достојанства Михајлу Палеологу (1259). Михајло није био ни у каквом сродству са породицом Ласкариса, па се овај случај може објаснити само ванредним приликама у којима се царство нашло после смрти Теодора II Ласкариса.⁷

Карактеристично је да и међу деспотима има извесне разлике која зависи од њиховог сродства према цару. Тако према Псеудо-Кодину цареви синови, уколико имају деспотску титулу, долазе по

² Pachymeres II, 87. *Χριστοφιλοῦλος* 217 сматра да крунисани син владара припада једној категорији, а некрунисани другој, док посебан положај имају остали његови синови који носе титулу деспота.

³ F. Dölger Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael VIII Palaiologos (1258—1282), Festschrift E. Eichmann (1940) 82 sq., каже да је 1 децембра 1258 г. Михајло VIII Палеолог дао свом брату Јовану „die dadurch (Михајловим крунисањем за савладара) frei gewordene Despotenwürde“; из тога се јасно види да F. Dölger погрешно сматра да је титулу деспота могла да носи само једна особа.

⁴ Pseudo-Kodinos 49, 58.

⁵ Ф. Кукулес, Συμβολὴ εἰς τὸ περὶ τοῦ γάμου παρὰ Βυζαντινοῦς κεφάλαιον. Βασιλέων καὶ δεσποτῶν γάμοι, ΕΕΒΣ 3 (1926) 5, каже да су принцезе из царске куће удаване за чланове истакнутих византиских породица, или друге познате људе; после женидбе су сви они да би се истакао њихов положај добијали титуле деспота, цезара, куропалата итд.

⁶ Hopf, Chroniques 294, 326. *Мијајловић*, Бурађ Бранковић I, 231 је ово отступање тачно означио: „Титула деспот у грчком царству означавала је достојанство прво до цара, и по правилу се давала само присним сродницима царевим, премда, нарочито од друге половине XIV-ог века, налазимо је у људи, који нису блиски или који нису баш сродници цареви, али који су на сваки начин имали врло висок положај и велики утицај“.

⁷ Akropolites I, 159; Pachymeres I, 76—81; N. Gregoras I, 71.

рангу испред деспота који су царева браћа или зетови.⁸ Ова разлика међу деспотима запажа се и у другом, нешто каснијем извору. У приручнику за писмено обраћање патријарха и митрополита цару и осталим дворским достојанственицима, датираном са 1 септембром 1386 г., говори се о писмима упућеним деспотима. Ако патријарх пише деспоту који је царев син, освловљава га са „Περὶ πόθητε υἱὲ τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου αὐτοκράτορος ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ποθεινότεχτε υἱὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος; πανευχεστάτε δέσποτα“; обраћање митрополита деспоту истог ранга гласи „Τολμῆρῶς ἀναφέρω τῇ βασιλεῖα σου, πανευχεστάτε δέσποτα“. С друге стране, ако особа која има деспотско достојанство није царев син, онда му се патријарх обраћа у писму речима „Εὐτυχεστάτε δέσποτα ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ποθεινότεχτε υἱὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος“.⁹ Наведени приручник доноси још један занимљив детаљ који не налазимо код Псеудо-Кодина, а то је да патријарх уколико пише деспоту који је Византинац не наводи његово име, али „εἰ δὲ βάρβαρος, οὗτος ἦν ὁ Τοιμροτίτης καὶ οἱ τῆς Βλαχίας καὶ οἱ τοῦ Ἀλβανοῦ καὶ τὸ ὄνομα“.¹⁰ Диференцирање међу самим деспотима, зависно од њиховог сродства према цару, огледа се у још неким елементима, на пр. у деспотовом венцу или оделу, али се из извора не види да ли је било и неких стварних разлика између деспота који су цареви синови и оних који су браћа или зетови.

Псеудо-Кодин детаљно описује сам чин додељивања титуле деспота и уобичајени церемонијал приликом ове свечаности. Деспотско достојанство додељује цар у триклинијуму, где се налази царски престо одељен пурпурном завесом од осталих делова просторије. Архонти специјално одређени од цара доносе знаке деспотске титуле, па у триклинијуму облаче будућем деспоту двобојне ципеле и пурпурни или црвени кавијон украшен бисерима. Међутим, неке знаке деспотског достојанства, као на пр. стему, доноси сам цар и пошто открива завесу, два најистакнутија архонта приводе новоизабраног деспота. Цар стојећи изговара речи: „Царство моје поставља те за деспота“; занимљиво је да Псеудо-Кодин изричито наглашава да цар стоји приликом додељивања свих титула, па чак и оних најнижих. Новопостављени деспот се сагиње и целива цару ногу, а затим цар устаје и својом руком поставља на деспотову главу венац украшен драгим камењем и бисерима. После завршеног чина цар затвара завесу и одлази у своју одају, а деспот се у пратњи архоната враћа својој кући.¹¹ Деспоти, севасто-

⁸ Pseudo-Kodinos 6. Занимљиво је напоменути да Псеудо-Кодин не даје никакв опис постанка титуле деспота, док за достојанство севастократора наводи да је уведено за време владе цара Алексија I Комнина, који је од речи севастос и автократор створио нову титулу севастократора и доделио је свом брату Исаку Комнину.

⁹ Ралис-Појлис V, 505; Migne P.G. 107, с. 405—408.

¹⁰ Ралис-Појлис V, 505; Migne P.G. 107, с. 408.

¹¹ Pseudo-Kodinos 99—101. Анализирајући ове податке Радонаћ, Наши деспоти II сл., истиче да се постављање деспота обављало у цркви Св. Софије у присуству патријарха и осталих световних и црквених достојанственика. Међутим, из Псеудо-Кодина се види да се церемонија обављала у триклинијуму царског двора, а присуство патријарха се не помиње. N. G. Svoronos, Le serment de fidélité à l'empereur.

кратори и дезари немају никакве одређене дужности, осим ако их цар не пошље у неку специјалну мисију.¹³

Према подацима Псеудо—Кодина деспотска титула је по рангу долазила одмах иза царске а испред севастократорске, дакле стајала је на челу византиске титуларне лествице.¹³ То показују и теориска разматрања преузета свакако из византиских извора која о деспотској титули даје Јован Мусаки, албански хроничар из почетка XVI в. Он каже „E quando troverete Disputo, sappiate che vol dire Principe et è il primo titolo appresso l'Imperadore“, а у пасусу о византиским титулама између осталог наводи „il secondo titolo, che se donava, era Despoto, che questo vol 'dire appresso Greci tanto com'a dire appresso Latini Rè, et era unto e sacrato, come si fa alli Rè“.¹⁴

Међутим, поједини бугарски историчари управо обрнуто претстављају хијерархиски однос између титула деспота и севастократора. Већ К. Жиречек у својој дисертацији претпоставља да је севастократорска титула долазила одмах иза царске, наводећи као доказ случај родописког великаша Момчила, коме је царица Ана Савојска 1344 г. доделила титулу деспота, а Јован Кантакузин непосредно иза тога достојанство севастократора.¹⁵ Такав положај титуле деспота у званичној листи П. Никова ограничава само на период до XIII в., истичући да тек тада она добија виши ранг од титуле севастократора.¹⁶ Аргументацији К. Жи-

reur byzantin et sa signification constitutionnelle, REV 9 (1951) 139 sq., сматра да деспот по угледу на западне феудалне односе, полаже цару заклетву, наводећи као доказ познато место протоногара цара Михаила VIII Палеолога о деспоту Никифору Ангелу и Јовану I Тесалиском „subditi servi et submanales imperii, sacramentum domino meo sancto imperatori fidelitatis et ligii homagii multoties presterunt“. *Guillard*, Le despote 77, изричито истиче да је додељивање титуле деспота подразумевало и стварање васалног односа између кандидата и цара који даје знаке овог високог достојанства.

¹³ „Ο δεσπότης μέν, ὁ σεβαστοκράτωρ καὶ ὁ Καῖσαρ οὐδεὶς ἀντιπρὸς τῶν ἐχθρῶν, ἐὰν μὴ ταχθεῖν εἰς ἡγεμονίαν“. Cf. Pseudo-Kodinos 28. *Guillard*, Les chapitres 233, израз ἡγεμονία преводи са „un commandement militaire“; сматрамо да је много потпуније објашњење које исти аутор даје у свом најновијем раду да реч ἡγεμονία „désigne aussi bien le fait d'exercer un commandement militaire que le fait d'administrer un territoire“. Cf. *Guillard*, Le despote 67.

¹⁴ *Ostrogarsky*, Urum-Despotes 458 „Von da an (1163) bis zum Untergang des byzantinischen Reiches bedeutete der Despotentitel die höchste Würde nach der kaiserlichen...“.

¹⁵ *Hopf*, Chroniques 279, 294. Врло су занимљива запажања која, свакако под утицајем државно-правних норми латинског Запада, даје писац хронике, изједначајући и упоређујући деспотску титулу са краљевском. На Западу је краљевска титула долазила одмах иза царске, као што је то у Византији био случај са титулом деспота.

¹⁶ *Иречек*, Историја 235. О титулама Момчила cf. Kantakuzenos II, 432.

¹⁷ *Ников*, Българ.-унгарски отношения 117. Исто: *Златарски* III, 499. На другом месту Златарски III, 285 каже да је титула севастократора долазила одмах иза царске и да је додељивана члановима уже цареве родбине. *Zakythinos* II, 75 sq., погрешно сматра да је деспотска титула тек за време династије Палеолога стављена на чело свих достојанстава, као што је раније била титула цезара. Међутим, од самог почетка свог постојања титула деспота је имала највиши ранг у званичној ранглисти византиских достојанстава. Cf. *Guillard*, Le despote 54.

речека, А. Трифонов додаје још и то да се у Псеудо-Кодиновој спису нигде изричито не наглашава да деспотска титула по рангу долази испред севастократорске.¹⁷ Тачно је да то Псеудо-Кодин нигде дословно не каже, али је непобитан доказ о приоритету титуле деспота у односу на титулу севастократора то што се она у овом спису редовно наводи одмах иза царске а испред севастократорске; сем једног изузетка Псеудо-Кодин се увек држи тог реда у свом излагању.¹⁸ Што се тиче података Јована Кантакузина о додељивању деспотске титуле Момчилу од цариградске владе, а севастократорске од Јована Кантакузина, мислимо да он не даје основа за закључак о приоритету титуле севастократора. Византиски цар-писац каже „Πεποσμένος δὲ αὐτὸν καὶ παρὰ βασιλίδος δεσπότην γεγονέναι, τὴν σεβαστοκράτορος αὐτὸς παρέιχετο ἀξίαν καὶ ἔδωκε τὰ τοῦτου μᾶλλον ἢ τὰ βασιλίδος προελεσθαι“, дакле наглашава да је титулу севастократора доделио родољубном великашу и поред тога што је знао да је овај претходно из Цариграда добио знаке деспотског достојанства.¹⁹

У историји самог Јована Кантакузина постоји један врло занимљив податак који, ма да уноси извесну забуну у однос деспотске титуле према царској, недвосмислено показује да је деспотско достојанство било изнад севастократорског. Год. 1347 цар Јован VI Кантакузин даје деспотски венац свом млађем сину Манојлу и зету Нићифору. Царев старији син Матија тада још нема никакву титулу, али по рангу долази одмах иза цара а испред деспота (τιμὴν δὲ παρέιχε τὴν ὑπὲρ δεσπότης, ὥς εὐθὺς εἶναι μετὰ βασιλέα); цар-писац додаје да је још Михајло VIII Палеолог дао свом брату Константину овакав нарочити ранг између титула цара и деспота.²⁰

Псеудо-Кодиново излагање упућује даље на веома важан закључак да право на додељивање знакова деспотског достојанства припада искључиво цару, што ће остати на снази до краја византиске историје. Неприкосновено и искључиво право на додељивање највише дворске, па и осталих титула, претставља један од прерогатива царске власти. Теориски то потврђују наводи већ цитираног хроничара Јована Мусакија који каже да титулу деспота додељује цар (il quale titolo soleva dare per l'Imperadore), док се у краткој хроници датој као додаток Мусакијевом делу истиче да се та титула додељује „a beneplacito del Imperadore“.²¹ Податак кратке хронике да су албански побуњеници против деспота Димитрија и Томе Палеолога на Пелопонезу 1455 г. „ἐποίησαν ψευδοδεσπότην τὸν Καντακουζηνοῦ υἱὸν Μανουήλ“ показује да

¹⁷ Трифонов, Иван-Александар 70.

¹⁸ Тако се на пр. приликом литургије о божјим празницима деспотске заставе носе одмах иза царских. Када цар улази у цркву и седа на престо за њим иду деспоти. Ако се бира нови патријарх онда кандидата доводе пред цара деспот, севастократор или цезар. Cf. Pseudo-Kodinos 48 sq., 103.

¹⁹ Kantakuzenos II, 432.

²⁰ Ibid. III, 33. Cf. Guillard, Le césarat 183 sq.; Осиџогорски, Историја 492, н. 3; Guillard, Le despote 63 sq.

²¹ Hopf, Chroniques 294, 326.

идеја о искључивом праву цара на додељивање деспотске титуле није нестала ни после пада Византије 1453 г.²² Међутим, догађаји после пропасти Византиског царства показују да извесни суверени присвајају право на додељивање деспотског достојанства. Тако папа Павле II (1464—1471) додељује 1465 г. титулу деспота Андрији Палеологу, најстаријем сину деспота Томе.²³ Поред тога, у другој половини XV и у првом делу XVI в. угарски краљеви дају знаке деспотског достојанства прво пребеглим члановима династије Бранковића, а затим и припадницима неких других истакнутих породица у Срему.²⁴

О доследном спровођењу државно-правног принципа да титулу деспота додељује само цар, говори читав низ примера из византиских извора. Описујући са великом дозом малициозности крунисање Теодора I Анђела за цара у Солуну 1225 г., никејски историчар Г. Акрополит каже да је нови цар почео да поставља деспоте, севастократоре, велике доместике и протовестијаре.²⁵ У повељи од маја 1246 г. епирски владар Михајло II Анђео истиче заслуге породице Малиасина за епирску владајућу кућу и наводи да је Константин Малиасин, муж његове сестре Марије, добио титулу деспота „*παρὰ τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς*“.²⁶ Опис додељивања деспотске титуле Михајлу Палеологу који даје Н. Григора (τοῦ δεσπότη τοῦ ἀξιωμα δέχεται παρὰ τε τοῦ πατριάρχου καὶ υἱοῦ τοῦ βασιλέως), показује да су у овом случају уместо преминулог цара Теодора II Ласкариса свечаности присуствовали патријарх Арсеније и царев малолетни син Јован IV.²⁷ После изумирања епирске владајуће породице Анђела (1318), као претенденти на њихове бивше поседе појављује се читав низ феудалаца од којих неки потичу из познатих италијанских породица. Да би у што јачој мери истакли своје право на ове територије, они траже и добијају титуле деспота од византиских царева.²⁸

Поред директног додељивања знакова деспотског достојанства, обављаног свакако у византиској престоници, цар је титулу деспота давао и преко специјалног изасланика. Год. 1382—3 јањински господар

²² Ламброс-Амандос 18, 55.

²³ Phrantzes, ed. Bonn. 424; Migne P.G. 107, с. 1073.

²⁴ О томе види одељак о деспотима у Србији.

²⁵ Akropolites I, 33 sq. Уп. Милиакарис 140. Ред којим су овде титуле наведене јасно показује да је и у то време достојанство деспота по рангу било испред севастократског.

²⁶ M.M. IV, 346.

²⁷ N. Gregoras I, 71.

²⁸ Тако се у једном недатираним синодском акту каже да је Јован II Орсини (1323—1335) кренуо против брата Николе, а да је касније и сам од византиског цара добио знаке деспотског достојанства. Cf. M.M. I, 171; Miller, Latins 250; *Estorapan* I, 186 sq. Хроничар Јован Мусаки наводи да је један од његових предака — Андрија, после победе над краљем Вукашином код Перистера, добио од византиског цара као награду „il titolo de Despotò d'Epiro con privilegio con lo sigillo d'oro, et anco l'invio una sedia despotale, nella quale era de perle racamata detta insegna dell' aquila“. Cf. *Hopf*, Chroniques 281. Карло II Токо није поступио тако већ је „il quale dapò la morte del tio mai volse mandare per l'investitura in Constantinopoli a cognominarse Despotò de l'Arta, ma se cognominava il Signor Carlo de Tocco“. Cf. *Hopf*, Chroniques 327.

Тома Прелубовић шаље у Солун цару Манојлу Палеологу Гаврила, игумана јањинског манастира Архимандрија који се враћа са архонтом Манкавом и доноси Томи знаке деспотског достојанства.²⁹ Томин наследник у Јањини Исаило Буонделмонти добија 1385—6 г. титулу деспота из Цариграда и то преко царевог изасланика Врионија Палеолога, који је и крунисао Исаила деспотским венцем.³⁰ Преко посланика постаје деспот и Тома, син цара Манојла II Палеолога. Августа 1430 г. посланство византиског цара Јована VIII Палеолога које сачињавају велики стратопедарх Марк Јагрос и Макарије Макри, игуман Пантократоровог манастира у Цариграду, на повратку из Италије задржава се на Пелопонезу и „δι' ὁρισμοῦ τοῦ βασιλέως“ додељује Томи деспотски венац.³¹ Према вестима Дуке и Ђурађ Бранковић добија деспотску титулу посредним путем (1435—6) преко Георгија Филантропина, посланика цара Јована VIII Палеолога.³² Октобра 1446 г. иста личност поново долази у Србију и овог пута као царски посланик који ће предати знаке деспотског достојанства најмлађем Ђурђевоу сину Лазару, зету деспота Томе Палеолога.³³

Изворни подаци показују да поред главног цара и савладари имају право на додељивање титуле деспота. Михајло Палеолог, иако само савладар малолетног цара Јована IV Ласкариса, у јесен 1259 г. даје свом брату Јовану Палеологу титулу деспота.³⁴ Према вестима Н. Григоре Манојло Асен, командант града Визе, добио је титулу деспота од Матије Кантакузина (παρὰ τοῦ Μανθίου τότε βασιλεύοντος) који је тада (1353—4) био само савладар свог оца Јована VI.³⁵ У претходном пасусу је већ наведено да Манојло Палеолог, који са титулом василевса држи Солун, поставља за деспота Тому Прелубовића (1382—3). Деспот Стеван Лазаревић добија своју високу титулу од савладара Јована VII Палеолога (1402) који заступа отсутног цара Манојла II за време његовог боравка у западним земљама. Међутим, иако је та титула имала пуну важност, Стеван је 1410 г. добио од цара Манојла II Палеолога потврду знакова овог достојанства; разлог за овај каснији чин треба свакако тражити у рђавим односима између цара и његовог синовца Јована VII Палеолога.³⁶ Последњи пример додељивања деспотске титуле од стране савладара потиче из 1423 г., када Јован VIII Палеолог новембра полази у Угарску и млађем брату Константину даје знаке деспотског достојанства.³⁷

Једно од важних питања везаних за карактер титуле деспота је проблем њене наследности, о чему Псеудо-Кодинов спис ништа не

²⁹ *Estoriañan* II, 48.

³⁰ *Ibid.* 50.

³¹ Phrantzes I, 158; Migne P.G. 157, c. 1043.

³² Ducas 259.

³³ Phrantzes I, 200; Migne P.G. 157, c. 1051.

³⁴ Akropolites I, 172 sq.; Pachymeres I, 107—109.

³⁵ N. Gregoras III, 510; Уп. Усѣнски, Асеновичи 11.

³⁶ Житије Стевана Лазаревића 278, 296.

³⁷ Phrantzes I, 121; Migne P.G. 157, c. 1030.

говори. Међутим, у својим теориским разматрањима о титули деспота албански хроничар Јован Мусаки каже да се она давала извесним особама и за њихове наследнике, а у неким случајевима само доживотно; та констатација је свакако резултат недовољне обавештености писца о највишој византиској титули или чињенице да потомци господара Арте деспота Карла I Тока присвајају његову дворску титулу добијену из Цариграда.³⁸ Д. Закитинос добро истиче да титула деспота нема наследан карактер и као доказ наводи случај Андрије, сина деспота Томе Палеолога који се у изворима не назива деспотом, све док ову титулу није добио од папе Павла II (1465).³⁹ Заиста, у византиској историји није познат ниједан случај наслеђивања титуле деспота.

Ако се није могла предати потомству, да ли се деспотска титула могла одузети? Претпоставља се да су је њени носиоци задржавали до краја живста.⁴⁰ Међутим, већ случај првог деспота — Беле Алексија, који после рсјења сина цара Манојла I Комнина губи своју високу титулу, добивши ниже достојанство цезара, показује неоснованост ове претпоставке.⁴¹ У том погледу занимљив је случај брата цара Михајла VIII Палеолога — деспота Јована, који је, према вестима Г. Пахимера, после неуспелог војног похода против севастократора Јована I Тесалиског (1275), сам скинуо (*ἀποτίθηται*) знаке деспотског достојанства и повукао се у миран живот.⁴² Тешко је прихватити потпуно Пахимерове вести о доброволјном одрицању Јована Палеолога од титуле деспота; вероватније изгледа да му је због претрпљених неуспеха сам цар Михајло VIII одузео знаке деспотског достојанства.

Псеудс-Кодин доноси врло важну констатацију да достојанство деспота није за собом повлачило и добијање одређених дужности, сем уколико их цар специјално не одреди. Исправност тог навода показује чињеница да царски синови као врло млади добијају титулу деспота. Тако Јован Палеолог, син цара Андроника II и Игње Монфератске, постаје деспот маја 1295 г., ма да је тек напунио девет година (*δὲν ἔχ τῆς Εἰρήνης ἔοχε ἕνιν ἐπὶ τολούτα*).⁴³ Михајло, млади син цара Андроника III Палеолога, добија знаке деспотског достојанства такђе у раном детињству; јер га Н. Григора 1341 г. помиње као деспота, на-

³⁸ *Hopf*, *Chroniques* 294 (e se concedeva per se et heredi e successori, com 'il nostro et ad alcun altro in vita). Додатак хроничи (*Ibid.* 326), напротив, каже да се титула деспота не наслеђује од личности до личности.

³⁹ *Zakythinos* II, 82; *Guiland*, *Le despote* 68.

⁴⁰ *R. Guiland*, *Le protovestiarite Georges Phrantzes*, *REB* 6 (1948) 54, право доживотног поседовања проширује на све византиске титуле додељиване од XIII до XV в.

⁴¹ *Kinnamos* 287; *N. Choniates* 221

⁴² *Pachymeres* I, 321 sq.; *N. Gregoras* I, 119 sq.

⁴³ *Pachymeres* II, 197. Cf. *Cognasso*, *Una crisobolla* 41. *Schmid*, *Chronologie* 83, датира крунисање Михајла IX за савладара са 21 мајем 1295 г., па је према томе и постављање Јована за деспота извршено маја 1295 г. Ако је млади деспот тада имао свега девет година, излази да је рођен 1286 г. Cf. *Papadopoulos*, *Genealogie der Palaiologen* 38.

глашавајући да има четири године (ἔτους δὲ τετάρτου).⁴⁴ На једном рукопису Псеудо-Дионисија Ареопажита, који је цар Манојло II Палеолог 1402 г. поклонио манастиру Св. Дионисија у Паризу, налази се минијатурна претстава царске породице: Манојла II, царице Јелене Драгаш, као и њихових синова Јована, Теодора и Андроника. За нас је ова минијатура важна, јер се изнад Теодорове главе, који је претстављен као дете, налази натпис са титулом деспота (εὐτυχῆς δεσπότης), док изнад Андроника стоји само „αὐθεντόπουλος“.⁴⁵ Лазар Бранковић добио је титулу деспота октобра 1446 г. када је браком са ћерком деспота Томе Палеолога постао зет царске породице, јер се тиме задовољава и постојећи обичај да деспот буде рођак царске породице.⁴⁶

Искључиво титуларним карактером деспотског достојанства доказује се нетачност прилично раширеног гледишта да су у периоду касно-византиске историје постојали деспотати, тј. одређени делови државне територије додељени на управу деспотима.⁴⁷ За време династије Палеолога у Византији тај државно-правни појам не постоји. У византиској историји друге половине XIV и првог дела XV в. запажа се једна интересантна појава која показује знатно слабљење идеје државног централизма, а истовремено и прилично јак степен феудализације Царства у његовим врховима. Последњи цареви из династије Палеолога додељују својим синовима или браћи делове преостале византиске територије као апанажне поседе.⁴⁸ У оквиру тих мера цареви синови — носиоци титуле деспота, добијају поседе и на Пелопонезу, који се обично наводе као пример територије са статусом деспотата. Међутим, апанажни поседе деспота — царевих синова, налазе се и у другим областима Византиског царства, као на пр. градови на обали Црног Мора, Солун и тд. Осим тога, цареви синови најчешће постају деспоти много пре преузимања апанажних поседа. О поседима тог карактера на Пелопонезу и у осталим византиским областима биће детаљније расправљано у одељку посвећеном Мореји.

Додуше, ми у западним и византиским изворима срећемо термин деспотат као назив за територије епирске државе породице Анђела и за византиске поседе на Пелопонезу. Тако писац Морејске хронике каже да је после 1204 г. Јован III Ватац био господар „τῆς Βλαχίας καὶ ὅλης τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ἀρτῆς καὶ τῶν Γιαννινῶν καὶ ὅλου τοῦ δεσποτάτου“; деспотатом хроника назива и територију коју деспот Михајло II Анђео

⁴⁴ N. Gregoras II, 576.

⁴⁵ Lambros, Λεύκωμα pl. 84; A. A. Vasiliev, Histoire de l'Empire byzantin II, Paris 1932, pl. 26. Натпис изнад главе Теодора II Палеолога *Χριστοφύλιου* 203, чита као „Θεόδωρος πορφυρογέννητος, εὐτυχῆς δεσπότης ὁ υἱὸς αὐτοῦ“. Уп. *Αναστυλιјевих*, Једина виз. царица 8 сл.

⁴⁶ Phrantzes I, 200; Migne P. G. 156, c. 1051.

⁴⁷ Zakythinos II, 82.

⁴⁸ Тако Phrantzes I, 124 sq. каже да је цар Манојло II Палеолог поделио сваком од својих синова неку област и да је тиме „καὶ μέγα κακὸν τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ προεξένησε“.

оставља свом сину Нићифору.⁴⁹ Шаљући свог нећака Јована Анђела да управља Тесалијом, Јован VI Кантакузин му саветује да у случају упућивања и дукса Нићифора „εις τὸ δεσποτάτων“ треба да живи са њиме у миру.⁵⁰ Јањинска хроника на два места употребљава термин деспотат: када говори о доласку деспота Нићифора (пролеће 1356) који осваја „τὸ δεσποτάτων“, тј. Влашку и Етолију, и наводећи да је цар Душан оставио свог полубрата Синишу Палеолога да управља читавим деспотатом, тј. Етолијом.⁵¹ На повељи светогорској Лаври, издатај убрзо после освајања Јањине, Арте и других градова (децембра 1347) цар Душан се потписује „Стефана вѣ Христа вога вѣрни царѣ + сръблемъ и горкымъ и деспотат(у) западни земли“.⁵² Млечани 1357 г. дозвољавају својим грађанима да ступају у службу на територији поседа деспота Јована Комнина „locus Avalone et alia loca despotatus“.⁵³ Византиски писац XV в. Г. Сфранцес каже да је 26 марта 1430 г. ишао као посланик „εις τὸ δεσποτάτων“, да би умирио сукобе настале после смрти деспота Карла I Тока, на територији његових поседа.⁵⁴ У једном уговору од 11 септембра 1448 г. Леонардо, син и наследник Карла II Тока, наводи се као „dux Leucate et comes Zefalonie et dominus dispotati“.⁵⁵

Византиска територија на Пелопонезу такође се у неким, искључиво западним, изворима назива деспотат. Десетог маја 1356 г. млечачки сенат одређује репресалије „contre les Grecs du Despotat“ који наносе штету градовима Корону и Модону.⁵⁶ Чланови реда св. Јована позајмљују 1382 г. 9500 златника удовици деспота Манојла Кантакузина Изабелли од Лузињана, називајући је „despina despotatus Amoree“.⁵⁷ Првог септембра 1390 г. млечачки сенат расправља о предузимању потребних мера против трговаца који не поштују одлуку о забрани извоза сувог грожђа „du duché d'Athènes ou du despotat de Mistra“, а 21 марта 1392 г. даје се упутство млечачким трговцима да избегавају пристајање у лукама деспотата.⁵⁸ У епитафу посвећеном брату деспоту Теодору I, цар Манојло II Палеолог назива његову власт на Пелопонезу — δεσποτεία, што свакако значи господство а не деспотат.⁵⁹ На

⁴⁹ The Chronicle of Morea 70, 1030—1033; 206, 3085—3097. За реч деспотат као ознаку за територију епирске државе cf. Ibid. 446—448, 6885—6895; 580, 8966—8970.

⁵⁰ Kantakuzenos II, 321.

⁵¹ Estopañan II, 36 sq. За хронологију доласка Нићифора cf. Estopañan I, 120.

⁵² Соловјев-Мошин 122, бр. 10.

⁵³ Ljubic, Listine III, 345. Уп. М. Šufflay, Srbi i Arbanasi, Beograd 1925, 45.

⁵⁴ Phrantzes I, 156 sq.

⁵⁵ Jorga, Notes III, 232.

⁵⁶ Thiriet, Régestes I, 81, No. 294.

⁵⁷ D. Zakythinos, Une princesse française à la cour de Mistra au XIV siècle, Isabelle de Lusignan, Revue des études grecques 49 (1936) 73—75; St. Binon, Guy d'Arménie et Guy de Cypre. Isabelle de Lusignan à la cour de Mistra, Annuaire de l'Inst. de philol. et d'hist. orient. et slaves 5 (1937) 140 sq.

⁵⁸ Thiriet, Régestes I, 187, 194, No. 778, 812.

⁵⁹ Ламброс, П. П. III, 74. Говорећи о освајању Србије од стране Турака (1439) Дука територију деспота Ђурђа Бранковића зове δεσποτεία. Cf. Ducas 271.

седници од 8 маја 1421 г. млетачки сенат налаже цариградском бајилу Бенедикту Ајму да интервенише код цара Манојла II Палеолога, како би се надокнадила штета учињена млетачким поседима у Мореји, овлашћујући га да том приликом изјави „quia loca nostra Mothoni et Coroni non minus cara habemus quam habeat sua Serenitatis et dominus Despotus filius suus despotatum Amoree“.⁶⁰ У оквиру економског рата упереног против деспота Теодора II Палеолога Млечани 19 јуна 1430 г. одређују царину од 3% за трговце који носе робу са млетачкихседа „ad loca despotatus et principatus“.⁶¹

Међутим, ови примери појаве речи деспотат као назива за делове територије које су припадале епирским Анђелима, или за ознаку византискихседа на Пелопонезу, не могу да побију јасну чињеницу да у Византији не постоји деспотат као државно-правни појам посебне области под управом деспота. Територије у западној Грчкој у периоду између XIII и XV в. држе личности које од византиског двора добијају достојанство деспота, па је назив деспотат за њих сасвим објашњив, поготово ако се јавља у недовољно обавештеним западним изворима. У византиским изворима тај назив се ретко среће. Византиска територија на Пелопонезу се назива деспотатом само у западним изворима, што показује да на Западу постоје сасвим нетачне претставе о државно-правном карактеру титуле деспота. Тамо су апанажни поседи чланова царске породице у Мореји погрешно повезивани са титулом деспота, коју цареви синови носе, па им је самим тим и дат статус деспотата. У византиским изворима се поседи у Мореји нигде не називају деспотатом.

За добијање прецизних појмова о карактеру титуле деспота важан елеменат претстављају права њеног носиоца. Овде на првом месту треба истаћи чињеницу да деспоти нису могли да додељују никакве титуле; право на додељивање свих титула, па чак и оних најнижих, припадало је у Византији искључиво цару.⁶² Из Псеудо-Кодиновог списка, као и из приручника за обраћање патријарха и митрополита

⁶⁰ *Sathas*, Documents I, 111. Cf. *Zakythinos* I, 192. Исти Бенедикт Ајмо треба да оде и код деспота Теодора II Палеолога и да му изјави да република више неће моћи да дозволи даља пљачкања млетачке територије „et quod loca nostra Coroni et Modoni non minus cara habemus quam ipse habeat despotatum suum“. Cf. *Sathas*, Documents I, 109 sq.; *Zakythinos* I, 191.

⁶¹ *Sathas*, Documents III, 380 sq. Cf. *Zakythinos* I, 221. Постоје индиције да је у извесним случајевима и територија око Солуна називана деспотатом. У једном опису продаје робова каже се да је 10 марта 1383 г. продат неки Бугарин по имену Теодор из деспотата. Петог маја исте године продата је на Криту једна Гркиња из деспотата са дететом, а јула иста особа је поново продата само овог пута без сина Манојла; 2 јула 1387 г. на Криту је такође продата једна заробљеница из деспотата. Уп. *Мерциос* 12 сл. Највероватније је да се овде под деспотатом подразумева околина Солуна.

⁶² О томе посредно сведочи случај историчара Г. Сфранцеса који, иако се налази у служби деспота Константина Драгаша, добија титулу протовестијара 1432 г. у Цариграду од цара Јована VIII Палеолога; достојанство великог дукса Сфранцес добија по доласку на престо свог господара Константина XI Драгаша (1449). Cf. *Guilland*, *Le protovestiarite* 48—52.

цару и осталим световним достојанственицима, види се да деспоти имају право на епитет „ἡ βασιλεία μου“.⁶³ Већ су двојица грчких научника, С. Ламброс и А. Војазидис, сматрали да су се деспоти називали „βασιλεῖς“ и „αὐτοκράτορες“.⁶⁴ То прихвата F. Dölger наводећи као доказ недатирану повелју у којој би деспот Константин Палеолог заједно са својим оцем царем Андроником II био поменут као „βασιλεῖς“. Констатујући необичност ове појаве, F. Dölger настоји да је објасни претпоставком да деспоти могу да се називају василевсима због права на употребу формуле „ἡ βασιλεία μου“.⁶⁵ Међутим, титула βασιλεὺς припада искључиво цару и његовом савладару, те ми не налазимо ниједан случај да се у византиским изворима тако називају носиоци деспотског достојанства. Према подацима Псеудо-Кодина, севастократор и цезар такође имају право на формулу „ἡ βασιλεία μου“, па се ипак личности са овим титулама никада не зову βασιλεῖς.

Деспоти, уколико су цареви синови, независно од своје титуле имају право на епитет πορφυρογεννήτης, који се у њиховим званичним актима појављује вероватно од времена деспота Теодора II Палеолога (1416—1448).⁶⁶

У комплексу питања о правима носиоца деспотског достојанства важно је утврдити да ли су деспоти могли да кују новац. У византиским изворима нема о томе изричитих података, а нису ни сачувани примери деспотских новца. Уколико постоје новци издати од деспота, ради се о страним владарима који ову високу титулу добијају од византиског двора, али независно од ње кују новац, као владари своје земље.

О правима деспота на издавање одређених врста дипломатичких докумената имали смо прилике да посебно расправљамо. Закључак би био да деспоти из породице Анђела, који и поред чињенице да њихова титула потиче из Никејског односно Византиског царства, показују врло широке амбиције за самосталношћу, те издају чак и хрисовуље. Од деспота из породице Палеолога сачуван је низ занимљивих

⁶³ Pseudo—Kodinos 17. Cf. Stein, Untersuchungen 31.

⁶⁴ С. Ламброс, 'Ο Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡς σύζυγος ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τοῖς θρύλοις, Νέος Ἑλληνομνήμων 4 (1907) 426; Ламброс П. П. II, XLI; Ламброс, "Αννα 39, упућује на један рукопис из Bibliotheca Angelica (1442) где стоји „ἐπληρώθη οὖν ὑπὸ τῶν εὐσεβῶν δεσποτῶν καὶ αὐτοκρατόρων Ῥωμαίων τῶν Παλαιολόγων κυροῦ Θεοδώρου καὶ κύρι Κωνσταντίνου καὶ κύρι Θωμᾶ“. Cf. T. W. Allen, Notes on Greek Manuscripts in Italian Libraries, The Classical Review 3 (1889) 347; Zakythinos II, 76, n. 5. Податак је, уколико је уопште савремен, свакако последица писарева недовољне обавештености о карактеру и односу византиских титула.

⁶⁵ Dölger, Epikritisches 60—65, недатирану простагму ставља у 1338 г. и приписује је цару Андронику III Палеологу. Д. Анастасијевић је прво сматрао да она припада деспоту Андронику Палеологу, а затим цару Јовану VIII Палеологу. У том документу се говори о простагмама „τῶν ἁγίων μου αὐθεντῶν καὶ βασιλέων τοῦ τε πάππου καὶ θεοῦ τῆς βασιλείας μου“, па F. Dölger закључује да се ради о цару Андронику II и његовом сину деспоту Константину Палеологу. Докуменат је објавио F. Dölger, Facsimiles byzantinischer Kaiser urkunden, München 1931, No. 53. На формулу ἡ βασιλεία μου као објашњење за право деспота на назив василевс и автократор помишља већ Ламброс, "Αννα 39.

⁶⁶ Ламброс П. П. IV, 145.

примера даровних повеља оверених сребрним печатом (аргировуље) које по својим дипломатичким елементима потсећају на хрисовуље: три пута уписана реч ἀργυρόβουλλος λόγος у одређеним падежима, завршна формула из царских повеља „ἐν ᾧ ἡ βασιλεία μου ὑπεσημῆνато“ и свечани облик потписа „N. ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβῆς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος“.⁶⁷ У погледу потписа на деспотским повељама F. Dölger сматра да се деспоти потписују црвеним мастилом тек у XIV и XV в.⁶⁸ Међутим, тај је обичај уведен много раније, јер се код Г. Пахимера наводи да је деспот Јован Палеолог, после неуспелог похода против Јована I Тесалиског, оставио знаке деспотске титуле, између осталог и „τῇ ἐκ πορφύρας ὑπογραφῇ“.⁶⁹

Ако су Псеудо-Кодиновии подаци о многим елементима, важним за одређивање карактера деспотског достојанства, крајње оскудни, овај нам писац даје низ драгоцених вести о одећи и осталим спољашњим знацима носиоца титуле деспота. Деспот на глави носи капу, названу σκάδιον, украшену бисером, на којој је тамном свилом извезено његово име.⁷⁰ Низови бисера који висе од деспотовог венца до рамена исти су као и код цара, осим „τοῦ κόμβου τῶν φοινίκων.“⁷¹ Деспотово црвено одело (ῥοῦχον) исто је као и царско, само без војних знакова (отратηλατικῶν).⁷² На ногама деспот има црвене чарапе, док су му ципеле двобојне, пурпурне и беле, а имају са стране и одоздо орлове извезене бисером (ἔχοντα ἀετοὺς μαργαριταρεῖνους ἐκ πλαγίων τε καὶ ἐπὶ τασσῶν, ἤτοι ἐπάνω τῶν ὑποδημάτων τῶν μουζακίων). Деспотове мамузе су исте као и царске, али су њихови кајшеви двобојни као и седло, које има напред и позади орлове извезене бисером; покривач за седло је од свиле, украшен бисерним орловима. Покривач за коња⁷³ није украшен бисерима. На предњој страни узда, које су такође двобојне, налази се перјаница у облику палме, исто као и код цара „οὐ μὴν δὲ καὶ πρίττωσιν“. Покривач седла деспотовог коња је дугачак и бео са малим црвеним орловима; исте боје је и деспотов шатор, такође украшен малим црвеним орловима. Деспот носи пурпурни или црвени кафтан (καβάδιον) проткан бисером, изабран према деспотовом укусу.⁷⁴

⁶⁷ В. детаљније *Ферјанчић* 89—114.

⁶⁸ F. Dölger, Der Kodikellos des Christodulos in Palermo, Archiv für Urkundenforschung 11 (1929) 14.

⁶⁹ Pachymeres I, 335.

⁷⁰ Кондаков, Очерки 219.

⁷¹ Израз τὰ σεία Кондаков, Очерки 220, тумачи као ниске бисера, док Guillard, Sur les dignitaires 219, преводи ову реченицу као да се ради о коси која је иста као и царева само нема палин чвор.

⁷² Тако преводи овај израз Guillard, Sur les dignitaires 219. Исто: Кондаков, Очерки 294. У опису деспотове одеће затим следује реченица „Τὸ ταμτάριον αὐτοῦ κόκκινον μετὰ μαργαρίων“.

⁷³ Guillard, Sur les dignitaires 219, тако преводи израз τὸ κοπρίτοριον. Затим следује реченица „Αἱ δὲ σκάλαι οἶαι καὶ αἱ βασιλικαί“.

⁷⁴ Према наводима Кондакова, Очерки 229 сл., то је кафтан дугачак до колена који тек у касно-византиско време постаје одећа цариградског двора, па су га носили и многи достојанственици.

О празницима деспот је обучен у специјалан кафтан (σκαρβάνιον) украшен дугим камењем и овивчен бисером.⁷⁵ Капе деспота који су цареви зетови су златно-црвене са извезеним крстовима од бисера.⁷⁶

Основни спљашњи знак титуле деспота је круна, тј. венац који Псеудо-Кодин назива στεφανοῦργιον. Уколико је деспот царев син, тај венац је украшен са четири штитасте плочице (χαλμάραι) спреда и позади и по једном са стране, а ако је у питању царев зет, његов венац има само једну штитасту плочицу, и то спреда.⁷⁷ Н. Кондаков истиче да једино деспот има право да носи венац сличан царском, док остали достојанственици, укључујући и севастократора, носе на глави само обруч.⁷⁸ Према дефиницији Ј. Ковачевића, деспотски венац је: „текстилна капа са металним сбручем који је украшен бисером и драгим камењем“.⁷⁹ Међутим, ни Н. Кондаков а ни Ј. Ковачевић не региструју разлике које постоје у детаљима деспотовог венца, а које зависе од степена сродства између носиоца деспотског достојанства и цара. Поред Псеудо-Кодина и други византиски извори говоре о венцу као знаку деспотске титуле. Тако Г. Акрополит у опису додељивања деспотског достојанства Михајлу Палеологу (1259) каже да је том приликом „καὶ ταῖναις δεσποτικαῖς τῇ τοῦτου περιθίσαι κεφαλῇ“.⁸⁰ И Константин Фи-

⁷⁵ Ibid. 238.

⁷⁶ Pseudo—Kodinos 13—15; *Guiland*, Sur les dignitaires 219. У опису једног пријема приликом боравка цара Јована VIII Палеолога и његовог брата деспота Димитрија у Млещима (1439) каже се „et lo imperator et il despoti erano vestitti di damaschin, biancho l'uno come l'altro“; дакле цар и деспот су исто обучени. Cf. *Jorga*, Notes III, 48, n. 2. Занимљиво је упоредити деспотову одећу са севастократорском о којој Псеудо—Кодин такође даје доста детаљне податке. Капа севастократора је златно-црвена и украшена бисером. Чарапе севастократора су небесно плаве, а изузетак је у том погледу направио Јован Кантакузин који је својим шурацима севастократорима Јовану и Манојлу Асенима дозволио да носе „ταῖς ἀραια καὶ χαλμαῖς“ као и деспоти. Севастократорове ципеле су небесно плаве са златним орловима извезеним на црвеним пољима. Покривач за седло је небесно плав, украшен са четири црвена орла. Севастократоров шатор је бео и украшен је небесно плавим орнаментима. Cf. Pseudo—Kodinos 15; *Guiland*, Sur les dignitaires 219 sq. Упоредјујући податке о деспотовој и севастократоровој одећи, навели смо само делове који се међусобно разликују. Најупадљивије је да у севастократоровој одећи преовлађује светло плава боја, док су колористички елементи деспотове одеће слични царским: ђурпурно и црвено. Та разлика се манифестује и у потписима на документима: деспоти потписују повеље црвеним, а севастократори плавим мастилом.

⁷⁷ Pseudo—Kodinos 100. О венцу в. *Кондаков*, Очерки 219; *E. Darko*, Die ursprüngliche Bedeutung des unteren Teiles der ungarischen heiligen Krone, Sem. Kondak. 8 (1936) 77 sq. За разлику од деспота, севастократори не носе венац, али је и овде извесне измене увео Јован Кантакузин, дозволивши својим шурацима севастократорима Јовану и Манојлу Асенима да носе венце (στεφάνους) који су имали спреда и позади по једну штитасту плочицу. Cf. Pseudo—Kodinos 101.

⁷⁸ *Кондаков*, Очерки 222.

⁷⁹ *Ковачевић*, Средњовековна ношња 241. Расправљајући о севастократорском венцу Стевана Првосвенчаног Ковачевић каже да се „до VIIв ека цезарска одбесно деспотска круна звала стема“, из чега се не би могло закључити да ли има у виду деспотску титулу или реч деспот као апелатив за цара.

⁸⁰ Akropolites I, 159. *Андрејева*, Очерки 78, исправно закључује да никејски историчар мисли на венац који је припадао носиоцу деспотске титуле, али да га зове античким именом ταῖνα.

лозоф у опису поновног постављања Стевана Лазаревића за деспота, приликом његовог другог боравка у Цариграду, наводи: „игда и вѣнѣца сановѣнаго на деспотѣска из вѣторицею подаванѣа“.⁸¹ О извесним знацима деспотског достојанства обавештава нас један пасус Г. Пахимера који наводи да је деспот Јован Палеолог, брат цара Михајла VIII, после неуспелог похода против Јована I Тесалиског (1275), оставио знаке деспотске титуле „σύμβολά τε τῆς δεσποτείας ἔχεινα, ὅσα ἐν καλύπτρῳ καὶ ὑποδήμασι καὶ γε ἐν ἐφεστρίσιν ἱππῶν καὶ χαλινοῖς καὶ τῇ ἐκ πορφύρας ὑπογραφῇ“.⁸² На основу песме Манојла Фила посвећене деспоту Димитрију Палеологу, сину цара Андроника II, може се закључити да су бисери један од знакова титуле деспота.⁸³

Поред података о оделу и осталим спљашњим знацима деспотског достојанства, у Псеудо-Кодиновом спису се налазе и детаљне вести о дужностима и учешћу деспота у разним церемонијама на царском двору. Деспот је силазио са коња тамо где би му цар наредио. Уколико је деспот млад, он је за време бављења у царској палати гологлав, док напољу када јаше на коњу носи капу (σκιῶδιον). Међутим, ако је деспот у зрелим годинама, он носи капу и у царској палати.⁸⁴ Од дворских церемонија у којима учествују деспоти најважнија је свакако обред крунисања новог цара. У тој свечаности стари цар — отац изабраног, уколико је жив, и патријарх држе напред штит на који је уздигнут кандидат; са стране и позади штит држе највиши достојанственици, деспоти и севастократори, а ако њих нема, онда то чине најбољи и најплеменитији од архоната.⁸⁵ Исти детаљ у овој свечаности наводи и Јован Кантакузин, описујући крунисање цара Андроника III Палеолога, обављено фебруара 1325 г. у цркви Св. Софије.⁸⁶ Цар-писац даље наглашава да после свечане службе цар и царица одлазе у двор где обедују на већ припремљеној трпези, при чему их служи велики доместик, а ако он није присутан, онда ту дужност добија деспот.⁸⁷ Ако на двору влада жалост због смрти царице или царевог сина, владар носи бело одело, а сви дворски достојанственици имају црну одећу; њу носе деспоти и севастократори, осим ципела и седла. ⁸⁸ Када цар, после вечере, одлази у своју ложницу деспоти, севастократори и цезари га поздрављају, желећи му дуг живот (πολυχρονίζουσιν).⁸⁹

Интересантна су правила за ословљавање деспота. Тако, ако неко од архоната говори пред царем о деспоту, он каже „ὁ αὐθεντόπουλος μου

⁸¹ Житије Стевана Лазаревића 296.

⁸² Pachymeres I, 335.

⁸³ Стихови гласе „Εἰ δεσποτικοῖς ἡγλασθῆς μαργάροις, Μεγαθύμου λέντος ἡδὺ σκυμνόν, Τὸν μαργαρίτην τὸν πολύτιμον φέλει“.

Cf. M. Philae, Carmina II, 149.

⁸⁴ Pseudo-Kodinos 14.

⁸⁵ Ibid. 88.

⁸⁶ Kantakuzenos I, 196 sq.

⁸⁷ Ibid. 202.

⁸⁸ Pseudo-Kodinos 69. Cf. Guillard, Sur les dignitaires 228. Упадљиво је да се овде прво наводе севастократори па онда деспоти, ма да је њихов ранг управо обрнут. Свакако да се ради о омашци.

⁸⁹ Pseudo-Kodinos 58. Cf. Guillard, Sur les dignitaires 247.

— ὁ υἱός σου ὁ δεσπότης“, а уколико о деспоту говори пред другим архонтима „ὁ αὐθεντόπουλος μας — ὁ δεσπότης“. Ако архонт говори са деспотовим човеком каже „ὁ αὐθεντόπουλος μου — ὁ δεσπότης“ или „ὁ αὐθέντης μας — ὁ δεσπότης“. Деспотов човек, ако говори са царем и том приликом помиње свог господара, не каже „ὁ αὐθεντόπουλος μου“ или „ὁ αὐθέντης μου ὁ υἱός σου“, већ „ὁ κύριός μου ὁ υἱός σου ὁ δεσπότης“. Ако се неко обраћа са молбом деспоту не треба да каже „κύριε μου“ већ „δέσποτά μου“. У царевом присуству деспота ословљавају са „δέσποτά μου“ или „ἡ βασιλεία μου“.⁹⁰

Псеудо-Кодин говори о још једном карактеристичном знаку на деспотовој одећи и на шатору — извезеним орловима за које се, нажалост, не каже да ли су једноглави или двоглави, што би било врло значајно с обзиром на знатну раширеност амблема двоглавог орла у последњим вековима византиске историје.⁹¹ С. Ламброс и А. Соловјев претпостављају да Псеудо-Кодин има у виду двоглаве орлове.⁹² Заиста, у неким савременим изворима знак двоглавог орла среће се повезан са титулом деспота. Описујући како је његов предак Андрија добио титулу деспота од византиског цара, хроничар Јован Мусаки каже „il detto Imperadore le mandò a donare sue arme, cioè l'aquila con due teste incoronata con la stella in mezzo, dico l'arme dell' Imperio“.⁹³ Знак двоглавог орла јавља се често на споменицима у Мистри,⁹⁴ а постоји и на попрсју деспота Јована Кантакузина на једној сребрној икони Богородице која се чува у Млецима.⁹⁵ Претставу двоглавог орла запажамо и на неким печатима деспота из породице Палеолога. Један такав печат потиче од деспота Теодора I.⁹⁶ На писму деспота Димитрија Палеолога маркизу Фераре Борсу Естенсу од 26 марта (без ознаке године) налази се печат са претставом двоглавог орла.⁹⁷ Исти амблем има и печат деспота Андрије, сина деспота Томе Палеолога.⁹⁸

⁹⁰ Pseudo-Kodinos 16 sq. Cf. *Guillard*, Sur les dignitaires 220. Занимљиво је да су поред деспота, севастократори и цезари ословљавани са „ἡ βασιλεία σου“.

⁹¹ Двоглави орао се јавља већ у XI в. као знак у Византији, али само са орнаменталном функцијом на грађевинама и на богатим дворским оделима. Повезан са личношћу цара овај амблем се први пут среће на хрисовуљи Андроника II Палеолога изdatoј 1293 г. становницима града Монемисије. Cf. *Solovjev*, *Emblèmes* 131—133. Претстава двоглавог орла се ретко налази на новцима византиских царева и први новац са тим знаком припада трапезунтском цару Манојлу Комнину (1390—1417). Уп. С. Ламброс, 'Ο δικέφαλος ἀετός τοῦ Βυζαντίου, *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 6 (1909) 444 сл.

⁹² Ibid. 439; *Solovjev*, *Emblèmes* 133, наводећи да се од XIII в. на источном ткининама увек јављају само двоглави орлови.

⁹³ *Hoff*, *Chroniques* 281. Cf. *Solovjev*, *Emblèmes* 153.

⁹⁴ *Solovjev*, *Emblèmes* 134, истиче да је тешко датирати све претставе двоглавог орла које се налазе у Мистри, али да оне које стоје на стубовима цркве Св. Софије показују да их има већ и у време управе деспота Манојла Кантакузина.

⁹⁵ *G. Gerola*, L'effigie del despota Giovanni Cantacuzeno, *Byzantion* 6 (1931) 379—387.

⁹⁶ Ламброс, 'Ο δικέφαλος ἀετός 456 сл.

⁹⁷ Ламброс, *Σφραγίδες* 422 сл.

⁹⁸ Ibid. 426.

Међутим, поред наведених случајева постоје и примери да амблем двоглавог орла употребљавају у Византији и лица која не носе титулу деспота; у извесним случајевима то су били чак цареви, а чешће нижи световни великодостојници. Тако Г. Акрополит каже да је цар Михајло VIII Палеолог дозволио свом брату севастократору Јовану да носи црвене ципеле са златним орловима (*χρυσουφεῖς ἀετοῦς*);⁹⁹ можда се овде ради о двоглавим орловима. Знак двоглавог орла срећемо и на неким печатима и новцима маркиза Теодора I Палеолога, сина цара Андроника II и Ирине Монфератске.¹⁰⁰ На минијатури рукописа који је цар Манојло II Палеолог 1402 г. поклонио Сен-Дениском манастиру у Паризу, цареви синови деспот Теодор I и Андроник имају одело са извезеним двоглавим орловима, постављеним у златне кругове.¹⁰¹ Приликом уласка у Ферару цар Јован VIII Палеолог је на покривачу свог коња имао „*χρυσοῦς ἀετοῦς ἐπὶ τοῦ χαοδίου*“.¹⁰² Појава двоглавог орла као знака византиских царева и неких високих достојанственика показује да овај амблем није припадао носиоцима титуле деспота, као што се на први поглед може претпоставити.

У нерешена питања, везана са суштином институције деспота, спада свакако и то како су се називале жене носилаца овог високог достојанства. Још је С. Ламброс претпостављао да је уобичајени назив за жене деспота *βασιλίσσα*, наводећи као доказ случај Магдалене Токо, прве жене деспота Константина Драгаша, која се на више места назива *βασιλίσσα*.¹⁰³ У монодији Георгија Гемиста Плитона за Клеопатру Малатесту, жену деспота Теодора II Палеолога, каже се да је посвећена „*δοιδίμῳ ᾧ εὐσεβεῖ βασιλίσσῃ Κλεόπῃ*“; исто тако је Клеопатра титулисана и у краткој монодији свештеника Јована. У краткој хроници насталој на Светој Гори наводи се да је новембра (с. 1474) умрла Јелена, ћерка деспота Томе Палеолога, која се назива *βασιλίσσα*.¹⁰⁴ На основу потписа ћерке Синише Палеолога а жене деспота Томе Прелјубовића из 1386 г. — Марија василиса Ангелина, Дукина, Палеологова, М. Ласкарис такође сматра да су супруге деспота имале право на назив *βασιλίσσα*.¹⁰⁵ Насупрот овом гледишту Д. Закитинос претпоставља да деспотовим женама припада назив *δέσποινα*.¹⁰⁶ Међутим, извори

⁹⁹ Akropolites I, 173; Pachymeres I, 108; N. Gregoras I, 79.

¹⁰⁰ Д. Закитинос, 'Ομαερτίων τοῦ Μονφερράτου Θεόδωρος ὁ Παλαιολόγος καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Φίλιππος ὁ Σ', ΕΕΒΣ II (1935) 18—20.

¹⁰¹ Ламброс, *Λεξικόν* pl. 84; Solovjev, *Emblèmes* 134.

¹⁰² Phrantzes, ed. Bonn. 188. Solovjev, *Emblèmes* 135, претпоставља да се овде ради о двоглавим орловима.

¹⁰³ Ламброс П. П. I, XXXII.

¹⁰⁴ Ламброс, 'Αννα 39—41. Ламброс наводи да се Франческа, жена деспота Карла I Тока у неким документима назива василиса.

¹⁰⁵ Lascaris, Deux chartes 322. То мишљење М. Ласкарис износи и у ранијим радовима, расправљајући о женама деспота у средњовековној Србији. Cf. M. Lascaris, A propos d'un épitaphios du monastère de Putna, *Revue hist. du Sud.* — est européen 2 (1925) 361; M. Ласкарис, Прилози за КИЈФ 6 (1926) 150.

¹⁰⁶ Zakythinos I, 132, n. 2. Cf. K. Setton, *Catalan Domination of Athens 1311—1388*, Cambridge 1948, 171 sq. Guillard, *Le despote* 66 sq., такође констатује

показују да реч *δέσποινα* често служи као апелатив за царицу, па би то упућивало на закључак да је, упоредо са старим народним називом за цара *δεσπότης*, сачуван и одговарајући назив за царицу *δέσποινα*.¹⁰⁷ Што се тиче назива *βασίλισσα* мислимо да он не припада женама деспота, већ уопште принцезама које потичу из царске породице и да се јавља чак и у случајевима када то порекло није директно. Марија Палеолог, жена деспота Томе Прелубовића, има право на тај епитет, јер је њен отац Синиша Палеолог носио титулу цара. Исто право има и Јелена, кћи деспота Томе Палеолога, јер директно потиче из царске породице. Два карактеристична случаја говоре у прилог претпоставци да су се жене називале по свом пореклу а не по евентуалној титули свог супруга. У повељи манастиру Кутлумушу издатој вероватно 1358 г. од стране Јована Угљеше помиње се и његова жена као *κασέρισα*, свакако по свом оцу Војихни, који је носио титулу цезара.¹⁰⁸ Са истим епитетом среће се супруга Јована Угљеше у натпису плаштанице румунског манастира Путне „*μνησθητοί κύριε, τὰς ψυχὰς τῶν δούλων σου, καίσα- ρίσις Σερβίας Ἐφημία μοναχῆς σὺν θυγατρὶ βασιλείσσης Εὐπραξίας μοναχῆς*“.¹⁰⁹

да су се жене деспота називале деспотице (*despotissa*); оне су имале право на знаке титуле деспота, као и на одговарајуће почести зависне од високог достојанства њихових мужева.

¹⁰⁷ О таквој функцији апелатива *δέσποινα* говори низ примера. Описујући жаљење преминуле царице Pseudo-Kodinos 69 је назива *δέσποινα*. Приручник за обраћање патријарха и митрополита цару и осталим световним достојанственицима, у формули за писмо царици исту назива *δέσποινα*; шта више, овде се и жена српског кнеза Лазара — кнегиња Милица зове „*δέσποινα τῆς Σερβίας*“. Уп. *Ралис-Појлис* V, 506; Migne P. G. 107, с. 408—409. У хроници Михајла Папарета на неколико места налазимо реч деспина као ознаку за царицу. Уп. *Λαμψίνος* 63—65, 70, 74. Повељом манастиру Св. Јована Претече у Петри цар Манојло II Палеолог и његова жена Јелена дају 1395 г. одређен приход манастиру са обавезом да се служи служба за покој душе Константина Лејановића, оца „*τῆς κραταιᾶς καὶ ἁγίας ἡμῶν κυρίας καὶ δεσποίνης*“. М. М. II, 260. Г. Сфранцес назива царицу Ирину Монфератску дестином, а за цара Јована VI Кантакузина каже да је после проглашења за цара „*τὴν, γυναῖκα αὐτοῦ δεσποίναν ἔσπεφε*“. Phrantzes I, 44 sq.

¹⁰⁸ Lemerle—Solovjev, Trois chartes 142 sq.; P. Lemerle, Actes de Kutlumus, Paris 1945, 231.

¹⁰⁹ М. Ласкарис, Прилози за КИЈФ 6 (1926) 148—150.

III. ЦАРИГРАД

Већ је у претходном одељку подвучено да је једна од основних карактеристика деспотског достојанства његов искључиво титуларни карактер и да оно није повезано са поседовањем одређених територија које би носиле назив деспотата. Томе у прилог говори чињеница да нам савремени извори пружају податке о деспотима, члановима или рођацима царске породице, чија је каријера искључиво везана за двор у престоници и које не налазимо као поседнике или управнике у појединим деловима Византиског царства. Деспотска титула ових личности се по свом карактеру ни у ком погледу не разликује од исте коју имају на пр. чланови породице Анђела у Епиру, поседници апанажних посела у Мореји или управници у Солуну и околини.¹ Зато је њихово издвајање у посебан одељак само резултат настојања да се материјал што прегледније изложи.

1. ДЕСПОТИ ПРЕ 1204 Г.

Први носилац деспотског достојанства у Византији је угарски принц Бела, син краља Гејзе II (+ 1161). После Гејзине смрти византиски цар Манојло I Комнин жели да искористи нередовно стање у суседној Угарској за постизање коначног циља: образовања персоналне уније између две земље, па угарског принца доводи у Цариград (1163). Бела је ожењен царевом ћерком, а како Манојло није имао мушког потомства, то је истовремено одређен за наследника престола, добивши новоустановљену титулу деспота; при преласку у православну веру царски зет узима и ново име Алексије.² Додељивање новог достојанства Бели Г. Острогорски објашњава чињеницом да је у Угарској већ постојала титула *urum* — мој господар, која је, према речима Ј. Ки-

¹ *Guiland*, *Le despote* 77, погрешно мисли да се деспоти деле у две категорије: 1. *Ceux qui n'avaient que le titre nu de despote avec les privilèges honorifiques du titre*. 2. *Ceux qui au titre de despote joignaient l'exercice d'une autorité sur un territoire érigé en despotat*. Таква подела између деспота није никада постојала у Византиском царству.

² *Kinnamos* 215 (ὁ τε παῖς Ἀλέξιος ἤδη μετ'ωνομάσθη καὶ δεσπότης ἀνεβόηθη). Cf. *Ostrogorsky*, *Urum—Despotes* 449. Други савремени историчар Н. Хонијат само наводи да је Бела Алексије одређен за наследника престола, не помињући нову високу титулу деспота. Cf. N. Choniates 147, 167. *F. Chalandon*, *Les Comnènes II: Jean Comnène* (1118—1143) et *Manuel Comnène* (1143—1180), Paris 1912, 476, погрешно закључује да је Бела Алексије овом приликом добио титулу севаста.

нама, означавала наследника престола. Ту титулу је угарски краљ Ладислав дао свом брату Стефану, а исту добија и Бела, пре свог доласка у Цариград. Према томе, ново византиско достојанство, додељено угарском принцу, потпуно је одговарало титули која је у Угарској додељивана наследнику престола. Поред тога, увођење нове титуле може се делимично објаснити и унутрашњо-политичким разлозима: две највише византиске титуле, севастократорска и цезарска, често су додељиване, у извесним случајевима чак и особама које нису одређене за наследнике престола. Зато је цар Манојло I Комнин хтео да свог зета и будућег наследника престола подари неком новом, вишом титулом.³

Међутим, L. Bréhier сматра да титула деспота није уведена тек 1163 г., већ да је још цар Михајло V Калафат (1041—1042) наименовао свог стрица Јована Орфанотрофа за деспота; истакнути француски научник се позива на податак Михајла Псела који каже да је Михајло V назвао Јована својим господарем (ὁ ἐπὶ τῷ γὰρ φησι, δεσπότης).⁴ Г. Острогорски тачно истиче да овде није још реч о титули деспота, јер се из истог Михајла Псела види да је у његово време по рангу иза царске долазила цезарска титула,⁵ а Ана Комнина у пасусу о увођењу севастократорске титуле за време владе свог оца цара Алексија I Комнина (1081—1118) каже да ново достојанство добија највиши ранг, тј. да је стављено одмах иза царског.⁶ Према томе, деспотска титула пре 1163 г. не постоји у Византији.⁷

Мало је вероватна претпоставка R. Guillard-а да, додељивањем новог достојанства Бели Алексију, исто још није званично уведено

³ Ostrogorsky, *Urum—Despotes* 453 sq.

⁴ M. Psellus, *Chronographie I*, ed. Renauld, Paris 1926, 88. Cf. L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris 1948, 140. Исто мишљење заступао је и E. Daskó, *Die ursprüngliche Bedeutung des unteren Teiles der ungarischen heiligen Krone*, Sem. Kondak. 8 (1936) 68, n. 34, истичући да је већ цар Михајло IV Пафлагонац (1034—1041) поставио Јована Орфанотрофа за деспота, а да је његов син и наследник Михајло V тај чин само потврдио. Тиме E. Daskó жели да поткрепи своју теорију о карактеру угарске круне коју је цар Михајло VII Дука (1071—1078) дао краљу Гејзи I (1074—1077). Према његовом мишљењу, та круна је устави деспотски венчац, што би значило да је и сам Гејза тада добио титулу деспота. Круна додељена Гејзи I истоветна је са деспотским венцем, како га описује Псеудо-Кодин, само што има шест а не четири камаре (штитасти плочице). Cf. Daskó, *Die Bedeutung* 72 sq. Међутим, како у време цара Михајла VII Дуке деспотска титула још не постоји, то не може бити говора о додељивању исте угарском краљу. Са тиме се слаже и новије читање натписа на круни, јер уместо ранијег „Γεωργίος δεσπότης“, Г. Моравчик предлаже „Γεωργίος πριόξ κρόνης τοῦ κράτους“, сматрајући да угарски краљ тада добија праву круну-стему и да иста значи признавање положаја независног владара угарском краљу од стране Византије. Cf. G. Moravcsik, *A magyar szent korona görög felirati*, Budapest 1935, 154, 156. Ostrogorsky, *Die Staatenhierarchie* 59 sq., давање венца тумачи положајем угарског краља у средњовековној византиској државној хијерархији, на чијем челу стоји византиски цар.

⁵ Psellus, *Chronographie I*, 66.

⁶ A. Comnène, *Alexiade I*, ed. B. Leib, Paris 1937, 114.

⁷ Ostrogorsky, *Urum—Despotes* 450 sq.; Stein, *Untersuchungen* 31; Guillard, *Le despote* 53.

у византиски систем титула.⁸ У строго централистички и бирократски уређеном Византиском царству свака нова титула одмах добија одговарајуће место у званичној ранг-листи, па је тако било и са достојанством деспота које је стављено на чело титуларне листе.⁹

Угарски принц и византиски престолонаследник не задржава дуго новостворену високу дворску титулу. Већ 10 септембра 1169 г. цар Манојло I добија сина, па се самим тим мења и његов став према Бели Алексију, одређеном за наследника престола. Бела Алексије је разведен од цареве ћерке и ожењен Аном од Шатијона; истовремено му је одузета титула деспота и додељено ниже достојанство гезара.¹⁰ Већ је напоменуто да је случај Беле Алексије карактеристичан, јер показује да се деспотско достојанство могло и одузети.

После септембра 1169 г. титула деспота се за читаве три деценије не додељује у Византији; бар о томе нема података у савременим изворима. Њену поновну појаву запажамо тек 1200 г., када је цар Алексије III Анђео (1195—1203) удао своју старију ћерку за Алексија Палеолога. Пошто цар Алексије није имао мушке деце, то је његов зет, као будући наследник престола, добио титулу деспота.¹¹ У једном напуљском кодексу забележен је надгробни натпис у стиховима који се односи на деспота Алексија Палеолога, зета цара Алексија III Анђела.¹² Поред тога, у Цариграду је сачуван печат са натписом „Ἀλεξίου σφράγις Παλαίολόγου Κομνηνοῦ(ού)ς δεσπότης τῆς ἀξίας γα(μ)βροῦ κρατοῦντος πάσης Ῥωμαῖδος εἰς πρωτόπαιδα βασιλίσσαν Εἰρήνην“ који свакако припада деспоту Алексију Палеологу.¹³ Међутим, подаци савремених наративних извора о деспоту Алексију Палеологу су прилично малобројни. Познато је да је

⁸ *Guillard*, *Le César* 180. Слично претпоставља већ *Darke*, *Die Bedeutung* 68, n. 34, који каже да је до времена Михајла VIII Палеолога (1259—1282) деспотска титула постојала „als ein ausserordentlich, ausserhalb der offiziellen Rangliste stehender, gleich nach dem Kaiser folgender Hoftitel“.

⁹ *Ostrogorsky*, *Urum—Despotes* 452, n. 6.

¹⁰ *Kinnamos* 287; *N. Choniates* 220 sq. Cf. *G. Moravcsik*, *Pour une alliance byzantine-hongroise*, *Byzantion* 8 (1933) 557; *Ostrogorsky*, *Urum—Despotes* 457 sq.

¹¹ *Akropolites* I, 8 sq. Иако говори о удаји обе цареве ћерке савремени историчар Н. Хонијат не помиње деспотску титулу Алексија Палеолога. Cf. *N. Choniates* 673—675. Међутим, Алексије Палеолог се у неким каснијим изворима помиње као деспот. Описујући додељивање деспотског достојанства Михајлу Палеологу, Г. Пахимер жели да на неки начин оправда овај чин, па напомиње да је Михајлов деда по мајци (Алексије Палеолог) такође имао титулу деспота. Cf. *Pachymeres* I, 75; *D. Geanakoplos*, *The Nicene Revolution of 1258 and the Usurpation of Michel VIII Palaeologos*, *Traditio* 9 (1953) 429. У генеалогии породице Палеолога Н. Григора каже да је Ирина, баба по мајци цара Михајла VIII Палеолога била удата за деспота Алексија Палеолога, одређеног да наследи престо свог таста. Cf. *N. Gregoras* I, 69. Најзад Г. Сфранцес каже на почетку свог дела да је Алексије Палеолог имао титулу деспота и да је био ожењен Ирином, ћерком цара Алексија III Анђела: у случају царевог смрти Алексије је требало да наследи престо. Cf. *Phrantzes* I, 9 sq. О постављању Алексија за деспота в. *Ostrogorsky*, *Urum—Despotes* 458. За хронологију cf. *V. Laurent*, *La généalogie des premiers Paléologues*, *Byzantion* 8 (1933) 127.

¹² *C. Ламброс*, 'Ἀλεξίου Κομνηνοῦ στίχοι ἐπιτάφοι εἰς τοὺς γονεῖς καὶ ἐπιτύμβιον ἐπιγράμμα, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 12 (1915) 444.

¹³ *Laurent*, *La généalogie* 126 sq.

Алексије још пре завршетка свечаности женидбе са царевом ћерком послат у област Филипопоља, као заповедник војне експедиције против побуњеног Иванка; царев зет затим води успешне акције против узурпатора Јована Комнина и Јована Спиридонакиса, поглавара теме Смолен.¹⁴ Алексије није дуго задржао положај наследника престола и титулу деспота, јер је умро убрзо после женидбе са царевом ћерком.

Смрћу Алексија Палеолога цар Алексије III се поново нашао пред решавањем проблема наследника престола. За престолонаследника је сада одређен Теодор Ласкарис, муж царево млађе ћерке Ане, добивши због тога и титулу деспота, али се из извора не види када је овај свечани чин објављен. Историчар Никејског царства Г. Акрополит само каже да је после пада Цариграда у руке крсташа (1204) Теодор Ласкарис прогласио свога таста цара Алексија III, од кога је и добио титулу деспота, мртвим.¹⁵ Анонимни византиски хроничар из XIV в. који своје излагање почиње са падом Цариграда у руке крсташа, помиње да је деспот Теодор Ласкарис, зет цара Алексија III Анђела, пред освајање престонице отишао у Никеју и тамо се прогласио за цара.¹⁶ Ако нас савремени извори остављају сасвим без података о времену додељивања деспотске титуле Теодору Ласкарису, може се доста тачно одредити колико је он ово високо достојанство задржао.¹⁷

Описујући догађаје у Малој Азији, непосредно пре образовања новог државног центра у Никеји, Г. Акрополит каже да је Теодор Ласкарис после бекства из Цариграда (1204) затражио од становника Никеје да га заједно са породицом приме, али је, после дугих преговора, успео да добије склониште само за своју жену и децу. Узевши Брусу као базу, Теодор почиње да осваја градове у Витинији, па је због тих успеха, после две године, признат од свих за деспота (ὡς δεσπότην παρὰ πάντων φημιζομένου τοῦ Λασκάριος). Становници Никеје су такође, импресионирани Теодоровим брзим успесима, одлучили да га крунишу за цара, што је обавио новопостављени патријарх Михајло Ауторијан.¹⁸ Немачки историчар В. Sinogowitz сматра да подаци Г. Акрополита нису хронолошки сасвим јасни и настоји да на основу једног места из

¹⁴ N. Choniates 675—681, 703—709. Cf. *Laurent*, La généalogie 127—130.

¹⁵ Akropolites I, 10. Анонимни хроничар из XIII в. такође назива Теодора Ласкариса деспотом, Уп. *Сайас* VII, 15 сл. О Теодору Ласкарису као деспоту cf. *Ostrogorsky*, *Urum—Despotes* 458 sq.; *Nicol*, *Despotate* 9. *Андрејева*, *Очерки* 84, истиче да деспот Теодор Ласкарис није био у нарочито добрим односима са својим тастом због чега је 1203 г. живео у престоници скоро као приватан човек. *Gardner*, *The Lascarids* 54 sq. неосновано претпоставља да Теодор и поред добијања титуле деспота није одређен за наследника престола, јер је цар Алексије III био још млад човек, па су постојале наде да ће имати мушке деце. Карактеристично је да историчар Н. Хонијат у поздравној речи за Теодора Ласкариса, ма да детаљно описује његово бекство из Цариграда, као и прве године успешних борби против Латина, Селдука и трапезунтских Комнина, нигде не помиње Теодорову деспотску титулу. Уп. *Сайас* I, 97—136.

¹⁶ В. Т. Горлянов, *Анонимный византийский хронограф XIV в.*, ВВ 2 (1949) 281.

¹⁷ *Милиаракис* 7 погрешно интерпретира податке Г. Акрополита наводећи да се према њима Теодор Ласкарис прогласио за деспота по доласку у Никеју.

¹⁸ Akropolites I, 10 sq. Уп. *Милиаракис* 10 сл.; *Gardner*, *The Lascarids* 59 sq.

говора Н. Хонијата докаже да је Теодор Ласкарис проглашен за цара већ између фебруара и маја 1205 г.¹⁹ Међутим, наведено место из говора Н. Хонијата није потпуно јасно, па је Теодор Ласкарис задржао достојанство деспота све до крунисања за цара у пролеће 1208 г.²⁰

У вези са деспотском титулом Теодора Ласкариса је питање објашњења једног интересантног догађаја о коме нам говори савремени историчар Н. Хонијат. Наиме, реч је о саветовању најистакнутијих људи Цариграда, одржаном у цркви Св. Софије, ноћу између 13 и 14 априла 1204 г., дакле у време када су крсташке чете већ улазиле у византиску престоницу. Поменути скуп требало је да решава о изванредно значајном питању, о избору новог цара. Кандидати су били два млада човека, један из породице Дука а други из породице Ласкариса и обојица су, према Хонијатовим речима, имали име првог хришћанског цара. Због изванредних квалитета обојице младих људи, скуп није могао да се одлучи, па се приступило избору коцком, при чему је кандидат из породице Ласкариса имао више среће и био је изабран за цара.²¹ О овом занимљивом састанку говори и хроника ученог Теодора Скутариота, која у односу на Н. Хонијата не доноси ништа ново, па чак и дословно каже да су обојица кандидата носили име Константин.²² Једино се у верзији Хонијатове историје, писаној народним језиком, налази забележено да су кандидати носили име Теодор — καὶ ἀμφότεροι Θεόδωροι καλοῦμενοι.²³ Упркос јасним и одређеним савременим извештајима у историској науци је створена погрешна претпоставка да је 14 априла 1204 г. у цркви Св. Софије за цара изабран Теодор Ласкарис.²⁴ Недавно је на ово питање поново обратио пажњу В. Sinogowitz и убедљиво доказао да је кандидат за цара био Теодоров брат Константин; Sinogowitz између осталог истиче да ни Г. Акрополит, ни Н. Григора, а ни Н. Хонијат у свом говору посвећеном будућем никејском цару, не помињу овај догађај, што свакако не би био случај да је Теодор Ласкарис изабран за цара на састанку у цркви Св. Софије.²⁵

Г. Акрополит изричито наводи да је до свог крунисања за цара у Никеји (1208) Теодор I Ласкарис задржао само титулу деспота, што је, по нашем мишљењу, још један аргуменат за тезу да 14 априла 1204 г. за цара није изабран оснивач никејске државе, већ његов брат Константин. Да је Теодор Ласкарис тада стварно изабран за цара то би

¹⁹ B. Sinogowitz, Über das byzantinische Kaisertum nach dem Vierten Kreuzzüge (1204—1205), BZ 45 (1952) 348—350.

²⁰ Осѣрогорски, Историја 401, н. 3

²¹ N. Choniates 756.

²² Καΐας VII, 448.

²³ N. Choniates 756.

²⁴ Dölger, Regesten III, 1; Χριστοφιλοῦλος 170 сл. Интересантна је, ма да потпуно неоснована претпоставка, коју за другог кандидата даје Gardner, The Lascaris 56, н. 3 наводећи „The rival Theodore or Constantine Ducas seems not been to have identified. If Theodore can it have been the future Despot of Epirus?“.

²⁵ Sinogowitz, Über das byzant. Kaisertum 351—353; Осѣрогорски, Историја 401, н. 3. То мишљење је још много раније изнела Андрејева, Очерки 5 и Byzantinoslavica 4 (1932) 178.

се свакако одразило и на његовим титуларним претензијама, те он не би после бекства из Цариграда имао само титулу деспота.

Издајући у главним цртама историју стварања Трапезунтског царства, E. Gerland напомиње да је сестра ђурђијанске краљице Тамаре била у Цариграду удата за деспота Манојла, сина цара Андроника I Комнина. Међутим, аутор не наводи извор одакле потиче податак о деспоту Манојлу Комнину.²⁶

Год. 1204 која претставља прекретницу у спољно-политичком и унутрашњем животу Византиског царства, значи и завршетак прве етапе развитка титуле деспота. У првом периоду свог постојања (1163—1204) деспотско достојанство се по неким битним карактеристикама разликује од оног које се додељује у време владе династије Палеолога, ма да извесни елементи остају непромењени. Најважнија особеност деспотске титуле у њеном развоју пре 1204 г. је то да се она искључиво додељује царевим зетовима, одређеним за наследнике престола, као што је случај са њеним првим носиоцем — угарским принцем Белом Алексијем, мужем најстарије ћерке цара Манојла I Комнина.²⁷ Немајући такође мушке деце, цар Алексије III Анђео за наследнике престола одређује своје зетове који самим тим добијају и титуле деспота: прво Алексије Палеолог, муж царева најстарије ћерке Ирине, а после његове ране смрти Теодор Ласкарис, муж млађе ћерке Ане. Уколико владар има директне мушке потомке, онда најстарији од његових синова бива одређен за наследника престола. Тако је Манојло I Комнин, одмах после рођења свог сина, одузео угарском принцу Бели Алексију титулу деспота и доделио му ниже достојанство цезара; шта више, бивши деспот је и разведен од царева ћерке. Такав карактер титуле деспота условљава важну чињеницу да је могла бити додељена само једној особи, тј. оном царевом зету који је одређен за наследника престола. Због тога у изворима нема података да у наведеном периоду (1163—1204) две личности истовремено носе титулу деспота. После 1204 г. карактер деспотске титуле се мења и ми углавном срећемо податке који се слажу са закључцима добијеним из Псеудо-Кодиновог списка. Пре свега, достојанство деспота се више не додељује царевом зету који је означен за будућег наследника престола. У следећем периоду до 1453 г. највишу дворску титулу добијају млађи цареви синови, док најстарији, који је одређен за претстононаследника, добија титулу василевса. Поред тога, деспоти постају и царева браћа, као и остали сродници владајуће династије Палеолога.

²⁶ Gerland, *Geschichte I*, 34. Guiland, *Le despote* 55 sq., наводи вести Теодора Скутариота да је Евдокија, ћерка Алексија III Анђела, после пада Цариграда 1203 г. и раскида брака са царем Алексијем V Дуком Мурзуфлом, удата за господара Коринта Лава Сгура. Тада је Лаву додељена и деспотска титула. Код Г. Акрополита се овај податак не налази, а A. Heisenberg, дајући у свом критичком издању Акрополитове историје и места из дела Теодора Скутариота која се разликују од навода никејског историчара, не нотира никакву разлику између података ова два извора о браку Лава Сгура и Евдокије.

²⁷ E. Daskó, *Byzant.-ungar. Beziehungen in der zweiten Hälfte des XIII Jahrhunderts*, Weimar 1933, 5; *Estopanan* I, 179 sq.; Ostrogorsky, *Urum—Despotes* 454 sq.

2. ВРЕМЕ ЛАТИНСКОГ ЦАРСТВА У ЦАРИГРАДУ (1204—1261)

У току полустолетног постојања нове државне творевине, основане од западних ритера и Млетака, деспотско достојанство се додељује како у престоници Латинског царства и Цариграду, тако и у Никеји, државно-политичком центру Грка. Латинско царство у Цариграду, а и грчко Никејско царство, сабојрано настоје да сачувају и даље негују политичке и државно-правне традиције византиског двора, додуше са различитим циљевима: западни феудалци тиме желе да се прилагоде приликама које су затекли на византиском тлу, а никејски цареви да својој држави утисну печат легитимне наследнице срушеног Византиског царства.

Приликом склапања уговора око поделе освојених византиских области, између крсташких витезова марта 1204 г., према вестима Г. Акрополита, млетачки дужд Енрико Дандоло, поред добијања одређених територија, беће одл кован „*καὶ δеспотικὴ ἀξίωμα*“.²⁸ После смрти старог Енрика Дандола (јуна 1205) млетачка колонија у Цариграду изабрала је свог специјалног чиновника (*potestas Romaniae*) и први вршилац нове дужности Марино Зено, присваја титулу деспота.²⁹ Карактеристично је да се млетачки подеста у Цариграду Јаков Тијеполо још августа 1219 г. у уговору са никејским царем Теодором I Ласкарисом назива деспотом.³⁰ Наведени изворни подаци јасно показују да је млетачки дужд 1204 г. примио достојанство деспота, свакако од латинског цара Балдуина I Фландриског. После образовања Латинског царства и избора цара, идејни вођ акције против Цариграда стари Енрико Дандоло морао је, поред одређених територијалних поседа, да добије и извесно формално признање; то је била титула деспота која се у званичној ранг-листи налазила одмах иза царске. Међутим, мислимо да после смрти Енрика Дандола поглавари млетачке колоније у Цариграду не добијају даље титулу деспота, већ је наводе у документима, сматрајући да је повезана са млетачким поседима у бившој византиској престоници.

Наследник рано преминулог цара Балдуина I, његов брат Хенрик I Фландриски (1206—1216), додељује 1208 г. знаке деспотског достојанства родопском великашу Славу, рођаку бугарског цара Јована II Асена, оженивши га претходно својом ћерком;³¹ тада је Слав свакако и признао сизеренитет латинског цара.³² Деспот Слав нам је оставио

²⁸ Akropolites I, 13. Cf. *Сайлас* VII, 453; J. R. Wolff, A New Document from the Period of the Latin Empire of Constantinople. The Oath of the Venetian Podestà, *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orient. et slaves* 12 (1952) 543. Gerland, *Geschichte* I, 32 истиче да деспотска титула Енрика Дандола „In der Tat konnte seine faktische und rechtliche Mitregenschaft nicht besser gekennzeichnet werden“.

²⁹ Gerland, *Geschichte* I, 58; Успенски, *Историја* III, 429.

³⁰ Tafel—Thomas II, 205 sq. Cf. Wolff, A New Document 560.

³¹ Akropolites I, 28 sq. *Сайлас* VII, 472 sq. Cf. Hopf, *Geschichte* I, 221; Мили-аракис 34 сл. Злајварски III, 279 н. 1, одбацује неосновану претпоставку Мутф-чиева да је Слав титулу деспота добио још од бугарског цара Калојана (1197—1207).

³² Longnon, *Empire latin* 104.

повељу (στυλλιον) издату јануара 1220 г. манастиру Спелеотисе код Мелника са потврдом ранијих поседа и додељивањем села Катуннице; докуменат има потпис црним мастилом „Ἀλέξιος Δεσπότης ὁ Σθλάβος“.³³ Лојалан став родопског великаша према Латинском царству траје само за време живота његовог сизерена и таста, јер одмах после Хенрикове смрти 1216 г. Слав прилази епирском владару Теодору I Анђелу и остаје његов савезник све до катастрофалног пораза код Клоктонице (1230). Доминација бугарског цара Јована II Асена, настала као резултат ове велике победе над Теодором I Анђелом, приморала је и Слава да приђе трновском двору, где му је вероватно потврђена раније добијена деспотска титула. Због тога се у једном бугарском синодику иза севастократора Александра и Стреза помиње деспот Слав.³⁴

Чињеница да латински цареви већ на почетку постојања нове државе — Латинског царства, додељују титулу деспота, показује њихову јасну тежњу да се прилагоде већ постојећим обичајима на византиском тлу. Ако је у првом случају, свакако да би сезадовољиле амбиције млетачког дужда овоме дата титула деспота, иако се не налази у сродству са царем Балдуином I, већ други случај показује жељу да се остане при обичајима који су у Византији повезани са достојанством деспота: родопски великаш Слав је ожењен ванбрачном ћерком цара Хенрика I Фландрског, због чега и добија титулу деспота. У изворима нисмо нашли потврду за мишљење E. Gerland-а да је после Балдуинове смрти његов брат Хенрик, као регент имао титулу деспота.³⁵

У историској науци је већ запажено да се у Никејском царству институција деспота ретко појављује.^{36a} Истина, пред сам крај историје ове државе, уочи освајања Цариграда и обнове Византиског царства, у кратком временском периоду срећемо два члана породице Палеолога са титулом деспота. Међутим, каснији цар Михајло Палеолог ову високу титулу носи врло кратко време, а деспотско достојанство његовог брата Јована, ма да спада у хронолошке оквири Никејског царства, по свом карактеру припада историји развика ове институције у реставрираној Византији.

³³ J. B. Papadopoulos et Père Arcadius Vatopédinos, Un acte officiel du despote Alexios Sthlavos au sujet de Spéléotissa près de Méléicon, Списание на Б. Ак. Наук. 45 (1933) 1—6. Златарски III, 322 тумачи издавање повеље пријатељским односима између деспота Слава и Теодора I Анђела. Помен деспота Слава налазимо и у знатно каснијој грчкој повељи Константина Дејановића манастиру Ватопеду (октобар 1393), коме се дарује мали манастир Пантанаса у Мелнику. Cf. Laurent, Un acte grec 183 sq.

³⁴ Пойруженко 87. О прилажењу деспота Слава бугарском цару Јовану II Асену уп. Успенски, Историја III, 525; Златарски III, 351; Nicol, Despotate 113, 125, n. 2.

³⁵ Gerland, Geschichte I, 32, n. 5.

^{36a} Андрејева, Очерки 91. Неприхватљиво је објашњење Трифонова, Иван-Александар 70, да никејски цареви не додељују титуле деспота, јер исту носе епирски владари који су самостални. Тек 1252 г. никејски двор додељује знаке деспотског достојанства једном епирском владару — Михајлу II Анђелу.

Према вестима никејског историчара Г. Акрополита цар Теодор I Ласкарис је своју најстарију ћерку Ирину удао 1212 г. за Андроника Палеолога, кога је истовремено поставио за деспота.³⁶ То је последњи познати случај у византиској историји да се титула деспота додељује оном царевом зету који ће после његове смрти наследити престо. Због тога, деспотска титула Андроника Палеолога по свом карактеру пре спада у оквире развика ове институције пре 1204 г. Андроник Палеолог је убрзо умро, па је царева ћерка Ирина поново удата, овог пута за Јована Ватаца који ће и наследити никејски престо после смрти свог таста (1222). Карактеристично је да се будући никејски цар нигде у изворима не помиње са титулом деспота, коју би по свом положају могао да има. Према мишљењу М. Андрејева Јован Ватац је носио само достојанство протовестијарита.³⁷ Истина за овај период располажемо само са једним савременим извором, историјом Г. Акрополита, који је можда сматрао да, с обзиром на чињеницу да је Теодоров други зет наследио никејски престо, нема разлога да говори о Јовановој нижој титули деспота из времена пре смрти Теодора I Ласкариса.

М. Андрејева претпоставља да је Теодор II Ласкарис за време владе свог оца Јована III Ватаца имао титулу деспота.³⁸ Међутим, податак Г. Акрополита о преговорима око склапања брака између Нићифора, сина Михајла II Анђела и Марије, унукe никејског цара (1247) показује да је Теодор II већ тада имао титулу василевса (τοῦ ὑποῦ αὐτοῦ τοῦ βασιλέως Θεοδώρου).³⁹

Пред сам крај историје Никејског царства поново запажамо појаву највише дворске титуле. После успешног ликвидирања чланова супарничке породице Музалона, Михајло Палеолог је 1258 г. постављен за тудора малолетном цару Јовану IV Ласкарису. На саветовању одржаном том приликом Михајловим присталицама је пошло за руком да свом вођи издејствују титулу деспота; поднети предлог мотивисан је чињеницом да није право да најближи царев сарадник и онај ко ће примати посланства има само титулу великог доместика. Свечани чин додељивања знакова деспотског достојанства обавили су млади цар и патријарх Арсеније.⁴⁰ Кратка хроника из XIV в. наводи да је Михајло Палеолог 13 новембра 1258 г. постављен за деспота од стране цара Јована IV Ласкариса.⁴¹ Додељивање деспотског достојанства Михајлу Палеологу претставља у извесном смислу преседан: то је први случај да деспот постаје личност која се не налази ни у каквом сродству са

³⁶ Akropolites I, 26; *Сайас* VII, 461 сл. У свом најновијем раду о византиским титулама Guillard, Le despote 57, наводи да је цар Јован III Ватац „titra également despote Alexis Paléologue, apparenté par son mariage à la dynastie régnante“; при томе се R. Guillard позива на Г. Акрополита. Међутим, код никејског историчара нисмо нашли податке о деспоту Алексију Палеологу.

³⁷ *Андрејева*, Очерки 91.

³⁸ Ibid. 101.

³⁹ Akropolites I, 88.

⁴⁰ Ibid. 159; Pachymeres I, 76—81. Уп. *Милиаракис* 508 сл.; Dölger, Die dynastische Familienpolitik 180.

⁴¹ *Горянов*, Анонимный хронограф 281.

царском породицом.⁴² Касније ће Византија у више махова прелазити преко овог сбичаја, само да би неке јаке и опасне суседе, макар и формално, довела под своју супрематију. Михајло Палеолог је носио титулу деспота свега неколико месеци, јер је убрзо крунисан за савладара младог цара Јована IV Ласкариса.⁴³

3. ОБНОВЉЕНО ВИЗАНТИСКО ЦАРСТВО (1261—1453)

У рестаурисаном Византиском царству титула деспота има друго значење него што је то био случај пре 1204 г. Сада се она на цариградском двору пре свега додељује члановима уже царске породице, царевим млађим синовима и брђама. Синови владара почињу да добијају знаке деспотског достојанства тек од средине последње деценије XIII века. Отада па до краја византиске историје запажамо интересантну појаву да најстарији царев син, који је уједно и наследник престола и очев савладар, добија титулу василевса, док његова млађа браћа постају деспоти. Поред чланова царске породице највишу дворску титулу добијају и рђаци владајуће династије, као на пр. зетови, шураци и тд.

Као што је већ напоменуто, прва деспотска титула из овог периода улази у хронолошке оквири Никејског царства, иако по свом карактеру припада каснијем периоду, после 1261 г. Одмах после крунисања за савладара младог цара Јована IV Ласкариса, последњих дана 1258 или првих дана 1259 г., Михајло Палеолог приступа давању високих титула, па, између осталог, и свом брату Јовану, коме је још пре крунисања доделио титулу великог доместика, шаље знаке севастократорског достојанства; Јован се тада налазио у војном походу против деспота Михајла II Анђела.⁴⁴ Према наведеним хронолошким подацима Јован Палеолог постаје севастократор почетком 1259 г.⁴⁵ Акција Јована Палеолога против епирске државе окончана је потпуним успехом и поразом коалиције окупљене око личности деспота Михајла II Анђела у пелагониској равници, у јесен 1259 г.,⁴⁶ као и заузимањем већег дела

⁴² То отступање *Guillard*, *Le despote* 57 sq., карактерише речима „L'opposition fut violente, beaucoup prétendent que le titre de despote était trop élevé pour être donné en dehors de la famille impériale“.

⁴³ *Dölger*, *Regesten* III, 30 i *Die dynastische Familienpolitik* 180, сматра да је крунисање извршено крајем децембра 1258 г., вероватно на Божић, а *V. Laurent*, *Notes de chronographie et d'histoire byzantine*, *Echos d'Orient* 36 (1931) 165 sq., свечани чин датира са 1 јануаром 1259 г. Уп. *Осјорогорски*, *Историја* 419, н. 2.

⁴⁴ *Akropolites* I, 160 sq. Чињеница да је Михајло Палеолог пре свог крунисања за савладара доделио титулу великог доместика претставља значајно отступање од постојећих државно-правних норми, јер је једино цар имао право на давање титула. Због тога никејски историчар Г. Акрополит посебно истиче овај изузетак.

⁴⁵ *Papadopoulos*, *Genealogie der Palaiologen* 4, погрешно наводи да Јован 1260 г. добија севастократорску и деспотску титулу.

⁴⁶ То је опште усвојено датирање Пелагониске битке. Cf. *D. J. Geanakoplos*, *Greco—Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: the Battle of Pelagonia 1259*, *Dumbarton Oaks Papers* 7 (1953) 99—141; *Осјорогорски*, *Историја* 420. Међутим, *D. Nicol*, *The Date of the Battle of Pelagonia*, *BZ* 49 (1956) 68—71, помера датирање битке у рано лето — јул 1259 г.

Михајлових поседа. После овако блиставе победе Јован Палеолог креће са својим тастом Константином Торником да потражи Михајла Палеолога и налази га у Лампсаклиону, где му цар, због постигнутих успеха, даје титулу деспота „καὶ τὰ τοῖς μαχομένοις τοῦτο προσώποις ἀντισταθίζοιτο δεσπότης πρὸς δεσπότης μαχομένους“; Константин Торник тада добија достојанство севастократора.⁴⁷ Ако се на основу датирања битке у Пелагонији закључи да операције против Михајлових поседа трају до краја 1259 г., то показује да Јован Палеолог добија знаке деспотског достојанства почетком 1260 г. и да титулу севастократора није носио више од годину дана.⁴⁸ Јованова деспотска титула претставља први познати пример додељивања овог достојанства царевом брату.

Савремени извори не пружају податке о томе да је Јован Палеолог управљао у појединим областима византиске државе, већ се читава његова каријера одвија у оквирима царског двора. Додуше, царевом брату је, због његових војничких способности, поверено вођење низа војних експедиција против суседних непријатеља Византије.⁴⁹ Међутим, иако није директно учествовао у државно-административној управи, деспот Јован Палеолог нам је оставио пет повеља, истина сачуваних само у преписима. Септембра 1267 г. деспот замењује манастиру Макринитисе један посед; августа 1268 г. нека имања истог манастира ослобађају се пореза; децембра 1268 г. и маја 1270 г. Јован издаје две кратке потврдне повеље истом манастиру. Од наведених докумената названих у тексту једноставно γράφη, издваја се једна недатирана повеља са називом ἀρχιερέως γράφη, којом деспот дарује манастиру Макринитисе село Капраину.⁵⁰

⁴⁷ Akropolites I, 172 sq.; Pachymeres I, 107—109. Уп. *Μιχαήλ* 549 сл.; *Gardner*, The Lascaris 250 sq.; *Nicol*, Despotate 188. *Guiland*, Le despote 59, погрешно наводи да је Јован Палеолог постао деспот тек 1271 г.

⁴⁸ Из тог кратког периода потичу две повеље севастократора Јована издате манастиру Макринитисе, које су, додуше, сачуване само у преписима: прва је од октобра другог индикта и потврђује манастиру посед села Зерва, док је друга датирана са септембром трећег индикта и потврђује поседе у Алмири. Cf. *Μ. Μ. IV*, 384 sq. Полазећи од постојећих хронолошких ознака добија се резултат да је прва повеља издата 1258 г., а друга септембра 1259 г. Јован Палеолог у јесен 1258 г. још нема титулу севастократора, па је датум прве повеље свакако погрешан; можда је то индикција за сумњу у њену аутентичност. Датум друге повеље се сасвим слаже са хронологијом Јованове севастократорске титуле.

⁴⁹ Тако брат Михајла VIII Палеолога учествује у походу на Бугарску 1263 г., јер се у поеми Манојла Фила о тој експедицији (*Μ. Philae*, Carmina II, 246 sq.) помиње деспот кога је још *Златарски III*, 505, н. 2, идентификовао са Јованом Палеологом. Исто: *Π. Πέτρος*, Българо-византиските отношения през втората половина на XIII век, отражени в поемата на Мануил Фил, за воените подвизи на извештния чувовен протостратор, Извешт. Инст. на Б. ист. 6 (1956) 562. Год. 1263—4 Јован Палеолог предводи војску која ратује против деспота Михајла IГ Анђела; акција је завршена великим успехом и епирски владар је принуђен да призна суверенитет византиског цара. Cf. Pachymeres I, 205 sq., 214 sq.; *Осипов*, Историја 432. Деспот Јован Палеолог се налази на челу војске која се 1269 г. бори против Турака у Малој Азији и значајним победама успева да поправи тешко стање изазвано неспособношћу ранијих византиских војсковођа. Cf. Pachymeres I, 215—221; *Lemerle*, L'Emirat 14.

⁵⁰ *Μ. Μ. IV*, 342 sq., 386—389. За карактеристику повеља деспота Јована Палеолога в. *Ферјанчић* 94 сл.

Велики војни успеси а вероватно и узоран приватни живот Јована Палеолога учинили су да је деспот постао врло популаран. Зато је цар Михајло VIII Палеолог, после крунисања свог сина Андроника за савладара (новембра 1272) показао јако неповерење према млађем брату, чија је војна пратња састављена од Вардариота и Континарија била чак већа и од царске. По царевом наређењу деспотова пратња је смањена, а Јовану су одузета имања на Лесбосу и Родосу која су му раније дата у промију; поред тога деспот је на двору изложен разним понижењима.⁵¹

Међутим, спољно-политичке прилике убрзо захтевају да се поново поклони поверење искусном војсковођи деспоту Јовану Палеологу, који је у пролеће 1275 г. одређен за команданта војне експедиције послате против бујтовног севастократора Јована I Тесалиског; заједно са сувоземном војском упућена је и флота под командом протостратора Филантропина.⁵² У овој акцији византиска војска је, и поред почетних успеха и заузимања низа тесалиских градова, претрпела тежак пораз, истина у извесној мери ублажен успехом византиске флоте која је код Димитријаде нанела велике губитке латинском бродовљу пристиглом у помоћ тесалиском севастократору.⁵³ После претрпљеног неуспеха у походу против Јована Тесалиског, деспот Јован Палеолог се појављује пред царем и, према речима Г. Пахимера, скида са себе „σύμβολα τε τῆς δεσποτείας ἐκεῖνα, ὅσα ἐν χαλύπτρῳ καὶ ὑποδήμασι καὶ γὰρ ἐν ἐφεστρίσιν ἔπλων καὶ χαλινούς καὶ τῇ ἐκ πορφύρας ὑπογραφῇ“; деспот је тиме; желео да умањи гнев Михајла VIII у чему је и успео. Добивши потпуне вести о поразу сувоземне војске и о успеху флоте, цар се умирио, па је свог брата упитао за разлоге због којих се одриче знакова деспотске титуле. Своју одлуку Јован Палеолог је мотивисао чињеницом да поред одраслих царевих синова не приличи страном човеку да има ову високу титулу; наведени разлог је примљен и царев брат убудуће носи обичну а не златом извезену капу, као и црне ципеле, а његов јахаћи прибор нема знаке носиоца деспотског достојанства. Јовану је само дозвољено да се назива деспотом.⁵⁴ Други историчар који описује овај период Н. Григора знатно краће говори о поменутој војној експедицији, наводећи да је деспот Јован још приликом сукоба код Димитријаде збацио са себе „τὰ τῆς δεσποτικῆς ἀξίας σύμβολα“ и да се тако и вратио у престоницу; царев брат је остатак живота провео без тих знакова.⁵⁵

⁵¹ Pachymeres I, 319—322. Уп. *Осјрогорски*, Пронија 66 сл. Јовану Палеологу нису овог пута одузети знаци деспотског достојанства, као што претпоставља *Ус-иенски*, Историја III, 634 сл. О датуму крунисања Андроника за савладара в. *Хрисѿфилоуλος* 185; *Осјрогорски*, Историја 428.

⁵² За хронологију cf. *Chapman*, Michel Paléologue 127 sq.; *Longnon*, Empire latin 243; *Осјрогорски*, Историја 431. *S. Runciman*, The Sicilian Vespers, Cambridge 1958, 176 sq. опширно говори о овој експедицији, титулишући Јована Палеолога као цезара, ма да царев брат ову титулу није никада имао.

⁵³ Pachymeres I, 324—335; N. Gregoras I, 110—119. Cf. *Chapman*, Michel Paléologue 127 sq.; *Longnon*, Empire latin 243 sq.

⁵⁴ Pachymeres I, 335—337.

⁵⁵ N. Gregoras, I, 119 sq.

Детаљно смо изложили вести Г. Пахимера и Н. Григоре због великог значаја одговора на питање да ли је Јовану Палеологу, после неуспеха у Тесалији, одузета титула деспота. Иако претставља извор првог реда за другу половину XIII в., историчар Г. Пахимер глорификује личност цара Михајла VIII Палеолога, па сматрамо да је тешко потпуно поверовати у веродостојност његових података и прихватити да је Јован сам скинуо са себе знаке деспотског достојанства. Не делују убедљиво ни разлози које, по Г. Пахимеру, сам Јован Палеолог наводи за свој поступак, јер је познато да ни после 1276 г. кроз читаве две деценије ниједан од Михајлових синова не добија титулу деспота. Много је вероватније да је сам цар Михајло VIII, због неуспеха у ратном походу, одузео свом брату знаке деспотске титуле, утолико пре што исти Г. Пахимер на једном месту каже „Βασιλεὺς δ' ἀποβαλὼν μὲν πρὸ βλῆθους σερβατοκράτορα, ἀποβαλὼν δὲ καὶ δεσπότην, τοὺς αὐταδέλφους...“.⁵⁶ Међутим, иако је цар Михајло VIII Палеолог лишио свог брата знакова деспотског достојанства, вероватно да му саму титулу није одузео.

У другој половини XIII в. на цариградском двору се као деспот појављује један члан епирске владајуће куће Анђела. Одмах после смрти деспота Михајла II Анђела (1271) његов млађи син Димитрије одлази у византиску престоницу, где узима очево име Михајло. Цар Михајло VIII Палеолог намерава да Михајла ожени својом ћерком Аном, али се томе супротстављају тешкоће због сродства између царева ћерке и жене Михајловог брата Нићифора. Венчање је извршено тек после добијања дозволе црквеног сабора, а истовремено Михајло добија од цара титулу деспота.⁵⁷ Нажалост, сам извор ништа не говори о хронологији овог чина. Сигуран *terminus ante quem* за додељивање деспотског достојанства Михајлу је 1281 г., када, према савременим изворним подацима, царев зет Михајло, заједно са великим доместиком Јованом Синадином и евнухом Андроником Јонополитом, води византиску војску против одреда Карла Анжујског у Албанији.⁵⁸ У хроници Јована Мусакија из почетка XVI в., међу византиским деспотима на трећем месту се наводи „il Despoto Codrilli Despoto de Sagoriana“, што се свакако односи на Михајла Анђела.⁵⁹

На самом почетку XIV в. деспот Михајло је покварио своје добре односе са породицом Палеолога. После склапања брака између краља Милутина и Андроникове ћерке Симониде, Милутинова бивша жена Ана, ћерка бугарског цара Георгија I Тертера, доведена је у Цариград, где је успела да привуче на себе пажњу деспота Михајла, који 1301 г. оставља своју жену — цареву сестру и ступа у брак са бившом српском

⁵⁶ Pachymeres I, 411.

⁵⁷ Pachymeres I, 439—441. Cf. Hopf, Geschichte I, 298; Grimaldi, Origine 88 sq. П. Ников, Изправки към българската история, ИБИД 5 (1922) 80, погрешно претпоставља да Г. Пахимер, говорећи о удаји млађе царева ћерке за неког деспота, можда има у виду Тому Анђела.

⁵⁸ Pachymeres I, 512. Уп. Лойарев, Мануил Фил 32 сл. Изгледа да деспот Михајло одмах на почетку владе цара Андроника II Палеолога самостално води један поход против Србије. Cf. Pachymeres II, 11—13.

⁵⁹ Hopf, Chroniques 294.

краљицом.⁶⁰ Овај непромишљени поступак изазива нерасположење деспотовог шурака цара Андроника II Палеолога, па су Михајлу одузети неки поседи који су дати Михајлу IX Палеологу као накнада за његова имања на Истоку, освојена од Турака.⁶¹ Јануара 1304 г. цар Андроник II сазива световне и духовне великодостојнике Царства, тешко оптужујући Михајла. Под утиском царевих оптужби овај скуп 13 марта одлучује да се деспоту Михајлу одузме сва имовина и поседи, као и да се затвори; Михајлова кућа у Цариграду дата је царевом сину деспоту Јовану Палеологу. Тиме је завршена каријера деспота Михајла Анђела.⁶²

Случај Михајла, јединог деспота из породице Анђела чија је каријера везана за цариградски двор, карактеристичан је због две ствари. Најпре због тога што је то први случај у обновљеном Византиском царству да се титула деспота додељује царевом зету који није одређен за наследника престола. До краја византиске историје (1453) достојанство деспота ће се у духу Псеудо-Кодинових података додељивати не само царевим зетовима, већ и осталим рођацима царске породице, као на пр. царевим шурацима и тд. Значајно је да извори који описују крај Михајлове каријере, одузимање покретне и непокретне имовине, као и његово затварање, не помињу да му је том приликом одузета и деспотска титула; изгледа да је њу Михајло формално задржао до краја живота.

Већ је напоменуто да за време владе династије Палеолога млађи цареви синови, који немају положај престолонаследника, почевши од владе Андроника II Палеолога, добијају знаке деспотског достојанства. Двадесет првог маја 1295 г. Андроник II крунише свог најстаријег сина Михајла IX за савладара и даје му титулу василевса, а већ 22 маја Јован, први син из царевог брака са Ирином Монфератском, добија деспотски венац; описујући овај чин Г. Пахимер посебно наглашава да је Јован тада имао тек девет година.⁶³ Јасан податак о Јовановој старости показује да је рођен 1286 г.⁶⁴ Сматрамо да не треба тражити специјалне разлоге за додељивање титуле деспота Јовану Палеологу, као што то чини С. Ламброс, погрешно истичући да је то захтевала царица Ирина Монфератска у жељи да свог сина подигне на исти ранг на коме је већ био Михајло IX;⁶⁵ Андроников најстарији

⁶⁰ Pachymeres II, 304.

⁶¹ Ibid. 407.

⁶² Ibid. 407—409. Уп. Иречек, Историја 223; Лојарева, Мануил Фил 40 сл.; Иречек—Радонић I, 195; Грујић, Краљица Теодора 321. Хронологија по Schmid, Chronologie 85. Јован Кантакузин (Kantakuzenos I, 569—571) говори о неком Михајлу Палеологу, вођи зилота у Солуну, те Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 29, без много разлога претпоставља да се то односи на деспота Михајла Анђела.

⁶³ Pachymeres II, 197. Хронологија по Schmid, Chronologie 83. Старија хронологија је 22 мај 1294 г. Уп. С. Ламброс, ΑΙ μοναρχίαι 'Αλεξίου του Λαμπτήνου καὶ ὁ οἶκος τοῦ 'Ανδρονίκου Α' Παλαιολόγου, Νέος 'Ελληνομνημὼν 11 (1914) 366; Cognasso, Una crisobolla 41; Dölger, Epikritisches 63; Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 38. Ту хронологију даје и Guillard, Le despote 60.

⁶⁴ Ламброс, ΑΙ μοναρχίαι 366; Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 38. Cognasso, Una crisobolla 41 погрешно тврди да је деспот Јован рођен 1288—9 г.

⁶⁵ Ламброс, ΑΙ μοναρχίαι 366.

син из првог брака није никада носио титулу деспота, већ само василевса, па према томе нема никаквог изједначавања. О деспоту Јовану Палеологу који је умро доста млад (1308)⁶⁶ извори дају мало података. Цар Андроник II је намеравао да деспота ожени ћерком протовестијара Никифора Хумна, али се томе успротивила царица мајка, сматрајући да је ахајска принцеза много погоднија прилика за њеног сина. Међутим, и поред њеног енергичног противљења овај брак деспота Јована је остварен, после Ускрса 1304 г.⁶⁷ Из Јовановог живота није ништа друго познато. Истакнути савремени песник Манојло Фил посветио је два своја рада Јовану Палеологу: једну песму и дугачку монодију, али ниједно од ових дела не садржи конкретне податке о деспотовом животу.⁶⁸

У историји Г. Пахимера налази се податак да је Ђеновљанин Спинула имао за зета „τὸν τοῦ βασιλέως υἱὸν καὶ δεσπότην Θεόδωρον“ који може навести на закључак да је и други син цара Андроника Палеолога и Ирине Монфератске, чија је каријера везана за Северну Италију, одликован титулом деспота.⁶⁹ Међутим, Теодор Палеолог се сасвим код Г. Пахимера ни у једном савременом извору не назива деспотом. Децембра 1316 г. Михајло IX Палеолог издаје хрисовуљу „τῷ ὑψηλοτάτῳ Μαρκεῶν Μοντηφραντῇ πορφυρογεννήτῳ Κομνηνῷ Κυρίῳ Θεοδώρῳ Δούκῃ Ἀγγέλῳ τῷ Παλαιολόγῳ“ са даровањем неких имања у околини Цариграда која су раније припадала деспоту Јовану Палеологу; у документу се не помиње титула деспота.⁷⁰ Цар Андроник II Палеолог је 1318 г. упутио два писма Млечанима; у првом се Теодор назива „excellentissimus marchionus Montisferrati, dominus Theodorus Porfirogenitus Comninus Paleologus“, а друго је послато „pro filio Theodoro marchione Montisferrati“.⁷¹ Због тога сматрамо да је податак Г. Пахимера погрешан и да Теодор I Монфератски није никада имао знаке деспотског достојанства.⁷²

Извори за почетак XIV в. дају, истина врло оскудне, податке о млађем сину цара Михајла IX Палеолога — деспоту Манојлу, кога су 1320 г. забуном убили људи његовог старијег брата, будућег цара Андроника III Палеолога.⁷³ Међутим, није познато када и од кога је Манојло добио знаке деспотског достојанства. А priori се може сматрати да му је ову високу титулу дао цар Андроник II, свакако у ње-

⁶⁶ За годину в. Ламброс, ΑΙ μοναρχίαι 364 сл.; *Paradopoulos*, Genealogie der Palaiologen 38.

⁶⁷ Pachymeres II, 289 sq., 378 sq. За хронологију в. Ламброс, ΑΙ μοναρχίαι 364 сл.; *Paradopoulos*, Genealogie der Palaiologen 38.

⁶⁸ M. Philae, Carmina I, 288—414; II, 145 sq. Уп. *Λοΐκαρε*, Мануил Фил 6 сл.

⁶⁹ Pachymeres II, 598. Уп. Ламброс, ΑΙ μοναρχίαι 367 сл.; G. Caro, Zur Chronologie der drei letzten Bücher des Pachymeres, BZ 6 (1897) 119—120.

⁷⁰ Cognasso, Una crisobolla 46 sq.

⁷¹ Diplomatarium Veneto—Levantinum I, 117—120, No. 68, 69.

⁷² У најновијем раду *Guillard*, [Le despote 61, сасвим кратко региструје да је Теодор Монфератски био деспот.

⁷³ N. Gregoras I, 283—286; Kantakuzenos I, 13; Phrantzes I, 38.

говим млађим годинама (Манојло је рођен после 1298),⁷⁴ јер Јован Кантакузин каже да је Манојло као деспот васпитаван заједно са старијим братом Андроником на двору цара Андроника II Палеолога.⁷⁵ Међу списима песника Манојла Фила налазе се три епитафа у стиховима посвећена деспоту Манојлу.⁷⁶ Случај Манојла Палеолога карактеристичан је као један од ретких примера додељивања титуле деспота синовима савладара.

Средином XIV в. на цариградском двору срећемо још једног деспота, члана царске породице, о чијем животу извори пружају мало података. Према вестима Н. Григоре, Јован Кантакузин је још пре смрти цара Андроника III Палеолога (15 јуна 1341) узео под заштиту царева два сина: будућег цара Јована који је имао девет година и деспота Михајла, старог свега четири године.⁷⁷ Овај податак јасно показује да је Михајло рођен 1337 г. и да је као царев млађи син у раном детињству добио титулу деспота; док је Андроников старији син и савладар проглашен за василевса. Деспот Михајло се поново јавља 1352 г., када га је цар Јован V послао као таоца цару Душану.⁷⁸ Познати византиски хуманиста Димитрије Кидон упутио је једно недатирано писмо деспоту Михајлу Палеологу.⁷⁹

За период делатности Андроника IV Палеолога, најстаријег сина цара Јована V, свакако једне од најинтересантнијих личности касновизантиске историје, нема детаљнијих савремених извора, па смо упућени на податке историчара из средине XV в. Набрајајући синове цара Јована V Палеолога, Г. Сфранцес на првом месту помиње деспота Андроника (*Ἀνδρόνικον τὸν δεσπότην*);⁸⁰ у излагању догађаја из 1373 г., када је Андроник IV први пут покушао да узурпира власт у Цариграду, Г. Сфранцес га назива „*δεσπότης*“.⁸¹ Описујући ток и трајање друге Андроникове узурпације (1376—1379), изведене уз помоћ Турака, Г. Сфранцес такође даје Андронику деспотску титулу.⁸² Најзад, за Јована VII Палеолога у делу истог Г. Сфранцеса се каже да је „*υἱὸς τοῦ δεσπότη τοῦ Ἀνδρόνικου*“.⁸³

Међутим, и поред помена Андроникове деспотске титуле код Г. Сфранцеса, други, истина врло оскудни извори, не потврђују да је

⁷⁴ *Papadopoulos*, *Genealogie der Palaiologen* 44.

⁷⁵ *Kantakuzenos* I, 13.

⁷⁶ M. Philae, *Carmina* I, 226, 235 sq., 250

⁷⁷ N. Gregoras II, 576 sq.

⁷⁸ *Kantakuzenos* III, 246. Уп. *Јуречек—Радонић* I, 232; *Осироговски*, *Историја* 492. О деспоту Михајлу в. *Papadopoulos*, *Genealogie der Palaiologen* 47.

⁷⁹ D. Cydonès 211. У свом ранијем раду G. *Cammelli*, *Personaggi bizantini dei secoli XIV—XV, attraverso epistole di Demetrio Cidonio*, *Bessarione* 26 (1920) 96 sq., не даје одређено мишљење о личности којој је ово писмо упућено.

⁸⁰ *Phrantzes* I, 52.

⁸¹ *Ibid.* 55 sq.

⁸² *Ibid.* 59—61. Cf. J. *Papadopoulos*, *Ἰωάννης Ζ' ὁ Παλαιολόγος καὶ τὸ Χρονικὸν τοῦ Φραντζῆ*, *BZ* 32 (1932) 257.

⁸³ *Phrantzes* I, 65.

најстарији син цара Јована V Палеолога заиста ову титулу и имао. Напротив, већ у синодском акту издатом 17 августа 1355 г. поводом же-нидбе Андроника Палеолога са ћерком бугарског цара Јована Алек-сандра, он је наведен као „αὐθέντης καὶ βασιλεὺς Ἀνδρόνικος ὁ Παλαι-ολόγος“, што показује да је пре 1355 г. крунисан за савладара свог оца, добивши титулу василевса.⁸⁴ Да ли је Андроник ову титулу за-држао и после првог сукоба са оцем (1373), када је 25 септембра царев млађи син деспот Манојло добио титулу василевса, или је тада примио ниже достојанство деспота? Покушаћемо да у изворима нађемо одговор на ово питање. Дванаестог марта 1376 г. Млечани дају упутства посла-ницима који иду у Трапезунт, упозоравајући их, између осталог, и на могућност да на тамошњи престо дођу Михајло или Андроник, синови цара Јована V Палеолога; Андронику се не даје никаква титула.⁸⁵ Ме-ђутим, 4 новембра 1380 г. млетачки сенат расправља о Константињу из Корона, будућем адвокату курије млетачке колоније у Цариграду, коме је, због шпијунске делатности, цар Андроник одузео све поседе.⁸⁶ У писму цара Јована V Палеолога Ђеновљанима, упућеном између 1387 и 1391 г., наводи се да је после мира од 2 новембра 1382 г. „imperator dominus Andronicus“ освојио један царев град, а говори се и о смрти „imperatoris domini Andronici“.⁸⁷ Рачун ђеновљанске колоније у Пери од 16 октобра 1390 г. помиње Јована VII Палеолога као „filius quondam bone memorie domini Chir Andronici Paleologi imperatoris“.⁸⁸ Кратке хронике, основни извор за византиску историју друге половине XIV в., наводе да је Јован VII Палеолог (1390) „ὁ υἱὸς τοῦ κῆρ Ἀνδρονίκου τοῦ βασιλέως“.⁸⁹ Узимајући у обзир претресене изворне податке, сма-трамо да су вести Г. Сфранцеса о деспотској титули Андроника IV, које су остале незапажене,⁹⁰ погрешне. Можда је после септембра 1373 г. и проглашења млађег брата Манојла за савладара Јована V, Андроник привремено изгубио титулу василевса, али свакако тада није постао деспот. Међутим, после пропасти Андрониковог покушаја узурпације и уласка Јована V у Цариград (1 јула 1379), стари цар је морао да свом амбициозном сину поново призна титулу василевса;

⁸⁴ M.M. I, 432 sq. Уп. Христофилопулос 198. Осим тога Андроник је наведен као василевс у документу о обавезама Матије Кантакузина према цару Јовану V Палеологу (1364). Cf. M.M. I, 448—450; Zakythinos I, 114 sq.; Charanis, *Βραχέα χρονικά* 353, п. 1. *Dölger*, Johannes VII, 21, п. 2, сматра да Андроник IV није уздиг-нут за василевса пре 1376 г., јер је те године папа Урбан V упутио писмо цару Јо-вану V Палеологу о коме Андроника назива само „primogenitus imperatoris Grae-corum“. *Halecki*, Un empereur 367, који је објавио ово писмо датира га у 1367 г.

⁸⁵ *Thiriet*, *Régestes* I, 143, No. 576.

⁸⁶ *Ibid.* 148, No. 600.

⁸⁷ R. J. Loenertz, Fragment d'une lettre de Jean V Paléologue à la commune de Gênes 1387—1391, *BZ* 51 (1958) 37—40.

⁸⁸ Jorga, *Notes* I, 41.

⁸⁹ *Λαμπρός-Αμανδός* 32, 39. Уп. Г. Колмас, *Ἡ ἀνταρσία Ἰωάννου Ζ' ἐναντίον Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου*, *Ἑλληνικά* 12 (1952) 35 сл.

⁹⁰ Ова констатација се не односи на расправу R. J. Loenertz, La première insur-rection d'Andronic Paléologue, *Echos d'Orient* 38 (1939) 334—345, која нам је непри-ступачна.

Андроник IV и његов син Јован VII проглашени су тада за наследнике престола.⁹¹

Међу синовима цара Јована V Палеолога историчар Г. Сфранцес, после деспота Андроника, цара Манојла и Теодора Порфирогенита, наводи и „Μιχαήλ τὸν δεσπότην“, кога, истина не као деспота, помиње и Л. Халкокондил.⁹² Свакако на основу овог Сфранцесовог податка А. Пападопулос је склон да најмлађем сину цара Јована V да титулу деспота.⁹³ Међутим, оскудни савремени изворни подаци помињу Михајла Палеолога без високе титуле са којом се јавља у делу Г. Сфранцеса. Шестог новембра 1367 г. папа Урбан V (1362—1370) пише утицајним људима у византиској престоници са молбом да помогну рад на склапању уније, па се између осталог обраћа и „nobilibus viris Manuelli despoto et Michaelae natis magnifici viri Johannis Paleologi“.⁹⁴ Трапезунтски хроничар Михајло Панарет каже да је Михајло, син цара Јована V, новембра 1373 г. стигао пред Трапезунт, али не наводи титулу деспота.⁹⁵ Ни кратка хроника, говорећи о томе да се, после повратка из Трапезунта, Михајло оженио ћерком деспота Добротице, не даје царевом сину достојанство деспота.⁹⁶ Најзад, 12 марта 1376 г. Млечани дају упутства посланицима који иду у Трапезунт да имају у виду могућност да на тамошњи престо дођу Михајло или Андроник, синови цара Јована V Палеолога.⁹⁷ Наведени изворни подаци показују да Михајло Палеолог није добио деспотску титулу пре 1376 г. Ма да се као деспот помиње само код Г. Сфранцеса, мислимо да је Михајло после 1376 г. ипак добио знаке деспотског достојанства. На то је, према постојећим државно-правним нормама, имао право; најстарији Јованов син Андроник као очев савладар добио је врло рано титулу василевса, а млађи Манојло и Теодор постали су деспоти. Тешко је претпоставити да је Михајло заобиђен и да му није додељена висока дворска титула.

У једном италијанском документу помиње се као деспот неки члан династије Палеолога, личност иначе сасвим непозната из других извора. Анконски писац Франческо Ферети из XVII в. наводи писмо цариградског патријарха Павла од 4 марта 1380 г. поводом даровања неких врло значајних реликвија анконској цркви; на писму је, поред патријарха, потписан и „Alexius Dispota Paleologus“.⁹⁸ Међутим, овај деспот Алексије је сасвим непознат из других извора, а на положају патријарха

⁹¹ Dölger, Johannes VII, 25 sq.

⁹² Phrantzes I, 52 (издавач ставља име деспота Михајла у средњу заграду сматрајући да је овде у неким рукописима погрешно поменут Манојло); Chalkokondyles I, 34.

⁹³ Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 57, који тврди да је Михајло рођен свакако после 1351 г.

⁹⁴ Halecki, Un empereur 167, n. 4, 367.

⁹⁵ Lamΐscudoc 78.

⁹⁶ Loenertz, Chronicon 208.

⁹⁷ Thiriet, Régestes I, 143, No. 576.

⁹⁸ Marquies I, 63, 159 сл.

у Цариграду 1380 г. се не налази Павле већ Нил (1379—1388), па је наведени докуменат свакако каснији фалсификат.

У периоду грађанског рата који се 40-тих година XIV в. води у Византији, срећемо једну врло енергичну личност — родопског великаша Момчила; он игра значајну улогу у борбама између царице мајке Ане Савојске и Јована Кантакузина. Као савезник царицине владе Момчило шље 1344 г. Ани Савојској два заробљеника, тражећи извесну награду за учињене услуге; царица му тада даје знаке деспотовског достојанства.⁹⁹ Али Момчило убрзо одлучује да промени држање и да се приближи Јовану Кантакузину који му, иако је знао за раније добијену титулу деспота, додељује достојанство севастократорa, опростивши му раније савезништво са противничком страном.¹⁰⁰ Каријера овог моћног великаша (погинуо већ 1345 г. у сукобу са одредима Јована Кантакузина) показује прелажење цариградске владе преко извесних обичаја везаних за додељивање највиших дворских титула. Момчило се не налази ни у каквом сродству са царском породицом, па ипак добија од Ане Савојске титулу деспота; једини циљ оваквог поступка је да се осигура његова помоћ у тешким тренуцима борбе против узурпатора Јована Кантакузина.

У првој половини XIV в., нарочито за време делатности енергичног Јована Кантакузина, у византиској историји срећемо чланове бугарске царске породице Асена, који ће у Византији свом презимену додати назив Палеолог, по сродству са царском династијом. Родоначелник ове византиске гране бугарске царске породице је Јован III Асен. После смрти бугарског цара Константина Тиха (1257—1277) Михајлу VIII Палеологу се указује могућност да услед нередовног стања у Бугарској, доведе ову суседну земљу под византиски утицај. Да би тај циљ постигао, византиски цар намерава да Јована Асена, потомка бугарске царске породице, пошаље у Трново са задатком да тамо уз помоћ византиске војске узме власт; византиски претендент је претходно ожењен царевом ћерком Ирином. Пре одласка у Бугарску Јован Асен се обавезује да ће у случају успешног завршетка похода остати византиски савезник, а да ће у противном „ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὀρκίως πιστῶς δουλεύειν τοῖς βασιλεῦσιν, ὡς τοῦτοις δεσπότης τὰ τῶμενος“.¹⁰¹ Јован Асен полази у Бугарску, успева да заузме Трново, али како није у стању да се у престоници сам одржи, склапа споразум о подели власти са моћним бугарским великашом Георгијем Тертером.¹⁰² Неспособни византиски

⁹⁹ Kantakuzenos II, 432 sq.; Cf. *Parisot*, *Cantacuzène* 195, који погрешно сматра да је Момчило добио титулу деспота од Јована Апокавка. Уп. *Иречек*, *Историја* 235; *С. Новаковић*, *Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан*, *Глас САН* 36 (1893) 26—29.

¹⁰⁰ Kantakuzenos II, 433. Cf. *Parisot*, *Cantacuzène* 200—202; *Новаковић*, *Струмска област* 30 сл.

¹⁰¹ Pachymeres I, 440 sq. Уп. *Успенски*, *Асеновичи* 3 сл.; *Злајварски* III, 556.

¹⁰² Pachymeres I, 447 sq., доноси податак да је Михајло VIII Палеолог раздвојио Георгија Тертера од прве жене и оженио га сестром Јована III Асена; Тертер је истовремено постао деспот. О томе в. седми одељак.

штићеник убрзо увиђа да, поред свог амбициозног зета Георгија Тертера, неће моћи да задржи престо, те, купивши дворске драгоцености, тајно бежи у Цариград. Према речима Г. Пахимера, цар Михајло VIII Палеолог био је јако огорчен на Јована III који је својом непромишљеношћу упропастио брижљиво и дуго припремане византиске планове,¹⁰³ па је покушавао да ствар поправи одашиљањем Јована Асена на двор татарског кана Ногаја. Међутим, слаби бугарски цар ни тамо не показује већу предузимљивост, па се враћа у византиску престоницу. Првих дана владе цара Андроника II Палеолога Јован Асен добија од њега титулу деспота, као што је било утврђено у помешном споразуму са Михајлом VIII Палеологом.¹⁰⁴

Потомци Јована Асена заузимају важна места у византиској државној служби; нарочито за време владе цара Јована VI Кантакузина (1347—1354). У раду посвећеном специјално овој породици Ф. Успенски погрешно закључује да је Михајло Асен Палеолог, старији син Јована III Асена, имао титулу деспота. Код Јована Кантакузина на куга се Ф. Успенски позива стоји „Ἀσανίαν γὰρ τὴν Ἀσάνη τοῦ Μιχαὴλ γαμέτην τοῦ πρώτου τῶν Ἀσάνη τοῦ δεσπότης υἱὸν σχοινίους αἰωρήσαντες“, што показује да цар-писац говори само о деспотској титули Михајловог оца Јована Асена.¹⁰⁵ Сам цар Јован VI Кантакузин је ожењен Иррином, из породице Асена Палеолога, те својим шурацима Јовану и Манојлу додељује титулу севастократора.¹⁰⁶ Манојло напредује и даље. Н. Григора каже да је у јесен 1354—5 г.¹⁰⁷ деспот Манојло Асен дошао из Визе у Селимврију са намером да се оправда пред царем Јованом V Палеологом за непријатељско држање према њему у сукобу са Матијом Кантакузином; при томе писац наглашава да је Манојло титулу деспота добио две године раније од свог сестрића цара Матије Кантакузина.¹⁰⁸ Јован Кантакузин у својој Историји не каже ништа о томе када је Манојлу Асену додељено деспотско достојанство, али га помиње као деспота 1351 г. у вези са догађајима из млетачко-ђеновљанског рата.¹⁰⁹ Поред тога, цар-писац говори о свом шураку деспоту Манојлу као о савезнику Матије Кантакузина у сукобу са царем Јованом V Палеологом (1354—5).¹¹⁰ У повељи великог војводе Јована Угљеше манастиру Кутлумушу, издатој октобра XII индикта (1358), помиње се неки

¹⁰³ Pachymeres I, 446—449.

¹⁰⁴ Ibid. 466—468, II, 57. Уп. Успенски, Асеновичи 6 сл.; Злајшарски III, 572 сл.; Ников, Татаробългарски отношения 14, сматра да је Јован Асен постао деспот 1284 г.

¹⁰⁵ Kantakuzenos II, 299. Уп. Успенски, Асеновичи 6.

¹⁰⁶ N. Gregoras III, 797; Kantakuzenos III, 33. Уп. Успенски, Асеновичи 10.

¹⁰⁷ За хронологију в. Успенски, Асеновичи 11.

¹⁰⁸ N. Gregoras III, 510. Уп. Успенски, Асеновичи 11.

¹⁰⁹ Kantakuzenos III, 196, 211. Уп. Успенски, Асеновичи 11.

¹¹⁰ Kantakuzenos III, 319 sq.

деспот Манојло, кога издавачи документа тачно идентификују са деспотом Манојлом Асеном Палеологом.¹¹¹

Наведени подаци двојице савремених историчара разилазе се у хронолошком погледу. Детаљне вести Н. Григоре показују да Манојло Асен није постао деспот пре 1353 г., јер је тек тада Матија Кантакузин проглашен за савладара свог оца са титулом василевса; пре тога Матија није могао да свом ујаку додели знаке деспотског достојанства.¹¹² Међутим, Јован Кантакузин помиње Манојла Асена као деспота већ 1351 г. Сматрамо да више поверења заслужују подаци Н. Григоре који јасно говоре о датуму када је Манојло Асен постао деспот (1353).

Изгледа да је Манојлов брат Јован, који је заједно са њим постао севастократор, и сам касније добио титулу деспота, јер Јован Кантакузин, говорећи о почетку новог сукоба између цара Јована V Палеолога и Матије Кантакузина, помиње да је Јован V отишао у Цариград и „*Ἀσάνην δεσπότην τὸν Ἰωάννην Περιθεωρίου κατὰστήσας ἄρχοντα*“.¹¹³

На почетку овог одељка било је речи о појави институције деспота у Никејском царству. Сада, на крају, изложићемо примере појаве титуле деспота у Трапезунтском царству. Још пре пада Цариграда у руке крсташа (1204) створена је на јужној обали Црног Мора, са центром у Трапезунту, посебна грчка држава која ће под потомцима династије Комнина постојати упоредо са Византијом, па чак је и надживети. Трапезунтски цареви — Велики Комнини настоје да у свему буду равноправни са својим супарницима из династије Палеолога. Како у основне прерогативе царске власти спада и додељивање високих дворских титула, па и деспотске, може се као сигурно претпоставити да су и трапезунтски цареви додељивали знаке деспотског достојанства. О томе постоје, вести, додуше врло оскудне и у хроници Михајла Панарета, основном извору за историју Трапезунтског царства. Први податак о деспотској титули у Трапезунту потиче из 1376 г. када је (6 марта) деспот Андроник Комнин, син цара Алексија III Комнина (1350—1390), вешањем извршио самоубиство на двору.¹¹⁴ О. Лампсидос, најновији издавач хронике Михајла Панарета, истиче у кратком коментару да баш од времена владе цара Алексија III постаје у Трапезунту обичај да најстарији царев син и наследник носи титулу деспота.¹¹⁵ Према

¹¹¹ Lemerle-Solovjev, *Trois chartes* 142 sq.

¹¹² Матија Кантакузин је проглашен за цара 1353 г., а крунисан 1354 г. Cf. Kantakuzenos III, 275 sq.; *Χριστοφιλοῦ.ιос* 196.

¹¹³ Kantakuzenos III, 313 sq. Успенски, Асневичи 12, је свакако прегледао овај податак, јер говори само о Јовановој севастократској титули.

¹¹⁴ „Ὁ τοῦ βασιλέως υἱὸς καὶ Ἀνδρόνικος δεσπότης ὁ μετὰς Κομνηνός“. *Λαμψιδος*, 78.

¹¹⁵ О. *Λαμψιδος*, „Ὁ βασιλεὺς τῆς Τραπεζοῦντος κατὰ τὸ Χρονικὸν Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου, *ΕΕΒΣ* 23 (1953) 575, н. 4; *Λαμψιδος* 103. W. Miller, *Trebizond, the Last Greek Empire*, London 1926, 60 sq., говори о Андронику Комнину, али не помиње његову титулу деспота.

подацима исте хронике, новембра 1426 г. царица Марија се удала за деспота Давида, брата цара Јована IV Комнина (1429—1458).¹¹⁶ Давид је дуго носио знаке деспотског достојанства, јер Л. Халкокондил каже да је цар Јован IV послао турском султану Мехмеду II Освајачу „τὸν αὐτὸν ἀδελφὸν Δάβιδ δеспότην“ да потврди раније склопљене уговоре.¹¹⁷ Деспоту Давиду Комнину су упућена и два недатирана писма Јована Евгеника.¹¹⁸ Нажалост, услед недостатка изворних података не може се ништа одређеније рећи о развоју институције деспота у Трапезунтском царству.

¹¹⁶ *Λαμψιδος* 81. Уп. *Λαμψιδος*, 'Ο βασιλεὺς τῆς Τραπεζοῦντος 575, н. 4; *Ο. Λαμψιδος*, 'Ο γάμος Δάβιδ τοῦ Μεγάλου Κομνηνοῦ καὶ τὸ Χρονικὸν τοῦ Παναρέτου, 'Αθηνᾶ 57 (1953) 365—369.

¹¹⁷ Chalkokondyles II, 222 sq. Вредно је напоменути да је ово једини помен титуле деспота код Л. Халкокондила.

¹¹⁸ *Λαμβρος* П.П. I, XXXVII, 155 сл., 204 сл.

IV. Е П И Р

После катастрофе априла 1204 г., освајања Цариграда од стране Млечана и крсташких витезова, као и оснивања Латинског царства са центром у бившој византиској престоници, Византиско царство је престало да постоји. Међутим, већ у првим тренуцима новог стања на бившој византиској територији стварају се две нове државе, два нова хеленска политичка и културна центра, који ће водити борбу не само против Латинског царства, већ ће се налазити и у међусобном сукобу, изазваном обостраним претензијама на заузимање Цариграда и ресторацију Византиског царства. То су Никејско царство и епирска држава, основана од чланова бивше царске династије Анђела. За нас је историја ове западно-грчке државе посебно интересантна, јер је већина њених владара носила титулу деспота.

1. ПИТАЊЕ ТИТУЛЕ МИХАЈЛА I И ТЕОДОРА I АНЂЕЛА

Византолошка наука чврсто стоји на гледишту да су сви владари епирске државе носили титулу деспота, почевши од њеног оснивача Михајла I Анђела и његовог брата Теодора I.¹ Међутим, пажљиво проучавање савремених византиских и западних извора, као и државно-правне норме повезане са додељивањем и поседовањем титуле деспота, показује да се такво гледиште мора из основа променити.

О оснивачу епирске државе Михајлу I Анђелу (1204—1215), ванбрачном сину севастократора Јована Анђела, располажемо са мало изворних података, нарочито за период пре 1204 г. Н. Хонијат говори о неком Михајлу, ванбрачном сину севастократора Јована; Михајла је око 1198 г. цар Алексеје III Анђео послао као скупљача пореза у једну малоазијску област, али се овај убрзо одметнуо од царске власти и уз помоћ Селџука освојио неке градове у долини Меандра.² Старији претставници историске науке сматрају да се ови подаци односе на

¹ В. и најновије дело *Nicol, Despotate*. После израде и предаје нашег рада, постала нам је доступна расправа *L. Stiernon-a, Les origines du despotat d'Epire*, *REV* 17 (1959) 90—126, која такође обрађује проблем титуле Михајла I Анђела. Анализом савременог изворног материјала француски научник је дошао до истог резултата: да оснивач епирске државе није имао знаке деспотског достојанства.

² N. Choniates 700 sq.

4 Деспоти у Византији

Михајла I Анђела.³ Међутим, Г. Острогорски је сматрао да су у питању две различите личности: Михајло који диже устанак у Малој Азији је син севастократора Јована Комнина, а Михајло оснивач епирске државе син севастократора Михајла Анђела.⁴ Из једног знатно каснијег извора — житија св. Теодоре Петралифе, жене деспота Михајла II Анђела, сазнаје се да је Михајло I, вероватно за време освајања Цариграда од стране Латина (1204), био управник на Пелопонезу.⁵

Ни подаци о Михајловој влади у Епиру (1204—1215) нису многобројни. После пада Цариграда (1204) Михајло I Анђео прилази Бонифацију Монфератском у чије име одлази у Епир са задатком да умири побуну подигнуту против локалног господара Сенахерима. Међутим, затекавши у овој области изванредно тешку ситуацију — Сенахерим је већ био убијен од побуњеника, Михајло је одлучио да се ожени његовом удовицом и да узме власт над Никополем и околином. Убрзо нови господар Никополца успева да освајањем области између Навпакта, Драча, Јонског Мора и Тесалије, знатно прошири своју територију.⁶

Прегледавајући податке како византиских, тако и западних извора о почецима Михајлове владе у Епиру, пада у очи чињеница да се ни у једном од њих оснивачу епирске државе не даје ни деспотска нити било каква друга титула. Сасвим је неосновано мишљење М. Андрејева да је Михајло Анђео, због блиског сродства са царском породицом добио достојанство деспота још пре 1204 г.⁷ А. Милиаракис погрешно интерпретира податке Г. Акрополита и Н. Григоре у смислу да је Михајло I „ἐγένετο δεσπότης τῆς Ἠπείρου“, а С. Еστοпањан неосновано тврди да Н. Хонијат назива Михајла I Анђела деспотом Епира.⁸

Међутим, ако Михајло I на почетку своје каријере у Епиру није имао никакву титулу, могло би се претпоставити да је он деспотско достојанство добио или сам узео касније, у периоду између 1204 и 1215 г. Од историчара који су обрађивали овај период само су се двојица задржала на питању када и како је Михајло I постао деспот. Ф. Успенски сасвим неодређено истиче да Михајло I није хтео да уводи никакве нове идеје, па се задовољио деспотском титулом, док D. Nicol сматра

³ Hopf, Geschichte I, 211; Романос 1 сл.; Милиаракис 49 сл. То мишљење у најновије време поново заступа Stiernon, Les origines 120—126.

⁴ Г. Острогорский, Возвишение рода Ангелов, Юбилейный сборник русс. археол. общества в Югославии, Београд 1936, 124—126. Cf. Longnon, Empire latin 70; Nicol, Despotate 11.

⁵ Vita Sanctae Theodoraе, Migne P.G. 127, с. 903. Уп. Романос 3; Милиаракис 50; Miller, Latins 41.

⁶ N. Choniates 841; Саџас VII, 453 сл.; Villehardouin, La conquête de Constantinople II, ed. E. Faral, Paris 1938, 110 sq., par. 301; N. Gregoras I, 13. Cf. Hopf, Geschichte I, 211 sq.; П. Кализас, Μελέται βυζαντινῆς ιστορίας ἀπὸ τῆς πρώτης μεχρὶ τῆς τελευταίας ἀλώσεως (1205—1453), Атина 142 сл.; Романос 5 сл.; Милиаракис 50 сл.; Grimaldi, Origine 74 sq.; Longnon, Empire latin 70; Nicol, Despotate 12 sq.

⁷ Андрејева, Очерки 33.

⁸ Милиаракис 50.

⁹ Estopaňan I, 180.

да је ту титулу епирски владар сам узео, и то после освајања Пелопонеза од стране Латина (1205), осетивши да сада остаје једини претставник хеленства на европском тлу.¹⁰ Међутим, савремени византиски и западни извори показују неоснованост оваквих претпоставки.

Издајући судбину цара Алексија III Анђела, после пада Цариграда 1204 г., Г. Акрополит помиње да је Алексије са женом дошао из Италије у земље Михајла I Анђела, који је тада држао „*μέρους τινὸς τῆς παλαιᾶς Ἡπείρου*“. Бивши византиски цар се овде дуго не задржава већ креће на Исток, икониском султану. У читавом излагању никејски историчар не даје Михајлу I Анђелу никакву титулу, већ само каже „*καὶ ἦν οὗτος δυναστεύων τῆς τοιαύτης χώρας*“.¹¹ Пошто је донекле средио прилике у Епиру, Михајло I помишља на извесна освајања и на Пелопонезу, нарочито с обзиром на појачану латинску агресију према овој области, али његова војска у сукобу са Латинима, недалеко од Модона, претрпљује тежак пораз (1205). За нас је у овом случају важно да ниједан извор који говори о овом Михајловом неуспеху не помиње његову деспотску титулу.¹² Латински историчар Henri de Valenciennes, излажући ток преговора вођених између посланика Хенрика I Фландрског и Михајла I Анђела, а који су завршени Михајловим признавањем сизеренитета латинског цара, као и браком између царевог брата и Михајлове најстарије ћерке, не говори ни о каквој Михајловој титули.¹³ У својој спољној политици Михајло I Анђео настоји да се приближи Млечанима, главном арбитру у политичким и економским питањима на бившој византиској територији, па им 20 јуна 1210 г. издаје повељу (*aureo sigillo impressa*) са широким трговачким привилегијама у областима епирске државе. Овај врло важан и интересантан докуменат, сачуван само у каснијем латинском преводу, нигде не помиње Михајла као деспота. Напротив, инвокација на почетку повеље наводи само да је Михајло „*dux*“ и, што је најважније, говори о његовом оцу севастократору Јовану Анђелу (*ego Michael Comnanus Dux, filius quondam Sevastocratoris Joannis Ducis*).¹⁴

¹⁰ Успенски, Историја III, 510; Nicol, Despotate 14 sq., 31.

¹¹ Akropolites I, 13 sq. Неоснована је претпоставка Nicol-a, Despotate 15, да је Алексије III, приликом боравка у Епиру, потврдио Михајлу I Анђелу и његовим потомцима право на посед епирског деспотата. Милиаракис 140, примећује да Г. Акрополит не даје Михајлу I Анђелу никакву титулу, али то тумачи чињеницом да су претставници никејске историографије гледали на епирске деспоте као на узурпаторе и отпаднике.

¹² Villehardouin II, 132—142; The Chronicle of Morea 1505—1738; Livre de la Conquête, ed. J. Longnon, Paris 1911, 103—107. Cf. Longnon, Empire latin 73.

¹³ Henri de Valenciennes, ed. J. Longnon, Paris 1948, 118—121. Уп. Романос 16; Милиаракис 54 сл.; Gerland, Geschichte I, 191; Longnon, Empire latin 122; Nicol, Despotate 28 sq.

¹⁴ Tafel-Thomas II, 119—123. У млечачким књигама где је сачуван превод Михајлове повеље на неколико места се наводи да је то докуменат „*Michaelis Despotae Artae*“, што је свакако последица погрешне претпоставке преводиоца и преписивача повеље да је Михајло I Анђео, као и каснији епирски владари, имао титулу деспота. О садржају повеље уп. Милиаракис 59—61; Longnon, Empire latin 124; Nicol, Despotate 30 sq.

Титула *dux* са којом се епирски владар јавља у латинском преводу повеље може се једино објаснити недовољном обавештеношћу латинског преводиоца који је друго Михајлово презиме Дука (Δούκα) схватио као њему добро познату латинску титулу — *dux*. Веома је значајно истицање севастократорске титуле Михајловог оца, које се може констатовати и на једном оловном печату Михајла I са натписом „+ (σφ) ρά-γισμα γράφων Μιχαήλ Δούκας φέρω σεβαστοκρατοῦντος εὐθαλοῦς κλάδου“.¹⁵ Михајлово позивање на очеву севастократорску титулу како у привилегији издатој Млетачкој републици, тако и на натпису оловног печата, јасно и недвосмислено показује да сам епирски владар није имао знаке деспотског достојанства. То не искључује могућност да је Михајло могао имати неку другу, знатно нижу титулу, за коју је сматрао да му као владару једне снажне државе не приличи да је наводи. Одговор на питање какву је титулу имао оснивач епирске државе даје можда печат са натписом „(σ)φραγίδα τὴν σὴν Μιχαήλ πρωτοστάτα πολεῖ σεβαστὸς Μιχαήλ ὁ τοῦ Δούκα“ који се највероватније односи на Михајла I Ањела.¹⁶ Печат са натписом „(+) ἐπὶ Μιχαήλ ω (?) δε (?) Κομνηνοδουκαν“ који објављује G. Schlumberger, претпостављајући да припада Михајлу, вероватно да потиче од деспота Михајла II Ањела.¹⁷

Међу савременим изворима потеклим из папске канцеларије, сачувано је и писмо које је, због сређивања питања имовине католичког архиепископа у Драчу, папа Иноћентије III упутио 17 августа 1209 г. Михајлу Ањелу; у документу се епирском владару не даје никаква титула већ се само назива „*nobilis vir Michalicius Cuminianus Romaniae*“.¹⁸ У писму истог папе од 7 децембра 1210 г. које говори о Михајловом признавању врховне власти латинског цара Хенрика I Фландриског и о плановима за склапање брака између царевог брата и Михајлове ћерке, епирски владар такође нема никакву титулу.¹⁹

Поред ових савремених изворних података, постоје и неке касније вести које такође показују да Михајло I није имао достојанство деспота. Поводом планова великог жупана Стевана Неманића да се ожени ћерком „тоῦ μαχαρίτου καὶ ἀοιδίμου Κομνηνοῦ κυροῦ Μιχαήλ“ охридски архиепископ Димитрије Хоматијан упућује српском владару писмо правдајући своје противљење склапању брака блиским родбинским везама.²⁰

¹⁵ Schlumberger, *Sigillographie* 426. Cf. Nicol, *Despotate* 204. Претпостављајући да је Михајло I Ањео био деспот, М. Marković, О најстаријим despotskim pečatima, *Жива антика* 2 (1952) 90 сл., сматра да овај печат потиче свакако из времена пре 1204 г., јер би у каснијем периоду епирски владар навео ту титулу, а не би се позивао на севастократорско достојанство свог оца. Тако је печат датирао већ V. Laurent, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, *Hellenica* 6 (1933) 1. Међутим, како Михајло I Ањео ни после 1204 г. није имао титулу деспота, то се печат може датирати у оквиру читаве његове владе (1204—1215).

¹⁶ Schlumberger, *Sigillographie* 427. Cf. K. Cailiac, *Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου*, Атина 1914, 213; *Константиноῦλος* 84, бр. 290; Nicol, *Despotate* 204.

¹⁷ Schlumberger *Sigillographie* 428.

¹⁸ Migne P.G. 216, c. 106; *Acta Albaniae* I, 43, No. 136. Уп. Милиаракис 57.

¹⁹ Henri de Valenciennes, *ed Longnon* 121, n. 1.

²⁰ Pitra 49—52. No. 10.

Никејски патријарх Манојло пише фебруара 1223 г. због постављања новог епископа Ларисе протестно писмо навпактском митрополиту Јовану Апокавку, у коме Михајла I Анђела помиње без икакве титуле.²¹ Због насиља Константина Анђела у митрополији Навпакта исти Јован Апокавк пише Димитрију Хоматијану и наводи привилегије које је његова митрополија добила од ранијих царева и „διὰ τοῦ μαχαρίτου ἐκείνου Κομνηνοῦ κὺρ Μιχαήλ”.²² Децембра 1236 г. Михајло II Анђео издаје повељу становницима Крфа, па се у латинском преводу тог документа начињеном 29 априла 1294 г., наводе привилегије добијене од цара Исака II Анђела (1185—1195), господина Михајла Комнина и деспота Манојла.²³ У повељи издатој 1237 г. Дубровнику Михајло II Анђео се позива на сигилион „παρὰ τοῦ ἀοιδίμου αὐθέντου καὶ πατρὸς μου τοῦ Κομνηνοῦ κὺρ Μιχαήλ τοῦ Δούκα”; у каснијој повељи из 1251 г. исти владар се такође позива на „ἀργυρόβουλλον πρόβαγμα τοῦ ἀοιδίμου αὐθέντου καὶ πατρὸς μου ἐκείνου τοῦ Κομνηνοῦ”.²⁴ У писму папе Хонорија III (1217—1227) које је 28 јула 1217 г. послато Теодору I Анђелу наглашава се „apostolicae sedis, cuius aliquando patrociniū clarae memoriae Michaelae frater tuus pro te sicut pro se ipso per solemnes nuntios specialiter invocavit”.²⁵ Најзад, Михајло I Анђео се помиње и у једном нашем извору — Житију Стевана Немање од Стевана Првовенчаног, али му се ни овде не даје титула деспота.²⁶

Као и у погледу оснивача епирске државе Михајла I Анђела, тако је и за његовог брата и наследника Теодора I (1215—1230) сматрано да је до свог крунисања за цара у Солуну (почетком 1225) носио титулу деспота.²⁷ Једино Ф. Успенски сасвим кратко примећује да се, с једне стране, Теодор I Анђео ни у писмима савременика ни у својим документима не назива деспотом, већ само Теодор Дука или Комнин Дука, а да, са друге стране, ни Теодора а ни његовог претходника Михајла поданици не ословљавају са титулом деспота. Међутим, и поред ових исправних запажања велики руски византолог није сумњао у то да су Михајло I и Теодор I Анђели имали знаке деспотског достојанства.²⁸

Од релативно малог броја византиских наративних извора о владавини и делатности Теодора I Анђела, најважнији и најпоузданији је никејски историчар Г. Акрополит; он нигде не говори о Теодору као о деспоту, већ га само зове „Θεόδωρος (Κομνηνός)”.²⁹ Ни остали наративни

²¹ Василевски, *Epirotica* 268 sq. No. 6.

²² А. Παπαδοπούλος-Κοραμевς, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, Сборник Ламанскому I, С. Петербург 1907, 239—243, бр. 6.

²³ Lemerle, *Trois actes* 41.

²⁴ Марковић, Виз. повеље 221, 226.

²⁵ Norden, *Papsttum und Byzanz* 183, n. 2.

²⁶ В. Ђоровић, Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, Светосавски зборник 2, Београд 1938, 64.

²⁷ Сва досадашња литература о овом периоду наведена је код Nicol, *Despotate* 47—75.

²⁸ Успенски, *Историја* III, 513, 517.

²⁹ Akropolites I, 24—26, 33 sq.

извори који обухватају овај период, као Т. Скутариот и Н. Григора, не помињу Теодорову деспотску титулу.³⁰

Међутим, далеко већу вредност за проблем Теодорове титуле пре 1225 г. имају подаци савремених докумената, потеклих како из канцеларије епирске државе, тако и из канцеларија суседних држава са којима је амбициозни епирски владар стајао у непрекидним везама. Изворима ове врсте треба додати и документе Охридске архиепископије.

Септембра 1220 г. Теодор I Анђео упућује писмо навпактском митрополиту Јовану Апокавку, позивајући га да 14 октобра присуствује у Арти рукоположењу новог крфског епископа Георгија Вардана који ће заменити преминулог Василија Педијата; докуменат има потпис без икакве титуле само „Θεόδωρος Κομνηνός ὁ Δούβλας“.³¹ Индиктан податак о једном писму епирског владара налази се у акту који расправља о имовини браће Милсса и Георгија Летовоса из Скопља; овде се помиње писмо Теодора I послато због исте ствари априла 1220 г. скопском епископу, потписано само са „Θεόδωρος ὁ Δούβλας“.³² Ради попуњавања епископске столице града Сервије, сазван је 12 маја 1223 г. синод у чијем акту се Теодор I помиње само као „ὁ εὐσεβεστάτος δὴ καὶ τριστρεπτεὶς Κομνηνός κύρ Θεόδωρος ὁ Δούβλας“.³³ Синодска одлука о признавању легитимности положаја свештеника на бугарској територији, рукоположених од бугарских епископа, помиње Теодора I речима „ὁ εὐσεβεστάτος καὶ φιλόχριστος κύριος ἡμῶν ὁ κράτιστος μέγας Κομνηνός κύρ Θεόδωρος ὁ Δούβλας“.³⁴ За проблем Теодорове титуле пре 1225 г. врло је важан акт синода епирских свештеника у Арти (1225) који, тражећи оправдање за одлуку о Теодоровом крунисању, наводе да је њихов господар потомак царских породица и ратник изванредних врлина, али нигде не помиње његову титулу деспота.³⁵

Сачувана кореспонденција двеју истакнутих личности црквене и културне историје епирске државе, Јована Апокавка и Димитрија Хома-тијана, такође на врло јасан начин осветљава проблем Теодорове титуле пре 1225 г. У писму којим Јован Апокавк моли Теодора I да буде дарежљив према цркви Новог Патраса која је тек ослобођена од латинске власти, епирском владару се не даје никаква титула, већ се

³⁰ *Сайас* VII, 460 сл.; N. Gregoras I, 25 sq. Поред једног портрета у цркви Св. Пантелејмона у Охриду, сачуван је дугачак натпис са поменом „καὶσαρ Δούβλας“, на основу чега Д. Коцо, Климентовиот манастир „Св. Пантелејмона“ и раскопката при „Имарет“ во Охрид, Год. зборник Фил. фак. Скопје (1948) 151 сл., сматра да се портрет односи на Теодора I Анђела. Ковачевић, Средњовековна ношња 49, одбацује ову претпоставку, али пада у сличну грешку, тврдећи да се ради о севастократору Исаку Дуки. Како се у натпису наводи само титула цезара, то се и портретисана личност може тражити само међу оним члановима породице Дука који су имали титулу цезара.

³¹ *Васиљевски*, *Epirotica* 252 sq., No. 7.

³² *Pitra* 261 sq., No. 49.

³³ *Ibid.* 335—338, No. 79.

³⁴ *Ibid.* 563—570, No. 146.

³⁵ *Васиљевски*, *Epirotica* 285 sq., No. 24.

само ословљава са „μεγαλοῦργός Κομνηνός“.³⁶ После два значајна Теодорова војна успеха, освајања Просека и Платамона 1219 г., исти Јован Апокавк упућује му два писма, глорификујући победе епирске војске; за нас су та писма интересантна, јер не говоре ни о каквој Теодоровој титули.³⁷ Теодоров брат Константин Анђео је увео неке нове новчане намете у навпактској митрополији, па Јован Апокавк протестује код епирског владара, ословљавајући га само са „κράτιστε Δούκα καὶ αὐθέντα μου ἔγιε...“.³⁸ Децембра 1220 г. никејски патријарх Манојло пише Јовану Апокавку, износићи му своје идеје о споразуму са римском црквом и наводећи да је о томе већ послао писмо „τῷ πανευγενεστάτῳ Δούκα καὶ υἱῷ αὐτῆς κατὰ πνεῦμα τῷ κυρῷ Θεόδωρῳ“.³⁹ У свом одговору навпактски митрополит се не слаже са патријарховим идејама о унији са западном црквом, а Теодора I Анђела помиње без икакве титуле.⁴⁰ Патријарх Манојло фебруара 1222 г. поново пише Јовану Апокавку, овог пута протестујући због постављања новог епископа Ларисе; Теодор I се овде наводи као „ὁ μεγαλοῦνεστατος υἱὸς ὁ Κομνηνός κύρ Θεόδωρος“ и „μεγαλοῦνης ἀνθρώπος, ὁ Κομνηνός“.⁴¹ Ни у одговору Јована Апокавка којим се правда постављање нових епископа на територији западно-грчке државе, епирском владару се не даје никаква титула.⁴² У писму панегиричког карактера које је, поводом заузимања Новог Патраса, Јован Апокавк упутио Теодоровој жени, високи прелат велича војни успех „τοῦ μεγαλοῦργοῦ καὶ κραταίρου Κομνηνοῦ“.⁴³

Богата рукописна заоставштина охридског архиепископа Димитрија Хоматијана претставља драгоцену збирку извора за правну и економску историју епирске државе. Акт охридског прелата о разводу брака неког Јована Хамарета за нас је интересантан, јер с једне стране назива Теодора I Анђела само „μέγας (κραταίρος) Κομνηνός“, а с друге репродукује једно писмо епирског владара упућено децембра 1223 г. Хамаретовом тасту Георгију Демојоану са потписом „Θεόδωρος ὁ Δούκας“ и без икакве титуле у тексту.⁴⁴ У писму упућеном Теодору I охридски архиепископ га ословљава са „κράτιστάτε καὶ θεοκυβερνате Κομνηνέ“, а на

³⁶ Ibid. 243 sq., No. 2.

³⁷ Ibid. 244—248, No. 3—4. Прво је писмо занимљиво и због јасно изражене Апокавкове жеље да Теодор I дуго влада „καὶ τὸ βασιλικὸν καὶ πατριον ὑποθήσῃ σε πέδιλον“. О садржају писача в. М. Wellnhöfer, Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien, Freising 1913, 24—26.

³⁸ S. Pétridès, Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits, Извест. русск. археол. Инст в К/поле 14 (1909) 10—13, No. 9. Постоје извесне индиције да је ово писмо писано после Теодоровог крунисања, јер се каже „καὶ σὺ τῶν τε ἐπὶ θρόνον καθίσας“.

³⁹ Васиљевски, Epirotica 264, No. 14.

⁴⁰ Ibid. 265—267, No. 15.

⁴¹ Ibid. 268 sq., No. 16. Cf. Wellnhöfer, Johannes Apokaukos 57.

⁴² Васиљевски, Epirotica 270—278, No. 17. Cf. Wellnhöfer, Johannes Apokaukos 57—59.

⁴³ Васиљевски, Epirotica 241 sq., No. 1.

⁴⁴ Pitra 87—98, No. 22.

почетку документа стоји „πρὸς τὸν Κομνηνὸν κυρὸν Θεόδωρον τὸν Δούκαν“. ⁴⁵ Писмено правдајући постављање епископа Сервије, Димитрије Хоматијан такође не даје Теодору I никакву титулу. ⁴⁶ У једном од протестних писама написаних поводом проглашења автокефалности српске цркве, Димитрије Хоматијан назива Теодора I „Θεόδωρος ὁ ἐκ Δούκων καὶ Ἀγγέλων καὶ Κομνηνῶν“. ⁴⁷ После крунисања епирског владара за цара 1225 г. никејски патријарх Герман шаље неколико протестних писама извршиоцу овог чина Димитрију Хоматијану. Правдајући се у једном дугачком писму, охридски архиепископ настоји да докаже законитост обављеног чина, па истиче Теодорово сродство са царском породицом Комнина, севастократорску титулу његовог оца и чињеницу да је Теодор и пре крунисања стварно имао царску власт; карактеристично је да се ни у овом документу Теодор не назива деспотом. ⁴⁸ Од савремене кореспонденције поменућемо писма бившег атинског митрополита Михајла Хонијата у којима се Теодор I Ањео такође наводи без титуле деспота (κράτιστον, κύριον, ἀββέντην). ⁴⁹

У току своје владе Теодор I Ањео одржава интензивне везе са папском куријом, те изванредан број писама папе Хонорија III доноси податке и о овом епирском владару. Већи број ових докумената се односи на питање ослобађања папског легата кардинала Јована, кога је Теодор заједно са латинским царем Петром Куртнејским заробио 1217 г. у албанским кланцима. Двадесет осмог јула 1217 г. папа Хонорије III моли угарског краља Андрију II да са своје стране помогне како би се његов легат и латински цар „liberare a captivitate Theodori (Cominiani)“. ⁵⁰ Истог датума папа се обраћа „nobili viro Theodoro Cominiano“ са захтевом да пусти на слободу кардинала Јована. ⁵¹ Млетачком дужду је такође послато писмо са обавештењем да су упућени посланици „ad Theodorum“, због ослобађања папског легата и Петра Куртнејског. ⁵² У писму „archiepiscopo Bepihensi“ се износи како је „Theodorus Cominianus“ заробио кардинала Јована, па се архиепископ моли да од Теодора I тражи његово ослобађање. ⁵³ Солунском архиепископу папа Хонорије III нарочито ставља као задатак да ради на ослобађању папског легата „e manibus Theodori Cominiani“. ⁵⁴ Четвртог новембра 1217 г. Хонорије III пише „archiepiscopo Senonensi et suffraganeis ejus“

⁴⁵ Ibid. 53—56, No. 11.

⁴⁶ Ibid. 378—380. Уп. М. Дринов, О некоторых трудах Димитрия Хоматияна как о историческом материале, ВВ 2 (1895) 6—9.

⁴⁷ Pitra 577—588, No. 150.

⁴⁸ Ibid. 487—498, No. 114. Уп. Милиаракис 213—217; Дринов, О некоторых трудах 11.

⁴⁹ С. Ламброс, Μιχαήλ τοῦ Ἀχομηιάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα II, Атина 1880, 327, 350. Уп. Милиаракис 142 сл.

⁵⁰ Pressutti I, 119, No. 684.

⁵¹ Ibid. 120, No. 687.

⁵² Ibid. 120, No. 689. Cf. Norden, Papsttum und Byzanz 748.

⁵³ Pressutti I, 120, No. 690. Cf. Norden, Papsttum und Byzanz 747.

⁵⁴ Pressutti I, 120, No. 691.

да својим верницима „*crucem praedicent*“ за латинског цара који се налази „*in carcere a Theodoro Comneno*“.⁵⁵ Изгледа да су преговори око ослобађања кардинала Јована напредовали, јер римска курија 26 јануара 1218 г. препоручује Јовану, кротонском епископу да, ако „*dux Comnenus*“ ослободи папског легата, може да му да опроштај за учињене преступе.⁵⁶ Двадесет седмог априла 1218 г. папа Хонорије III пише „*nobili viro Theodoro Cominiano*“, препоручујући му свог легата архиепископа Бриндизија.⁵⁷ Истом бриндиском архиепископу упућено је писмо од 11 децембра 1220 г. са наредбом да се свим особама које долазе у Бриндизи забрани одржавање веза са Теодором I, екскомуницираним из цркве (*mandat prohibet omnibus ad partem Brundisium venientibus quominus Theodoro Comnuono quamdiu fuerit excommunicatus, communicent*).⁵⁸ Цариградском латинском патријарху Матеји упућено је 21 марта 1222 г. писмо са обавештењем „*ut Sarrensi archiepiscopo, quum eius ecclesia, a belial Theodoro (Comneno ?) sit noviter occupata, subveniat*“.⁵⁹ Пошто су ослобођењем папског легата кардинала Јована нестали разлози за сукоб са римским црквом, папа Хонорије III (26 септембра 1222) у писму „*nobili viro Theodoro Cominiano*“ дозвољава могућност његовог савеза са латинским царем Робертом Куртнејским.⁶⁰ Када је Теодор I (*Theodorus Cominianus*) почео да показује отворене експанзионистичке планове против Солунске краљевине, Хонорије III 13 маја 1223 г. забрањује Латинима да га помажу у оружју и материјалу,⁶¹ а 21 октобра 1224 г. шаље свог легата Николу да Вилему Монфератском помогне „*contra Theodorum (Comnenum)*“.⁶²

Наведени подаци како византиских тако и западних извора недвосмислено показују да ни Михајло I Анђео а ни његов брат и наследник Теодор I (пре 1225) нису имали титулу деспота. У противном случају њихово деспотско достојанство било би свакако поменуто у савременим изворима. Међутим, независно од ових резултата, поставља се и питање од кога су ови епирски владари могли да добију највишу дворску титулу. Једна од основних државно-правних норми повезаних са титулом деспота је та да право на њено додељивање припада искључиво цару. Стање на византиској територији после 1204 г. и односи између насталих грчких држава искључују сваку могућност да је Михајло I Анђео знаке деспотског достојанства добио од никејског цара Теодора I Ласкариса. Савремени извори нам доносе податке о боравку бившег византиског цара Алексија III Анђела на двору оснивача епирске државе, као и о споразуму између латинског цара Хенрика I Фландриског

⁵⁵ Ibid. 146, No. 859.

⁵⁶ Ibid. 174, No. 1029. Вероватно да је и овде титула дукс погрешно преведено Теодорово презиме — Дука.

⁵⁷ Ibid. 208, No. 1261. Cf. Norden, Papsttum und Byzanz 749.

⁵⁸ Pressutti I, 473, No. 2858.

⁵⁹ Pressutti II, 56, No. 3877.

⁶⁰ Ibid. 94 sq., No. 4221.

⁶¹ Ibid. 134, No. 4354.

⁶² Ibid. 274, No. 5132.

и Михајла I Анђела (1209). Теориски би било сасвим могуће да Михајло I знаке деспотског достојанства добија од Алексија III Анђела или од латинског цара, али јасни и одређени подаци савремених извора и ту теориску могућност искључују. Не може се претпоставити ни да је оснивач епирске државе самовласно себе прогласио деспотом, јер је, као и његови савременици, имао сасвим јасне појмове о карактеру овог високог достојанства.

Код Михајловог брата и наследника Теодора I не постоји ни теориска могућност да је деспотско достојанство добио од латинског цара, јер је у већем делу своје владе био у непријатељским односима са Цариградом. Ништа бољи нису ни односи амбициозног Теодора I Анђела са Никејским царством. Сам Теодор је, као и његов претходник, добро знао да знаке деспотске титуле додељује само цар, што показује чињеница да одмах после крунисања за цара у Солуну (1225) додељује титуле: деспота, севастократора, великог доместика и тд.⁶³ За тадашња схватања о титулама важан је податак Г. Акрополита који се, истина, односи на време после Теодоровог крунисања за цара. Пошто није располагао са довљеном војском да сузбије солунског цара, никејски цар Јован III Ватац му је предложио да задржи освојене територије „*ἡξίως αὐτὸν τῶν δευτερείων μετέχειν τῆς βασιλείας καὶ τῆς χάρας αὐτοῦ ἐγκρατῆ εἶναι καὶ κατ' οὐδὲν ἄλλο ὑπερβαίνει αὐτῷ*“. То је Теодор I одбио.⁶⁴

2. ДЕСПОТИ ИЗ ПОРОДИЦА АНЂЕЛА И ОРСИНИЈА

(1225—1347)

У кратком периоду од 1225 до 1230 г. када епирска држава, захваљујући крунисању Теодора I у Солуну, има ранг царства, појављује се у њеном државно-правном животу институција деспота. После обављања свечаног крунисања у Солуну, нови цар Теодор I Анђео приступа давању високих дворских титула чије је додељивање било искључиво царско право; тада, међу првима, добија знаке деспотског достојанства и Теодоров брат Манојло.⁶⁵ Али, и поред јасног податка Г. Акрополита да је Манојло Анђео постао деспот после 1225 г., В. Макушев је сматрао да је Манојло после 1230 г. сам узео ову титулу,⁶⁶ док В. Златарски неосновано тврди да је Манојло достојанство деспота добио од бугарског цара Јована II Асена (после 1230).⁶⁷ Грчки научник А. Пападопулос-Керамевс издао је једну наредбу Теодора I Анђела, датирану само са седмим индиктом, у којој је Манојло поменут као

⁶³ Akropolites I, 34. *Сайас* VII, 468 сл.; *Nicol*, Despotate 66 sq.

⁶⁴ Akropolites I, 34. Уп. *Рџманос* 30 сл.; *Дринов*, О некоторых трудах 13.

⁶⁵ Akropolites I, 43. *Stiernon*, Les origines 92 sq., каже да се пре 1230 г. никако не може говорити о постојању деспотата у Епиру. Међутим, о постојању титуле деспота а не деспотата, може се, као што је горе напоменуто, говорити само у периоду између 1225 и 1230 г.

⁶⁶ *Макушев*, Разыскания 13.

⁶⁷ *Златарски* III, 340 сл.

деспот.⁶⁸ Према наведеном индикту за датирање овог документа у обзир дослазе две године из Теодорове владе: 1219 и 1234. D. Nicol одбија 1234 г., јер се тада Теодор I Анђео већ налазио у бугарском ропству и сматра да је докуменат издат 1219 г.; тиме он жели да одреди и *terminus ante quem* за додељивање титуле деспота Манојлу Анђелу.⁶⁹ Тачно је да Теодорова наредба хронолошки не може да дође после битке код Клокотнице (1230), али како Манојло добија знаке деспотског достојанства тек после Теодоровог крунисања за цара (1225), то докуменат није издат 1219 г.; Манојло тада још није био деспот. Манојлова деспотска титула јасно показује да је индикт на документу погрешан и да исти само може да потиче из времена између 1225 и 1230 г. Међутим, недостатак изворних података онемогућује ближе одређивање хронологије Манојлове деспотске титуле у оквиру владе цара Теодора I Анђела (1225—1230). О делатности и положају деспота Манојла пре 1230 г. нема никаквих података у изворима.

Према вестима Г. Акрополита Манојло Анђео је после битке код Клокотнице (1230) побегao и заузео Солун, назвавши се деспотом; своја документа је потписивао црвеним мастилом.⁷⁰ Савремени дипломатички и нумизматички извори показују да се Манојлове царске амбиције не ограничавају само на потписивање црвеним мастилом, што је, уосталом, карактеристика докумената потеклих и из деспотских канцеларија. Поводом спора између Димитрија Кривофока и Калије око једног винограда и куће, охридски архиепископ Димитрије Хоматијан пише дугачак акт, излажући историјат овог процеса, који је своје прво решење добио још 1213 г. за време латинске владавине у Солуну. Тај докуменат је важан, јер наводи да је цео предмет отишао на суд „*δεσπότης καὶ βασιλεὺς κέρου Μανουὴλ τοῦ Δούκα*“.⁷¹ У још неким актима Димитрија Хоматијана, као и у писму ангорског митрополита будућем бугарском цару Јовану II Асену (1233), Манојлу Анђелу се даје царска титула.⁷² Значајно је да неколико сачуваних златних и бакарних новца деспота Манојла имају натпис усбицајен за царске новце „*Μανουὴλ δεσπότης Κομνηνὸς Δούκας*“.⁷³ Од солунског деспота сачуван је још један новац, врло несбичан са фигурама деспота и св. Димитрија на престолу; између њих је претстава солунског града са три куле. Натпис на новцу гласи „*πῶλις Θεσσαλονίκης Μανουὴλ Δεσπότης(ς), ὁ ἅγιος Δημήτριος*“.⁷⁴ У манастиру Влахерна у Арти налази се гроб са натписом

⁶⁸ *Παλαδούλος-Κεραμεὺς*, 'Ανάλεκτα 'Ιερωσολυμιτικῆς σταχυολογίας IV, 118, No. 37.

⁶⁹ Nicol, *Despotate* 125, n. 3.

⁷⁰ Akropolites I, 43 sq. Писац из почетка XIV в. Ефраим, чије дело нема самосталну историјску вредност, посвећује Манојлу неколико стихова. Cf. Ephraemius, ed. Bonn. 8111—8122.

⁷¹ *Pitra* 447—462, No. 106. Уп. Дринов, О некоторых трудах 15—17.

⁷² *Pitra* No. 451, 456; Журнал министер, народ. просв. март 48 (1885) 54.

⁷³ Sabatier II, 303 sq. Уп. Д. Закиџинос, *Σημείωμα περὶ Προχωνήσου Εἰς μνήμην* Σ. Λάμπρου, Атина 1935, 214 сл.

⁷⁴ Sabatier II, pl. LXVI. Cf. Nicol, *Despotate* 205 sq.

који је делимично објавио А. Орландос (... *ἰσῶσι καὶ βίωσκει(σιν)...* | ... *τροφειῖς συγκαλυπτεσ(θαι)...* | ... *οὐς μένοντα τοῦ πορρο...* | *νος αὐτοῦ Μανουῆλ αὐτοκράτωρ*), претпостављајући да автократор може да буде само Манојло Анђео.⁷⁶ Међутим, извори не говоре да је Манојло у току своје владе у Солуну (1230—1237) крунисан за цара, па је тешко претпоставити да би на једном надгробном натпису био поменут као автократор. На основу наведених елемената формирано је и мишљење да је Манојло Анђео за време своје владе у Солуну узео царску титулу.⁷⁸ Такву претпоставку негирају подаци из других савремених извора, од којих је свакако најважнији — Манојлова повеља издата марта 1234 г. Дубровнику. Овај докуменат са широким трговачким привилегијама датим малој поморској републици назива се у тексту „*πρόσταγμα τῆς βασιλείας μου*“, а има потпис црвеним мастилом „*Μανουῆλ δεσπότης ὁ Δούκας*“.⁷⁷ Да је солунски владар себе заиста прогласио царем он не би један званичан докуменат потписао са титулом деспота, коју је добио од свог брата, солунског цара Теодора I Анђела. Поред тога, на једној кули солунског града налази се натпис „*ὁβελι Μανουῆλ τοῦ κρατίστου δεσπότη τοῦ ἡγεῖρε τὸν δὲ πύργον αὐτῷ τεχνίῳ*“.⁷⁸ Манојло је 1232 г. упутио у Никеју питакион, показујући врло помирљив став према никејском цару и патријарху; одговарајући на ово писмо никејски патријарх Герман даје господару Солуна титулу деспота.⁷⁹ Када га је слепи Теодор Анђео протерао из Солуна и заузео град, Манојло одлази бродом у Малу Азију, где извесно време проводи код икониског султана, да би касније отишао у Никеју цару Јовану III Ватапу који га је „*ἀσμένως ἐδέξατο καὶ ὡς προσφεικμένον τῷ γένει καὶ ὡς πάλαι δεσπότην ὠνομασμένον*“.⁸⁰

Узимајући у обзир вест Г. Акрополита да се Манојло после заузимања Солуна прогласио деспотом, као и наведене изворне податке, мислимо да Манојло Анђео и поред јасних претензија на прерогативе царске власти, као што су ковање новца сличног царском, издавање простагми итд., до краја своје владе у Солуну задржава само достојанство деспота.⁸¹ Амбиције усмерене ка царској круни остале су неостварене, јер прилике нису биле погодне за Манојлово крунисање.

⁷⁶ А. Орландос, *Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀρτῆς II*, Атина 1937, 46—48. Један од аргумената којима Орландос брани своју тезу о Манојловој царској титули је то, што се у његовој кореспонденцији са никејским патријархом Германом II појављује формула „*ἡ βασιλεία μου (σου)*“. Међутим, А. Орландос губи из вида да та формула припада и носиоцима деспотске, севастократорске и цезарске титуле.

⁷⁷ *Καλλιας*, *Μελέται βυζαντ. ιστορίας* 208, н. 2. *Дринов*, О некоторых трудах 3, н. 1; *Tafel*, *Thessalonique* 11; Орландос, *Βυζαντινὰ μνημεῖα II*, 46—48.

⁷⁸ *Марковић*, Виз. повеље 211—216. Уп. *Ферјанчић* 92. Повеља има воштани печат са фигуром владара и натписом „*(Δε)σπότης Κομνην(ός) ὁ Δούκας*“.

⁷⁹ *Nicol*, *Despotate* 197.

⁸⁰ М.М. III, 59—62, 62—65. Уп. *Романос* 40; *Милиаракис* 291—293, 323 сл.

⁸¹ *Akropolites* 61. Уп. *Романос* 44 сл.; *Милиаракис* 331—333.

⁸² *Милиаракис* 255; *Успенски*, *Историја III*, 525; *Nicol*, *Despotate* 114. *Miller*, *Latins* 94 sq., не успева да усклади Манојлове царске амбиције и његову деспотску титулу, па погрешно наводи да се Манојло, после битке код Клокотнице (1230), прогласио деспотом и царем. Сасвим је неосновано тврђење Златарског III, 349—351, да је солунски господар признавао власт бугарског цара Јована II Асена.

Константин, млађи брат солунског цара Теодора I Анђела такође је имао титулу деспота, што се, пре свега, види из података Г. Акрополита.⁸² Осим тога и у једној хрисовуљи Теодора I Анђела, издатој 1228 г. митрополији Навпакта са значајним трговачким привилегијама, Константин Анђео је поменут као деспот.⁸³ Знатно каснији рукопис (XVIII в.) у навпактском манастиру Варнакови износи главне моменте из историје манастира и каже да је спољашњи нартекс подигнут од деспота Константина Дуке 1229 г.⁸⁴ Порекло Константинове деспотске титуле је сасвим јасно; као и његов старији брат Манојло, тако и он знаке овог достојанства добија од цара Теодора I Анђела. У изворима не постоје изричити подаци када је Константин постао деспот, али је то морало бити свакако после Теодоровог крунисања за цара (1225), а пре 1228 г. када се у Теодоровој хрисовуљи његов брат већ помиње као деспот. После освајања већег дела суседне територије Теодор I даје Константину на управу јужне области, тј. Акарнанију и Етолију са седиштем у Навпакту. Међутим, погрешно је тврђење D. Nicol-а да је Константин већ 1217 г. постављен за деспота ових области, јер тако рано Теодоров брат није имао од кога да добије знаке деспотског достојанства.⁸⁵

Историја епирске државе пружа нам податке о још једном деспоту, зету владајуће породице Анђела. Маја 1246 г. Михајло II Анђео издаје дугачку повељу свом зету Константину Малиасину у којој говори о Константиновој деспотској титули — ἡδὴ γὰρ παρὰ τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς τὸ τῶν δεσποτῶν ἄξιωμα ἔλαβε.⁸⁶ Пошто остали извори не дају никакве податке о деспоту Константину Малиасину, то се не може сигурно одредити ко му је доделио титулу деспота. Сасвим су погрешне претпоставке А. Милиаракиса и Ф. Успенског да му је титулу дао Михајло I Анђео, односно Михајло II, јер се из наведеног документа види да је Константин исту добио од цара, што је потпуно у складу са искључивим царским правом на додељивање деспотског достојанства.⁸⁷ Мислимо да је Константин Малиасин титулу деспота могао да прими само од солунског цара Теодора I Анђела, свакако између 1225 и 1230 г.

⁸² Akropolites I, 62, 65.

⁸³ Василевски, *Epirotica* 296—299, No. 29. Можда томе претходи писмо Јована Апокавка Теодору I Анђелу са жалбом на нове пореске обавезе наметнуте од самог цара, као и његовог брата Константина Анђела, управника Навпакта. Међутим, у документу се Константин не назива деспотом. Cf. *Pétridis*, Jean Αποκαυκος 12, п. 9. О односу Константина Анђела према навпактској митрополији cf. *Nicol*, *Despotate* 54 sq.

⁸⁴ С. Ламброс, 'Η μονὴ Βαρνάκοβας καὶ οἱ ἐν αὐτῇ ὑποτιθεμένοι τάφοι τῶν αὐτοκρατόρων Ἀλεξίου καὶ Μανουὴλ τῶν Κομνηνῶν, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 6 (1909) 383 сл., на основу течећег индикта исправља годину на 1229/30. Cf. *Nicol*, *Despotate* 56 sq.

⁸⁵ *Nicol*, *Despotate* 54 sq. На другом месту *Nicol* (р. 67) исправно тврди да је Константин заједно са братом Манојлом постао деспот после Теодоровог крунисања за цара у Солуну 1225 г.

⁸⁶ M.M. IV, 345 sq. Cf. *Nicol*, *Despotate* 142.

⁸⁷ Милиаракис 66; Успенски, *Историја* III, 510.

Јован и Димитрије Анђели, синови цара Теодора I Анђела, који крајем прве половине XIII в. (1237—1246) владају у Солуну, такође имају титулу деспота, добијену из Никеје. После смрти своје прве супруге бугарски цар Јован II Асен ступа у брак са Ирином, ћерком Теодора I Анђела. Нова породична веза сасвим је изменила однос слепог Теодора према бугарском двору и омогућила му да почне са спровођењем планова за поновно преузимање власти. Имајући сада иза себе заштиту свог моћног зета, амбициозни Теодор са старијим сином Јованом преваром заузима Солун и обара са власти брата Манојла (1237). Несрећа која га је задесила у бугарском ропству спречила је слепог Теодора Анђела да сам помишља на поновно узимање титуле цара, али он жели да те амбиције пренесе на сина Јована који по очевом савету носи црвене ципеле и потписује документа црвеним мастилом.⁸⁸ Међутим, и поред јасно изражених претензија на неке прерогативе царске власти које се не манифестују само у поменутих облицима, већ се запажају и на сачуваним печатима и новцима,⁸⁹ Јован Анђео није крунисан за цара.⁹⁰ Акција Јована III Ватаца који после смрти бугарског цара Јована II Асена (1241) одлучује да се окрене према западу, учинила је крај Јовановим амбицијама. Први напад никејских трупа уперен је против Солуна, али оне због недостатка опсадних справа не успевају да заузму ову јаку тврђаву. Шта више, на вест о провалама Монгола у источне делове државе никејски цар је принуђен да склопи споразум са опсађеним Јованом Анђелом и да се са војском повуче на исток. Према закљученом уговору солунски владар се одриче знакова царске титуле (*τὰ μὲν γὰρ ἐνυθρὰ πέδιλα ἀπεβάλλετο καὶ τὴν περιμάργαρον περαμίδα, εἰς ἣν καὶ λίθος ὑπερχάθηται κόκκινος, βασιλικὰ ταῦτα σύμβολα*), а као накнаду добија од цара титулу деспота. Тада је Теодоров старији син свакако

⁸⁸ Akropolites I, 60 sq. Уп. Романос 44; *Μιλιаракис* 329 сл.; *Nicol, Despotate* 134. *Златарски* III, 406, неосновано тврди да је Теодор I Анђео, дозволивши Јовану да носи црвене ципеле и да се потписује црвеним мастилом, задржао за себе титулу деспота. Ту титулу овај епирски владар није никада носио.

⁸⁹ Већ је *Sabatier* II, 305 sq., објавио два бакарна и један златан новац за које је сматрао да припадају Јовану Анђелу. *T. Bertelè, Monete di Giovanni Comneno Dusa imperatore di Salonico (1237—1244), Numismatica* 1—6 (gennaio — dicembre 1950) 3—5, упућује на 26 примерака новца са натписом „Ἰωάννης“ или „Ἰωάννης δεσπότης“, сматрајући да они потичу из првог периода Јованове владе у Солуну (1237—1242), када је он самосталан и отворено показује извесне амбиције усмерене ка царској титули; после потчињавања Јовану III Ватацу (1242) солунски господар више није имао право да кује новце. О новцима Јована Анђела в. *Nicol, Despotate* 206—208. Поред тога *Nicol, Despotate* 214, п. 19, исправно сматра да два новца са натписом „Ἰωάννης δεσπότης“ за које се претпостављало да потичу од севастократора Јована I Тесалиског, уствари припадају Јовану Анђелу. Од ситилографског материјала који се односи на време Јована Анђела у Солуну *V. Laurent, Bulles et monnaies inédites de Jean Doucas Comnène empereur de Thessalonique (1240—1244), Cronica numismatica si Archeol.* 125—126 (1943) 114 (наведено по BZ 43, 1950, 235), објављује печат са натписом „+ Ἰωάννης ἐ(ν) Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμίων Κομνηνὸς ὁ Δούκας Cf. Bertelè, Monete di Giovanni 7, који на основу младог владаревог лика на печату закључује да је Јован Анђео као врло млад човек владао Солуном.

⁹⁰ *Μιλιаракис* 350 сл., наводи да је споразумом са Јованом III Ватацом царска титула Јована Анђела замењена деспотским достојанством.

и признао врховну власт никејског цара.⁹¹ А. Милиаракис датира споразум у 1243 г.,⁹² а F. Dölger као хронолигију даје зиму 1241 г.⁹³ Најновије мишљење је да је до споразума дошло 1242 г.⁹⁴

Деспот Јован Анђео је умро већ 1244 г., те млађи брат Димитрије „ὁ μεταστελλόμενος πρεσβεῖαν εἰς τὸν βασιλέα τοῦ τε δεσποτικοῦ ἀξιώματος ἐκεκλήρονομῆκε τοῦ ἀδελφοῦ“ наслеђује власт над свим његовим поседима.⁹⁵ Вест никејског историчара није сасвим јасна, јер он каже да је Димитрије упутио посланика Јовану III Ватацу, настављајући одмах да је наследио достојанство деспота. Пошто ова висока титула нема наследан карактер, то је вероватно Димитрије само обавестио Јована III Ватаца о промени у Солуну, а једна специјална никејска делегација му је донела знаке деспотског достојанства.⁹⁶ Влада Димитрија у Солуну траје врло кратко. Већ у јесен 1246 г. никејска војска на челу са самим царем Јованом III Ватацем заузима Солун и протерује деспота, коме је цар на молбу сестре Ирине поштедео живот.⁹⁷ Случај солунских господара Јована и Димитрија Анђела карактеристичан је због чињенице да они примају знаке деспотског достојанства из Никеје, свакако под условом признавања врховне власти никејског цара.

Незаконити син оснивача епирске државе — Михајло II Анђео (1231—1271) који је, после пораза код Клокотнице (1230), успео да се учврсти у једном делу територије бившег царства Теодора I Анђела, такође је имао титулу деспота. О томе на првом месту сведоче подаци византиских наративних извора који говоре о Михајловом времену и називају га деспотом.⁹⁸ Од Манојла Фила, песника из краја XIII в. потиче епитаф посвећен личности чији је деда „Μιχαὴλ ὁ δεσπότης ὁ τῆς δουκῆς ταγματάρχης ἰσχυρός“.⁹⁹ А. Орландос објављује фрагменат натписа са надгробне плоче из манастира Влахерха у Арти (... Μιχαὴλ δεσπότης | ... εἰς τὴν Πηλαγίαν, ἢ δ' ἀπὸ ... | ... εὐψύχου θάρρους ἀρχι(φίλ ...) | ... οἰκτρὸν δίκην) који се вероватно односи на деспота Михајла II Анђела.¹⁰⁰ У Арти се на цркви манастира Богородице налазе два крста монограма ктитора ове грађевине деспота Михајла II Анђела.¹⁰¹ Морејска

⁹¹ Akropolites I, 65—67. *Tafrahi*, Thessalonique 227, Јованово признавање власти никејског цара и добијање титуле деспота тумачи његовим карактером: Јован је више нагињао ка монашком животу него ка световним частима.

⁹² Милиаракис 351.

⁹³ Dölger, *Regesten* III, 18.

⁹⁴ Bertelè, *Monete di Giovanni* 8; *Zakynthinos* II, 75, n. 6. Nicol, *Despotate* 138 sq.

⁹⁵ Akropolites I, 70. Уп. Милиаракис 354; *Tafrahi*, Thessalonique 227.

⁹⁶ Слично претпоставља Nicol, *Despotate* 141.

⁹⁷ Akropolites I, 79—83. Уп. Милиаракис 373—374; *Златарски* III, 436; Nicol, *Despotate* 146—148.

⁹⁸ Akropolites I, 88, 91, 133, 140, 142; Pachymeres I, 81 sq., 137, 508 sq.; N. Gregoras I, 109.

⁹⁹ M. Philae, *Carmina* I, 253.

¹⁰⁰ Орландос, *Βυζαντινὰ μνημεῖα* II, 48.

¹⁰¹ Ibid. 79 sq., 97. Cf. Nicol, *Despotate* 209 sq. Монограми гласе:

М	Δ
Δ+Κ	Π+Ρ
Χ	Μ

хроника и историја Марина Сануда такође дају Михајлу II титулу деспота.¹⁰² Год. 1258 дозвољава се Вилему де ла Рошу да замени свој посед на Евбеји са деспотом Михајлом II, уколико му овај да дво-струко већу територију.¹⁰³ Уговором склопљеним 27 маја 1267 г. између Карла Анжујског и латинског цара Балдуина II одлучено је да ће Карло добити све земље које је „Michalicius despotus“ дао у мираз својој ћерки Јелени.¹⁰⁴ Са титулом деспота Михајло је поменут и у неким актима Дубровачког архива.¹⁰⁵

Наведени извори јасно показују да деспотска титула Михајла II Анђела не подлеже никаквој сумњи. Међутим, одмах се поставља питање када и од кога овај епирски владар добија знаке деспотског достојанства. Мишљење D. Nicol-а да се Михајло II после женидбе са Теодором Петралифом и доласка у Арту сам прогласио деспотом, контрадикторно је основним државно-правним начелима повезаним са овом институцијом, а и савременим изворним подацима о Михајлу II Анђелу.¹⁰⁶

Званични историчар Никејског царства Г. Акрополит не даје никакве одређене податке о начину на који је Михајлу II додељена титула деспота. Карактеристично је, међутим, да се у његовој историји Михајло назива деспотом почевши од догађаја из 1246 г. када цар Јован III Ватац, после освајања Солуна, поставља Михајла Палеолога за команданта у Мелнику и Серу; са друге стране Г. Акрополит, почевши од описа пада македонских градова у руке Михајла II Анђела, па до краја свог излагања (1257—1261) назива епирског владара отпадником (ἀποστάτης).¹⁰⁷ Каснији историчар Н. Григора, говорећи о експедицији никејског цара Јована III Ватаца преко Хелеспонта (1252) упереној против епирске државе и о условима тада склопљеног споразума (предаја градова Прилепа, Велеса и Кроје, као и слепог Теодора Анђела и Михајловог сина Нићифора) наставља „ἐπέτιθετο μὲντοι ὁ βασιλεὺς ἐκατέρους τῶν δεσποτικῶν ἀξιώματι διὰ τὰς τοῦ κήδους μνηστείας, τὸν τε Μιχαὴλ καὶ τοῦ αὐτοῦ γе υἱὸν Νικηφόρον“.¹⁰⁸ Непосредан закључак из овог би био да су отац и син, тј. Михајло II и Нићифор Анђели,

¹⁰² The Chronicle of Morea 3060—3085; *Hopf*, *Chroniques* 106 sq.

¹⁰³ *Norden*, *Papsttum und Byzanz* 265 sq., n. 1.

¹⁰⁴ *Acta Albaniae* I, 73, No. 253.

¹⁰⁵ *T. Smičiklas*, *Diplomatički zbornik V*, Zagreb 1907, 210 sl. Уп. Б. Крекић, Два документа о Крфу у XIII веку, *Годишњак Филоз. фак. у Новом Саду* 3 (1958) 50 сл.

¹⁰⁶ *Nicol*, *Despotate* 128 sq. Сасвим је произвољно мишљење истог аутора (р. 131) да је Михајло II Анђео у почетку своје владе у Епиру признавао врховну власт солунског деспота Манојла Анђела.

¹⁰⁷ *Akropolites* I, 84, 141—143, 145—151, 157 sq., 160, 163—165, 168—172.

¹⁰⁸ *N. Gregoras* I, 48 sq. О почецима Михајлове деспотске титуле говори и знатно каснији извор — Житије Св. Теодоре Петралифе из XVII в. Овде се излажу догађаји везани за Михајлово неверство према жени Теодори Петралифа, која је, после петогодишњег прогонства, поново стекла љубав свог супруга, вратила се на двор у Арту, где је Михајло даље са њом срећно живео „ἀξιώματι δεσποτῶν τιμηθέντες καὶ παῖδας τέκνοντες“. Cf. *Migne P.G.* 127, c. 908.

истовремено добили од никејског цара знаке деспотског достојанства, свакако због ступања у родбинске везе са династијом Ласкариса, браком између Јованове унуке и Нићифора.¹⁰⁹

Ма да је у питању каснији извор, подаци Н. Григоре о овом периоду имају самосталну историску вредност, јер су у извесним случајевима опширнији и детаљнији од вести савременог историчара Г. Акрополита. Подаци о титули деспота Михајла II Анђела налазе индиректну потврду у другим изворима. Истина, у делу ђеновљанског хроничара Бартоломеа каже се да су у лето 1231 г. Ђеновљани послали на добро наоружаном броду двојицу посланика да преговарају о споразуму „cum Vathahio imperatore Romanie et cum Michaelē despōti Commīano“, али с обзиром на чињеницу да је хроника писана почетком друге половине XIII в. деспотска титула Михајла II има свакако ретроспективно значење.¹¹⁰

Међутим, две Михајлове аутентичне повеље сигурно потврђују податке Н. Григоре. Октобра 1237 г. епирски владар издаје кратку хоризму Дубровчанима са обећањем да ће се поштовати тестаменти и право рођака на наследство дубровачких поданика, преминулих на епирској територији, као и са дозволом слободног кретања дубровачким трговцима уз обавезу плаћања комеркија. У тексту повеље нема помена о Михајловој деспотској титули, па чак ни формуле „ἡ βασιλεία μου“ која је са њом повезана; потпис на документу гласи „Μιχαήλ ὁ Δούβας“, а на сачуваном оловном печату, поред стојеће фигуре владара, налази се натпис „Μιχαήλ Κομνηνός ὁ Δούβας“.¹¹¹ Друга Михајлова повеља — аргировуљна простагма, издата Дубровнику јуна деветог индикта (вероватно 1251), једним делом понавља привилегије дате у претходном документу, али даје и неке нове повластице Дубровнику. Ни у њој се нигде не наводи Михајлова титула деспота, нити формула „ἡ βασιλεία μου“, а потпис је исти као и на повељи из 1237 г.¹¹²

¹⁰⁹ Већ је Макушев, Разыскания 14, претпостављао да Михајло II добија од никејског цара признање за своју титулу деспота. Gardner, The Lascaris 188 sq., даје чак и хронологију за овај чин — 1252 г., када је остварена брачна веза између епирских Анђела и династије Ласкариса. На основу наведеног податка Н. Григоре, Darko, Die Bedeutung 68, n. 34, напомиње да су Михајло и његов син Нићифор истовремено добили титулу деспота од Јована III Ватаца.

¹¹⁰ M.G.H. XVIII, 177; Nicol, Despotate 131, напротив погрешно наводи овај податак као доказ да је Михајло II Анђео био деспот већ 1231 г.

¹¹¹ Марковић, Виз. повеље 220—224; Ферјанчић 93.

¹¹² Марковић, Виз. повеље 225—238. Уп: Ферјанчић 93. Како је М. Марковић убедљиво доказао повеља сигурно потиче од Михајла II. Али, у њој постоји један детаљ који изазива извесну сумњу у Марковићево датирање документа (1251) и упућује на 1236 г. као евентуални датум издавања. У аргировуљној простагми (1251) Михајло II даје право да се имовина дубровачких грађана, преминулих на територији његове државе да оне, коме је тестаментом одређено, или, ако тестамент не постоји, да припадне наследницима и рођацима преминулог. Све се ово одређује да се не би догађало као досада да државни службеник заплетује имовину преминулог. Михајлова хоризма из 1237 г., која по мишљењу М. Марковића претходи аргировуљној простагми, на почетку наводи исту одлуку, али без детаља да је у скорој прошлости друкчије поступано. Аргировуљна простагма има на крају сребрни печат који је, како наглашава М. Марковић, сасвим усамљен у византиској сигило-

Маја 1246 г. Михајло II издаје повељу (хрисовуља) свом зету Константину Малиасину, дарујући му манастир Илариона у Алмири. Овај докуменат, сачуван само у препису, побуђује сумњу и због тога што се у њему Михајло II помиње са титулом деспота, ма да је исту добио тек 1252 г.; потписа нема, али се зато среће формула „ἡ βασιλεία μου“.¹¹³ Фебруара 1250 г. цар Фридрих II Хоенштауфен пише Михајлу II, интервенишући да се трупамa никејског цара Јована III Ватаца, које треба да иду као помоћ Фридриху у Италију, дозволи пролаз кроз епирску територију; у писму се Михајло II не ословљава са титулом деспота.¹¹⁴ Михајло II Анђео је издао децембра 1236 г. повељу становницима Крфа, сачувану само у латинском преводу и то у једном документу од 29 априла 1294 г.; њоме се потврђују раније пореске привилегије, добијене од византиских царева и епирских владара. Сачувани превод има на крају карактеристичан пасус „in subtus dictum privilegium scriptum erat in magnis lictis grossis in claustris nigris Dux Michael“, па је грчки потпис према томе гласио „Μιχαήλ ὁ Δούκας“.¹¹⁵ Извесну пометњу у хронологију Михајлове деспотске титуле могу, на први поглед, да унесу друге две повеље издате такође становницима Крфа, а сачуване само у каснијим латинским преводима. Повеља од јануара 1246 г., која се налази у једном документу Карла III од 16 октобра 1382 г., према наводу преводиоца требало би да има потпис „Michael despota dux — Μιχαήλ δεσπότης ὁ Δούκας“.¹¹⁶ Фебруара исте године издата је трећа повеља, сачувана у акту Филипа II Тарентског од 19 априла 1365 г. која је имала потпис „Michael despotus Comninus dux — Μιχαήλ δεσπότης Κομνηνοῦκας“.¹¹⁷ Јасни подаци Н. Григоре да је Михајло постао деспот 1252 г., као и потписи наведених Михајлових аутентичних повеља, доводе у сумњу тачност репродукције потписа на двема крфским повељама, утолико пре што су текстови ових докумената сачувани у знатно каснијим латинским преводима. Преводиоци су свакако сматрали да Михајло II Анђео већ тада (1246) има титулу деспота; за недовољно обавештене писаре западних канцеларија деспотско достојанство је повезано са поседовањем Епира.

графији. Око лика владара налази се простор оивичен са два реда бисера и натписом „ἐπὶ Μιχαήλῳ δεσπότην Κομνηνοῦκας“; са обе стране стојеће фигуре владара налази се натпис „Μιχαήλ Κομνηνός ὁ Δούκας“. Већ је G. Schlumberger изразио сумњу да печат припада овој повељи, али М. Марковић то одбија и сматра да је печат савремен издавању документа. Ако се и прихвати аутентичност овог врло сумњивог печата, реч ће се не мора тумачити само као печатни слог од δεσπότης, већ и као позната грчка честица; у време издавања повеље 1236 или 1251 г. Михајло II Анђео још није имао титулу деспота. Nicol, Despotate 193, без икаквих објашњења датира ову аргировуљну протагму у 1266 г.

¹¹³ М.М. IV, 345—349. Уп. Ферјанчић 93.

¹¹⁴ М.М. III, 168 sq. Уп. Романос 47 сл.; Милиаракис 376 sq.

¹¹⁵ Lemerle, Trois actes 414—418. У преводу је још наглашено „et ex alio latere scriptum erat inferis in claustris rubeo Michael despota“, што је свакако каснији додатак са ретроспективно употребљеном титулом деспота за Михајла II Анђела.

¹¹⁶ Ibid. 418—421.

¹¹⁷ Ibid. 421—423.

Чињеница да Михајло II Анђео добија титулу деспота од цара Јована III Ватаца даје реалан основ за претпоставку да је он, макар и формално, признао супрематију никејског цара, а самим тим да се одрекао од претензија на одлучујућу улогу у заузимању Цариграда и обнови Византиског царства.¹¹⁸ Први знаци смиривања односа између две грчке супарничке државе — Никеје и Епира, појављују се већ после пада Солуна у руке Јована III Ватаца (1246), о чему сведоче преговори око склапања брака између Михајловог сина Нићифора и Марије, унукe никејског цара (1249). Год. 1250 Михајло II на интервенцију Фридриха II (писмо од фебруара 1250) дозвољава никејским трупама пролаз кроз своју територију.¹¹⁹ Погрешно је тврђење В. Златарског да је Михајло II већ 1246 г. признао врховну власт никејског цара.¹²⁰ То признање је могло бити дато тек 1252 г., заједно са добијањем титуле деспота. Међутим, Михајлово лојално држање и одрицање од ранијих амбиција није било ни искрено а ни трајно; већ 1257 г. епирски владар жели да искористи промену на никејском престолу (смрт Јована III Ватаца и долазак на власт његовог сина Теодора II Ласкариса), па почиње са акцијама чији је циљ освајање градова у Македонији. Такав Михајлов поступак свакако је значао и кршење извесних обавеза, па никејски историчар Г. Акрополит од 1257 г. до краја свог излагања назива епирског владара отпадником — *ἀποστάτης*, без навођења деспотске титуле добијене 1252 г.¹²¹ Тиме је за дужи период поново почела борба између две супарничке грчке државе, током које Михајло II Анђео покушава да привуче на своју страну и неке западне силе. Освајање Цариграда (1261) много је значило за углед и стабилизацију прилика нове византиске династије Палеолога, па је њен први претставник цар Михајло VIII могао да приступи и војним акцијама против непријатељски расположеног Михајла II. Успешни походи које у току 1264 г. против епирске државе води царев брат деспот Јован Палеолог, приморали су Михајла II Анђела да пристане на споразум са обновљеним царством у Цариграду и да призна његову врховну власт; Михајлов син Нићифор ожењен је царевом сестричном.¹²² До краја свог живота (1271) Михајло II Анђео не помишља на нове акције против Цариграда.

Активна политика епирског деспота усмерена ка једном циљу — заузимању Цариграда и обнови Византиског царства, можда даје извесне

¹¹⁸ Nicol, *Despotate IX sq.*, истиче да епирски деспоти нису никада признавали врховну власт Цариграда; тек је надирање Турака остварило врховну власт султана над овим областима.

¹¹⁹ В. пр. 114.

¹²⁰ Златарски III, 445 сл.

¹²¹ О овим за епирску државу успешним борбама које су завршене освајањем низа градова у Македонији, најдетаљније нас обавештава активан учесник догађаја Г. Акрополит. Cf. *Akropolites I*, 138—152; *Романос* 53—55; *Μιλιταρισ* 461 сл., 467—471; *Λ. Παπαδοπούλος*, *Θεόδωρος Β' Λάσκαρις αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας*, Атина 1909, 78—80; Nicol, *Despotate* 161—165.

¹²² *Pachymeres I*, 242 sq. Уп. *Романос* 68—70; *Успенски*, *Историја III*, 535; *Осипов-Горский*, *Историја* 424 сл. *Charpentier*, *Michel Paléologue* 59, датира поход Јована Палеолога у пролеће 1263 г.

индиције о постојању Михајлових амбиција чији би крајњи циљ била царска круна. D. Nicol сматра да се такве претензије срећу у епирској држави све до пада Цариграда у руке Михајла VIII Палеолога (1261), наводећи као доказе постојање новаца и печата Михајла II Анђела,¹²³ као и једну хрисовуљу издату новембра 1247 г. манастиру Ватопеду са потписом црвеним мастилом „Μιχαήλ ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων Δούκας Ἀγγελοῦ Κομνηνῶς ὁ Παλαιολόγος“. После 1261 г. Михајло II напушта своје царске претензије и узима само титулу *δυσποκράτωρ*.¹²⁴ Међутим, докази D. Nicol-а нису довољно убедљиви. Сачувани новци и печати Михајла II Анђела по свом типу се нимало не приближују царским примерима, па у натпису немају чак ни стари епитет за цара — *δεσπότης*, који се налази на савременим царским новцима и печатима. Што се тиче ватопедске повеље, тешко је због два разлога претпоставити да потиче од Михајла II Анђела: у потпису се јавља презиме Палеолог које епирски владар није никада носио, а с друге стране Михајло II није крунисан за цара, па се на једном званичном документу не би потписао са титулом аутократора.¹²⁵ Уколико у доба најјачег истицања Михајловог супарништва према династији Палеолога у Никеји и Цариграду постоје извесне царске амбиције, мислимо да је њихов обим врло скроман, због чега и нису оставиле трага у савременим изворима. Појава ковања новца улази у оквир Михајлових настојања да се афирмише као самосталан владар и у томе не треба тражити истицање његових амбиција на царско достојанство.

Нићифор, син Михајла II Анђела, прима знаке деспотског достојанства од Јована III Ватаца, као супруг његове унке Марије. Преговори око склапања брака који је свакако требало да ублажи постојеће супротности између две владајуће династије, почели су већ 1249 г., када је Михајлова жена Теодора са Нићифором дошла у логор никеј-

¹²³ Nicol, *Despotate* 208 sq., низ новца њених у Арти приписује деспоту Михајлу II. T. Bertelé, *Una moneta dei despota di Epiro*, BZ 44 (1950) 25 sq., публикује један бакарни новац нађен у Албанији са фигуром човека у царском оделу и натписом „Μιχαήλ ὁ Δούκας“, сматрајући да припада деспоту Михајлу II; као доказ T. Bertelé наводи и велику сличност овог новца са печатима на повељама истог владара издатим Дубровнику. Schlumberger, *Sigillographie* 426—428, је објавио два печата са натписима „(σ)φραγῖδα τὴν σὴν Μιχαήλ πρωτοστάτα ποδῆς σεβαστὸς Μιχαήλ ὁ τοῦ Δούκα“ и „Σφραγῖς σεβαστο(υ) Μιχαήλ ἀ(υ)τῆ Δούκα“, претпостављајући да припадају деспоту Михајлу II Анђелу. С обзиром да на печатима није наведена деспотска титула Marković, О најстаријим despotskim pečatima 92, сумња да они припадају овом епирском владару. Међутим, изостављање високе титуле на овим печатима може се објаснити на два начина: или потичу из времена пре 1252 г., када Михајло II још није имао титулу деспота, или ово високо достојанство није стављено, јер се реч *δεσπότης* на савременим печатима и новцима употребљава као апелатив за цара. Најзад можда ови печати потичу и од оснивача епирске државе Михајла I Анђела.

¹²⁴ Повељу је објавио M. Гудас, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἀθῶν ἱερᾷ Μονῆς Βατοπεδίου*, ΕΕΒΣ 4 (1927) 216—218, No. 9. Cf. Nicol, *Despotate* 170, 210 sq.; D. Nicol, *Ecclesiastical relations between the Despotate of Epirus and the Kingdom of Nicea in the years 1215 to 1230*, Byzantion 22 (1952) 208.

¹²⁵ По наведеним елементима повеља свакако не потиче од деспота Михајла II Анђела. Ватопедска хрисовуља вероватно припада цару Михајлу VIII Палеологу, али би у том случају требало извршити корекцију датума: од „SYNS“ (1247) на „SYOS“ (1267) или чак, „SYPS“ (1277).

ског цара. Међутим, упркос тада обављеној веридби, епирски владар није озбиљно намеравао да оствари ову брачну везу, па се Теодора са сином вратила у Арту.¹²⁶ Год. 1252 Јован III Ватац лично полази са војском против Епира, тако да је Михајло II принуђен да одмах пристане на споразум са Никејом, а самим тим су обновљени и планови за склапање наведеног брака. Никејско посланство, у чијем саставу се налази и Г. Акрополит, враћајући се из Арте, узима са собом и Нићифора „ὄν καὶ δεσπότης ὁ βασιλεὺς διὰ τὴν αὐτοῦ ἐγγόνην τετίμηκεν“.¹²⁷ И према подацима Н. Григоре Нићифор је 1251 г., заједно са својим оцем Михајлом II, постао деспот.¹²⁸ Иако је већ тада добио знаке деспотског достојанства, свадба између Нићифора и Марије, ћерке Теодора II Ласкариса, обављена је тек 1256 г. за време боравка Јована III Ватаца у Солуну.¹²⁹ Описујући чин венчања, Г. Акрополит каже за Нићифора „ὄν καὶ δεσπότην τετίμηκεν“, али тиме не мисли да му је поново додељена титула деспота, него само понавља оно, што је констатовао у вези са догађајима из 1252 г.¹³⁰ Н. Григора не помиње у вези са Нићифоровим браком његову високу титулу, јер је о њеном додељивању већ говорио.¹³¹

После доласка на власт Михајла VIII Палеолога у Никеји и обнове Византиског царства (1261), показује се поново потреба склапања породичне везе, али овог пута између старе куће Анђела и нове династије Палеолога. Пошто је успешно завршено ратовање деспота Јована Палеолога против Епира и деспот Михајло II натеран на покорност, деспот Нићифор, који је остао удовац, ожењен је 1264 г.¹³² Аном, ћерком Михајлове сестре Еулогије. Савремени историчар Г. Пахимер каже да је Нићифор имао титулу деспота још из првог брака са никејском принцезом.¹³³

О личности деспота Нићифора Анђела има мало изворних података како за период владе Михајла II, тако и за време његове самосталне власти над епирском државом. Нићифор још и пре 1271 г. има извесног удела у власти у Епиру, јер септембра 1266 г. издаје аргировуљу Николи Малиасину са потврдом неких старих и даровањем нових привилегија.¹³⁴

¹²⁶ Akropolites I, 88 sq.

¹²⁷ Ibid. 92.

¹²⁸ N. Gregoras I, 49.

¹²⁹ Уп. Романос 50; Успенски, Историја III, 530 сл.; Nicol, Despotate 153.

¹³⁰ Akropolites I, 134.

¹³¹ N. Gregoras I, 57. О склапању брака између Нићифора и Марије в. Романос 51 сл.; Милиаракис 453 сл.; Пайадоулис, Θεόδωρος Β' 61 сл.; Nicol, Despotate 159 sq.

¹³² Хронологија по Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 18 sq.

¹³³ Pachymeres I, 242 sq.; N. Gregoras I, 91, sq. Романос 70, погрешно претпоставља да је Нићифор и тада добио из Цариграда од Михајла VIII Палеолога титулу деспота. О браку Нићифора и Ане cf. Chartan, Michel Paléologue 89.

¹³⁴ М. М. IV, 349—352. Уп. Ферјанчић 94. Војазидис, Χρονικόν 140, тврди да је деспот Михајло II Анђео пред смрт поделио своје поседе између Нићифора и ванбрачног сина Јована; деспот је тада добио области између Јонског Мора, реке Ахелоја, Пинда и острва Крфа и Кефалоније. Nicol, Despotate 154 sq., сматра да је Нићифор знатно пре Михајлове смрти добио од оца на управу Епир са Артом.

Што се тиче Нићифорове самосталне владе (1271—1296)¹³⁵ и овде се као и код његовог оца Михајла II поставља питање односа према цару у престоници. Деспот Михајло II Анђео је 1265 г. признао врховну власт цара Михајла VIII Палеолога, па је вероватно исте обавезе имао и његов наследник деспот Нићифор, бар у почетку своје владе. На такав закључак упућује и писмо царевог протонотара из 1279 г. у коме се каже да су Нићифор и Јован I Тесалиски, ванбрачни син Михајла II Анђела „subditi, servi et submanuales imperii, sacramentum domino meo sancto imperatori fidelitatis et ligii homagii multoties presterunt, de parendis preceptis et mandatis suis, a quo dignitates et officia quibus nominati sunt, hactenus acceperunt“.¹³⁶ Према вестима Н. Григоре, епископ епирског града Козиле боравио је 1283 г. у Цариграду као посланик деспота Нићифора и том приликом је присуствовао 11 августа 1283 г. свечаном рукоположењу новог патријарха Георгија Кипријана.¹³⁷ Ма да учени византиски историчар не помиње прави разлог доласка епирског епископа у Цариград, И. Романос претпоставља да је задатак ове мисије био заштита деспотових права, али да се епископ вратио необављеног посла.¹³⁸ Чињеница да од деспота Нићифора нема сачуваних примера новаци, говори о томе да његов положај није био сасвим самосталан.¹³⁹

У првом делу владе деспота Нићифора, нарочито јако долазе до изражаја агресивни планови Запада за обарање династије Палеолога и обнору Латинског царства. Главни актер те експанзионистичке политике са центром у Јужној Италији је Карло Анжујски чије су акције првобитно уперене према областима на источној обали Јонског Мора, где се налазе и поседи Нићифора. Због тога, деспот мора да води рачуна и о својој политици према Западу. Међутим, и сам Карло Анжујски

¹³⁵ Већ је *Hopf*, *Geschichte* I, 334, расправљао о датуму смрти деспота Нићифора, наводећи да вести Г. Пахимера (*Pachymeres* II, 200 sq.) упућује на закључак да је он умро 1290 г., док подаци повеља показују да је 1296 г. још био у животу; *Hopf* прима другу претпоставку. Уп. *Романос* 97; *Осифрогорски*, *Историја* 456; *Schmid*, *Chronologie* 83. Следећи вести Г. Пахимера, *Βοηζυδικς*, *Χρονικόν* 147 сл., сматра да је деспот Нићифор умро пре 1290 г.

¹³⁶ *Buchon*, *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies* I, Paris 1845, 261, n. 3 Cf. *Zakythinos*, *Processus* 7; *Svoronos*, *Le serment de fidélité* 140.

¹³⁷ N. Gregoras I, 164 sq.

¹³⁸ Романос 87.

¹³⁹ *Schlumberger*, *Sigillographie* 427, објављује печат са натписом „Σφραγισμα σεβαστοῦ Νικηφόρου τοῦ Δούκα“ за који сматра да припада деспоту Нићифору. Уп. *Константинџиулис* 84, бр. 291; *Estorapan* I, 185. Међутим, *Marković*, О најстаријим деспотским печатима 92, сматра да овај примерак не припада Нићифору, јер на њему није наведена титула деспота. *Laurent*, *Les bulles métriques* 82, No. 428, доноси печат деспота Нићифора са натписом „Σφραγίς πελοῦσα δεσπότης ἐπισφραγίζω καὶ πεδῶ βούλην τάδε“. Пошто се Нићифорова друга жена Ана на неколико места код Г. Пахимера назива василиса (*Pachymeres* II, 67, 72, 450), *Guilland*, *Le despote* 76, износи хипотезу да је Нићифор за време своје владе у Епиру узео царску титулу. Међутим, Ана Палеолог се назива василиса не због царске или деспотске титуле свог супруга, већ стога што као сестричина Михајла VIII Палеолога директно потиче из царске породице.

настоји да у евентуалној акцији против Византије има као савезника и деспота Нићифора. В. Макушев и И. Романос сматрају да је деспот Нићифор 1279 г. положио васалну заклетву Карлу Анжујском,¹⁴⁰ а С. Шарпан почетак овог васалног односа датира већ у 1278 г.¹⁴¹ У свом најновијем раду о политици Карла Анжујског према Византији S. Runciman ништа не говори о Нићифоровом васалном односу према Карлу, већ само каже „The Despot of Epirus, liking neither Charles nor Michael, kept as neutral as possible“.¹⁴² Напротив, D. Geanakoplos истиче да је деспот Нићифор 1278 г. у Кларенци положио заклетву верности претставнику Карла Анжујског, а да је 10 априла 1279 г. признао Карлову врховну власт.¹⁴³ После коначне пропасти агресивних планова Карла Анжујског (1282) и промене на византиском престолу, нови цар Андроник II Палеолог предузима 1282-3 г. експедицију против Нићифора, али деспотова супруга Ана 1284 г. кришом одлази у Цариград и посредује при склапању споразума.¹⁴⁴ Међутим, убрзо су се односи између епирске државе и Цариграда опет покварили, па цар Андроник II 1291 г. поново шаље војску против Нићифора који налази савезнике у ахајском кнезу Флоренцију и кефалониском кнезу Ричарду. Византиске трупе су опселе Јањину, а савезничка ђеновљанска флота је напала Арту; чим је деспот лично кренуо према Јањини, царска војска се повукла на византиску територију.¹⁴⁵ Због ових сукоба са цариградском владом деспот Нићифор помишља на поновни споразум са породицом Анжу, па се од 1291 до 1294 г. воде преговори о удаји његове ћерке Тамаре за Филипа Тарентског. Преговори су најзад завршени 13 августа 1294 г. уговором о браку, према коме је Филип требало да добије Тарент и острво Крф, а Тамара као мираз трећину очевихседа.¹⁴⁶ Већ је К. Норф сматрао да су Тамарин мираз сачињавала четири града: Лепант, Волох, Ангелокастрон и Вонница,¹⁴⁷ док И. Романос упозорава на услов уговора да ће, уколико Нићифоров син умре пре оца, наследник деспотове територије бити Филип Тарентски, а у случају да Тома, после очеве смрти буде жив и пунолетан,

¹⁴⁰ Макушев, Разыскания 28; Романос 83 сл. *Estopān* I, 213, 220, истиче да је деспот Нићифор Анђеу у почетку своје владе признавао суверенитет византиског цара, али да је после (1279) пришао члановима породице Анжу. У писмима Карла Анжујског Нићифор се назива „Nichiphorus Comninus dilectus amicus“ Уп. Макушев, Разыскания 28. Децембра 1283 г. Карло Анжујски у писму ословљава деспота Нићифора са „magnifico domino Nichiforo Comneno dispoto“. Cf. *Zakynthinos* I, 59 sq., n. 1.

¹⁴¹ *Chapman*, Michel Paléologue 138.

¹⁴² S. *Runciman*, *The Sicilian Vespers*, Cambridge 1958, 198.

¹⁴³ D. *Geanakoplos*, *Emperor Michael Paleologus and the West 1258—1282*, Cambridge 1959, 328 sq.

¹⁴⁴ Романос 89.

¹⁴⁵ *The Chronicle of Morea* v. 8876—9103. Уп. Романос 90—93; *Longnon*, *Empire latin* 267—269.

¹⁴⁶ *Buchon*, *Recherches historiques* I, 321, n. 1, *Pachymeres* II, 202, 450.

¹⁴⁷ *Hopf*, *Geschichte* I, 336; *Longnon*, *Empire latin* 272. *Estopān* I, 220, сматра да се мираз састојао од четири града (Навпакта, Волоха, Ангелокастропа и Вондике), а да је Тамара истовремено означена и као наследница Нићифоровихседа.

он ће узети власт у Епиру, признавајући врховну власт Филипа Тарентског.¹⁴⁸ Међутим, Ј. Longnon сматра да је после Нићифорове смрти деспотов посед требало да наследи као Филипов васал његова жена Ана, а да је за коначног наследника одређена Тамара.¹⁴⁹ Без обзира на утврђивање детаља, који се односе на градове дате као мираз Тамари, важна је чињеница да деспот Нићифор уступа будућем зету Филипу Тарентском део своје територије. Нићифор добија деспотску титулу много раније, као зет царске породице, у време када још нема никакву одређену територију под својом влашћу. Ту високу титулу Нићифор је сасвим разумљиво задржао, без обзира да ли се налазио у добрим или рђавим односима са владом у Цариграду.

После смрти деспота Нићифора (1296) власт над његовим поседима наслеђује син Тома, због чије малолетности епирским областима влада енергична Нићифорова удовица Ана, која своју политику сасвим оријентише према Цариграду у нади да ће се тако осигурати од отворених захтева зета Филипа Тарентског да му се предају сви Нићифорови поседи.¹⁵⁰ Савремени византиски историчар Г. Пахимер говори о мерама које Ана, после смрти свог мужа, предузима да би стабилизovala свој положај. Тако он наводи да је Ана покушала да своју ћерку Тамару уда за младог цара Михајла IX, али да је та брачна веза остала неостварена, због блиског степена сродства. Пошто је истовремено тражила и добила титулу деспота за свог сина Тому, Ана се окренула према западу и Тамару удала за Филипа Тарентског, давши јој као мираз већи део територије.¹⁵¹ Међутим, иако је савременик догађаја Г. Пахимер их не износи исправним редом. Анины планови да Тамару уда за Михајла IX Палеолога временски свакако долазе пре Нићифорове смрти (1296), јер је иста Тамара августа 1294 г. удата за Филипа Тарентског. У погледу податка о додељивању деспотске титуле младом Томи Анђелу, мислимо да ни он није тачно репродукован код Г. Пахимера. Нићифорова удовица је дуго година радила на склапању нове брачне везе са породицом Палеолога; само сада намерава да Тому ожени ћерком Михајла IX. Природно да се Филип Тарентски успротивио спровођењу провизантиске политике у Епиру, па је покушао да комбинованом оружаном акцијом војске и флоте окрене прилике у Арти у своју корист. Међутим, Ани полази за руком да сузбије Филипову акцију и да 1313 г.¹⁵² оствари брачну везу између Томе и Ане, унуке цара Андроника II Палеолога.¹⁵³ Тек тада је Тома,

¹⁴⁸ Романос 94.

¹⁴⁹ Longnon, Empire latin 273.

¹⁵⁰ О Аниној политици о том периоду в. Романос 97—119.

¹⁵¹ Pachymeres II, 200—202. Уп. Романос 90.

¹⁵² Хронологија по Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 44. Cf. Estorañan I, 186. Говорећи о експедицији против Епира коју предузимају трупе Карла II (1303), Longnon, Empire latin 286, назива Тому деспотом, ма да он ту титулу још није имао.

¹⁵³ Pachymeres II, 450 sq.; N. Gregoras I, 283. Уп. Романос 103; Grimaldi, Origine 88; Longnon, Empire latin 285—287.

као зет династије Палеолога добио знаке деспотског достојанства. И. Романос износи занимљиву идеју да је Томина мајка настојала да спречи планове царице Ирине Монфератске да Епир преда свом најстаријем сину Јовану Палеологу.¹⁵⁴

Савремени византиски и западни извори пружају врло оскудне податке о Томиној власти у Епиру. Кратка вест Јована Кантакузина да је Ана, ћерка Михајла IX, била удата за „Θωμά τῷ δεσπότη ἀρχόντι τῆς Ἀχαρνίας“, занимљива је, јер цар-писац одваја Томину титулу деспота од његових територијалнихседа.¹⁵⁵ У току своје владе у Епиру Тома је одржавао доста интензивне политичке и економске везе са Млетачком републиком, о чему сведоче и подаци млетачких извора. Тако је у Млечима сачуван латински превод једне Томине повеље (хрисовуља) издате Јакову Контарену, коју P. Lemerle на основу првог индикта датира у 1303 г.¹⁵⁶ Али, како се у латинском преводу налази потпис „Thomas despoti Comnino Duchae“, то мислимо да поминута хрисовуље може да потиче само из времена после 1313 г. (први индикт би дао 1318 г.), или да је латински преводилац погрешно репродуковао Томин потпис, уносећи титулу деспота коју епирски владар није имао 1303 г. Не обраћајући пажњу на хронологију Томине деспотске титуле, P. Lemerle сматра да се 1318 г. не може прихватити као датум издавања повеље, јер Млечани већ 1317 г. потпуно прекидају све односе са епирским деспотом.¹⁵⁷ У списку владара са којима млетачка република одржава преписку (1313) Тома је наведен као „Ser Thomasius Dei gratia Despoti Romanie Comninus Dux и „Ser Thomas Dei gratia magnus Romanie Dispotus, Princeps Blachie, Archang(eli) Dominus, Dux Vigenitie, Comes Achilo et Nepanti, ac Regalis Castri Ioannine Dominus“.¹⁵⁸

Примањем знакова деспотске титуле Тома Анђео је свакако признао и суверенитет византиског цара.¹⁵⁹ О настојањима цара Андроника II Палеолога да ту врховну власт над Епиром и оствари, сведочи дугачак меморандум цариградске владе послат 1319 г. Млечанима, којим се, између осталог, правда штета нанета млетачким трговцима у области Арте и Вагениције. За нас је важно да се у документу за Томине поседе каже „quod ipsa terra iurisdictionis est Imperii nostri et qui tenent ipsam terram iuramento uassalagii adstringuntur Imperio nostro et seruitia consueuerunt facere pro ipsa et, cum complerent et facerent, ut uassalli, in requie et quiete erant, ab Imperio habentes favorem et amorem“; мало

¹⁵⁴ Романос 97.

¹⁵⁵ Kantakuzenos I, 13.

¹⁵⁶ P. Lemerle, Le privilège du Despote d'Epire Thomas I pour le Vénitien Jacques Contareno, BZ 44 (1951) 390 sq. Уп. Ферјанчић 94.

¹⁵⁷ Са овом привилегијом је у вези интересантна жалба Млетачке републике (март 1319) због штете коју је византиска војска нанела истом млетачком грађанину Јакову Контарену, одузевши му имовину коју је добио „a clare memorie (a) domino Despoto illarum partium“. Cf. Diplomatarium Veneto-Levantinum I, 136, No. 76.

¹⁵⁸ Hopf, Chroniques 78. Cf. Hopf, Geschichte I, 356.

¹⁵⁹ Hopf, Geschichte I, 418; Романос 103.

даље се истиче да је Тома и царству нанео велике штете.¹⁶⁰ У једном млетачком акту, који свакако претставља одговор на византиско објашњење узрока штете нанете млетачким трговцима, напомиње се да у то време „dominus Thomas Despoti qui fuerat coronatus per suum imperium de toto despotatu, non erat rebellis Imperio suo“, што показује да је и Млечанима било јасно византиско порекло Томине деспотске титуле.¹⁶¹

Тома Анђео је 1318 г. убијен од свог нећака кефалониског грофа Николе Орсинија (1318—1323) за кога се одмах удала и деспотова удовица Ана. У једном недатираном синодском акту се каже да је после смрти деспота Томе гроф Никола „δς καὶ δεσποτικῶ ἐφθασε τιμῇ καὶ ἀξιώματι“ прекршио дате заклетве и почео опсаду града Јањине.¹⁶² Овај податак о деспотској титули Николе Орсинија је сасвим неодређен, али нажалост ни у другим изворима не налазимо одговор на питање када и од кога је Томин нећак добио знаке деспотског достојанства. К. Норф претпоставља да се Никола одмах после убиства свог ујака сам прогласио за деспота; W. Miller је истог мишљења, али додаје да је Никола пре тога чина узалудно покушавао да стекне пријатељство Цариграда и добије одатле достојанство деспота.¹⁶³ Ф. Успенски погрешно сматра да је Никола титулу деспота добио од Филипа Тарентског.¹⁶⁴ Јасно је да је Томин наследник високу византиску титулу могао да добије само од цара Андроника II Палеолога и то као рођак царске породице — муж цареве унук Ане.¹⁶⁵ Додељивањем највишег достојанства Николи Орсинију, византиски цар настоји да га привуче на своју страну и да га одвоји од амбициозних и опасних јужно-италских династа, а епирски владар сматра да ће овим чином осигурати чврст ослонац у Цариграду и афирмисати се као легитиман господарседа свог ујака. Када је Никола Орсини постао деспот, приближно одређују два документа из Млетачког архива. Год. 1319 Византинци се у дугом меморандуму жале на штете нанете њиховим трговцима и уједно одговарају на млетачке жалбе; овде се Никола Орсини назива само „comes Cefaloniae“.¹⁶⁶ Међутим, маја 1320 г. у Млечима бораве посланици „egregii viri domini Nicolai comitis Palatini, Dei gratia Romanie Despoti“ са задатком да обнове раније пријатељске везе свог господара и Млетачке републике.¹⁶⁷ Наведена два

¹⁶⁰ *Diplomatarium Veneto-Levantinum* I, 146. Уп. Н. П. Соколов, Венеција и Византија при первых Палеологах, ВВ 12 (1957) 93 сл.

¹⁶¹ *Diplomatarium Veneto-Levantinum* I, 161, No. 79.

¹⁶² М. М. I, 171.

¹⁶³ *Hopf*, *Geschichte* I, 419; *Miller*, *Latins* 249.

¹⁶⁴ *Успенски*, *Историја* III, 682.

¹⁶⁵ То је већ исправно претпостављао *Романос* 222.

¹⁶⁶ *Diplomatarium Veneto-Levantinum* I, 146. Документ је из краја 1319 или почетка 1320 г., јер се септембра 1319 г. Млечани преко свог бајила у Цариграду жале код цара.

¹⁶⁷ *Ibid.* 168—170, No. 81. *Εστορῆσαν* I, 213, истиче да се 1320 г. Никола Орсини обратио цару Андронику II Палеологу и добио од њега титулу деспота.

документа показују да је Никола Орсини постао деспот у току 1319 или почетком 1320 г.

Никола се није дуго задржао на власти у Епиру, јер је већ 1323 г. убијен од свог брата Јована II Орсинија који и преузима власт над деспотовим поседима. Већ наведени недатирани синодски акт описује како је Јован II кренуо против свог брата Николе, па наставља „*ἡρ' Ἰωάννης ὁ Δούκας, ὁ υἱὸς αὐτοῦ δεσποτικῶς τιμῆς ἀξιώματι παρὰ τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου αὐτοκράτορος*“.¹⁶⁸ Ова вест показује да Јован II Орсини титулу деспота добија од византиског цара, вероватно Андроника II Палеолога, али нам ништа не говори о времену када је тај чин обављен.

Сачувана је једна хрисовула Јована II Орсинија издата становницима града Јањине јуна 1330 г. са потврдом ранијих и даровањем нових привилегија, али И. Романос који једини публикује овај документ не доноси његов текст у целини, те се не може утврдити да ли се Јован у повељи назива деспотом.¹⁶⁹ Посредним путем знамо за још једну повељу — протагму „*τοῦ ἀοιδίμου δεσπότη καὶ πενθεροῦ τῆς βασιλείας μου χύρου Ἰωάννου ἐκείνου*“, о којој говори Синиша Палеолог у повељи манастира Св. Ђорђа у Заблантију из 1359 г.¹⁷⁰ Једини податак који даје бар извесну оријентацију о томе када је Јован постао деспот потиче из Млетачког архива, где је забележено да је 29 августа 1332 г. посланик деспота Арте понудио млетачком грађанину Јакову Контарену 2000 перпера као накнаду за учињену штету.¹⁷¹ Поред тога Јован Кантакузин, говорећи о акцији солунског намесника Мономаха, предузетој после смрти тесалиског великаша Стефана Гаврилопула (јул 1333) са циљем да се освоје његови градови, наводи да је неке тврђаве освојио „*ὁ τῆς Ἀχαρνῆας ἀρχὼν ὁ δεσπότης Ἰωάννης ὁ δούξ*“.¹⁷² Ови подаци показују да је Јован Орсини постао деспот пре 1332 г.; женидбом са Аном, ћерком протовестијара Андроника Палеолога, господар Арте стиче један од услова за добијање титуле деспота, јер постаје, истина прилично далеки, сродник породице Палеолога. Примивши титулу деспота из Цариграда, Јован Орсини признаје и супрематију византиског цара и ступа у хијерархију држава на чијем челу стоји Византиско царство, али са друге стране јужно-италски владари из породице Анжујаца непрестано раде на томе да Јована придобију за своју политику. Анжујски човек Готје од Вријена води оружану акцију против Епира чији је резултат освајање неких епирских гра-

¹⁶⁸ M. M. I, 171. Cf. *Hopf*, *Geschichte* I, 420 sq.; *Романос* 126—128; *Miller*, *Latins* 250; *Estopañan* I, 186 sq.

¹⁶⁹ *Романос* 132 сл. Уп. *Ламброс*, "Αννα 38; *Estopañan* I, 187. Сва тројица истраживача датирају повељу у 1329 г., ма да 6838 одговара 1330 г.

¹⁷⁰ *Beuc* 75, бр. 39. Уп. *Војазидис*, *Χρονικόν* 142 сл. У једном преводу Илијаде Константина Хермонијака стоји да је то урађено „*ἐξ ἀξίωσιν δεσπότης Κομνηνοῦ Ἀγγελοδοῦχα Ἰωάννου τοῦ ἡρώου*“. Уп. *Ламброс*, "Αννα 38; *Estopañan* I, 187.

¹⁷¹ *Thiriet*, *Régestes* I, 21, No. 24.

¹⁷² *Kantakuzenos* I, 474. Уп. *Војазидис*, *Χρονικόν* 154, по коме је и дата хронологија догађаја. Цар писац и овде, као и код старијег брата Николе, одваја Јованову титулу деспота од његових територијалнихседа.

дова и опсада Арте, па је деспот Јован Орсини принуђен да призна врховну власт Анжујаца.¹⁷³ Међутим, и поред оваквог колебања између византиске и анжујске политике код деспота Јована постоје и неки елементи карактеристични за независне владаре. То је наведена христовуља из 1330 г., као и примери новаца које је деспот ковао у Арти са натписом „JOHS DESPOTVS — DE ARTA CASTRU(M)“.¹⁷⁴

После смрти деспота Јована Орсинија 1335 г. његова удовица Ана Палеолог остаје у Арти са сином Нићифором који, према вестима Јована Кантакузина, још није имао седам година.¹⁷⁵ Деспотова удовица се нашла у врло тешкој ситуацији, јер је бројна византиска војска, на челу са самим царем Андроником III Палеологом, стајала спремна на границама Епира; због тога је Ана морала да, под условом потпуне покорности, пристане на споразум са византиским царем. Поред тога одређено је да се њен син Нићифор ожени ћерком великог доместика Јована Кантакузина.¹⁷⁶ Међутим, незадовољни локални феудалци организују отворену акцију против цара, стављајући на њено чело недораслог Нићифора. После ликвидације побуне у Акарјанији, енергични Јован Кантакузин заузима последње устаничко упориште Томокастрон у коме се предао и млади Нићифор, добивши одмах од цара титулу панхиперсеста.¹⁷⁷ Са поновним смиривањем ситуације у Епиру опет постаје актуелна намера да се Нићифор ожени Маријом, ћерком Јована Кантакузина. Савремени извори не говоре када је то венчање обављено, али се као сигуран *terminus ante quem* може примити пролеће 1342 г., јер Јован Кантакузин тада полази у војни поход, остављајући у Дидимотици жену и три ћерке „καὶ δοῦκε Νικηφόρου τῷ δεσπότην παιδί, ὃ Μαρτὶν συνῆλθε τῇ θυγατέρᾳ“.¹⁷⁸ Иако је почетком 40-тих година XIV в. постао зет Јована Кантакузина и тиме испунио један од услова за добијање знакова деспотског достојанства, Нићифор постаје деспот тек 1347 г., после уласка Јована Кантакузина у Цариград, истовремено када и његов шурак Манојло Кантакузин.¹⁷⁹ Чудно је зашто Јован Кантакузин није раније прогласио свог сина и зета за деспоте, када је

¹⁷³ The Chronicle of Morea v. 8086—8092. Cf. Miller, *Latins* 264; K. M. Setton, *The Catalan Domination of Athens 1311—1388*, Cambridge 1948, 39—41; Longnon, *Empire latin* 322. Hopf, *Geschichte* I, 429, наглашава да је Јован II тада именован за „господара деспотата Романије“. Уп. Романос 136.

¹⁷⁴ Hopf, *Geschichte* I, 361.

¹⁷⁵ Kantakuzenos I, 499 sq. То показује да је Нићифор рођен 1329—30 г.

¹⁷⁶ Романос 138—141.

¹⁷⁷ О овим борбама нас детаљно обавештава Kantakuzenos I, 525, 534. Cf. Hopf, *Geschichte* I, 440—443; Романос 145; Miller, *Latins* 274; Estopañan I, 117.

¹⁷⁸ Kantakuzenos II, 195. Cf. Lemerle, *L'émirat* 175, п. 2. Нићифор се исте године поново помиње: после смрти Михајла Гаврилопула тесалиски великаши траже од Јована Кантакузина да им пошаље свог нећака Јована Анђела, што овај и чини, наглашавајући при томе да ако се деси да Нићифор Дука или ко други буде послат у деспотат, Јован Анђео треба да остане са њим у добрим односима. Cf. Kantakuzenos II, 321; Војазидис, *Χρονικόν* 166; А. Соловјев, *Византијски архонты в XIV веке*, *Byzantinoslavica* 4 (1932) 164 сл.; Zakythinos, *Processus* 10 sq.

¹⁷⁹ Kantakuzenos III, 33. Hopf, *Geschichte* I, 445, погрешно сматра да је овом приликом Нићифору само потврђена раније додељена титула деспота.

познато да је 1341 г. уздигнут за цара у Дидимотици, а да је 21 маја 1346 г. чак и крунисан у Адријанопољу од јерусалимског патријарха. Мислимо да случај Нићифора и Матије Кантакузина јасно показује да се узурпатор Јован Кантакузин у извесној мери устручавао да, пре уласка у Цариград и крунисања у цркви Св. Софије, додељује највиша дворска достојанства. Истина, он додељује родопском великашу Момчилу титулу севастократора, али тек пошто је овај од царице Ане Савојске добио знаке деспотског достојанства. У току владе цара Јована VI Кантакузина (1347—1354) деспота Нићифора срећемо као намесника градова на европској обали Хелеспонта.¹⁸⁰ После пада свог таста са власти, Нићифор мења тај положај, па се већ следеће 1355 г. помиње као намесник града Еноса на трачкој обали Јејеског Мора.¹⁸¹ Изненадна смрт цара Душана (децембра 1355) и потпуно расуло велике царевине пружају и Нићифору могућност да искористи повољну ситуацију и да заузме територије које су припадале држави његових предака; та акција се завршава тренутним успехом и освајањем градова у Тесалији и Акарнанији (пролеће 1356). Међутим, Нићифорова власт у освојеним областима траје врло кратко, јер деспот налази смрт у сукобу са побуњеним Албанцима (1358).¹⁸² Док се налазио на двору свог таста или као намесник у византиским градовима Нићифор, сасвим разумљиво, није показивао знаке никаквих већих амбиција. Тек када освајањем градова у Тесалији и Акарнанији стиче извештан посед, он настоји да се афирмише као самосталан владар, о чему сведочи индиректан податак о издавању повеље. У хрисовуљи Синише Палеолога манастиру Св. Ђорђа помињу се, између осталих раније добијених привилегија, и неки сељаци које је манастиру дао „ὁ ἀοίδιμος ἀδελφὸς τῆς βασιλείας μου, δεσπότης κύρις Νικηφόρος ὁ Δούκας“.¹⁸³

Грчки историчар Ј. Војазидис је склон да Стефану Гаврилопулу, који око 1325 г. влада једним делом Тесалије, припише титулу деспота;¹⁸⁴ као главни доказ он наводи да се у недатираном писму лариског митрополита Антонија око одређивања граница неких поседа манастира Богородице Калогирјајане у Трикали, говори о сличним проверама „ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ δεσπότη Στεφάνου Γαβριηλοπούλου“.¹⁸⁵ Ј. Војазидис се позива и на Јована Кантакузина, ма да цар-писац, говорећи о смрти Стефана Гаврилопула (јул 1333), титулише га само као севастократора.

¹⁸⁰ Kantakuzenos III, 211.

¹⁸¹ Ibid. 310. Cf. *Hopf*, Geschichte I, 446; *N. Jorga*, Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342—1362), BZ 15 (1906) 214, који претпоставља да је већ у јесен 1352 г. деспот Нићифор био управник у Еносу, Дидимотици и на обали Халкидика. О каријери деспота Нићифора cf. *Grimaldi*, Origine 118 sq.

¹⁸² О акцији деспота Нићифора cf. Kantakuzenos III, 315—319; *Estopañan* II, 36 sq. Cf. *Miller*, Latins 293; *Јуречек—Радоњић* I, 238 сл.; *Zakythinos* I, 104. Из овог кратког периода Нићифорове владе у Грчкој потиче (5 септембра 1357 г.) податак у једном млетачком документу, где се Нићифору поред деспотске титуле даје и назив кнеза Кефалоније. Cf. *Thiriet*, Régestes I, 86, No. 317.

¹⁸³ *Beis* 73—80, бр. 19.

¹⁸⁴ *Војазидис*, Χρονικόν 153, 158.

¹⁸⁵ *Beis* 62.

стократора.¹⁸⁶ Поред тога, Синиша Палеолог у хрисовуљи манастиру Св. Ђорђа од августа 1359 г. помиње да је неки човек по имену Михајло добио њиву „παρά τοῦ τότε ἀββειτεύοντος σεβαστοκράτορος τοῦ Γαβριηλοπούλου“.¹⁸⁷ Подаци савременика Јована Кантакузина, као и нешто каснија хрисовуља Душановог полубрата, показују да је Стефан Гаврилопул имао само титулу севастократора и да је у Антонијевом писму реч деспот или употребљена у општем значењу — господар, или је писар био нетачно обавештен о стварној Стефановој титули.¹⁸⁸

3. ОСТАЛИ ДЕСПОТИ СА ПОСЕДИМА У ЕПИРУ

Поред додељивања деспотске титуле личностима које су се могле сматрати потомцима епирске владајуће куће Анђела, знаке овог високог достојанства добијају из Цариграда и неки крупни феудалци са поседима на територији Епира и Албаније. Тако Јован Мусаки, хроничар из почетка XVI в., каже да је један од његових предака Андрија, после победе над краљем Вукашином код Перистера, добио од византиског цара као награду „il titolo de Despoto d'Epiro con privilegio con lo sigillo d'oro, et anco l'invio una sedia despotale, nella quale era de perle racamata detta insegna dell' aquila“.¹⁸⁹ Исти хроничар у списку владара из своје породице на трећем месту наводи „Il Signor Andrea Dispoto“, а нешто даље говори о мермерној плочи у цркви Св. Андрије у Драчу са натписом „Qui giace il Signor Andrea Molosachi Despoto d'Epiro“.¹⁹⁰ Подаци знатно каснијег албанског хроничара о Андријиной високој титули добијеној из Византије могу да изазову сумњу, нарочито ако се има у виду жеља Јована Мусакија да истакне значај и углед свог претка; поред тога и термин „Despoto d'Epiro“ показује да хроничар XVI в. није тачно обавештен о титулама епирских владара. Међутим, два савремена податка свакако потврђују веродостојност Мусакијевих вести и дају право за већ давно наведено мишљење да је Андрија Мусаки заиста био деспот.¹⁹¹ У уговору закљученом 30 децембра 1336 г. између Андрије Мусакија и Лудвига, брата драчког херцега Карла, албански великаш је поменут као деспот. Исти уговор потврђује сицили-

¹⁸⁶ Kantakuzenos II, 473.

¹⁸⁷ *Beuc* 76, бр. 19. У једном писму лариског епископа Антонија (пре 1359) Стефан Гаврилопул се помиње без икакве титуле. Уп. Исто 67.

¹⁸⁸ *Guiland*, *Le despote* 76, такође сматра да Стефан Гаврилопул није даље напредовао од титуле севастократора.

¹⁸⁹ *Hopf*, *Chroniques* 281. *Макушев*, *Разыскания* 53, сматра да су Андријини поседи обухватили Берат, Касторију и Горицу са околином.

¹⁹⁰ *Hopf*, *Chroniques* 279, 283.

¹⁹¹ *Hopf*, *Geschichte* II, 39 sq., погрешно сматра да је Андрија Мусаки достојанство деспота добио од Анђујаца, што прихвата и *Soloujev*, *Emblèmes* 153, додајући да после заузимања Касторије (око 1373) византиски цар Јован V Палеолог потврђује Андрији ову високу титулу. Уп. *Макушев*, *Разыскания* 52; *Кондаков*, *Очерки* 119; *Sufflay*, *Srbi i Arbanasi* 124.

јански краљ Роберт (18 јула 1337), па се и овде Андрија помиње као „despotus regni Albanie“.¹⁹³

Почетком XIV в. на Западу се поново у јачој мери појављују планови за обнову Латинског царства, а као вођ будуће акције против Византије означава се Филип Тарентски. Ми нећемо улазити у историју опсежних припрема за остварење овог плана; личност Филипа је за нас интересантна само због проблема титула са којима се појављује у савременим изворима. Значајно је да се у низу привилегија датих албанским феудалним породицама и граду Драчу (5 септембра 1304) Филип Тарентски титулише „Philippus illustris princeps Tarenti despotus“.¹⁹⁴ У неколико докумената краља Карла II Напуљског из 1305—6 г., који се односе на заштиту краљевих интереса у Драчу, помиње се „Philippus princeps Tarentinus Romanie despotus“.¹⁹⁵ Најзад, 27 априла 1311 г. склопљен је уговор између напуљског краља Роберта „et virum spectabilem dominum Philippum, fratrem suum principem Achaye et Tarenti, dominum regni Albanie et despotum Romanie“.¹⁹⁶ Како се у наведеним савременим документима Филип Тарентски титулише као деспот, то се поставља питање када је и од кога ову византиску титулу добио? К. Норф тврди да је Филип, после споразума са Албанцима, свом ранијем називу додао титулу деспота Романије и господара краљевине Албаније.¹⁹⁷ Међутим, сматрамо да се за титулу деспота Филипа Тарентског може дати сасвим друго објашњење. Филип је као зет деспота Нићифора I Анђела добио у мираз један део епирске територије; шта више он после деспотове смрти (1296) показује отворене аспирације да узме читаву Нићифорову област. Да би таквим покушајима дао што јачи печат легитимности, Филип Тарентски додаје свом имену византиску титулу коју стварно није никада добио. За њега је достојанство деспота било повезано са поседима породице Анђела на епирској територији.¹⁹⁷

¹⁹³ Acta Albaniae I, 241—243, No. 808, 244, No. 810. Уп. Макушев, Разыскания 43; Sufflay, Srbi i Arbanasi 42.

¹⁹⁴ Acta Albaniae I, 165—167, No. 561—567.

¹⁹⁵ Ibid. 168—171, No. 573—576, 578.

¹⁹⁶ Ibid. 177 sq.; No. 597. Норф, Geschichte I, 358 sq. наводи да краљ Карло II 1301 г. забрањује извоз жита из Напуља у Епир, тј. у земљу деспота Филипа.

¹⁹⁷ Норф, Geschichte I, 359.

¹⁹⁷ Да је такво тумачење титуле деспота Филипа Тарентског исправно сведочи чињеница да се његов син Роберт у низу докумената издатих 1336—7 г. заједно са својом мајком — титуларном латинском царицом Катарином од Валов, титулише „Robertus eadem gratia Romanie despotus Achaye et Tarenti princeps“. Cf. Buchon, Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies II, Paris 1843, 51—98, No. 4—8, 11. Роберт 1358 г. уступа Коринт Николи Ачајуолију и у документима о том предмету титулише се са „Robertus Dei gratia imperator Constantinopolitanus, Romanie despotus, Achaye et Tarenti princeps“. Ibid. 143—160, No. 25—29. У документима којима потврђује Коринт породици Ачајуоли Филип II Тарентски (7 новембра 1366 и 26 фебруара 1371 г.) такође се титулише као „Philippus Dei gratia imperator Constantinopolitanus, Romanie despotus Achaye et Tarenti princeps“. Ibid. 204—210, No. 33, 35.

Крајем прве половине XIV в., као резултат успешне експанзије српске државе цара Душана према југу, дешавају се у областима бивше епирске државе крупне политичке и територијалне промене. У Епиру, јужној Албанији и Тесалији јавља се већ за време Душанове владе низ домаћих феудалаца и српских великаша који у ново-припојеним областима Српског царства добијају знатне територијалне поседе. После изненадне Душанове смрти (децембра 1355), ти великаши користе нагло слабљење централне власти и успевају да се потпуно осамостале у својим областима.¹⁹⁸ Нас овде посебно интересује Тома, син Душановог ћесара Прелјуба, који 1366 г. са српским трупама свечано улази у Јањину, где га становништво дочекује „ὀπταίς χερσίν“. Претходно су становници Јањине, Вагениције и околине упутили посланство Синиши Палеологу, тражећи да им пошаље новог господара, на шта им је Душанов полубрат и послао свог зета Тому Прелјубовића.¹⁹⁹ Према вестима Јањинске хронике, главног извора за историју Томине власти у Јањини, он у јесен 1382 г. шаље у Византију Гаврила, игумана јањинског манастира Архимандрије, који се враћа са архонтом Манкавом и доноси Томи знаке деспотског достојанства. Хроника доноси занимљив детаљ да је Гаврило ишао „πρὸς τὸν βασιλέα κύριον Μανουὴλ τὸν Παλαιολόγον“, што показује да је јањински господар високу византиску титулу добио од Манојла Палеолога који је као василевс имао апанажне поседе у Солуну и околини.²⁰⁰ Међутим, и поред вести Јањинске хронике К. Јиречек претпоставља да је Тома титулу деспота примио од свог таста Синише Палеолога, а Ј. Војазидис чак даје 1367 г. као хронологију тог чина.²⁰¹ Титула деспота додељена је Томи и због тога што је био рођак царске породице Палеолога; сам јањински господар свакако сматра да му брак са ћерком Синише Палеолога даје право да ту породичну везу истиче, па се на једном реликвијару налази његова слика са натписом „Θωμᾶς δεσπότης Κομνηνὸς ὁ Παλαίολόγος“.²⁰² У манастиру Ватопеду се чува чаша — поклон Томе Прелјубовића, на којој је написано „Θωμᾶς δεσπότης Κομνηνὸς ὁ Πρελούμπος“.²⁰³ Деспотска титула у оба натписа јасно одређује датирање ова два уметничка предмета: између јесени 1382 г. и датума Томине смрти.²⁰⁴ Знаке

¹⁹⁸ О тим догађајима в. А. Соловјев, Греческие архонты в сербском царстве XIV века, *Byzantinoslavica* 2 (1930) 275—287.

¹⁹⁹ *Estopañan* II, 39 sq. Уп. Јиречек—Радоњић I, 241; *Estopañan* I, 128, који сматра да је дочек јањинског становништва значио признавање деспотског достојанства.

²⁰⁰ *Estopañan* II, 48. Cf. Hopf, *Geschichte* II, 39; *Романос* 160 сл.; G. Ostrogorsky—Ph. Schweinfurth, *Das Reliquiar der Despoten von Epirus, Sem. Kondak* 4 (1931) 167 sq.

²⁰¹ Јиречек—Радоњић I, 241; Војазидис, *Хроникὸν* 175; Новаковић, Виз. чиновни 241 сл., поред наведене претпоставке допушта и могућност да је Тома, интервенцијом Синише Палеолога, титулу деспота добио од византиског цара.

²⁰² Ostrogorsky—Schweinfurth, *Das Reliquiar* 166.

²⁰³ Lascaris, *Deux chartes* 322, n. 3.

²⁰⁴ Усвојено је мишљење да је Тома Прелјубовић убијен од својих телохранитеља 23 децембра 1384 г. Cf. N. Bees, *Sur les tables généalogiques des despotes et dynastes médiévaux d'Épire et de Thessalie*, *Zeitschrift für osterr. Geschichte* 3 (1913) 215; Јиречек—Радоњић I, 316; *Estopañan* I, 189.

деспотског достојанства Тома Прелубовић је добио из Византије, свакако под условом признавања суверенитета византиског цара, чиме је желео да осигура легитимност своје власти у Јањини.³⁰⁵ Карактеристично је да тражење високе византиске титуле временски долази после Томиних успеха у борби против албанских феудалаца који у извесним моментима угрожавају чак и саму Јањину (1374—5).³⁰⁶

Убиство деспота Томе (23 децембра 1384) покреће на поновну акцију непријатељски расположене Албанце, који опседају Јањину, тако да деспотов брат Јоасаф, после саветовања са истакнутим личностима града, одлучује да власт у Јањини понуди Исаилу Буонделмонтију, члану истакнуте италијанске феудалне породице. Тридесет првог јануара 1385 г. нови господар је примљен од становника Јањине „ὁπταίς βλαῖς χερσὶ καὶ δεσπότην αὐτὸν ἐλευθεριοῦσι“.³⁰⁷ На основу тога К. Норф закључује да је Исаило већ тада постао деспот Рومهја.³⁰⁸ Међутим, иста Јањинска хроника каже да је следеће године (1385—6) царев посланик Врионије Палеолог донео из Цариграда знаке деспотског достојанства и крунисао Исаила; занимљиво је да се помињу и епископи Веле и Дринопоља који су, у присуству митрополита, обавили „τὴν θείαν μυσταγωγίαν“.³⁰⁹ Извесни изворни подаци омогућавају да се и ближе одреди време, када је нови господар Јањине добио титулу деспота. Томина удовица Марија Палеолог, која се удала за Исаила Буонделмонтија, упућује маја 1386 г., због неких заоставштина црквених предмета, писмо монаху Јоасафу и метеорским манастирима, помињући свог мужа са титулом деспота.³¹⁰ То значи да је Исаило Буонделмонти постао деспот између 25 септембра 1385 и маја 1386 г.,³¹¹ свакако под условом признавања суверенитета византиског цара, који је пак са своје стране желео да овим чином осигура лојалност Томиног наследника. Чак су постојале и извесне родбинске везе између Исаила Буонделмонтија и династије Палеолога, јер је, као што је већ речено, Исаило ожењен Томином удовицом Маријом, са којом остаје у браку до њене смрти 28 децембра 1394 г. Јањинска хроника очигледно не износи тачно догађаје, када каже да је Исаило, после уласка у Јањину, послао своје људе, намеравајући да се ожени цезарицом (καίσαρισα) из Грчке и да је свадба свечано прослављена у Јањини.³¹² Међутим,

³⁰⁵ *Estopañan* I, 159.

³⁰⁶ *Ibid.* II, 42.

³⁰⁷ *Ibid.* II, 49. Уп. Макушев, Разыскания 50.

³⁰⁸ *Hopf*, Geschichte II, 39; *Романос* 163. *Lascaris*, Deux chartes 304, наводи да је Успенски у манастиру Варлаама нашао један препис Јањинске хронике који на почетку има натпис са завршетком „ὅτι οἱ Ἰωαννῖται τὸν δεσπότην τὸν Ἰζαοῦ πανυφλότατον καὶ ἐλευθεριότατον αὐτὸν ἀνέκηρυξαν“.

³⁰⁹ *Estopañan* II, 50. Cf. *Miller*, Latins 331; *Јуречак—Радонић* I, 316 II, 342. О личности посланика византиског цара cf. *Papadopoulos*, Genealogie der Palaiologen 82.

³¹⁰ *Велс* 20—23, бр. 5.

³¹¹ *Estopañan* I, 167, напомиње да је Исаило крунисан за деспота између 1 септембра 1385 и 31 августа 1386 г.

³¹² *Estopañan* II, 49.

нешто касније, исти извор сасвим тачно наводи да се деспот Исаило, после смрти своје прве супруге, оженио (јануара 1396) са Ирином, ћерком албанског феудалца Јована Спате.²¹³

Налазећи се у сталној опасности од немирних албанских феудалаца, деспот Исаило Буонделмонти није могао да се ослони само на сасвим недовољну подршку византиског цара; принуђен да тражи заштиту Турака, деспот већ у току лета 1386 г. иде у посету турском султану.²¹⁴ Петнаестог маја 1394 г. млетачки сенат расправља о предлогу да се од епирског деспота (*despoto d'Epire Ysaac*) захтевају солане и кула Шијата;²¹⁵ необична титула јањинског господара у овом документу, сведочи да Млечани сматрају Исаила за наследника епирских деспота вероватно што поседује изванредан део њихових територија. О амбицијама деспота Исаила да се афирмише као независан владар, сведочи хрисовуља издата 1408 г. јањинској митрополији, са обновом раније добијених повластица.²¹⁶ К. Норф сматра да је Исаило Буонделмонти умро 1403 г., док W. Miller продужује деспотову владу до 1408 г.²¹⁷ Међутим, како се у једном запису из 1408—9 г. помиње „деспотица Евдокија, ћерка Бурђа Балшића, а жена славног господина Исаила“,²¹⁸ то К. Јиречек сматра да се јањински деспот у трећем браку оженио ћерком зетског господара и да је умро знатно после 1408 г.²¹⁹

Крајем XIV в., у догађајима везаним за историју приморских области западне Грчке, значајну улогу играју претставници неколико истакнутих италијанских породица. Једна од таквих је породица Токо чији чланови кроз неколико генерација крајем XIV и у првој половини XV в., поред посела на јонским острвима, држе територије и на суседном копну, на првом месту важне градове Јањину и Арту. Први њен члан са поседима у континенталној Грчкој је Карло I Токо (1381—1429), пре тога дугогодишњи господар јонских острва Кефалоније и Левкоса. О њему постоје бројни подаци у млетачким документима из краја XIV в., где се Карло I помиње са титулом кнеза Кефалоније и дукса Левкоса.²²⁰ Када је 1418 г. умро господар Арте „Mauritius Spa, dispotus Romeorum“, Карло I Токо користи погодну прилику и заузима Јањину,

²¹³ *Estopaňan* II, 52. Cf. C. Jireček, Die Witwe und die Söhne des Despoten Esau von Epirus, Byz. — neugriechische Jahrbücher 1 (1920) 2 sq.; *Estopaňan* I, 193.

²¹⁴ *Estopaňan* II, 51. Cf. *Estopaňan* I, 168. Уз помоћ свог новог заштитника султана Исаило касније ратује са непријатељима из породице Спата (1390—1391). Cf. *Estopaňan* II, 51.

²¹⁵ *Thiriet*, Régestes I, 201 sq., No. 850.

²¹⁶ *Романос* 168 сл.

²¹⁷ *Hopf*, Geschichte II, 103; *Miller*, Latins 372.

²¹⁸ *Свијановић*, Записи и натписи I, 68, бр. 216, који наводи да је поред Исаиловог имена касније додата титула деспота. Уп. *Новаковић*, Виз. чиновни 242.

²¹⁹ *Jireček*, Die Witwe und die Söhne 3, 12. Још 27 маја 1430 г. Дубровчани пишу свом посланику код војводе Сандаља Хранића да „Lo imperador si ritrova sotto la Janina e quereza quelle contrade che forono del despoth Exau e del dispoth del Arta“. Cf. *Jorga*, Notes II, 273; *Jireček*, Die Witwe und die Söhne 16.

²²⁰ *Thiriet*, Régestes I, 184, No. 764, 767; 188, No. 782; 192, No. 803; 196, No. 822; 197, No. 829; 206, No. 874; 208, No. 883; 209, No. 886; 212, No. 905.

Арту, Воницу „e altri molti luoghi“.²²¹ Освајање Арте, престонице бивше епирске државе, вероватно је потстакло Карла I да од Византије затражи знаке деспотског достојанства. Да је нови господар Арте добио из Цариграда ову високу титулу, сведочи вест анонимног панегирика, посвећеног Манојлу II и Јовану VIII Палеолозима, који за Карла I каже да је Италијан, човек оштар и одлучан, па додаје да је од византиских царева добио титулу деспота.²²² Кратка хроника Теодора Спандолитија, написана у Риму 1535 г., такође наводи да је Карло I добио титулу деспота Арте од цара Манојла II Палеолога.²²³ У набрајању деспота Византиског царства (*imperio de Constantinopoli*) хроничар Јован Мусаки наводи и Карла I „*Despoto de Larta*“, што опет говори о византиском пореклу његове деспотске титуле.²²⁴ Међутим, млетачки аналита Стефан Магно доноси супротну вест да је, после смрти Маврикија Спате, Карло I „*per i popoli fu chiamato Dispoti*“,²²⁵ на основу кога свакако И. Романос и С. Ламброс погрешно закључују да је Карло I 1418 г. самовласно узео титулу деспота.²²⁶

Како поменути анонимни панегирик не прецизира време када је Карлу I Току додељена деспотска титула, то се индиције за, бар приближно, датирање овог чина, морају тражити у другим изворима. Ако је тачан навод М. Grimaldi-а да је Карло I 1420 г. издао у Јањини повељу свом државном саветнику Јакову од Аријана, у којој се титулише као „*Carolus Dei Gratia Romeorum Despotus Dux Leucadae, Comesque Cephaloniae, Palatinus etc.*“, значи да је Карло I постао деспот пре 1420 г.²²⁷ Мислимо да је 22 јун 1422 г. сигуран *terminus ante quem* за Карлову деспотску титулу, јер тада млетачки сенат даје упутства посланику Николи Делфину, који од Центуриона Захарија треба да оде „*ad dominum Ducem Zephalonie videlicet dominum Despotum Larte*“ да би тражио уступање Карлових градова у Мореји Млетачкој републици.²²⁸

²²¹ Ова вест се налази у изводима из млетачких анала Стефана Магна. Cf. *Hopf, Chroniques* 195. *Hopf, Geschichte* II, 103, прима као веродостојне податке о деспоту Маврикију Спати, ма да о његовој високој титули ништа није познато из других извора. Писац извода из млетачких анала даје Маврикију титулу „*despotus Romeorum*“, јер поседује Арту бившу престоницу епирских деспота. *Guilland, Le despote* 77, верује да је Маврикије заиста био деспот.

²²² Ламброс II. П. III, 194.

²²³ *Hopf, Chroniques* 326.

²²⁴ *Ibid.* 294.

²²⁵ *Ibid.* 195.

²²⁶ Романос 170 сл., сматра да је Карло I касније добио од цара Манојла II Палеолога потврду ове титуле; Ламброс, *Авх* 40, додаје да се Карло II називао и „*василевс Ромеја*“. Војазидис, у предговору за Ламброс II. П. III, XXIV, такође мисли да је 1418 г. Карло I добио од цара Манојла II признање титуле деспота Ромеја. Cf. *Miller, Latins* 372 sq. Потребно је напоменути да се у неким писмима упутњеним Нерију Ачајуолију (12 маја и 7 септембра 1424 г.) Карло I потписује као „*Dei gratia despotus Romeorum*“. Cf. *Buchon, Nouvelles recherches* II, 282 sq., 284 sq.

²²⁷ *Grimaldi, Origine* 171.

²²⁸ *Sathas, Documents* I, 119.

Додељивање деспотске титуле Карлу I Току, који не стоји ни у каквим родбинским везама са породицом Палеолога, показује тежњу Византије да на сваки начин придобије кефалониског кнеза, господара знатних области у западној Грчкој и опасног суседа византиских територија у Мореји. Али, очекивања Византинца се нису испунила, јер је Карло I Токо био знатно мање повезан са источним царством, него иједан од његових претходника. Карлове амбиције показује титула „*Despotus Romeorum*“ коју није добио од византиског цара, а коју употребљава у наведеној повељи из 1420 г.; иста титула запажа се и у писму упућеном 15 августа 1425 г. млетачком дужду Франческу Фоскарију, због питања поседа града Драгаместа, који је још 1386 г. дат породици Фоскари.²²⁹ У савременим млетачким документима Карло I је титулисан као деспот Арте или деспот Романије.²³⁰ Господар Арте настоји да збрише све знаке формалне зависности, који би могли да проистичу из чињенице, да је титулу деспота добио из Цариграда и да буде у што бољим односима са моћном Млетачком републиком. Зато му Млечани, преко посланика Николе Делфина 1422 г., предлажу да, ако хоће да задржи своје градове на Пелопонезу, „*facere homagium et juramentum fidelitatis nostro dominio placet*“,²³¹ а у наведеном писму из 1425 г. Карло I каже за себе „*vester civis et devotus*“.²³²

Смрт Карла I Тока (4 јула 1429) изазива тешке поремећаје на територији деспотових поседа, услед великог броја претендената на њихово наследство: пет Карлових ванбрачних синова и његов нећак Карло II. У току борбе за власт, најсмелији међу Карловим синовима Ментон и Еркол позивају у помоћ Турке,²³³ који под командом Синан Паше 9 октобра 1430 г. освајају Јањину.²³⁴ Али, и поред овако енергичне акције својих супарника Карло II Токо заузима Арту коју ће задржати до своје смрти 1448 г.

Као и његов претходник, тако се и Карло II Токо помиње са титулом деспота у низу дубровачких и млетачких докумената. Први податак о деспоту Карлу II Току у Дубровнику потиче већ од 3 јуна 1430 г., када тамо стиже извештај да се турска војска повукла из Албаније,

²²⁹ К. Мерцис, 'Ανέκδοτος ἐπιστολὴ Καρόλου Α' τοῦ Τόκου πρὸς τὸν Δόγην Βενετίας γραφεῖσα ἐξ Ἰωαννίνων τὸ 1425, Πεπραγμ. τοῦ Θ' Διεθ. Βυζαντολογικοῦ συνέδριου II, Атина 1956, 556—559.

²³⁰ Sathas, Documents I, 119; Jorga, Notes II, 222, n. 2, 256, n. 1. Grimaldi, Origine 171 sq., сматра да се под Романијом подразумевају области Македоније, Албаније, Етолије, Акарнаније итд., а како је Карло I владао само једним делом Романије, тј. Епиром, Етолијом и Акарнанијом, то је његова титула деспота Ромеја имала мањи значај него титула деспота Романије. У неким млетачким документима из 1423—5 г. Карло I Токо се назива деспот Јањине. Cf. Jorga, Notes I, 333 sq., 344 sq., 405 sq.

²³¹ Sathas, Documents I, 119.

²³² Мерцис, 'Ανέκδοτος ἐπιστολὴ 556—559.

²³³ Phrantzes I, 156 sq.; Chalkokondyles II, 15 sq.

²³⁴ Романос 168; Miller, Latins 395 sq.

осим једног одељења које је остало „a querizar el despoti de la Ianina“.²³⁵ Отада се за дужи период времена Карло II у дубровачким документима често наводи као „despotus Arte“, свакако по граду у коме је имао седиште.²³⁶ Према наводима М. Grimaldi-а Карло II је 15 марта 1433 г. потписао једну повељу са „magnificus dominus Carolus secundus de Tocco, Artae despotus, dux Leucate et comes palatinus Cephaloniae, Itacae et Jacinti“.²³⁷ Међутим, нигде није забележено када и од кога је Карло II Токо добио знаке деспотског достојанства. Шта више, у наставку хронике Јована Мусакија, који је 1535 г. написао Теодор Спандолити, стоји да после смрти Леонарда (свакако Карла I) власт наслеђује Карло II Токо „il quale dapò la morte del tio mai volse mandare per l'investitura in Constantinopoli a cognominarse Despoto de l'Arta, ma se cognominava il Signor Carlo de Tocco“.²³⁸ Овај прецизан податак, врло карактеристичан по детаљима датим сасвим у духу државно-правних норми везаних за титулу деспота, негира постојање Карловог деспотског достојанства.²³⁹

Ако Карло II Токо заиста није имао титулу деспота, поставља се питање како објаснити њену појаву у савременим дубровачким и млетачким документима? Државни органи двеју поморских република, чије трговачке везе са приморским градовима у Епиру и Албанији датирају много пре времена Карла II, сматрају да и овај господар Арте, као и његови претходници, има достојанство деспота;²⁴⁰ за њих је оно повезано са поседовањем одређених територија, у овом случају Арте и осталих епирских градова. Као и његов претходник, тако и Карло II Токо тражи ослонац у Млетачкој републици, па убрзо по доласку на власт у Јањини постаје млетачки поданик; већ 15 марта 1433 г. сенат му је дао привилегију „de citoyen de Venise et membre du Grand Conseil“.²⁴¹ Што се тиче документа који је Карло II наводно потписао са титулом деспота, мислимо да је баш тај детаљ јак доказ против његове аутентичности.

Смрт Карла II Тока (октобра 1448) изазива нове поремећаје у Епиру и убрзава потпадање већег дела његових поседа под турску власт. Карлов син Леонардо (1448—1479) наслеђује очеве острвске и

²³⁵ Jorga, Notes II, 267.

²³⁶ Ibid. II, 332 sq., 340 n. 1, 365, 393 sq., 395 n. 4. Б. Крекић, Дубровник и Левант, Београд 1956, 38 сл. За навођење Карла II Тока као деспота Арте у млетачким документима в. Jorga, Notes II, 37 n. 2, 47 n. 4; III, 183, 221, 238 sq., 241.

²³⁷ Grimaldi. Origine 175. Иста титула налази се у једном писму млетачког дужда Франческа Фоскарија од 15 марта 1433 г. Cf. Buchon, Nouvelles recherches II, 350—353, No. 43.

²³⁸ Hopf, Chroniques 327.

²³⁹ Estopañan I, 195, каже „Los titulos de Carlo II fueron: Señor (κύριος) de Arta, Duque (δούξ) de Leukadia y Conde Palatino (κόμης πηλατίνος) de Kephallenia, Ithaka y Zakynthos“.

²⁴⁰ То је још претпоставио Miller, Latins 396 sq.

²⁴¹ Jorga, Notes I, 558. Cf. Hopf, Geschichte II, 107.

континенталне поседе, што се види из документа од 11 септембра 1448 г. о закључењу уговора између Лава Ненијера и „Leonardus de Thocho, dux Leucate et comes Zefalonie et dominus despoti“.²⁴² Већ 24 марта 1449 г. Турци заузимају Арту и приморавају Леонарда да се повуче на своје острвске поседе, задржавајући на обали само Ангелокастрон, Варнацу и Воницу;²⁴³ касније је Карлов наследник и те поседе постепено изгубио.

Решавање питања Леонардове титуле ставља нас пред сличне проблеме као и у случају његовог оца Карла II Тока.²⁴⁴ М. Grimaldi сматра да је Леонардо преузео од Карла II титулу деспота, наводећи као доказ да се он помиње као „dispoto di Romania“ у једној повељи краља Алфонса I Арагонског, чији текст није сачуван, већ је само репродукован у једном извору из 1600 г.²⁴⁵ Тринаестог маја 1460 г. државни органи Болоње одлучују да се додели 3000 златника „in succursum despoti Arthe“ за борбу против Турака.²⁴⁶ У историји Монферата (1486) излаже се како је султан Мехмед II „facesse progresso contro il rè di Bossina ed il despoto di Servia ed il paese d'Albania ed il despoto de Lartha, nominato Leonardo di Thocho“.²⁴⁷ Већ поменути Стефан Магно (1500—1570), који је правио изводе из млетачких анала, наводи да је деспота Карла II Тока наследио његов брат Леонардо, који се потписивао са „Arte Dispotus Dux Leucate comesque Cephalonie Palatinus“.²⁴⁸ Најзад, на корицама Ватиканског рукописа бр. 4789 налази се генеалогичка крфске породице Кантакузина да Флори, која, између осталог, наводи да је Милица, ћерка деспота Лазара Бранковића, удата за деспота Арте и св. Мавра; тог деспота издавач идентификује са Леонардом Током.²⁴⁹

Све наведене вести о деспотској титули Леонарда Тока су западног порекла. Међутим, у изворима не постоје подаци о томе када и од кога је Леонардо Токо добио знаке деспотског достојанства. Шта више, у једном млетачком документу од 8 јуна 1473 г. Леонардо Токо се помиње без титуле деспота.²⁵⁰ Западни писци повезују титулу деспота са поседовањем одређених територија које се у овом случају налазе у Епиру, па сматрају да све личности са тим поседима аутоматски

²⁴² Jorga, Notes III, 232.

²⁴³ Ibid. II, 47 n. 5.

²⁴⁴ За Леонарда *Estopañan* I, 195, каже да је имао исте титуле као и његов отац Карло II Токо (в. пр. 239).

²⁴⁵ Grimaldi, Origine 177 sq.

²⁴⁶ Макушев I, 217.

²⁴⁷ Muratori XXIII, 756. Уп. F. Miklošić, Marija kći Angelinina i Konstantin Arijanit, Rad JAZIU 12 (1870) 4..

²⁴⁸ Hopf, Chroniques 196.

²⁴⁹ V. Laurent, Alliances et filiations des Cantacuzènes au XVe siècle, REB 9 (1951/2) 71.

²⁵⁰ Sathas, Documents I, 269 sq.

добијају и право на ту титулу. Тако је и Леонарду Току, који после 1449 г. задржава извесне поседе на источној обали Јонског Мора, давана висока византиска титула коју он није никада носио. Од Леонарда нема докумената које би потписао као деспот.³⁵¹

Испитивања деспотске титуле владара западно-грчких области само потврђују већ наведене опште закључке о суштини ове институције. Једини епирски владар са титулом цара — Теодор I Анђео, користи прерогативе царске власти и својој браћи Манојлу и Константину додељује достојанство деспота. Међутим, Солунско царство је претрпело катастрофу већ 1230 г., тако да чланови породице Анђела после тога добијају деспотске титуле из Никеје, а после обнове Византиског царства из Цариграда. Историја деспотске титуле епирских владара после 1230 г. може се поделити у неколико етапа. Овде на прво место долазе синови самог Теодора I Анђела — Јован и Димитрије који, под притиском војних акција Јована III Ватаца, пристају на признавање никејског суверенитета, због чега добијају титулу деспота. У западним областима епирске државе влада Михајло II Анђео који 1252 г., заједно са сином Нићифором, постаје деспот. Тим актом Михајло II се, макар и формално, одриче било каквих претензија на обнављање царске титуле свог амбициозног стрица Теодора I Анђела, те као једини претендент на рестаурацију Царства у Цариграду остаје никејски цар. У тој првој етапи која се завршава смрћу деспота Томе (1318), последњег директног потомка породице Анђела, епирски владари постају деспоти искључиво даривањем ове титуле од стране византиских царева, приликом привремених споразума и склапања брачних веза, а не као поседници одређене територије са карактером деспотата. Тако Нићифор постаје деспот већ приликом склапања уговора о женидби са Маријом, унуком цара Јована III Ватаца, ма да у то време (1252) свакако нема одређене поседе у Епиру. Међутим, његов син Тома, тек после дугогодишње владе над епирским поседима, добија 1313 г. знаке деспотског достојанства, оног тренутка, када браком са ћерком Михајла IX Палеолога, ступа у сродство са царском породицом.

После Томиног убиства 1318 г. директни потомци династије Анђела нестају са позорнице епирске историје, а као претенденти на њихове поседе појављују се Томини сестрићи Никола и Јован Орсини. Тиме почиње друга етапа историје развитка деспотске титуле западно-грчких владара, у којој Византија настоји да, додељивањем овог високог достојанства, привуче на своју страну аспиранте на територије бивше епирске државе, док они, да би својој власти дали ноту легитимности, пристају на добијање титуле деспота из Цариграда, макар и под условом доласка под суверенитет Византије. У почетним фазама ове етапе, Византија настоји да носиоци деспотске титуле буду рођаци

³⁵¹ У „*Liber ritualis et ceremonialis Sixti IV*“ говори о посети коју је из Напуља учинио папи 1479 г. „*Leonardus Toccus despotus Lartae*“ са својом браћом и сином. Карактеристично је да се за Леонарда Тока каже „*Despotum Lartae eum nominant*“, што показује да је и самој курији било јасно да Леонардо није легалним путем добио титулу деспота. Cf. *Buchon, Nouvelles recherches* II, 353 sq. No. 47.

царске куће, као што је то на пр. случај са браћом Орсини, или са српским великашом Томом Прелјубовићем. Међутим, касније се прелази преко тог обичаја, па се титуле деспота додељују и особама које нису ожењене принцезама из царске куће. То је случај са Карлом I Током, господарем Јањине и Арте. Занимљив је податак приручника за обраћање патријарха и митрополита цару и осталим световним великодостојницима у коме се каже да патријарх, уколико пише деспотима који нису РOMEји, треба да наведе њихово име, па се после деспота Добротице наводе „οι τῆς Βλαχίας δεσπότες καὶ οἱ τοῦ Ἀλβάνου“.²⁵² То показује да је у време састављања овог приручника (1386) на територији Тесалије и Албаније било више лица са знацима деспотског достојанства.

²⁵² *Ралис*—*Поџлис* V, 505; Migne P. G. 107, с. 408. Још је *П. Миљук*ов, *Христијански древности Западној Македонији*, Извест. русс. арх. инст. в К/поле 4 (1899) 75, објавио један интересантан грчки натпис из цркве Св. Спаса у близини Корче. Текст каже да је храм из темеља подигнут од епископа Нифона, за управе Амрала „αὐταδελοῦ πανευτυχεστάτου σεβαστοκράτορος Ἰωάννου καὶ πανυψηλοτάτου δεσπότης κυρ(ίου) Θεοδώρου ἔτους 6898 (1)ϣ(δ)ικτιωνος XIII“. П. Миљук^{ов} је желео да идентификује особе са византиским високим титулама, истичући да се ради о цару Јовану V Палеологу и његовом сину деспоту Теодору. Међутим, *Th. Papa*, A propos de quelques inscriptions des églises de Notre—Dame à Maligrad et de Ristoz à Mborje, Buletin i universitetit shtetëror të Tiranës 2 (1959) 262, упозорава да је врло тешко утврдити о којим се личностима уствари ради. Идентификација прве личности са царем Јованом V Палеологом може се прихватити само под претпоставком да читање натписа није коректно и да уместо σεβαστοκράτορος треба да стоји хτοκράτορος. Могућа је и претпоставка да обе личности, севастократор Јован и деспот Теодор, припадају кругу албанских крупних феудалаца који у другој половини XIV в. добијају високе дворске титуле из Цариграда.

V. С О Л У Н

Већ је неколико пута напоменуто да поред деспота, чија је каријера везана за цариградски двор, срећемо цареве синове — деспоте, као управнике или поседнике појединих територија Византиског царства. Све до 1204 г., до формирања нових државних јединица на византиском тлу, заснованих на западно-феудалним принципима, у Византији чврсто господари идеја државног централизма. Царева сакрална личност суверено влада над читавом територијом византиске државе, шаљући у провинције државне чиновнике који дејствују у овим областима само као чланови државно-административног апарата. Међу управницима појединих провинција срећу се и пре 1204 г. чланови царске породице, па чак и цареви синови, али ове појаве ипак имају спорадачан карактер.

Међутим, стационарање крсташких витезова на византиској територији и оснивање нових државних творевина, положених на сасвим другачије правне темеље, донекле утичу и на промену схватања самих Византинаца. Латински цар у Цариграду стоји на врху феудалне лествице и под собом има низ феудалаца са одређеним територијалним поседима, који, ма да признају његову врховну власт, сасвим самостално владају у својим областима. За Византинце, прожете идејом државног централизма коју енергично помаже и црква, овај принцип уређења је сасвим туђ. Само се тако може објаснити жестока реакција коју код Н. Григоре изазива идеја царице Ирине Монфератске, жене Андроника II Палеолога, да сваки од царевих синова добије свој посед који ће наслеђивати и његова деца. За овог типичног претставника византиског духа XIV в. нечувена идеја царице, пореклом Латинке, увела би у Византиско царство западно-латинске обичаје.¹ Међутим, упркос упорном чувању основних идеја државног централизма, византиски владари се постепено мире са новим државно-правним погледима, највише због спољних и унутрашњих тешкоћа које притискују Црство. Како да се иначе објасни чињеница да никејски, а онда и цариградски цареви, додељују деспотске титуле епирским владарима: то је подразумевао и остваривање царског суверенитета над епирском државом, ма да цар ни у ком погледу стварно није располагао овим територијама.

¹ N. Gregoras I, 233 sq. Уп. *Осипрогорски*, Историја 448 сл.

У првој половини XIV в. запажа се попуштање идеје државног централизма и у византиској унутрашњој политици, упркос противљењу које код Н. Григоре изазивају планови царице Ирине Монфератске. Тада први пут срећемо млађе цареve синове — деспоте, као управнике појединих делова византиске државне територије: најважнији од тих делова је Солун, град који, због свог политичког и економског значаја, има истакнуто место у читавој византиској историји. Савремени византиски извори показују да су у првој половини XIV в. деспоти тамо слати само као управници. Друга је ствар што ова, претежно административна мера, претставља почетак једног интересантног процеса у самим врховима византиског феудализма: давања делова државне територије као апанажних поседа царевим синовима. Та појава ће се јасно манифестовати средином XIV в.

Први члан царске породице на положају управника у Солуну је Константин Палеолог, млађи син цара Андроника II и Ане Угарске (рођен после 1277)², који као доста млад човек добија знаке деспотског достојанства. Према речима Г. Пахимера цар Андроник II Палеолог је намеравао да свог брата Теодора ожени ћерком протовестијара и великог логотета Музалона, али је касније одустао од тога и одлучио да Музалонову ћерку уда за свог сина Константина који још није имао деспотску титулу, већ се само називао „ὁὶδς τοῦ βασιλέως“. Брак је склопљен 1292 г. и Константин том приликом добија титулу деспота.³ Међутим, после закључења овог брака, за дужи период времени ништа из савремених извора не знамо о деспоту Константину Палеологу. Тек 1317 г. сазнајемо од Н. Григоре да је деспот Константин осујетио намеру своје сестре Симониде да се замонаши и раскине брак са Милутином, чиме је избегнут сукоб са српским краљем; Симонида се тренутно вратила у Византију због сахране своје мајке Ирине Монфератске.⁴ Много је важнија нешто каснија вест о Константину Палеологу из једног млетачког документа. Год. 1319 цар Андроник II Палеолог обавештава млетачки сенат да је због обнављања уговора између млетачких грађана и становника „de Auallona et Sfinariza“, писао и наредио „nostro filio Imperii nostri felicissimo dispoto domino Constantino Paleologo, habenti potestatem generalem a nobis in locis illis, quod auditis partibus et pactis habitis inter eos unicuique facere debeat ius suum et quod illud, quod debent illi homines nostri vestris Venetis prefatis, expresse se satisfacere

² Pachymeres II, 87; N. Gregoras I, 167 sq.; Kantakuzenos I, 11 sq. За датум Константиновог рођења в. *Papadopoulos*, *Genealogie der Palaiologen* 37.

³ Pachymeres II, 180 sq. Хронологија по *Papadopoulos*, *Genealogie der Palaiologen* 37. Према Г. Пахимеру царева мајка је захтевала од Андроника II да и свом млађем брату Теодору додели титулу деспота. Али, цар није на то пристао већ је брату понудио достојанство севастократора које је овај одбио.

⁴ N. Gregoras I, 287 sq. Из једне песме Манојла Фила (M. Philae, *Carmina* II, 59—65) о посланству цара Андроника II Палеолога у Грузију (1308) *Λοιςρεν*, Мануил Фил 10—12, закључује да се на челу посланства налазио неки деспот, свакако Константин Палеолог.

debeant“.⁵ Овај докуменат јасно показује да су почетком XIV в. цареви синови — носиоци титуле деспота, слати као управници не само у Солун већ и у друге крајеве царства. Деспота Константина Палеолога овде налазимо као управника у области Валоне.

У зиму 1321 г. Константину Палеологу је поверена управа над Солуном и осталим македонским градовима. По свом доласку у град, деспот има задатак да предузме мере за довођење у Цариград Ксеније, жене Михајла IX Палеолога, али како се царица успротивила и склонила у један храм, то је Константин принуђен да употреби силу да би је укрцао на брод и послао и престоницу.⁶ Кратка деспотова управа у Солуну и осталим македонским градовима није била срећна. То је време тешке унутрашње кризе у Византији, изазване првим грађанским ратом између цара Андроника II и његовог унука Андроника III Палеолога, када и у Солуну бунтовници добијају превагу и омогућују младом претенденту да крајем 1322 г. заузме овај важан град. Заробљени деспот Константин је под врло тешким условима затворен у дидимотичку тврђаву, где се замонашио да би избегао опасност по свој живот.⁷ Из времена кратке Константинове управе у Солуну потиче и једина његова сачувана повеља издата августа 1321 г. манастиру Хиландару, коме деспот потврђује нека раније добијена имања; докуменат садржи уобичајену формулу „ἡ βασιλεία μου“, али нема потписа, ма да је сачуван у оригиналу.⁸

О даљој судбини деспота Константина Палеолога располажемо са неколико врло оскудних података. Болест цара Андроника III 1329 г. изазива велику забринутост у царевој околини, па сенатори и претставници војске у Дидимотици, плашећи се евентуалних Константинових претензија на престо у случају Андроникове смрти, одлучују да се деспот убије; то спречава Јован Кантакузин који је деспоту по-

⁵ *Diplomatarium Veneto-Levantinum* I, 149 sq. Млечани убрзо одговарају да су задовољни наредбом која је дата деспоту Константину „habenti potestatem generalem ab Imperio suo in locis illis“. Cf. *Ibid.* 162, No. 79.

⁶ N. Gregoras I, 293 sq. (πρὸς τοῦ πατρὸς καὶ βασιλέως ἐπιτροπὴν ἐδέξατο τῶν τε ἐν Μακεδονίᾳ πραγμάτων καὶ Θεσσαλονίκης αὐτῆς); Kantakuzenos I, 129 (Θεσσαλονίκης καὶ τῶν ἄλλων ἐπερίων πόλεων ἐπιτροπεύοντα). За време боравка у Солуну деспот Константин се по други пут оженио са Евдокијом, удовицом Константина Палеолога. Cf. *Tafrahi*, Thessalonique 211; *Lemerle*, Philippes 193, n. 3. Хронологија је узета од *Tafrahi*-а, док *Papadopoulos*, *Genealogie der Palaiologen* 37, сматра да је деспот Константин око 1320 г. постављен на чело управе у Солуну. *Parisot*, *Cantacuzène* 54—56, тврди да је постављање Константина за управника у Солуну јасан знак да је Андроник II Палеолог намеравао баш њему да остави престо.

⁷ Kantakuzenos I, 149 sq.; N. Gregoras I, 355—358. Cf. *Sathas*, Documents IV, XV; *Tafrahi*, Thessalonique 212 sq.; *Dölger*, *Epikritisches* 63—65.

⁸ *Actes de Chilandar I* (1911), ed. L. Petit et B. Korabiev, No. 68. Уп. *Ферјанчић* 95. Константинопулос 354, бр. 622, објављује печат који на аверсу има натпис „(Κωνσταντῖνος) δεσπότης πορφυρογέννητος Δούκας Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος“ а на реверсу „+ Σφραγὶς ὁ Χ(ριστο)ς καὶ φυλακτὴρ καὶ σκέπη παναχτοῦ παιδὸς δεσπότηου Κωνσταντῖνου καὶ πορφυρογεννοῦς Δούκα Παλαιολόγου“ за који сматра да припада деспоту Константину Палеологу.

могао да побегне из затвора.⁹ Међутим, други савремени историчар Н. Григора каже да је Константин, на тражење болесног цара, пуштен из затвора, али да су га Андроникове присталице, плашећи се деспотових претензија на престо, одмах поново затвориле.¹⁰ Страх Андроникових људи је лако објашњив, јер је, према вестима Јована Кантакузина, још стари цар Андроник II Палеолог, разочаран понашањем свог унука, намеравао да за наследника престола одреди деспота Константина.¹¹ На крају опширног излагања о папском посланству које је 1333—4 г. боравило у Цариграду, Н. Григора каже да је исте године умро деспот Константин.¹² Међутим, у опису догађаја после смрти цара Андроника III Палеолога (1341), Јован Кантакузин наводи да су на Западу закључили споразум: Синадин-намесник Солуна, Хрелја, царев стриц Константин Палеолог, Кантакузинов нећак Јован Анђео и Заплакион.¹³ Како се овај Константин помиње без титуле деспота, а израз *θεῖος* у византиским изворима има врло широко значење и не мора увек да значи директног стрица или ујака, то мислимо да је у питању неки други члан породице Палеолога са именом Константин.¹⁴

Изворни подаци о деспоту Константину Палеологу, који је кратко време управљао Солуном и градовима у Македонији, упућују на два важна закључка. Прво, да је Константин добио знаке деспотског достојанства много пре упућивања у Солун, и друго, да је пре Солуна извесно време управљао византиским поседима на обали Јонског Мора.

У току треће деценије XIV в. појављује се каоуправник у Солуну и деспот Димитрије Палеолог, најмлађи син цара Андроника II и Ирине Монфератске.¹⁵ Димитрије је веома рано, још као сасвим мало дете, постао деспот, што се види из податка Г. Пахимара да је цар Андроник II Палеолог, после смрти маркиза Јована Монфератског (јануара 1305), намеравао да у Италију пошаље свог сина Димитрија, који је мало после Јована добио знаке деспотског достојанства.¹⁶ Познато је

⁹ Kantakuzenos I, 396—399.

¹⁰ N. Gregoras I, 439—441. Cf. *Parisot*, *Cantacuzène* 106.

¹¹ Kantakuzenos I, 14. Cf. *Parisot*, *Cantacuzène* 33, истиче да су после уклањања Андроника III у периоду од 1320 до 1338 г. као будући наследници престола означени: Михајло Катар, деспот Константин Палеолог, панхиперсеваст Јован, Димитрије и Теодор Монфератски.

¹² N. Gregoras I, 520. Поред овог јасног податка *Parisot*, *Cantacuzène* 114, 121 претпоставља да је Константин умро 1335 г. *Papadopoulos*, *Genealogie der Palaologen* 37, сматра да смрт Константина долази у време око 1329 г. Занимљиво је да су од песника Манојла Фила сачуване две песме посвећене деспоту Константину Палеологу. Cf. M. Philae, *Carmina* I, 124; II, 138.

¹³ Kantakuzenos II, 77 sq.

¹⁴ У једном културном документу од октобра 1348 г. помињу се привилегије које је манастир Алипија добио од „τοῦ θεϊκότητος ἐκείνου δεσπότη τοῦ τῶν Ῥωμαίων κῆρ Καλλίστου τοῦ Παλαιολόγου“. Cf. P. Lemerle, *Actes de Kutlumus*, Paris 1945, 92, No 21. Недавно је *Guiland*, *Le despote* 60, претпоставио да се ради о деспоту Константину Палеологу.

¹⁵ Димитрије Палеолог је рођен после 1294 г. Cf. *Papadopoulos*, *Genealogie der Palaologen* 40.

¹⁶ Pachymeres II, 598. Cf. G. Caro, *Zur Chronologie der drei letzten Bücher des Pachymeres*, BZ 6 (1897) 120.

да је Јован Палеолог крунисан деспотским венцем 22 маја 1295 г., па се додељивање деспотске титуле његовом млађем брату Димитрију може датирати у 1296—7 г.¹⁷ Деспот Димитрије је у раној младости био предмет планова своје амбициозне мајке Ирине Монфератске која, изгубивши сваку наду да ће синовима обезбедити византиски престо или бар учешће у власти, настоји да Димитрију осигура престо у Србији, јер краљ Милутин из брака са Симонидом није имао деце. По жељи своје мајке млади деспот 1316—7 г. одлази у Србију и, ма да је на Милутиновом двору пријатељски дочекан, сурова клима и за византиске појмове примитиван начин живота, приморали су га да се брзо врати у Византију.¹⁸

Извори не говоре директно о томе када је Димитрије постављен за управника над Солуном и околином. Сачувано је неколико повеља деспота Димитрија, од којих су најстарије из новембра 1322 г.¹⁹ На основу тога F. Dölger закључује да је деспот Димитрије постављен за управника у Солуну најкасније у јесен 1322 г.²⁰

Први јасан податак о деспоту Димитрију Палеологу као управнику Солуна потиче из 1327 г. Тада цар Андроник II, спремајући се за поновну борбу против свог бунтовног унука, пише краљу Стевану Дечанском и сину деспоту Димитрију „ἐπιτροπεύοντα τῆς καὶ τοῦ Θεσσαλονίκης καὶ τῶν περὶ“ са наредбом да заједно са протовестијаром Андроником и Михајлом Асеном буду спремни за борбу. Деспот је новембра 1327 г. примио царево писмо и дошавши у везу са поменутиим командантима, очекивао је савезничку војску српског краља.²¹ Према вестима Јована Кантакузина, Димитрије се са византиским командантима

¹⁷ P. Joannou, Das Menologion des Despoten Demetrios I Palaiologos, BZ 50 (1957) 307—309, објављује један менологион који на крају помиње деспота Димитрија. Расправљајући узгред о Димитријевој титули деспота, аутор је погрешно повезује са доласком на чело управе у Солуну, па уздицање Димитрија за деспота датира између пролећа и јесени 1322 г.

¹⁸ N. Gregoras I, 243 sq. (Григора не назива Димитрија деспотом, ма да је он ту титулу имао). Уп. Јуречек-Радонић I, 198; М. Ласкарис, Византиске принцезе у средњовековној Србији, Београд 1926, 73; Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 40. М. Динић, Однос између краља Милутина и Драгутина, ЗБРВИ 3 (1955) 77—79, прецизном анализом догађаја доказује да планови Ирине Монфератске да својим синовима обезбеди власт у Србији хронолошки долазе у последње године њеног живота, свакако после смрти краља Драгутина (1316).

¹⁹ Документи потекли из Димитријеве канцеларије имају сличне дипломатичке карактеристике: назив „παράχλευσις τῆς βασιλείας μου“ и једноставан потпис „ὁ δεσπότης“. То су повеље: од новембра 1322 г. упућена Јовану Цимиску са потврдом манастиру Хиландару неких млинова око реке Струме (Actes de Chilandar I, No. 76), од новембра 1322 г. са даривањем истом манастиру села Каланџа у Каламврији (Actes de Chilandar I, 86; Dölger, Aus den Schatzkammern 83 sq., No. 29), од новембра 1322 г. која забрањује Николи Кардимију да својим млином причињава штету Хиландару (Actes de Chilandar I, No. 87), затим повеља из 1322 г. упућена Лаву Калогному због враћања једног имања манастиру Ксиропотаму (Dölger, Aus den Schatzkammern 82 sq., No. 28). О карактеристикама Димитријевих повеља в. Ферјанчић 96 сл.

²⁰ Dölger, Epikritisches 64, n. 37.

²¹ N. Gregoras I, 394—397. Уп. Бурмов, Историја 35; Lemerle, Philippes 193.

и контингентом српских трупа под Хрељом повукао из Дrame и Филипа у Сер, док Андроник III заузима Христопољ и продире све до Зихне, у близини Сера.²² Следеће 1328 г. борбе у Македонији се настављају; додељујући а још више обећавајући разне привилегије, Андроник III стиче велики број присталица, тако да су деспот Димитрије и остали приврженици старог цара принуђени да се, после пада већине македонских градова у руке противника, повуку са породицама у Србију. Међу осталим македонским градовима тада у руке Андроника III пада и Солун.²³

Није познато када се и под каквим условима деспот Димитрије вратио у Византију. Свакако да се деспот као ватрени присталица свог оца и поред привидног компромиса са новим царем (после 1328) није помирио са чињеницом да је борба завршена. Када Андроник III креће 1336 г. са војском и флотом у експедицију против острва Лесбоса, његови противници покушавају да искористе погодан тренутак и да уз помоћ Ђенове организују заверу; намера им је била да убију цара и његовог сина Јована. Међутим, завера је благовремено откривена и осујећена, па је Андроника III на повратку из војног похода чекао и деликатан задатак да казни њене организаторе. Тада су у престоници подигнуте оптужбе да је у комплот био умешан и деспот Димитрије Палеолог, али је цар на интервенцију Димитријеве сестре Симониде, бивше српске краљице, одустао од испитивања евентуалног деспотовог учешћа у овој завери.²⁴ Да против Димитрија тада нису предузете никакве репресивне мере, сведочи брак закључен у зиму 1340 или 1341 г. између деспотове ћерке и Матије Кантакузина.²⁵

Као противник узурпатора Јована Кантакузина, још од времена првог грађанског рата у Византији, деспот Димитрије после 1431 г. отворено стаје на страну царице мајке Ане Савојске, те му се папа Климент VI (1342—1352) 15 новембра 1343 г. обраћа са молбом да са своје стране помогне рад на склапању уније; папа такође пише и неким другим особама, молећи их да утичу на деспота, па се може закључити да је у то време Димитрије претстављао врло утицајну личност на цариградском двору.²⁶ На основу овог писма P. Lemerle исправно коригује старије мишљење да је деспот Димитрије умро ускоро после 1340 г.²⁷

²² Kantakuzenos I, 259—261. Cf. Lemerle, Philippos 194.

²³ N. Gregoras I, 409—411, 413; Kantakuzenos I, 272—275.

²⁴ N. Gregoras I, 530—534. Cf. Parisot, Cantacuzène 114, 121, 129—131; Halecki, Un empereur 51.

²⁵ Kantakuzenos I, 534. Cf. Parisot, Cantacuzène 143; Tafrali, Thessalonique 223. Halecki, Un empereur 17, 191, износи да је 1339 г. деспот Димитрије чак ишао у Авињон на челу једног посланства царице мајке Ане Савојске. Cf. Dölger, Epikritisches 63.

²⁶ Писма је објавио E. Déprez, Clément VI (1342—1352). Lettres, closes, patentes et curiales publiées ou analysées d'après les registres du Vatican, Paris 1901—1925, No. 522, 523, али нам та публикација није приступачна. Cf. J. Gay, Le pape Clément VI et les affaires d'Orient (1342—1352), Paris 1904, 51 sq.; Halecki, Un empereur 17; Lemerle, L'émirat 183, n. 2.

²⁷ Ibid. 161, n. 2. За старију хронологију cf. Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 40.

После 1343 г. у изворима се губи сваки траг Димитрију Палеологу. О. Halecki наводи да је стари деспот пратио 1369 г. цара Јована V Палеолога, приликом његовог путовања на Запад, јер се међу сведоцима у уговору склопљеном између цара и Млечана (1 фебруара 1371), наводи и Димитрије Палеолог.²⁸ Како овде Димитрије није наведен као деспот, то се свакако ради о неком другом, истоименом члану породице Палеолога.²⁹

Од краја 20-тих година XIV в. када престаје управа деспота Димитрија у Солуну, не налазимо у овом граду за читавих пола столећа као управника личност са титулом деспота. Међутим, у другој половини XIV в. карактер византиске власти у Солуну се из основа мења. Сада овај врло важан град са околином постаје апанажни посед чланова династије Палеолога и тај карактер ће задржати до краја своје историје у оквиру Византиског царства. Први деспот коме је Солун са околином додељен као апанажни посед је Манојло Палеолог, млађи син цара Јована V. Манојло је рођен 29 јуна 1349 г.,³⁰ али смо због недостатка извора за византиску историју друге половине XIV в., релативно слабо обавештени о Манојловом животу пре 1391 г. Још као дечак од 14—16 година Манојло прати свог оца Јована V на путу у Угарску (1366), где на захтев угарског краља остаје као талац.³¹ У занимљивој, али недовољно осветљеној каријери Манојла Палеолога обратимо пажњу на први период, тј. на време до његовог крунисања за василевса и савладара цара Јована V. Пошто је царев старији син Андроник, још пре 1355 г., крунисан за василевса, према тадашњим обичајима Манојло као млађи царев син добија титулу деспота. Интересантно је да увод за хрисовуљу цара Јована V Палеолога написан од Димитрија Кидона, ма да говори о Манојловим високим квалитетима и услугама учињеним оцу Јовану V, нигде не помиње његову деспотску титулу.³²

У оскудним византиским изворима за другу половину XIV в. не постоје подаци о томе када је Манојло Палеолог добио знаке деспотског достојанства. Говорећи о једној хрисовуљи цара Јована V Палеолога и о раду на склапању уније, О. Halecki тврди да је деспот Манојло био на челу посланства послатог у Авињон 1355 г. коме је папа Иноћентије VI (1352—1362) обећао одашиљање веће војске на Исток.³³ Међутим, немогуће је да се Манојло, који је рођен 1349 г., већ 1355 г. налазио на челу једног посланства. Први сигуран податак о Манојлу

²⁸ Halecki, *Un empereur* 191, n. 2, 225. Неодржива је његова претпоставка да је Димитрије од 1357 г. имао титулу великог доместика, јер је познато да су деспоти у већини случајева доживотно задржавали своју титулу.

²⁹ Познати византиски песник Манојло Фил написао је једну песму деспоту Димитрију. Cf. M. Philae, *Carmina* II, 149 sq.

³⁰ За датум cf. Papadopoulos, *Genealogie der Palaiologen* 55.

³¹ K. E. Zachariae von Lingenthal, *Proëmien zu Chrisobullen v. Demetrius Cydones*, *Sitzungsberichte d. k. pr. Akademie der Wiss. zu Berlin* 2 (1888) 1413. Cf. Halecki, *Un empereur* 113 sq.

³² Zachariae von Lingenthal, *Proëmien* 1419.

³³ Halecki, *Un empereur* 31 sq. Halecki не наводи извор одакле је узео овај податак.

Палеологу као деспоту налазимо у писму папе Урбана V (1362—1370) од 6 новембра 1367 г., којим се он, због обнављања планова за склапање уније, обраћа утицајним људима у Цариграду и моли их за интервенцију да би што пре дошло до споразума; између осталог, папа пише и „nobilibus viris Manuelli despoto et Michaelis natis magnifici viri Johannis Paleologi“.³⁴

На једном светогорском грчком рукопису налази се кратка белешка да је новембра 1371 г. „εἰσῆλθεν δ' εὐτυχέστατος Δεσπότης εἰς τὰς Ἑρας“.³⁵ Како је из другог извора познато да је Манојло Палеолог, после пораза Срба на Марици (26 септембра 1371), искористио погодну прилику и заузео неке градове и области државе Јована Угљеше,³⁶ то се и ова кратка белешка о уласку деспота у главни Угљешин град Сер свакако односи на Манојла Палеолога.³⁷ Једна од кратких хроника наводи да је Андроник IV Палеолог 6884 (1375) ушао уз помоћ Ђеновљана у Цариград и да је октобра заробио оца Јована V, као и браћу деспоте Манојла и Теодора,³⁸ док се у другој каже да је цар Јован V Андроника прогласио за василевса, а Манојлу доделио титулу деспота.³⁹ Манојло је задржао достојанство деспота све до 25 септембра 1373 г. када је, после првог покушаја узурпације свог старијег брата Андроника IV, заузео његово место савладара и добио титулу василевса.⁴⁰ Први јасан податак да је Манојло постао очев савладар налази се у акту млетачког сената од 9 марта 1374 г., где се каже да су посланици „imperatorum Constatinopolitanum, antiqui et novi, instantanter supplicent nobis, quia occasione matrimonii domini despote, coronati de novo imperatoris, habent necessario cito redire in Constatinopolim.“⁴¹

Друга интересантна појединост из Манојловог живота је његов долазак у Солун. Једини извор који даје извесне податке о томе је већ

³⁴ Halecki, Un empereur 167, n. 4, 367. Halecki из ове адресе погрешно закључује да се деспот Манојло већ тада налазио на челу управе у Солуну. Међутим, Манојлова деспотска титула није уопште повезана са његовим доласком у Солун.

³⁵ P. Papageorgios, Αἱ Σέρραι καὶ ... ἡ μὲν ἱστορία τοῦ Προδρόμου, BZ 3 (1894) 316, n. 2; Lemerle, Philippes 214, n. 5.

³⁶ Zachariae von Lingenthal, Proëmien 1417—1422.

³⁷ Papageorgios, о. с. 316, n. 2; Јуречек-Радоњић I, 252; Halecki, Un empereur 247; R. J. Loenertz, Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès, Echos d'Orient 36 (1937) 278 sq.; Lemerle, Philippes 214, n. 5; G. Ostrogorsky, Byzance. Etat tributaire de l'Empire turc, ЗРВИ 5, Београд 1958, 51.

³⁸ Ламброс-Амандос 31 сл. Манојло Палеолог се 1376 г. свакако није налазио поред оца у Цариграду, већ је владао својим апанажним поседима у Солуну и околини.

³⁹ Loenertz, Chronicon 207.

⁴⁰ За хронологију в. Murali, II, 700, No. 1. Cf. Dölger, Johannes VII 22; P. Charanis, The Strife among the Paleologi and the Ottoman Turks 1370—1402, Byzantion 16 (1944) 293 sq.; Острогорски, Историја 503.

⁴¹ Halecki, Un empereur 302, n. 1. Манојлово крунисање за савладара Halecki, Un empereur 303, објашњава царевом жељом да се нађе *modus vivendi* са Турцима, јер се читава каснија Манојлова политика према њима ограничила на један јасан циљ — избегавање сваког сукоба.

поменути увод за хрисовуљу цара Јована V Палеолога, у коме се каже да Манојло прима Солун као посед после успешне акције против остатака државе деспота Јована Угљеше;⁴² резултат деспотовог похода било је освајање Сера и једног дела Угљешиних поседа.⁴³

Није прошло много времена од ових догађаја, а деспот Манојло је крунисан за василевса (25 септембра 1373). Међутим, и после добијања нове титуле, Манојло вероватно задржава власт у Солуну све до његовог првог пада под Турке (1387).⁴⁴ То би била сасвим јасна индиција да Манојлову деспотску титулу треба одвојено посматрати од његове власти над Солуном и околином.

Нашавши у једној хрисовуљи Манојла Палеолога (издата у Солуну између 1382-3 и 1387) Новом Манастиру у Солуну помен простагме деспота Теодора I Палеолога, R. Loenertz сматра да је и Теодор, непосредно пред 1376 г., био постављен за управника у Солуну и да је можда извесно време обављао ову дужност.⁴⁵

Последњи царев син са титулом деспота, чији поседи обухватају Солун, је Андроник Палеолог, трећи син цара Манојла II, личност о којој у савременим изворима има мало прецизних података. Година Андрониковог рођења није позната, као ни датум када је добио знаке деспотског достојанства. На већ неколико пута навођеном рукопису Псеудо-Дионисија Ареопажита, који је Манојло II Палеолог поклонио манастиру Св. Дионисија у Паризу, међу члановима царске породице претстављен је и Андроник, као најмлађи царев син, одевен у одело украшено двоглавим орловима и са натписом изнад главе „Ἀνδρόνικος ἀδελφόπουλος Παλαιολόγος ὁ υἱὸς αὐτοῦ“.⁴⁶ Дакле Андроник, претстављен овде као мали дечак, нема још титулу деспота, док се напротив поред лика његовог старијег брата Теодора наводи деспотско достојанство.

Трећег јуна 1403 г. закључен је уговор између цара Манојла II Палеолога и турског султана Сулејмана, по коме је, између осталог, Византији враћен Солун. Бунтовни и немирни Јован VII Палеолог искористио је повратак Солуна у границе Царства да тражи да му се град са околином додели као апанажни посед. Манојло II није у првом тренутку хтео да пристане на овакав уступак. Међутим, када је Јован VII Палеолог са страним трупама и бродовима запретио самом граду, цар је био принуђен да му Солун са околином преда као апанажни посед (октобра 1403) и Јован VII ће га задржати све до своје смрти 22 септембра 1408 г.⁴⁷ Оскудни подаци не дозвољавају да се реконструише

⁴² *Zacharias von Lingenthal*, Proémien 1417; *Halecki*, Un empereur 302 sq.

⁴³ *Loenertz*, *Manuel Paléologue* 278 sq.; *Lemerle*, *Philippe* 215, n. 1; *Осипрогорски*, *Историја* 502, n. 2.

⁴⁴ *Осипрогорски*, *Историја* 506, n. 3.

⁴⁵ *R. J. Loenertz*, *Un prostagma perdu de Théodore Ier Paléologue regardant Thessalonique* (1380/2 ?), *ΕΕΒΣ* 25 (1955) 170 sq.

⁴⁶ *Λαμβρος*, *Λεόνικα* pl. 84; *Осипрогорски*, *Историја* сл. 21.

⁴⁷ У једном акту Манојла II Палеолога упућеном 29 септембра 1404 г. Димитрију Вулиоту помиње се да је са Јованом VII Палеологом закључен и уговор о уступању Солуна и околине. Cf. *Γρηγόριος Παλαμάς* 2 (1918) 449—452; *Осипрогорски*, *Историја* 516, n. 6.

историја Солуна за време кратке управе Јована VII. Додуше, неки детаљи се могу наћи у бројним повељама које је Јован VII у периоду између 1403 и 1408 г. даровао светогорским манастирима.⁴⁸ Боравак Јована VII у Солуну има нарочито велики значај за одређивање карактера византиске власти у овом граду. Он показује да је Солун са околином могао бити додељен као апанажа не само деспотима, већ и сваком другом члану царске породице; у овом случају то је био Јован VII Палеолог који је имао титулу василевса.

Од византиских наративних извора из средине XV в. једино Дука даје податке о доласку деспота Андроника у Солун. Истичући квалитете Димитрија Ласкариса Леонтарија, Дука каже да је он деловао у Тесалији за време власти Јована VII у овим крајевима и да је, пошто је после Јованове смрти цар послао „τὸν τρίτον τῶν υἱῶν αὐτοῦ στεφανώσας δεσπότην ἐν Θεσσαλίᾳ“, Леонтарије као искусан војник позван у Цариград.⁴⁹ Овај податак даје основа за закључак да је млади Андроник добио Солун, као апанажни посед, убрзо после смрти Јована VII Палеолога (22 септембра 1408). То уосталом потврђује и једно место из анонимног панегирика посвећеног царевима Манојлу II и Јовану VIII Палеолозима, чији аутор доста детаљно говори о догађајима око опсаде Солуна од стране Турака 1416 г. и бекства турског претедента Мустафе у град, па наставља да, после ликвидирања опасности, цар Јован VIII поверава управу над градом свом брату Андронику који је био деспот, а који је и пре тога управљао градом (καὶ πρὸ τοῦτου τῇ δ' ἐμπειροτέρειν καὶ ἀρχοντι).⁵⁰

У ранијим радовима F. Dölger је сматрао да је, после смрти Јована VII Палеолога (22 септембра 1408) Солуном и околином управљао Димитрије Ласкарис Леонтарис, најмање до 1415 г., а као доказ је наводио Димитријеву повељу манастиру Ватопеду из те године.⁵¹ Међутим, у новије време истакнути немачки византолог напушта старију хронологију, заступајући мишљење да је деспот Андроник дошао у Солун 1408 г., јер већ априла 1409 г. издаје повељу манастиру Лаври.⁵² Ма да извори показују да је деспот Андроник добио Солун као апанажни посед већ 1408 г., тешко је претпоставити да је одмах самостално обављао све потребне функције, јер је тада (1408) Андроник имао једва 15—16 година. Сматрамо да је сасвим вероватно да се у прво време поред младог деспота налазио Димитрије Леонтарис, значајна личност већ из времена власти Јована VII Палеолога у Солуну. Тиме

⁴⁸ Dölger, Johannes VII 33—36.

⁴⁹ Ducas 175. Мало даље Дука (Ibid.) наводи Андроника, као трећег сина цара Манојла II Палеолога „ὅς καὶ Θεσσαλίας δεσπότης ἐγένετο“.

⁵⁰ Ламброс П. П. III, 173 сл. Уп. М. Ласкарис, Ναὶ καὶ μοναὶ Θεσσαλονίκης τὸ 1405 εἰς τὸ Ὀδοιπορικὸν τοῦ ἐκ Σμύρνης Ἰγνατίου, Τόμος Ἀρμενοπούλου, Солун 1952, 343 сл.

⁵¹ Dölger, Epikritisches 61. Уп. Ласкарис, Ναὶ καὶ μοναὶ 341.

⁵² Афонские грамоты, BB 9 (1902), No. 21 Cf. Dölger, Aus den Schatzkammern 86; P. Lemerle, Un acte du despote Andronic Paléologue (?), Orientalia christ. periodica 13 (1947) 571; Осигорски, Пронија 111, н. 305.

би се објаснила и чињеница да и млади деспот (1409) и Димитрије Леонтарис (1415) издају повеље у Солуну. У периоду од 1408 до 1423 г., у коме деспот Андроник има власт у Солуну, историја овог града је врло тамна. У једном интересантном опису пута од Млетака до црноморског трговачког пункта Тане, помиње се у провинцији Ематије (Emathia) „magnifica et potens urbs quedam, quam despotus possidet; eius nomen Salonichi dicitur“.⁵³ Год. 1421 манастир Иверон тражи да се због једног имања датог још 1404 г. у закуп породици Аргиропула, а које је сада желео да узме натраг, изврши увиђај; увиђају су били присутни многи од „ἀρχόντων τῆς συγκλήτου τῶν οἰκείων“ цара Манојла II и солунског господара деспота Андроника.⁵⁴ За време власти у Солуну Андроник Палеолог је издао доста повеља, углавном светогорским манастирима; највећи број ових докумената назива се „δρισμός τῆς βασιλείας μου“ и има једноставан натпис „ὁ δεσπότης“, али нажалост не садржи никакве конкретне податке о деспотовој власти у Солуну.⁵⁵

Деспот Андроник Палеолог држи Солун до 1423 г., када овај град, за кратко време, долази под млетачку власт да би 1430 г. коначно пао у руке Турака. Због различитих извештаја византиских историчара XV в., у историској науци је већ расправљано о условима под којима су Млечани примили Солун од Византинаца. Г. Сфранцес каже да је деспот Андроник, тешко болестан, продао Солун Млечанима за 50.000 златника.⁵⁶ Код Л. Халкокондила се на два места налазе подаци о уступању града Млетачкој републици, само што се једанпут говори о Андронику, а други пут о Византинцима уопште; на оба места овај историчар употребљава глагол — ἀποδίδωμι, што значи уступити, дати.⁵⁷ Друкчију слику о овом догађају даје Дука, наводећи да су Солуњани, због недостатка намирница и безизлазне ситуације уопште, одлучили да град понуде Млечанима, без обзира да ли се деспот слаже са овом одлуком или не.⁵⁸

Грчки историчар К. Мерциос приступио је детаљном испитивању докумената млетачког сената из времена предаје Солуна (1423). Не нашавши никакве податке о предаји града, ни о издатку од 50.000 златника, К. Мерциос исправно закључује да је деспот Андроник добровољно предао град Млечанима, свакако уз испуњење извесних услова, који су се, вероватно, састојали у поштовању локалних обичаја

⁵³ N. Jorga, Un viaggio da Venezia alla Tana, Nuovo Archivio Veneto 11 (1896) 10, сматра да извештај потиче из 1404—7 г., док Ласкарис, *Ναοὶ καὶ μωαὶ* 332 сл., претпостављајући да деспот Андроник, који се овде помиње, није дошао у Солун пре 1415—6 г., датира и путни извештај најраније у то време.

⁵⁴ Dölger, Aus den Schatzkammern 266—269, No. 102. Уп. Ласкарис, *Ναοὶ καὶ μωαὶ* 336 сл.

⁵⁵ То су повеље: манастиру Ватопеду (априла 1409, децембра 1416, маја 1419, јуна 1420, августа 1420 и без датума), манастиру Св. Павла (2 фебруара 1415, марта 1417 и септембра 1419), манастиру Хиландару (октобра 1419) и манастиру Св. Дионисија (октобра 1417). Детаљније в. *Ферјанчић* 104 сл.

⁵⁶ Phrantzes I, 69, 125.

⁵⁷ Chalkokondyles I, 193 sq.; II, 13 sq.

⁵⁸ Ducas 247.

и дозволи солунским племићима да могу са својом имовином да напусте град.⁵⁹

У веродостојност податка Г. Сфранцеса о продаји Солуна Млечанима уноси сумњу и чињеница да се налази у тзв. *Chronicon maius*, знатно каснијој компилацији аутентичне *Chronicon minus*, где напротив не постоји податак о продаји Солуна.⁶⁰ После предаје Солуна Млечанима деспот Андроник Палеолог одлази на Пелопонез, код свог брата деспота Теодора II Палеолога, где умире 4 марта 1429 г. као монах Акакије.⁶¹

На почетку овог одељка говорено је, у најопштијим цртама, о попуштању државног централизма и недељивости државне територије у Византији које паралелно тече са процесом све јаче унутрашње феудализације Византиског царства. Тај феномен се на првом месту огледа у постављању царевих синова за управнике појединих делова Царства, а затим и у додељивању читавих области као апанажних поседа владаревим синовима. У следећим пасусима покушаћемо да прикажемо у којој мери се те веома важне појаве запажају у Солуну.

У испитивању историје средњовековног Солуна давно су већ запажени трагови неких органа локалне самоуправе у овом важном трговачком центру. Тако К. Сатас истиче да се Солун предаје никејском цару Јовану III Ватацу (1246) и Млечима (1423), под условом да ће се у граду и даље управљати по локалним обичајима и законима; то градско подручје је било доста велико, обухватајући ширу околину Солуна од Бера до полуострва Касандрије.⁶² О. Тафрали сматра да се та жеља за аутономијом појављује као резултат честих промена власти у самом Солуну; становници града сасвим јасно увиђају да нови господари нису кадри да их бране од непријатеља.⁶³ Настојећи да трагове градске аутономије нађе у изворима из времена кратке млетачке владавине у Солуну (1423—1430), А. Вакалопулос говори о телу од дванаест чланова које је постојало у граду и имало одређену функцију и у време када је исти припадао Византији. Такве органе срећемо у свим византиским градовима, удаљеним од престонице и њихов главни задатак се састоји у организовању одбране градских зидина од напада непријатеља.⁶⁴

⁵⁹ *Μερίκιος* 30—34. Уп. *Осјрогорски*, Историја 519, н. 1. О условима предаје града уп. А. Вакалопулос, *Συμβολή στὴν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ Βενετοκρατίας* (1423—1430), *Τόμος Ἀρμενοπούλου*, Солун 1952, 129 сл. Седмог јула 1423 г. млетачки посланици који иду у Солун добијају дозволу да могу деспоту Андронику да обећају 20—40000 аспри годишње од солунских прихода. Уп. *Μερίκιος* 39.

⁶⁰ Уп. *Осјрогорски*, Историја 438, н. 5, 519, н. 1; *R. J. Loeneritz*, *Autour du Chronicon Maius attribué à Georges Phrantzes*, *Miscellanea G. Mercati* III (1946) 273 sq.

⁶¹ *Chalkokondyles* I, 193. За датум смрти cf. *Phrantzes* I, 137; *Migne* P. G. 156, с. 1041; *Paradopoulos*, *Genealogie der Palaiologen* 62, даје 4 март 1428 г. као датум Андроникове смрти.

⁶² *Sathas*, *Documents* IV, XVIII sq.

⁶³ О. Тафрали, *Thessalonique des origines au XIVe siècle*, Paris 1919, 248 sq.

⁶⁴ Вакалопулос, *Συμβολή στὴν ἱστορίαν* 137—141.

Међутим, погрешан је закључак да је од 1321 г., када је први пут у Солун упућен царев син са титулом деспота, па до 1423 г. овај луна био организован као нека врста деспотата, тј. да је управник Соград и околине као такав добијао титулу деспота.⁶⁵ Неодрживост такве претпоставке показује, пре свега, чињеница да цареви синови, чија је делатност везана за Солун, добијају знаке деспотског достојанства много пре свог доласка у овај град. Поменућемо само деспоте Константина и Димитрија Палеолога, синове цара Андроника II. С друге стране, у току XIV и XV в. срећемо као управнике у Солуну и личности које имају титулу деспота. О. Таfrali закључује да гувернер Солуна има у XIV в. титулу дукса, поред још неких других (*ἐπίτροπος*, *διοικητής*), а његова дужност је да се брине о сигурности и реду у самом граду, о утврђивању градских зидина ради одбране од непријатеља и тд.⁶⁶ Д. Закитинос, напротив, мисли да су намесници Солуна од 1246 г. носили достојанство *κεφαλῆ*.⁶⁷ Када је, после турске катастрофе код Ангоре (1402), закључен споразум између Византије и турског претендента Сулејмана (1403), Византиско царство је проширено повратком некадашњих територија, међу којима се налазио и Солун. Други град Царства са околином дат је као апанажни посед Јовану VII Палеологу који ће га задржати све до своје смрти 22 септембра 1408 г. Ток Јованове владе у Солуну је мало познат, јер једино располажемо са неколико повеља издатих светогорским манастирима. Међутим, власт Јована VII Палеолога у Солуну има изванредан значај, јер јасно доказује да је овај важан приморски град претстављао посед апанажног карактера који је могао бити дат чак и особи са титулом василевса.⁶⁸

Изванредни значај и положај Солуна изазивају већ код цара Михајла VIII Палеолога идеју да од овог града створи посебно цар-

⁶⁶ Тако Tafrali, Thessalonique 46—51, истиче жељу солунских управника за самосталношћу који су хтели „créer des despotats sous leur propre suzeraineté“; за време управе деспота Андроника у Солуну град је од теме претворен у деспотат. Према Tafrali-у Андроник је дошао на власт у Солуну крајем XIV в.

“ *Tafra*li, Thessalonique 45—48.

⁹⁹ *Zakythinos* II 56, sq., следећим редом наводи познате управнике са том титулом: севастократор Константин Торник до 1267 г. и даље Алексије Дука Нестонг; на једном натпису из 1316 г. као *μεγαλὴ* Солуна помиње се велики логотет војске Хиалес, а зна се да је 1320 г. доместик школа Манојло Ласкарис био истовремено и *μεγαλὴ* Солуна. Поред тога могу се навести као *προκαθήμενοι* у Солуну: Никола Капман (1262), Јован Спартак (1295) и једно треће лице чије име није познато (1323). Титулу *μεγαλὴ* има и Сергијан, који је 1329 г. постављен за управника на Западу, свакако са седиштем у Солуну. Cf. St. Binon, A propos d'un prostagma inédit d'Andronic III Paléologue, BZ 38 (1938) 136 sq.; Lemerle, Philippes 195. На положају управника Солуна налази се 1333—4 г. неки Мономах за кога се каже да је „ἐπιτροπὴν Θεσσαλονίκης“. Мономах користи смрт тесалиског феудалца Стефана Гаврилопула и заузима његове градове. Cf. Kantakuzenos I, 473; *Voiasidus*, Χρονικὸν 154. Једно време у Солуну управља панхиперсеваст Јован Палеолог (1326—7), син севастократора Константина Палеолога и унук цара Михајла VIII. Cf. Kantakuzenos I, 209; *Tafrahi*, Thessalonique 214; Lemerle, Philippes 193. *Papadopoulos*, Genealogie der Palaiologen 23—25, погрешно претпоставља да је Јован Палеолог постављен за деспота Македоније. У јануару 1394 г. на челу управе у Солуну налази се цезар Манојло Аниџо Филантропин. Уп. Ласкарис, *Nazl xal moval* 336—339.

⁶⁶ *Dölger*, Johannes VII 34; *Papadopoulos*, Genealogie der Palaiologen 54.

ство (*ἰδίαν ἀρχὴν πῶς περιποιήσασθαι τοῦτω καὶ βασιλείον αὐτοκρατορίαν*) и да га повери свом сину Константину Палеологу. Али, овај план, чији је циљ организовање извесне противтеже супарничкој епирској држави, пропада због суревњивости Андроника II.⁶⁹ Тек 1321 г. цар Андроник II Палеолог упућује свог сина деспота Константина у Солун.⁷⁰ Мисија деспота Константина, као и његовог млађег брата деспота Димитрија Палеолога, поседује елементе који везују за ранији период византиске управе у овом граду (XIII—XIV в.), али се по неким карактеристикама приближава последњој етапи царске управе у Солуну, када град са околином претставља посед апанажног карактера. Ма да су цареви синови са високим дворским титулама, деспоти Константин и Димитрије управљају градом и околином као и остали високи службеници царског државно-административног апарата, о чему сведоче термини којима савремени извори карактеришу њихове мисије (*ἐπιτροπή, ἐπιτροπεύοντα*). Свакако да није случајно да се одашиљање царевих синова за управнике у Солун поклапа са тешком унутрашњом кризом у Византији, изазваном грађанским ратом између Андроника II и Андроника III (1320—1328). Сукоби се у овом првом грађанском рату одвијају у Тракији и источној Македонији, па стари Андроник II, сасвим природно, жели да у Солуну организује чврсто упориште за борбу против свог унука. Мисије његових синова имају за циљ јачање ауторитета царске власти у Солуну и околини. Пре свог доласка у Солун, деспот Константин се налази као управник у Валони и околини, што се такође може тумачити сличним мотивима. После смрти деспота Томе Анђела (1318), Византија настоји да у деловима бивше епирске државе учврсти свој утицај и да успешно сузбије амбициозне планове браће Јована и Николе Орсинија. Ако би тражили неке заједничке црте између ванредних мера цара Андроника II Палеолога и каснијег карактера византиске власти у Солуну, могли би упозорити на чињеницу да се Солун, као административно-управна област и као апанажни посед, даје члановима најужег круга царске породице.

Долазак деспота Манојла Палеолога у Солун (1371) претставља први јасан пример потпуне промене карактера царске власти у овом граду. Освојене градове у источној Македонији — делове некадашње територије деспота Јована Угљеше, Манојло Палеолог добија заједно са Солуном као апанажни посед. Истина, неке Угљешине градове убрзо од Византинаца узимају Турци, али Манојло задржава Солун и после добијања титуле василевса (25 септембра 1373), највероватније све до његовог првог пада под Турке (1387). Е. Stein добро запажа да цареви из династије Палеолога, после 1354 г., прихватају у унутрашњој политици идеје Јована VI Кантакузина и од Солуна стварају „eine Art von Sekundogenitur der Dynastie, bis es der Despot Andronicus Paleologus

⁶⁹ N. Gregoras I, 187. Cf. *Sathas*, Documents IV, XV; *Tafrahi*, Thessalonique des origines 247; *Lemerle*, Philippos 187; *Zakynthinos* II, 73.

⁷⁰ *Dölger*, Epikritisches 63, сматра да је већ царев млађи син деспот Јован Палеолог између 1304 и 1308 г. био управник у Солуну. Извори говоре о његовом боравку у овом граду, али не помињу да се налазио на челу управе.

an Venedig verkaufte“.⁷¹ Ту апанажу, намењену владаревим синовима, цар Манојло II Палеолог је морао да уступи свом синовцу Јовану VII Палеологу који кратко време влада над Солуном и околином (1403—1408). У другој половини своје владе, када су његови синови већ поодрасли, цар Манојло II сасвим стриктно почиње да примењује систем додељивања апанажних поседа у разним деловима Царства. У оквиру тога и деспот Андроник Палеолог добија Солун који задржава све до његове предаје Млечанима (1423). Ми ћемо се детаљније позабавити системом додељивања апанажа царевим синовима у следећем одељку, после излагања сличних примера из историје Пелопонеза и других византиских области.

Али, и поред знатног осамостаљивања појединих области, царска влада показује јасну тежњу да задржи врховну власт над територијом Солуна и околине, па чак и онда, када је тај град апанажа царевих синова. О томе сведоче и неки млетачки документи из времена када италијанска република узима Солун под своју власт (1423). Један рукопис у „codex Morosini“ у опису доласка млетачких бродова са Евбеје у Солун, наводи да је град уступљен Млечанима „per lo Dispote fio de misser lo Imperador de Constatinopoli el qual a nome . . . et de voluntade de pare so' Imperador. . . e de se sponta voluntade chon i suo barony. . .“.⁷² У вези са значајним догађајима из 1423 г. Млечани налажу свом бајилу у Цариграду да обавести цара Манојла II Палеолога да деспот Солуна, пошто више није у могућности да држи град, жели да га преда Млечанима који са своје стране сматрају да ће примањем Солуна знатно допринети јачању хришћанских позиција на Истоку.⁷³

⁷¹ Stein, Untersuchungen 26; Zakythinos II, 74.

⁷² Меркуриос 42, н. 2, 43, н. 1.

⁷³ Ibid. 35 sq.

VI. М О Р Е Ј А

Област Пелопонеза добија у последњим вековима Византиског царства огроман значај, далеко већи него што је икада раније имала у византиској историји. Карактеристично је да важност овог подручја расте, уколико се византиска историја ближе крају. После Четвртог крсташког рата и оснивања Латинског царства (1204), западни феудалци користе повољну ситуацију и на читавој територији Грчке оснивају низ мањих државица, које стоје у зависном положају према врховном сизерену — латинском цару. Једна од таквих државних јединица основана је и на Пелопонезу (1205), од француских ритера Вилема Шамплита и Готфрида Вилардуена.¹ Тиме, за извесно време, нестаје византиске власти у овој области. Акција западних ритера, чији је циљ било освајање читаве јужне Грчке, свакако је изазвала реаговање грчких држава насталих после 1204 г. По својој тренутној војној снази, а и због територијалног суседства са Пелопонезом, оснивач епирске државе Михајло I Анђео (1204—1215) је могао да већ у самом почетку енергично иступи против аспирација франачких феудалаца, али и поред бројне надмоћности његова војска је у сукобу са непријатељем тешко поражена.² Друга грчка држава — Никејско царство, заузета борбама за своју егзистенцију, а затим и припремама за заузимање Цариграда, није могла ништа да предузме за одбрану византиских интереса на удаљеном Пелопонезу, ма да то не значи да није имала никаквих намера у том правцу. Чим се указује прилика за то, никејски владари настоје да на Пелопонезу стекну извесне територије. После пораза антиникејске коалиције у Пелагонији (1259), ахајски кнез Вилем II Вилардуен пада у никејско ропство, те Михајло VIII Палеолог, постављајући услове за његово ослобађање, између осталог тражи и уступање једног дела територије на Пелопонезу. Вилем II дуго није примао овако тешке услове, али како друкчије није могао да се ослободи ропства, најзад је пристао да византиском цару уступи неке важне градове на Пелопонезу (1263).³

¹ Longnon, Empire latin 72—74.

² Ibid. 73.

³ Pachymeres I, 88, наводи: Монеувасију, Маину, Јеракион и Мистру, док N. Gregoras I, 79 sq., даје имена само три града: Монеувасија, Маина и Спарта. Cf. Dölger, Regesten III, 38 sq.; Longnon, Empire latin 231; Zakythinos I, 15 sq.; Осиџогорски, Историја 424 сл.

Брат Михајла VIII, Константин Палеолог, одређен је да у цареву име преузме ове градове, те Византија на Пелопонезу поново добија део своје територије у који, као и у остале провинције, цариградска влада шаље управљаче са титулом *κεφαλῆ*.⁴ Такав статус византиске провинције на Пелопонезу задржавају само до 1348 г., када су први пут поверене царевом сину који носи титулу деспота, наиме деспоту Манојлу, сину цара Јована VI Кантакузина. Карактер апанажног поседа византиски Пелопонез задржава све до пада под Турке (1460), а после смрти Манојла Кантакузина (1380) царске поседе у овој области држе чланови најужег круга династије Палеолога, тј. цареви синови и браћа.

1. ЧЛАНОВИ ЦАРСКЕ ПОРОДИЦЕ СА ПОСЕДИМА У МОРЕЈИ

Манојло, млађи син цара Јована VI Кантакузина (1347—1354), после очевог уласка у престоницу 1347 г. добија титулу деспота, истовремено са зетом Нићифором.⁵ Већ у току исте 1347 г. Јован VI Кантакузин и старији син Матија одлазе са флотом из Цариграда у поход против Добротице, присталице царице Ане Савојске, а у престоници остаје деспот Манојло.⁶

Додељивање деспотског достојанства Манојлу показује намеру цара Јована VI Кантакузина да сасвим остане у оквирима постојећих државно-правних норми у погледу титула владаревих синова. У духу тих настојања нови цар истовремено старијем сину Матији даје 1347 г. виши ранг од Манојла да би га касније, као свог савладара, крунисао за василевса.⁷

⁴ Cf. *Zakynthios* II, 61—65, који доноси и имена познатих управника на Пелопонезу.

⁵ *Kantakuzenos* III, 33.

⁶ *Ibid.* 62 sq.; N. Gregoras II, 849. Cf. *Zakynthios* I, 98. Из периода између 1347 и 1350 г. потичу два врло пријатељска писма Нићифора Григоре упућена деспоту Манојлу Кантакузину. Cf. N. Grégoras, *Correspondance*, ed. R. Guiland, Paris 1923, 233, No. 153, 154; *Binon*, Guy d'Arménie 137.

⁷ *Kantakuzenos* III, 33. Уп. *Осиповски*, Историја 492 н. 3. P. Lemerle, *Le Tomos du concile de 1351 et l'horismos de Matthieu Cantacuzène*, REB 9 (1951) 60, сматра да је Јован VI Кантакузин тада створио за Матију „une principauté indépendante en Thrace“. Cf. *Lemerle*, *Philippe* 200, n. 3. Патријарх Калист се енергично противио његовој намери да старијег сина крунише за василевса, тако да тек после смрти црквеног поглавара Јован VI може да ту намеру и оствари: Матија је крунисан за савладара и добио је титулу василевса 1353 г. Cf. *Kantakuzenos* III, 275. Први акт који је он као василевс издао је једна хоризма од 7 фебруара 1354 г., касније додата уз томос сабора из 1351 г. Cf. *Lemerle*, *Le Tomos* 61—63. R. Guiland, објављује једно исто Н. Григоре упућено у врло пријатељском тону „τῷ ὄντι τοῦ βασιλέως κυρίῳ Μανουὶλ τῷ βασιλεῖ“ и сматра да је исто написано 1347—8 г. Cf. N. Grégoras, *Correspondance* 236, No. 152. Међутим, пошто је у писму Матија титулисан као василевс, оно је могло настати само после његовог проглашења и крунисања за очевог савладара 1353—4 г. Знатно каснији историчар Дука нетачно износи да је Матија Кантакузин добио титулу деспота у време када је Јован VI Кантакузин крунисан за цара. Cf. *Ducas* 65.

Убрзо после добијања знакова деспотског достојанства Манојло Кантакузин је послат у Мореју. Према вестима самог Јована Кантакузина, деспотова мисија у Мореји изазвана је врло тешким стањем у овој византиској области. Византиски Пелопонез се налазио у непрекидној спољној опасности, због напада гусарских бродова на његове обале, као и пљачкања суседних латинских феудалаца, а још већи проблем је претстављало тешко унутрашње стање, изазвано сталном међусобном борбом домаћих великаша. Желећи да то стање поправи, Јован VI Кантакузин шаље у морејске провинције свог млађег сина, крајем 1348 или почетком 1349 г.⁸ Како мисија деспота Манојла Кантакузина претставља почетак нове етапе византиске управе на Пелопонезу, у којој ће се ти поседи поверавати царевим синовима — деспотима,⁹ потребно је одредити њен карактер и циљ, да би се могла схватати суштина византиске власти у најнапреднијој области касно-византиске историје. Ј. Gay сматра да је одапиљање деспота Манојла за управника Пелопонеза почетак стварне рестаурације византиске власти у овој области.¹⁰ Е. Stein, као и у одређивању карактера царске управе у Солуну, и овде тачно примећује да мисија Манојла Кантакузина значи почетак делења византиске државне територије: цар Јован VI Кантакузин свог старијег сина Матију поставља за деспота (?) у Родопима, млађег сина Манојла за деспота у Мореји, а цару Јовану V намењује слично место у Солуну.¹¹ Према мишљењу G. Gerola-е, Манојлова мисија има као резултат претварање Мореје од обичне провинције у кнежевину, док Г. Острогорски сматра да је тиме Јован Кантакузин „византиску област у Мореји претворио у аутономну деспотовину и поверио њену управу свом другом сину Манојлу“.¹² Д. Закитинос, несумњиво најбољи познавалац историје Пелопонеза у доба династије Палеолога, настоји да одреди карактер мисије деспота Манојла Кантакузина у овој области. Јован VI Кантакузин је по доласку на власт, због тешких прилика и незадовљавајућих резултата дотадашњих управника, организовао у Мореји неку врсту кнежевине која ће бити у зависности према централној власти у Цариграду, али ће имати административну аутономију.¹³ Међутим, исти аутор касније сматра да овај акт није значајно додељивање посебне апанаже Кантакузиновом сину, већ да је претстављао само једну од изванредних мера предузиманих од чланова династије Палеолога; те мере се састоје у одапиљању чланова дина-

⁸ Kantakuzenos III, 85. Од каснијих историчара о овоме пишу Chalkokondyles I, 33 (τὸν μὲν νεώτερον Ἐμμανουήλον ἐπέμψεν ἐς Πελοπόννησον ἡγεμόνα τοῦ Μιζιθρά ...); Phrantzes I, 45 (ἔτερον (υἱὸν) δεσπότην ἐν τῇ Σπάρτῃ ἐποίησε). Једна од кратких хроника каже да је Манојло Кантакузин постао деспот у Мореји 1349 г. Уп. Ламброс-Амандос 36. Почетак Манојлове владе у Мореји Parisot, Cantacuzène 246, датира у 1349 г., док Zakythinos I, 95, n. 2, даје као хронологију крај 1348 или почетак 1349 г.

⁹ О тој прекретници у историји византиског Пелопонеза в. Zakythinos II, 46,

¹⁰ Gay, Clément VI 155.

¹¹ Stein, Untersuchungen 26.

¹² G. Gerola, L'effigie del despota Giovanni Cantacuzeno, Byzantion 6 (1931) 384; Острогорски, Историја 490.

¹³ Zakythinos I, 93 sq.

стије у области у којима се појављују знаци унутрашње кризе или које су угрожене од спољашњих непријатеља.¹⁴

Мисија деспота Манојла Кантакузина на Пелопонезу (1348-9) не претставља стварање нове полусамосталне кнежевине у Мореји, нити је тиме византиска територија у овој области добила статус деспотата. Подаци Јована Кантакузина јасно показују да је Манојло добио знаке деспотског достојанства одмах по очевом уласку у Цариград, дакле свакако више од годину дана пре своје мисије у Мореји.¹⁵ Највиша дворска титула додељена му је независно од овог будућег задатка, а у духу тадашњих византиских обичаја: старији брат Матија као очев савладар треба да добије титулу василевса, док царев млађи син Манојло добија достојанство деспота. Значајно је објашњење самог Јована Кантакузина, због чега је баш деспот Манојло послат на Пелопонез. Цар-писац наглашава да се његов старији син Матија тада није затекао у Цариграду. Дакле, цар Јован VI није имао намеру да од византиских територија на Пелопонезу ствара неку врсту деспотата, већ само да њихову управу повери једном од својих синова. Деспот Манојло је тамо сасвим случајно послат и, да се у престоници затекао Матија Кантакузин, свакако да би он био упућен у Мореју.¹⁶

Историја самог цара Јована VI Кантакузина не говори јасно о карактеру и суштини мисије деспота Манојла Кантакузина. У литератури је већ упозорено да је један од метода унутрашње политике Јована VI Кантакузина додељивање појединих делова државне територије царским синовима.¹⁷ Убрзо после преузимања власти Јован VI је почео са давањем апанажних поседа члановима царске породице: деспот Манојло добија (1348-9) Мореју, а Матија нешто касније области у западној Тракији. Међутим, оваквом тумачењу карактера мисије деспота Манојла Кантакузина на Пелопонезу, у извесној мери, смета наведени детаљ из историје Јована Кантакузина да је, уместо старијег сина Матије који се није налазио у престоници, у Мореју послат млађи син — Манојло. Изгледа да је изванредно тешко стање у византиским провинцијама на Пелопонезу спречило цара Јована VI да сачека повратак Матије у Цариград, па је тамо упућен његов брат. Ужурбаност са којом је цариградска влада радила на томе да побегла спољни и унутрашњи положај византиских провинција, говори свакако у прилог тези Д. Закитиноса да мисија деспота Манојла Кантакузина у Мореји представља само једну од низа ванредних мера, које је династија Па-

¹⁴ Ibid. II, 72. Као први пример изванредне мисије поверене члановима династије Палеолога *Zakythinos* II, 60, наводи случај севастократора Константина Палеолога који је 1263 г. послат у Мореју и „а *agi comme représentant de Michel VIII, son frère*“, а његова мисија „*avait un caractère extraordinaire*“. Говорећи о карактеру мисије Манојла Кантакузина у Мореји, *Guillard*, *Le despote* 72, наглашава да је цар Јован VI тада „*décida de créer une sorte de principauté formée par le Péloponnèse qui, tout en reconnaissant la suzeraineté de l'empereur de Constantinople, aurait l'autorité administrative. Ainsi fut crée le despotat de Morée*“.

¹⁵ На то упозорава већ *Zakythinos* II, 46.

¹⁶ *Kantakuzenos* III, 85.

¹⁷ *Острогорски*, Историја 490.

леолога предузимала у специјално тешким ситуацијама. Због тога се не може са сигурношћу рећи да византиске провинције у Мореји већ 1348-9 г. добијају сасвим одређен и јасан карактер апанажног поседа.

Доба Манојлове власти на Пелопонезу врло је тамно. Од савремених извора једино Јован Кантакузин даје о томе нешто података, али само за почетак Манојлове владе, описујући прво његове борбе против локалних феудалаца, а затим и против суседних латинских барона.¹⁸

Интересантно би било осветлити положај деспота Манојла Кантакузина на Пелопонезу у периоду после 1354 г., када на престолу у Цариграду седи Јован V Палеолог (1354—1391), огорчени непријатељ породице Кантакузина. Одмах по доласку у Цариград Јован V покушава (1355) да свог шурака Манојла уклони са Пелопонеза и да управу над овим областима повери Михајлу и Андрији Асенима. Међутим, поред почетних успеха и освајања низа градова, цареви људи нису успели да сасвим потисну Манојла, који, учврстивши се у једном граду, односи коначну победу над браћом Асенима.¹⁹ Овакав завршетак предузете акције приморао је цара Јована V Палеолога да деспоту Манојлу Кантакузину потврди поседе на Пелопонезу.²⁰ Према томе, у власти Кантакузиновог млађег сина над Морејом није било прекида. Већ 21 октобра 1357 г. млетачки сенат, због неких случајева бежања сељака у Корон и Модон за време куте, одговара на протесте принца од Тарента, деспота од Ахаје (Манојло Кантакузин) и титуларног латинског цара.²¹ Д. Закитинос претпоставља да односи између централне власти у Цариграду и Манојла Кантакузина нису били добри, као и да је деспот у својој власти над Пелопонезом био прилично самосталан, јер чак преговара са римском црквом о склапању уније.²² Крајем 1374 г. Филип Кикандил, посланик цара Јована V Палеолога, карактерише деспота Манојла као врло утицајну личност и великог поборника црквене уније, па му папа Гргур XI (1370—1378) одмах упућује писмо, извештавајући га о доласку својих посланика и молећи га да заштити католике у Мореји.²³ У изворима постоје и такви подаци из којих би се могло закључити да су односи између централне власти у Цариграду и Манојла били добри. У посмртном говору, посвећеном деспоту Теодору I Палеологу, цар Манојло II Палеолог износи прилике под ко-

¹⁸ Kantakuzenos III, 86, 89 sq.

¹⁹ Ibid. 88 sq. Cf. Zakythinos I, 99 sq. N. Gregoras III, 248 sq., каже да је у време преузимања Цариграда од цара Јована V Палеолога, старији Кантакузинов син боравио иза Дидимотике и Орестијаде, а да је деспот Манојло већ пету годину управљао Пелопонезом.

²⁰ Zakythinos I, 100.

²¹ Thiriet, Régestes I, 86 sq., No. 318. Нешто раније (10 маја 1356) Млечани одређују репресалије против Грка из деспотата који наносе штету градовима Корону и Модону. Cf. Ibid. 81, No. 294.

²² Zakythinos I, 112.

²³ Raynaldi, Annales ecclesiastici denno et accurate excusi, t. 25—26, Barri Ducis — Parisiis — Friburgi Helv. 1880, 1374, No. 5. Cf. Halecki, Un empereur 306 sq.

јима је његов млађи брат дошао на Пелопонез и врло добрим речима говори о власти свог ујака деспота Манојла у овој области.²⁴ У малој цркви Св. Ђорђа у лаконском селу Лонганин налази се натпис о томе да је грађевина обновљена 1375–6 г. „ἐπὶ βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων βασιλέων καὶ φιλοχρίστων Ἰωάννου καὶ Ἑλένης τῶν Παλαιολόγων καὶ τῶν εὐσεβῶν δεσποτῶν ἡμῶν Μανουῆλ καὶ Μαρίας τῶν Καντακουζηνῶν“.²⁵ Савремени извори не говоре ништа о условима под којима је деспот Манојло остао на Пелопонезу после промене на престолу у Цариграду и акције за његово уклањање коју је предузео цар Јован V Палеолог (1355). Неуспех тог подухвата и тежак положај у коме се налази Византиско царство, спречавају Јована V да помишља на било какву даљу акцију против свог шурака у Мореји и приморавају га да деспота и даље остави као поседника у овој области. Међутим, свакако да је и Манојло Кантакузин морао да заузме лојалан став према Јовану V, уколико је мислио да и даље несметано задржи своје поседе. Због тога, изгледа сасвим вероватно да су односи између деспота Манојла и централне власти у Цариграду били релативно добри.

После дугог периода власти на Пелопонезу, деспот Манојло Кантакузин умире 1380 г., а ова важна област прелази у руке његовог старијег брата Матије, док се не уреди ствари око доласка у Мореју деспота Теодора I Палеолога.²⁶ Због тога се у посмртном говору цара Манојла II за Теодора I Палеолога каже да је деспот преузео области на Пелопонезу после власти свог ујака Матије.²⁷ Септембра 1380 г. арагонски краљ Петар IV шаље писмо Матији Кантакузину, ословљавајући га са титулом „empereur et modérateur des Romains“.²⁸ Једна од кратких хроника доноси податак „Ἀπέθανε πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν ἐκεῖ καὶ ὁ βασιλεὺς κύρ Μανθαῖος“.²⁹

²⁴ Ламброс П. П. III, 37.

²⁵ *Zakynthinos*, Un princeps 62 sq.; *Binon*, Guy d'Arménie 135, n. 7. У једној капели манастира Пантанасе у Мистри налази се монограм „Κ(α)ντ(α)κ(ου)ζ(η)ν(ος) Παλ(αι)ολ(ο)γ(ο)ς“, а у цркви Св. Софије у Мистри монограм „δ(ε)σποτ(η)ς Κ(α)ντ(α)κ(ου)ζ(η)ν(ος)“. Cf. *Millet*, *Inscriptions* 141–143.

²⁶ *Loenertz*, *Péloponnèse* 161 sq. Занимљива је једна епизода описана на крају историје Јована Кантакузина. Пошто је цар Јован V Палеолог поделио високе титуле синовима Матије Кантакузина, стари Јован Кантакузин одлази на Пелопонез; истовремено се шире гласови да Матија треба да замени Манојла у власти над Морејом, због чега се деспот узнемирио, али је сваки неспоразум уклоњен посредовањем старог Јована Кантакузина. Cf. *Kantakuzenos* III, 358 sq. *Zakynthinos* I, 100, сматра да тада Матија вероватно добија од свог брата неку значајну административну дужност, ма да о томе не постоје подаци у изворима. У једном писму Димитрија Кидона са жалошћу се говори о борбама између два брата на Пелопонезу. Cf. *D. Cydonès* 96 sq. *Campelli* датира документ у 1383–7 г. и сматра да је у питању сукоб између Манојла Палеолога и деспота Теодора I Палеолога. Међутим, *Loenertz*, *Manuel Paléologue* 272 sq., претпоставља да се писмо односи на браћу Матију и Манојла Кантакузине и датира га у 1359–61 г. Можда ови подаци говоре о извесним Матијиним амбицијама да преузме власт над једним делом Мореје.

²⁷ Ламброс П. П. III, 37. Cf. *Zakynthinos* I, 114 sq.

²⁸ *Zakynthinos* I, 116.

²⁹ *Charanis*, *Βραχέα χρονικά* 359.

Матија Кантакузин је желео да искористи боравак на Пелопонезу и да једном од својих синова преда власт, бар над извесним делом ове области.³⁰ Изворни подаци о Матијиним синовима су врло оскудни. Јован Кантакузин каже да је цар Јован V Палеолог својим рођацима Јовану и Димитрију, Матијиним синовима, доделио знаке деспотског и севастократорског достојанства.³¹ Већ је К. Норф претпостављао да је Матија Кантакузин део Пелопонеза предао севастократору Димитрију, што прихвата и Д. Закитинос.³² Међутим, на једној Богородичиној икони у млетачкој цркви Св. Самуила налази се претстава особе у деспотском оделу са натписом „Ἰω Καντακουζηνου τοῦ δεσπότη“, па G. Gerola закључује да је деспот Јован Кантакузин био тај који је од оца Матије добио власт над једним делом Пелопонеза.³³ Савремени извори, дакле, не доносе јасне и одређене податке коме је од својих синова (Димитрију или Јовану) Матија оставио макар и привремену власт над једним делом Пелопонеза.³⁴ За нас је важна чињеница да је Јован Кантакузин, као рођак цара Јована V Палеолога, добио знаке деспотског достојанства.

Смрт деспота Манојла Палеолога (1380) омогућила је да византиски поседи у Мореји коначно пређу у руке владајуће династије Палеолога, па их цар Јован V додељује као апанажу свом сину деспоту Теодору I.³⁵ Тај систем уступања појединих делова државне територије као апанажних посела својим синовима, Јован V почиње да примењује знатно раније. Већ 1371 г. деспот Манојло Палеолог добија као апанажу Солун са македонским градовима; с друге стране, пошто је успешно ликвидирао трогодишњу узурпацију Андроника IV (1376—1379), цар Јован V је принуђен да свом бунтовном сину преда као апанажни посед градове: Селимврију, Хераклеју, Родосто и Панидос.

Као млади царев син Теодор I Палеолог, у духу постојећих обичаја, добија достојанство деспота и то свакако пре свог одласка у Мореју. То се види из дугачког посмртног говора цара Манојла II посвећеног Теодору I у коме се каже „τὸν δὲ δεσπότην ὁμῖν δεσπότην πάσης ἔδειξε τῆς Πελοποννήσου“.³⁶ R. Loenertz претпоставља да је Теодор I Палеолог добио титулу деспота одмах после повратка свог оца Јована V у Цариград и успешног сузбијања узурпације Андроника IV (1 јула 1379), ма да не наводи никакав извор за ову хронологију.³⁷ Визан-

³⁰ Ламброс П. П. III, 37.

³¹ Kantakuzenos III, 358. Cf. Parisot, Cantacuzène 304 sq., који датира овај чин у 1357—8 г.; Zakythinos I, 117. О синовима Матије Кантакузина cf. Laurent, Alliances et filiations 81 sq.

³² Hopf, Geschichte II, 13; Zakythinos I, 117.

³³ Gerola, L'effigie del despota 382 sq., 386 sq.

³⁴ Loenertz, Péloponnèse 162; Zakythinos II, 80.

³⁵ Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 56, истиче да није познат датум Теодоровог рођења, али претпоставља да је рођен после 1350 г.

³⁶ Ламброс П. П. III, 39 сл.

³⁷ Loenertz, Péloponnèse 163. У духу ранијих схватања о византиској власти на Пелопонезу, Loenertz погрешно наводи да је Теодор I проглашен за деспота Пелопонеза. Једна од кратких хроника наводи да је узурпатор Андроник IV уз

тиски извори врло сумарно и кратко говоре о почецима Теодорове власти на Пелопонезу. Од историчара XV в. Дука кратко каже да је цар Јован V Палеолог Теодора поставио за деспота Лакедемоније, док нас Л. Халкокодил обавештава да је после смрти браће Кантакузина цар послао сина Теодора на Пелопонез.³⁸ Г. Сфранцес каже да је цар Јован V, после смрти Кантакузиновог сина, Теодора I „ἐν τῇ Σπάρτῃ κύριον καὶ αὐθέντην ἀπέστειλε“.³⁹ Једна кратка хроника чак и временски прецизира овај догађај, наводећи да је деспот Теодор Порфиrogenит дошао на Пелопонез 1383 г.⁴⁰ На основу тога, Д. Закитинос сматра да власт деспота Теодора I Палеолога у Мореји почиње 1383 г., док R. Loenertz деспотов долазак на Пелопонез датира у јесен 1382 г.⁴¹ Власт Матије Кантакузина на Пелопонезу свакако је имала за Палеологе привремен карактер, па ни Теодоров долазак у ову област не пада тек у време после Матијине смрти (1383). Напротив, у једном писму Димитрија Кидона Матији Кантакузину говори се о неком царевом сину, кога R. Loenertz идентификује са деспотом Теодором I Палеологом и сматра да је млади Палеолог дошао на Пелопонез још за живота свога ујака.⁴² Први јасан помен о деспоту Теодору I Палеологу као поседнику апанажа у Мореји налазимо у документу млетачког сената од 29 марта 1384 г., где се говори о деспотовој понуди да град Монемвасију преда кастелану Корона и Модона Петру Гриманију; то је требало да буде награда за услуге које је Петар учинио породици Палеолога, док се налазио на положају млетачког бајила у Цариграду.⁴³ Међутим, тај деспотов план није остварен.

Ми се нећемо задржавати на излагању познатих чињеница из историје Пелопонеза за време Теодорове власти, јер су оне детаљно обрађене како у историји Д. Закитиноса, тако и у студији R. Loenertz-а, која је специјално посвећена историји Пелопонеза у последњим деценијама XIV в.⁴⁴ Од деспота Теодора I Палеолога немамо сачуваних

помоћ султана заузео Цариград (1376) и ставио оца Јована V у затвор, као и браћу деспоте Манојла и Теодора. Уп. Ламброс-Амандос 31 сл. Међутим, иако је овде Теодор I поменут као деспот, то не значи да је ову титулу добио пре 1376 г.; византиски хроничар очигледно нема тачна обавештења о титулама Јованових синова, јер Манојла такође назива деспотом, ма да овај већ има титулу василевса.

³⁸ Ducas 71; Chalkokondyles I, 48. У току свог излагања Халкокондил ни код једног члана династије Палеолога, који имају власт у Мореји, не наводи титулу деспота, већ их назива само „ἡγεμόν“.

³⁹ Phrantzes I, 52.

⁴⁰ Ламброс-Амандос 36. Друга хроника ставља долазак деспота Теодора I на Пелопонез у 1388 г. Уп. Ламброс-Амандос 46. Анонимни хроничар из почетка XVI в. само констатује да је цар Јован V послао свог сина Теодора I у Мореју, не говорећи ни о каквој Теодоровој титули. Уп. Зорас 27.

⁴¹ Zakythinos I, 125; Loenertz, Péloponnèse 163; Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 56, даје 1388 г.

⁴² D. Cydonès, Correspondance 77—79, No. 29; Loenertz, Péloponnèse 163—165.

⁴³ Thiriet, Régestes I, 162, No. 668. Cf. Hopf, Geschichte II, 13; Zakythinos I, 125.

⁴⁴ Zakythinos I, 125—165; Loenertz, Péloponnèse 165—196.

оригиналних повеља, али зато из хрисовуље цара Манојла II Палеолога (септембра 1405) сазнајемо за једну његову аргировуљну простагму.⁴⁵

Следећи члан династије Палеолога који добија као апанажни посед византиске територије на Пелопонезу је деспот Теодор II Палеолог, други син цара Манојла II и Јелене Драгаш. Теодор II је рођен после 1395 г.⁴⁶ и као млађи царев син добио је знаке деспотског достојанства много пре свог одласка на Пелопонез. Ма да тачан датум није познат, постао Теодор II је деспот свакако пре 1402 г., јер се на минијатурној претстави породице Манојла II Палеолога на рукопису који је цар поклатио манастиру Св. Дионисија у Паризу, изнад Теодорове главе налази натпис са титулом деспота.⁴⁷

У историској науци није специјално радсправљано о хронологији доласка деспота Теодора II Палеолога на Пелопонез и преузимања тамошњих апанажних поседа. Сем ретких изузетака, сматрало се да је син цара Манојла II преузео власт у Мореји одмах после смрти свог стрица деспота Теодора I (1407). Међутим, мислимо да се о времену Теодоровог преузимања морејских апанажа могу дати неки нови закључци. Када је 1407 г. стари деспот Теодор I умро, пелопонески поседи нису могли бити дати као апанажа деспоту Теодору II који је још био дете.⁴⁸ Зато је већ К. Норф претпостављао да за време Теодоровог малолетства власт над Морејом привремено преузима протостратор Манојло Франкопул; Д. Закитинос ово само наводи као хипотезу, напомињући да она не налази потврду у изворима.⁴⁹ У недостатку савремених података у наративним изворима, упућени смо на писце из средине XV в. Тако Л. Халкокондил каже да цар Манојло II Палеолог шаље свог сина Теодора II на Пелопонез, где га је примио стриц деспот Теодор I, кога је Теодор II требало да наследи на Пелопонезу. Стари деспот задржава синовца поред себе, и после његове смрти (1407) власт у Мореји је припала младом Манојловом сину.⁵⁰ Нешто даље Л. Халкокондил понавља да после смрти Теодора I власт на Пелопонезу преузима Теодор II, син цара Манојла II Палеолога, као „*ἡγεμὼν Σπάρτης τε καὶ Πελοποννήσου*“.⁵¹ Г. Сфранцес укратко каже да је цар Манојло II

⁴⁵ Ламброс П. П. III, 122 сл. Поред тога сачувана су два деспотова писма упућена Амадеу Савојском и кардиналу Ачајуолију. Уп. Ферјанчић 98.

⁴⁶ *Paradopoulos*, *Genealogie der Palaiologen* 60.

⁴⁷ Ламброс, *Λεξικὸν* pl. 84; *Soloviev*, *Emblèmes* 134; *Осиповски*, *Историја* сл. 24.

⁴⁸ На минијатурној претстави царске породице на сен-дениском рукопису (1402) деспот Теодор II је претстављен као дете од 7—8 година, што значи да је 1407 г. имао 12—13 година.

⁴⁹ *Hopf*, *Geschichte* II, 70; *Zakythinos* I, 166, по коме се за време синовљевог малолетства цар Манојло II Палеолог лично интересовао за управу у Мореји.

⁵⁰ *Chalkokondyles* I, 193. Cf. *Zakythinos* I, 165 sq. У једном писму цар Манојло II Палеолог говори о тузи због одсуства свог недораслог сина из Цариграда, али наводи да је то учињено у општем интересу Царства. Вероватно да је у питању боравак Теодора II у Мореји. Cf. *E. Legrand*, *Lettres de l'empereur Manuel Paléologue*, Paris 1893, 13; *Zakythinos* II, 81.

⁵¹ *Chalkokondyles* I, 202.

поделио својим синовима поседе и да је деспот Теодор II тада добио Лакедемонију.⁵² Наведени подаци наративних извора не дају никакве индикације за идентификацију личности која је, за време Теодоровог малолетства, управљала Пелопонезом. Л. Халкокондил само каже да се у тренутку смрти деспота Теодора I поред њега налазио синовац деспот Теодор II. Преглед података неких других савремених извора омогућује да се, бар приближно, одреди време када је деспот Теодор II Палеолог заиста преузео апанажне поседе у Мореји.

Цар Манојло II Палеолог је у току 1415-6 г. боравио дуже времена на Пелопонезу, намеравајући да среди унутрашње стање у овој византиској области, као и да је оспособи за одбрану од турске опасности, која се манифестовала у све јачем облику.⁵³ Описујући сасвим кратко царево бављење у Мореји, Дука каже да се Манојло II, после покорвања ахајског кнеза и остатака наварске компаније, враћа у Цариград, а да оставља свог сина Теодора за деспота целог Пелопонеза (καταλείπων τὸν υἱὸν αὐτοῦ Θεόδωρον δεσπότην πάσης Πελοποννήσου).⁵⁴ Анонимни хроничар из почетка XVI в. наводи да је цар Манојло II „оставио свог брата да управља Морејом и да је чува“.⁵⁵ Ма да писац има сасвим погрешну претставу о родбинском односу између цара и деспота, карактеристична је суштина податка да деспот Теодор II добија свој апанажни посед на крају Манојловог боравка на Пелопонезу (март 1415 — март 1416), дакле читавих девет година после смрти свог стрица. Тај закључак потврђују и документи из млетачког архива. Сазнавши да се цар Манојло II припрема за долазак на Пелопонез, сенат расправља 11 јуна 1414 г. о мерама потребним ради заштите млетачких поседа у овој области, али у документу нема помена о деспоту Теодору II Палеологу као поседнику територија у Мореји.⁵⁶ Следеће 1415 г. (23 јула) сенат саветује командантима Корона и Модона да, ако их цар или неко други позове у борбу против Турака, под изговором недостатка војних посада, избегну сваку заједничку акцију.⁵⁷ Међутим, већ 31 марта 1416 г. сенат даје упутства посланику Андрији Фускулу да после мисије „ad dominum principum Achaye“ оде код цара Манојла II или, ако се овај више не налази на Пелопонезу, онда код деспота Теодора II да би му предочио хитност склапања мира између Византинаца и Центуриона Захарије, јер је ахајски кнез позвао у помоћ Беновљане, а њихов долазак би претстављао велику опасност како за

⁵² Phrantzes I, 125.

⁵³ О томе боравку детаљно *Zakythinos* I, 168—175.

⁵⁴ Ducas 139. Овај византиски историчар је побркао ред догађаја, јер пре ове вести говори о женидби деспота Теодора II са Клеопатром Малатеста (1421), истичући да је цар свог сина Теодора „καὶ δεσπότην Λακεδαιμονίας εὐφρήμισεν, ἐνδύσας αὐτὸν τὰ παρίστημα“. Cf. Ducas 137. Ма да се и овде наводи да је Теодор II постављен за деспота Лакедемона, мислимо да је први податак веродостојнији.

⁵⁵ *Зорас* 51.

⁵⁶ *Sathas*, Documents III, 113. Cf. *Zakythinos* I, 171.

⁵⁷ *Sathas*, Documents III, 116. Cf. *Zakythinos* I, 168.

млетачке, тако и за византиске поседе на Пелопонезу.⁵⁸ То је први помен деспота Теодора II као поседника морејских апанажа у савременим млетачким документима. С друге стране, анонимни писац панегирика царевима Манојлу II и Јовану VIII Палеолозима каже да Јован VIII одлази 1417 г. на Пелопонез, где га брат Теодор II сусреће са одговарајућом пратњом „καὶ πρῶτος αὐτὸς ὡπερ ἕξος τὸν βασιλεῖα προσκυνήσας“.⁵⁹

Наведени подаци дају основа за следећи закључак. После смрти деспота Теодора I Палеолога 1407 г. управу над византиским поседима у Мореји преузима нека непозната личност, можда протостратор Манојло Франкопул, као што је претпостављао К. Норф. Да ли иста личност управља Морејом до тренутка Теодоровог преузимања власти (1416) и да ли млади деспот од 1407 г. непрекидно борава на Пелопонезу? Та питања морају остати без одговора. Једино је сигурно да деспот Теодор II преузима своје апанажне поседе у Мореји за време боравка цара Манојла II Палеолога у овој области (1415-6).

Деспот Теодор II Палеолог остаје на Пелопонезу до 1443 г., када замењује ову територију са поседима млађег брата деспота Константина Драгаша. Теодоров посланик протостратор Франкопул долази јуна 1443 г. у Цариград са задатком да уреди ствари око размене поседа: морејски деспот ће добити Селимврију и поседе на црноморској обали, а њихов дотадашњи господар деспот Константин области на Пелопонезу. Сам деспот Теодор II стиже децембра 1443 г. у престоницу, а већ марта 1444 г. изасланик његовог млађег брата му предаје Селимврију.⁶⁰ У главном граду својих нових поседа деспот Теодор II је умро од куте јула 1448 г., а сахрањен је у цариградској цркви Пантократора.⁶¹

У току дугог периода своје власти над морејским поседима деспот Теодор II Палеолог је издао неколико занимљивих повеља које показују широк обим његових амбиција. Документи потекли из деспотове канцеларије називају се аргировуљне хоризме (ἀργυρόβουλλος ὁρισμός τῆς βασιλείας μου) и овај назив се у тексту понавља три пута у одређеним падежима, као израз „χρυσόβουλλος λόγος“ у царским повељама — хрисовуљама. На крају документа срећемо формулу „ἐν ᾧ καὶ ἡ βασιλεία μου ὑποσημήνατο“ унету такође по угледу на хрисовуље; потписи су

⁵⁸ Sathas, Documents I, 54—56, 58. Истовремено и млетачки бајило у Цариграду добија задатак да цару Манојлу II, уколико је већ стигао у престоницу, предочи опасност од интервенције Беновљана. Cf. Sathas, Documents I, 58 sq. О овим одлукама в. Zakythinos I, 181.

⁵⁹ Ламброс П. П. III, 174.

⁶⁰ Phrantzes I, 194; Migne P. G. 156, c. 1049; Chalkokondyles II, 111. Cf. Zakythinos I, 215 sq.

⁶¹ Phrantzes I, 201; Migne P. G. 156, c. 1051; Ламброс-Амандос 17, 36, 55; Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 60. Према подацима једне монодије за коју R. Foerster, Eine Monodie auf Theodoros Palaiologos, BZ 9 (1900) 643, сматра да се односи на Теодора II Палеолога, овај деспот је кратко време пре своје смрти послат као посланик у Јерменску, због питања женидбе млађег брата Константина Палеолога.

врло свечани и гласе „Θεόδωρος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ εὐσεβῆς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος“.⁶³

Као млађи син цара Манојла II, Теодор II Палеолог је доста пре добијања апанажних поседа у Мореји постао деспот; исто достојанство имали су и Теодорова браћа: Андроник, Константин, Димитрије и Тома, док је најстарији брат, будући цар Јован VIII, као очев савладар, имао титулу василевса. Својим положајем у породичној хијерархији Палеолога Теодор II се задовољава само до Манојлове смрти 1425 г.; за време владе Јована VIII Палеолога (1425—1448) Теодор као најстарији царев брат свакако претендује на положај савладара и титулу василевса, утолико пре што цар није имао мушке деце. Међутим, питање одређивања наследника престола није било нимало једноставно, јер су и остала царева браћа претендовала на овај положај. Сазнавши да је деспот Константин Драгаш дошао у Цариград, ради питања наследника престола, деспот Теодор II и сам полази због исте ствари из Мореје у престоницу 25 марта 1436 г. Иако је осећао већу наклоност према млађем брату Константину и намеравао да њега одреди за евентуалног наследника престола, цар Јован VIII је Теодоровим доласком у престоницу доспео у врло тежак положај, те питање наследника престола није ни тада решено.⁶⁴ Ј. Војазидис сматра да Теодор II Палеолог исте тежње за добијање положаја савладара показује и после 1443 г., о чему сведочи податак монодије, вероватно посвећене Теодору II; извор каже да је деспот после 1443 г. дошао из Селимврије у Цариград да поново тражи реализацију својих права на положај савладара,⁶⁵ али је и овај Теодоров покушај остао без резултата. О амбицијама деспота Теодора II јасно говори једна кратка хроника, према којој је Теодор дошао у Цариград са намером да постане василевс.⁶⁶

Последњи византиски цар Константин XI Драгаш, син цара Манојла II Палеолога и Јелене Дејановић, рођен је 9 фебруара 1404 г.⁶⁶

⁶³ Од сачуваних деспотових повеља три имају наведене дипломатичке ознаке, које их приближују царским хрисовуљама: повеља Георгију Гемисту и синовима од новембра 1427 г. (М. М. III, 173 sq.), Гемистовим синовима од октобра 1433 г. (Ламброс П. П. IV, 106—109) и повеља без датума издата становницима Монемвасије (М. М. V, 171—174). Остале деспотове повеље су једноставније: латинска повеља од маја 1419 г. издата поводом Теодорове женидбе са Клеопатром Малатеста (Ламброс П. П. IV, 102 сл.) и повеља од децембра 1422 г. дата граду Монемвасији која се у тексту назива хоризма (М. М. V, 174 sq.). О карактеристикама Теодорових повеља в. Ферјанчић 99 сл. У Риму се налази препис једне повеље деспота Теодора II Палеолога из 1433 г. који репродукује и деспотов печат са натписом „Θεόδωρος ἐν Χρῶ τῷ Θεῷ εὐσεβῆς δεσπότης Πορφυρογέννητος ὁ Παλαιολόγος“. Уп. Ламброс, Σφραγίδες 421.

⁶⁴ Phrantzes I, 160—162; Migne P. G. 156, c. 1045; Chalkokondyles II, 80. Уп. Ламброс П. П. IV, XIV; Zakythinos I, 212 sq. Њириак из Анконе каже да је 1436 г. у Мистри видео „Theodorum Paleologum Porphyrogenitum Despotem regnantem“. Уп. С. Ламброс, Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης ἐν τῷ Λακωνικῇ, Νέος Ἑλληνομνήμων 5 (1908) 415 сл.

⁶⁵ Војазидис, Νέα πηγὴ 85 сл.; Foerster, Eine Monodie 644.

⁶⁶ Ламброс-Амандос 47 сл.

⁶⁷ Датум рођења доноси Phrantzes, ed. Migne P. G. 156, c. 1025. Cf. С. Ламброс, Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὡς σύζυγος ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τοῖς θρόνοις, Νέος Ἑλληνομνήμων 4 (1907) 417; Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 62.

Као млађи царев син Константин добија знаке деспотског достојанства, али не од свог оца како би се очекивало, већ од брата Јована VIII који, као Манојлов савладар, има титулу василевса. Г. Сфранцес каже да је новембра 1423 г. Јован Палеолог отишао у Угарску, а да је свом брату Константину (αὐθεντόπουλος) дао деспотску титулу и оставио га на свом месту у престоници.⁶⁷ Као и код претходних чланова династије Палеолога, поседника апанажа у Мореји, тако се и овде јасно види да деспотска титула није повезана са поседовањем територија у овој византиској области; достојанство деспота Константин Драгаш добија много пре преузимања апанажних поседа на Пелопонезу. Константин се као деспот помиње већ 17 априла 1424 г., када млетачки сенат наређује цариградском бајилу, да оде код старог цара или деспота и да се пожали на напад извршен на једног млетачког грађанина; деспот који се овде помиње свакако је Константин Драгаш.⁶⁸

Непосредно после Манојлове смрти и доласка цара Јована VIII Палеолога на цариградски престо (1425), деспот Теодор II Палеолог одлучује да се замонаши, тако да нови цар намерава да апанажне поседе на Пелопонезу додели деспоту Константину Драгашу. Новембра 1427 г. цар је, заједно са својим братом, пошао из престонице и 27 децембра стигао бродом на Пелопонез, али су тамо Јован VIII и Константин обавештени да је морејски деспот Теодор II променио своју одлуку и решио да даље задржи поседе у Мореји.⁶⁹ Повлачење Теодорове одлуке о замонашењу довело је Јована VIII у незгодан положај и изазвало страх од нових скоба између браће, због чега цар и одлучује да Константину да као апанажне поседе неке територије у Мореји.⁷⁰ Почетком 1428 г. успешно су завршени преговори о браку између деспота Константина Драгаша и Магдалене, нећаке Карла I Тока, па је по закљученом споразуму Константин добио као мираз Карлове поседе на Пелопонезу.⁷¹ За време боравка у Мореји цар Јован VIII Палеолог безуспешно покушава да уз помоћ своје браће заузме Патрас; тек маја 1429 г. деспот Константин Драгаш заузима овај важан приморски град. Свакако према одредбама склопљеног споразума између браће о подели територије у Мореји, деспот Теодор II је принуђен да деспоту Константину Драгашу преда прво град Востицу са околином, а затим твр-

⁶⁷ Phrantzes I, 121; Migne P. G. 156, c. 1030. Уп. Ламброс П. П. III, XXI. *Papadopoulos*, *Genealogie der Palaiologen* 62 sq., не региструје овај јасан и одређен податак о Константину Палеологу. Према мишљењу *F. Dölger-a*, *Die Krönung Johanns VIII zum Mitkaiser*, BZ 36 (1936) 318, sq., Јован VIII је крунисан за савладара свог оца 19 јануара 1421 г. Међутим, Христофилопулос 203, на основу претставе Јована са титулом василевса на тзв. сен-дениском рукопису (1402) сматра да је он много раније добио титулу василевса.

⁶⁸ *Jorga*, Notes I, 365 sq.

⁶⁹ Phrantzes I, 126—130; Migne P. G. 156, c. 1033 sq.; Chalkokondyles II, 17. Cf. *Miller*, *Latins* 388; *Zakythinos* I, 204.

⁷⁰ *Zakythinos* I, 205.

⁷¹ Phrantzes I, 131 sq.; Migne P. G. 156, c. 1034; Chalkokondyles II, 18 sq.; Ламброс-Амандос 17, 54, где се женидба деспота Константина погрешно датира у 1430 г.

ђаве Маину, Зарнату, Гастицу, Меле, Драч и Полман.⁷³ Први податак о деспоту Константину Драгашу као господару територија у Мореји налазимо у актима млетачког сената који 29 јула 1429 г. забрањује својим поданицима да узимају у феуд територије страних феудалаца; „Cette mesure est motivée par les demandes de fiefs adressées par certains Vénitiens au despote Grec ou à Dragassi pour des localités vénitiennes occupées par ses seigneurs“.⁷⁴ Отада па до 1448 г., када преузима царски престо, деспот Константин Драгаш ће са краћим прекидима своје апанажне поседе имати у Мореји. Међутим, ови поседи нису прва територија деспота Константина, јер изворни подаци показују да он пре 1425 г. добија као апанажу поседе на сасвим другој страни Византиског царства; одређивање области које држи Константин Драгаш неопходно је важно за утврђивање карактера поседа чланова царске породице у XV в.

Говорећи о подели византиске територије коју је извршио цар Манојло II Палеолог, Г. Сфранцес, набраја делове додељене царевим синовима, па између осталог каже да је Константин добио области на Црном Мору, тј. градове Анхијал и Месемврију са околином.⁷⁵ Међу синовима цара Манојла II, Дука помиње као четвртог Константина „ὅς καὶ τὰ Ποντικὰ μέρη (τὰ πρὸς Χαζαρίαν) ἐκλήρωσάτο“.⁷⁶ За време акције против Патраса (1429) деспот Константин Драгаш је у саветовањима са Г. Сфранцесом наглашавао да ће, уколико освоји град, своје црноморске поседе оставити на слободно располагање брату цару Јовану VIII. Међутим, ако напад на Патрас не успе, неће напустити области на обали Црног Мора, али ће поред тога задржати и поседе на Пелопонезу, добијене као мираз од деспота Карла I Тока.⁷⁷ Ови подаци недвосмислено показују да је деспот Константин, још пре смрти свога оца цара Манојла II (1425), добио од њега поседе на црноморској обали, сасвим у духу цареве политике који је и својим старијим синовима деспотима Теодору и Андронику дао као апанаже поседе у Мореји и Солун са околином. После успешног завршетка акције против Патраса и заузимања града (1429), Константин Драгаш је свакако одржао обећање и поседе на црноморској обали ставио на расположење цару Јовану VIII. Деспот остаје у својим морејским поседима, па већ фебруара 1431 г. његов посланик Георгије Палеолог Кантакузин долази у Дубровник да преговара о додељивању значајних повластица дубровачким трговцима у Мореји. Дубровчани ће плаћати на свилу и другу робу

⁷³ Phrantzes I, 133 sq. Cf. Zakythinos I, 206. Према подацима Chronicon minus Г. Сфранцеса, Константинов човек протостратор Франкопул преузео је „Βασίλειον καὶ Ἀνδροῦσαν καὶ Καλαμύδατον καὶ Πύδην καὶ Μάνην καὶ Νησίον καὶ Σπητάλιν καὶ Λωτὶ καὶ Νεόκαστρον καὶ ἑτέρα πολλά“. Cf. Migne P. G. 156, c. 1034.

⁷⁴ Jorga, Notes I, 491 sq.

⁷⁵ Phrantzes I, 125.

⁷⁶ Ducas 175. Интересантно је да Л. Халкокондил у својој историји ништа не говори о Константиновим црноморским поседима. Cf. Chalkokondyles I, 192; II, 19, 80, 91, 112.

⁷⁷ Phrantzes I, 137 sq.; Migne P. G. 156, c. 1035 sq. Досада није обраћана пажња на ове значајне детаље из Сфранцесовог описа опсаде Патраса.

царину од 3%, али ће зато бити ослобођени плаћања царине на неке друге артикле.⁷⁷

Изгледа да деспот Константин Драгаш није био задовољан додељеним поседима у Мореји, јер их већ марта 1432 г. замењује са територијом млађег брата Томе: Константин узима Калавриту са околином, а Тома Кларенцу и област око Андрусе.⁷⁸ Али, Константин није ни ове поседе дуго задржао. Већ после женидбе са Катариниом Гатилузио (јула 1441)⁷⁹ он предлаже размену поседа свом брату деспоту Димитрију: Константин би преузео црноморске поседе са центром у Месемврији а Димитрије би дошао на Пелопонез. Пошто је у Цариграду добијена царева сагласност, Константинов посланик Г. Сфранцес јануара 1442 г. стиже у Месемврију, али због отворених припрема деспота Димитрија за акцију против Цариграда, намеравана размена поседа између царева браће није остварена.⁸⁰ Уз помоћ деспота Константина Јован VIII је одбио напад славосљубивог Димитрија на Цариград (1442), па је Константин као награду добио и црноморске апанажне поседе; марта 1443 г. Г. Сфранцес полази у Селимврију да у име свог господара преузме територије које су раније припадале деспоту Димитрију.⁸¹ Деспот Константин изгледа није био задовољан ни овим поседима, па исте године, као што је већ напоменуто, долази до споразума између њега и деспота Теодора II. Октобра 1443 г. Константин полази у Мореју да преузме Теодорове поседе, док Теодор II марта 1444 г. од Г. Сфранцеса прима Селимврију.⁸²

Чињеница да Константин Драгаш и његова браћа имају поседе апанажног карактера не само у Мореји, већ и у другим областима Царства јасно показује да византиски Пелопонез није имао статус деспотата. Случајеви размене територија претстављају важан елемент за одређивање суштине апанажних поседа царских синова у последњим деценијама византиске историје, о чему ће бити детаљније говорено на крају овог одељка.

Као што је напменуто, деспоти Константин и Теодор II Палеолози долазе почетком 1436 г. у Цариград, сбојица са отвореном намером да захтевају положај савладара. Цар Јован VIII је у том тренутку сматрао да је Константин погоднија личност за евентуалног наследника престола, али не желећи да изазове суксб између браће он не доноси никакву одлуку, већ одређује да сва три брата (Теодор, Константин и Тома) задрже поседе на Пелопонезу. Незадовољан оваквим решењем

⁷⁷ Ламброс П. П. IV, 29 сл.; Jorga, Notes II, 292 sq. Cf. Zakythinos I, 221; Крекић, Дубровник и Левант 37.

⁷⁸ Phrantzes I, 159; Migne P. G. 156, c. 1043. Cf. Zakythinos I, 221.

⁷⁹ Phrantzes I, 191; Migne P. G. 156, c. 1048. Хронологија по Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 62 sq.

⁸⁰ Phrantzes I, 192; Migne P. G. 156, c. 1048—1049.

⁸¹ Phrantzes I, 193; Migne P. G. 156, c. 1049. Cf. Zakythinos I, 216.

⁸² Phrantzes I, 194; Migne P. G. 156, c. 1049; Ламброс П. П. IV, 90; Ламброс-Амандос 35, 47. Cf. Miller, Latins 409; Zakythinos I, 216 sq.

Константин јуна 1436 г. креће бродом у Мореју и већ следеће 1437 г. долази до отвореног сукоба између њега и деспота Теодора II. Посредовањем царских посланика склопљен је мир, под условом да Константин дође у престоницу, а да његова браћа Теодор II и Тома остану на Пелопонезу.⁸³ Да ли је тада амбициозни Константин најзад добио положај савладара и наследника престола? Константин до свог избора за цара почетком 1449 г. задржава достојанство деспота. Међутим, да су његове амбиције усмерене ка положају савладара биле у извесној мери и реализоване, сведочи чињеница да за време боравка цара Јована VIII на Западу (1437-9) он остаје да у име свог брата привремено управља у престоници; о тој влади деспота Константина у Цариграду налазимо драгоцене податке у извештају шпанског путника Петра Тафура који је у ово време посетио византиску престоницу.⁸⁴

У току своје власти у морејским областима деспот Константин Драгаш издаје неколико повеља од којих је само једна у дипломатичком погледу идентична са свечаним аргировуљама деспота Теодора II, Димитрија и Томе.⁸⁵

Скоро истовремено са додељивањем поседа у Мореји деспоту Константиноу Драгашу, извори пружају податке о апанажним поседима још једног члана династије Палеолога: то је Тома, најмлађи син цара Манојла II и Јелене Дејановић. Податак Г. Сфранцеса да је Тома, који је умро 12 маја 1465 г., живео нешто више од 56 година, показује да је рођен крајем 1408 или почетком 1409 г.⁸⁶ После одласка Јована VIII на Пелопонез (1417) цар Манојло II шаље тамо у пратњи оца Г. Сфранцеса свог малолетног сина Тому* (τὸν αὐθεντόπουλον Θωμᾶν). Међутим, према подацима самог Сфранцеса, смрт његове сестре је јако погодила оца, тако да није могао да прати младог кнежевића на Пело-

⁸³ Phrantzes I, 162—164; Migne P. G. 156, c. 1045. Cf. *Zakythinos* I, 212 sq. Млечани су 22 октобра 1437 г. обавештени да је 7 септембра стигао у Негрепонт „despotus Dragasi“, царев брат и да је продужио пут за Цариград. Cf. *Jorga, Notes* III, 20.

⁸⁴ *Vasiliev, Pero Tafur* 96 sq. Тафур наводи да је Константин тада постављен за наследника престола, ма да о томе нема података у византиским изворима. Cf. *Zakythinos* I, 212 sq.

⁸⁵ То је документ од фебруара 1444 г. издат Димитрију Григори који има на три места назив „ἀρχιερέυοντος ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου“ (акузатив, генитив и номинатив) и свечан потпис „Κωνσταντῖνος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβὲς δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος“. Уп. *Ламброс* П. П. IV, 17 сл. Остале деспотове повеље (од марта 1440 г. и једна без датума) су краће и не тако свечаног облика. Уп. *Ферјанчић* 100 сл. Захваљујући љубазности проф. М. Ласкариса сазнали смо за италијански превод једне повеље (аргировуља) деспота Константина дате априла 1445 г. Манојлу Параспондулу Ласкарису. Cf. *Imperialis gentis Lascaris genealogia* a Julio Puteo conscripta, Verona 1656, 20 sq. *Κωνσταντῖνου* 312, бр. 294а, објављује један печат са натписом „... (Κ)ωνσταντῖνου δε(σ)πότη“ који можда потиче од деспота Константина. У манастиру Пантанаси сачуван је натпис из 1445 г. „ἐκ μητρὸς τοῦ π(α)νευτ(υ)χεστάτου δεσπότη τοῦ ἡμῶν Κωνσταντῖνου τοῦ Παλαιολόγου Μανουὴλ ὁ Λάσκαρις ὁ χατζῆκης“. Cf. *Millet, Inscriptions* 138 sq.

⁸⁶ Phrantzes, ed. Bonn. 415; Migne P. G. 156, c. 1073. Cf. *Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen* 65.

понез; почетком 1418 г. Тома ипак одлази у Мореју.⁸⁷ Отада за читаву једну деценију не знамо ништа о Томи Палеологу који је у време доласка у Мореју имао једва десет година. Није познато ни када је најмлађи члан царске породице примио свој апанажни посед у унутрашњости Мореје. Први податак о Томи као поседнику извесних области на Пелопонезу налазимо код Г. Сфранцеса који каже да, после заједничке акције Јована VIII Палеолога са браћом против Патраса (1428), цар одлази у Цариград, деспот Теодор II у Спарту, кнежевић Тома у Калавриту и деспот Константин у Воститу.⁸⁸ Дакле, још пре добијања знакова деспотског достојанства, Тома је као и остали чланови царске породице имао апанажне поседе на територији Мореје, што је још један у низу доказа да у овој византиској области није постојала никаква територија са статусом деспотата. Већ следеће 1429 г. Тома Палеолог почиње акцију против Центуриона Захарија, последњег латинског барона у Мореји и опседа га у граду Халандрици. Како Центурионе ни са које стране није могао да очекује помоћ, то је пристао на споразум са Томом, дајући му за жену своју ћерку Катарину и део поседа као мираз.⁸⁹ Апанажне поседе добијене од цара Јована VIII Тома је марта 1432 г. заменио са територијом старијег брата деспота Константина Драгаша: Тома уступа Калавриту, а за то узима Кларенцу и област око Андрусе.⁹⁰

Карактеристично је да Тома, иако члан царске породице, није за живота свог оца цара Манојла II Палеолога добио знаке деспотског достојанства, већ је овом највишом титулом одликован тек за време владе свог старијег брата Јована VIII (1425—1448). Августа 1430 г. једно царско посланство се на повратку из Италије задржало на Пелопонезу и по наредби цара доделило Томи титулу деспота.⁹¹ Међутим, Г. Сфранцес на другом месту каже да је цар Константин XI Драгаш, после свог свечаног доласка у Цариград 12 марта 1449 г. млађег брата кнежевића Тому „εις τὸ δеспотικὸν ἄξίωμα ἀνέβιβασε“.⁹²

Карактер институције деспота и државно-правне норме повезане са њом искључују могућност да је Тома Палеолог два пута добио деспотски венац 1430 и 1449 г., па је један од ових података нетачан. У излагању догађаја из периода од 1430—1449 г. сам Сфранцес на три места помиње Тому Палеолога и то увек са титулом деспота: марта 1432 г. извршена је размена поседа у Мореји између деспота Константина и Томе⁹³, октобра 1446 г. отпутовала је из Кларенце Јелена, ћерка

⁸⁷ Phrantzes I, 113 sq.; Migne P. G. 156, c. 1027. Miller, *Latins* 385 и *Zakynthinos* I, 184, право схватају овај податак, па наводе да је Георгије Сфранцес пошao са Томом у Мореју.

⁸⁸ Phrantzes I, 133; Migne P. G. 156, c. 1040.

⁸⁹ Phrantzes I, 156; Migne P. G. 156, c. 1040; Chalkokondyles II, 19 sq., наводи да Тома као мираз добија Месину и Итому. Cf. Miller, *Latins* 339 sq.; *Zakynthinos* I, 209.

⁹⁰ Phrantzes I, 159; Migne P. G. 156, c. 1043. Cf. *Zakynthinos* I, 211.

⁹¹ Phrantzes I, 158; Migne P. G. 156, c. 1043. Cf. *Zakynthinos* I, 211.

⁹² Phrantzes, ed. Bonn. 206. Cf. Miller, *Latins* 415.

⁹³ Phrantzes I, 159; Migne P. G. 156, c. 1043.

деспота Томе Палеолога да би се у Србији удала за Лазара Бранковића и крајем 1448 г. деспот Тома, не знајући за смрт цара Јована VIII Палеолога, полази из Мореје у Цариград.⁹⁴ Једна од кратких хроника наводи да су новембра 1446 г. у одбрани Хексамилiona учествовали деспоти Константин и Тома.⁹⁵ Млетачки сенат 29 јула 1434 г. саветује капетанима Корона и Модона да 'живе у пријатељству „cum illustrissimo domino Thoma Despoto Paleologo et fratribus suis“, а истовремено им налаже да уложи жалбу због штете учињене млетачким трговцима.⁹⁶ Петог новембра 1446 г. дубровачки сенат одлучује „de audiendo ... ambaxiatam dominorum capitanei et patronorum galearum, factam per eos ad dominum despotum Chiarentie“, што се свакако односи на деспота Тому Палеолога.⁹⁷

Подаци из времена пре 1449 г. који наводе Тому као деспота показују да је Тома ово високо достојанство добио већ 1430 г. Сумња у веродостојност податка да је Тома Палеолог постао деспот тек 1449 г., добија своје пуно оправдање ако се узме у обзир да се тај податак налази само у тзв. *Chronicon maius* која претставља каснију компилацију начињену и на основу Сфранцесовог дела, па је у односу на *Chronicon minus* извор другог реда. У *Chronicon minus* налазимо само вест да је Тома Палеолог постао деспот 1430 г.

Као његова старија браћа деспоти, тако и Тома Палеолог издаје неколико свечаних повеља које се у тексту називају „ἀργυρόβουλλος ὀρισμός τῆς βασιλείας μου“, имају на крају формулу узету из царских повеља „ἐν ᾧ καὶ ἡ βασιλεία μου ὑπεστημῆναι“ и свечан потпис црвеним мастилом „Θωμᾶς ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβῆς δεσπότης Παλαολόγος ὁ Πορφυρογέννητος“.⁹⁸

Када су Турци коначно освојили Пелопонез (1460) деспот Тома Палеолог са породицом бежи у Италију. Умро је у Риму 12 маја 1465 г.⁹⁹ Исте године у Риму Томин син Андрија Палеолог добија од папе

⁹⁴ Phrantzes I, 200; Migne P. G. 156, c. 1051.

⁹⁵ *Ламброс-Амандос* 54. Додуше у другој хроници стоји да су бедем бранили „деспот Константин и Тома“. Ibid. 17. Савремени историчар Дука каже да у одбрани Хексамилiona од напада Турака 1448 г. поред Константина (δεσπότης τῆς Λακεδαιμονίας) учествује и Тома (δεσπότης τῆς Ἀχαΐας). Cf. Ducas 279.

⁹⁶ Sathas, Documents III, 424. Cf. Zakythinos I, 223.

⁹⁷ Jorga, Notes II, 416.

⁹⁸ То су повеље Дубровнику и Млечанину Јакову Контарену обе издате августа 1451 г. Уп. *Марковић*, Виз. повеље 245—248; *Ламброс* П. П. IV, 236 сл. Поред ових свечаних аргировуља Тома издаје октобра IV индикта знатно једноставнију повељу Николи Аборису. Cf. М. М. III, 258. О повељама деспота Томе в. *Ферјанчић* 103 сл. Занимљиво је једно писмо војводе Франческа Сфорце, упућено деспоту Томи 2 октобра 1460 г., јер има адресу „Illustrissimo et excellentissimo domino fratri et amico singulari domino Thome in Christo deo pio despoti Paleologi Purpurogenito“. Уп. *Ламброс* П. П. IV, 244 сл.

⁹⁹ *Ламброс-Амандос* 19, 55; Phrantzes, ed. Bonn. 415; Migne P. G. 156 c. 1073. Cf. Zakythinos I, 290; Papadopoulos, Genealogie der Palaiologen 65 sq.

Павла II (1464—1471) знаке деспотског достојанства.¹⁰⁰ Шпански историчар XVI в. Цурита, износио је како је Андрија Палеолог уступио право на византиски престо Фердинанду и Изабели, назива Томинг сина „el Despoto de la Morea“.¹⁰¹ Сачуван је један печат деспота Андрије Палеолога са претставом двоглавог орла и натписом „Andreas Paleologus dei gratia despotes Romeorum“.¹⁰² Чињеница да папа Павле II додељује знаке деспотског достојанства сину деспота Томе Палеолога, упућује на два важна закључка: да западни црквени поглавар после 1453 г. присваја право на давање високих византиских дворских титула и да папска курија погрешно сматра титулу деспота као наследно достојанство.

Последњи члан династије Палеолога који добија апанажне поседе у Мореји је Димитрије, пети син цара Манојла II и Јелене Дејановић. Датум Димитријевог рсђења се не може тачно одредити; Димитрије је свакако рођен после 1402 г., јер се на минијатури сен-дениског рукописа, са претставом породице Манојла II Палеолога, од царевих синсва појављују само: Јован, Теодор и Андроник, а недостају Константин, Димитрије и Тома.¹⁰³ Није познат ни датум када је Димитрије, као царев син, добио знаке деспотског достојанства. Податак Г. Сфранцеса да је у лето 1423 г. кнежевић Димитрије побегао са Иларионом Доријом и његовим зетом Георгијем Исаилом у Галату, намеравајући да одатле оде Турцима,¹⁰⁴ показује да тај чин није обављен пре 1423 г. *Terminus ante quem* за додељивање деспотског венца Димитрију Палеологу је децембар 1429 г., јер тада он издаје светогорској Великој Лаври повељу са потписом „Δημήτριος Παλαιολόγος ὁ δεσπότης“, докуменат потврђује манастиру поседе на Лемносу добијене хрисовуљама и простагмама ранијих царева.¹⁰⁵ Према томе, Димитрије је постао деспот између 1423 и 1429 г.,¹⁰⁶ вероватно још у току владе свог оца цара Ма-

¹⁰⁰ Phrantzes, ed. Bonn. 424; *Ламброс-Амандос* 19. Cf. *Zakythinos* I, 292. Додатак хроници Јована Мусакија написан 1535 г. помиње оба Томина сина Манојла и Андрију као деспоте. Cf. *Hopf*, *Chroniques* 331. Међутим, у другим изворима се Манојло не помиње са овом високом титулом.

¹⁰¹ В. Регел, Хрисовуљѣ императора Андрея Палеолога 13 априла 1483 года, ВВ 1 (1894) 154 сл.

¹⁰² *Ламброс*, *Σφραγίδες* 426; *Г. Тијалдос*, *Εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ οὐράσημα*; ΕΒΒЗ 3 (1926) 208 сл.; *Zakythinos* I, 292. Год. 1475 хуманиста Димитрије Халкокондил се враћа у Рим да би видео деспота Ромеја Андрију Палеолога. Cf. *Zakythinos* I, 292.

¹⁰³ *Ламброс*, *Λεξικὸν* pl. 84; *Осйрогорски*, *Историја* сл. 21. Двадесетог августа 1401 г. Фирентинци пишу цару Манојлу II Палеологу обавештавајући га да им је „nobilissimus miles dominus Dimitrius Paleologus, frater vestre Celsitudinis“ предочио колика опасност прети Византији од Турака. Уп. *Ламброс* П. П. III, 124 сл.; *Макушев* I, 337. Очигледно је да се овде ради о неком другом члану породице Палеолога са именом Димитрије.

¹⁰⁴ Phrantzes I, 121.

¹⁰⁵ *Dölger*, *Aus den Schatzkammern* 87—89, No. 32. Уп. *Ферјанчић* 101.

¹⁰⁶ *Dölger*, *Aus den Schatzkammern* 89. Код Г. Сфранцеса Димитрије се први пут помиње као деспот 25 марта 1436 г. када писац говори о његовој женидби са Зојом, ћерком великог дукса Параспондила. Cf. Phrantzes I, 162; Migne P. G. 156, c. 1045.

нојла II Палеолога (1391—1425). Али, лемноска повеља је значајна и због тога, што показује да деспот Димитрије већ 1429 г. има поседе на овом трачком острву, о чему не говоре остали извори. Случај деспота Димитрија, поред низа других, показује да деспоти из куће Палеолога немају само поседе на Пелопонезу у тзв. Морејском деспотату, већ да се њихове апанаже налазе и у другим областима Византиског царства. Када новембра 1437 г. цар Јован VIII Палеолог полази на двогодишње путовање у Италију, у његовој пратњи се међу другим истакнутим личностима налазе патријарх Јосиф и деспот Димитрије.¹⁰⁷ Десетог фебруара 1438 г. Млечани пишу свом посланику код мантовског војводе да се надају скором доласку цара Јована VIII и да „cum prelibato autem serenissimo domino imperatore est unus ejus frater despotus“.¹⁰⁸ На повратку са фирентинског сабора византиски цар 7 септембра 1439 г. поново долази у Млетке, где је примљен од дужда „con i piatti, con suo fratello, dispoti della Morea, vestito di bianco“.¹⁰⁹

Из извора се не види да ли је деспот Димитрије све до свог поласка у Италију (1437) задржао поседе на Лемносу. После повратка са Запада Димитрије је добио од цара Јована VIII као апанажу области на црноморској обали, вероватно исте које су раније биле у поседу старијег брата Константина.¹¹⁰ Али, деспот Димитрије није дуго задржао црноморске поседе, јер Г. Сфранцес јануара 1442 г. стиже као посланик деспота Константина Драгаша у Месемврију да би окончао преговоре око разменеседа између Константина и Димитрија и затиче у Месемврији Димитрија спремног за акцију против Цариграда.¹¹¹ Ј. Војазидис наводи да пронађе узроке сукоба између деспота Димитрија и Јована VIII Палеолога и сматра да цар није потпуно испунио обавезе према Димитрију, тј. да му није дао на управу све територије одређене уговором из 1441 г.; Јован VIII то није учинио из страха да амбициозном деспоту не да сувише велики посед у близини престонице.¹¹² Да би

¹⁰⁷ Phrantzes I, 176; Migne P. G. 156, c. 1045. Cf. *Zakythinos* I, 251. Шпански путописац Петар Тафур, који новембра 1437 г. борави у Цариграду, каже да су са царем из престонице пошла и његова два брата. Cf. *Vasiliev*, *Peter Tafur* 96. Међутим, извори показују да је у Италију пошао само деспот Димитрије, па је Тафур сигурно био погрешно обавештен.

¹⁰⁸ *Jorga*, *Notes* III, 28 sq.

¹⁰⁹ *Ibid.* 48, n. 2. Чудно је што Млечани дају Димитрију титулу деспота Мореје, ма да он у то време још нема поседе на Пелопонезу. То показује њихову слабу обавештеност о карактеру титуле деспота и њено погрешно повезивање са византиским поседима у Мореји.

¹¹⁰ *Ламброс* П. П. II, 53. Уп. *Војазидис*, *Νέα πηγή* 75—78. *Анастасијевић*, Једина виз. царица II, хронолошки сасвим неодређено наводи да је цар Јован VIII одузео од деспота Константина Месемврију и доделио је брату Димитрију. Већ 16 априла 1441 г. деспот Димитрије се налази у Месемврији, јер тамо бежи ћерка Павла Асена и удаје се за Димитрија. Cf. Phrantzes I, 191.

¹¹¹ Phrantzes I, 192; Migne P. G. 156, c. 1045. У спису Георгија Схоларија упућеном деспоту Димитрију говори се у суперлативима о његовој власти у црноморским областима. Уп. *Ламброс*, П. П. II, 53 сл.

¹¹² *Војазидис*, *Νέα πηγή* 78—80. Као један од доказа Војазидис наводи речи Л. Халкокондила „ὁ δὲ νεώτερος τούτων ἀδελφός Δημήτριος ἐξ διαφορὰν τῷ βασιλεὶ ἀφικόμενος ἀφελομένῳ αὐτοῦ τὰ πλεῖα τῆς χώρας, ὡς οὐδὲν αὐτῷ τῶν δεόντων προσεχώρει πρὸς τοῦ ἀδελφοῦ“. Cf. Chalkokondyles II, 80.

своје намере за узимање царске круне до краја остварио, славољубиви деспот Димитрије је претходно преко посланства тражио и осигурао помоћ турског султана Мурата II, тако да 23 априла 1442 г. стиже заједно са турским одредима пред престоницу.¹¹³ Изгледа да су борбе под цариградским зидинама трајале дуже време, јер 17 септембра 1442 г. млетачки бајило у Цариграду добија упутства да нађе начин како би измирио цара Јована VIII са његовим братом „chier Dimitri“.¹¹⁴ Из извора се не види када је завршена ова опсада престонице. Г. Сфранцес само доноси вест да је деспот Константин стигао под зидине Цариграда новембра 1442 г., пошавши са Пелопонеза у јулу исте године.¹¹⁵ Циљ Константиновог доласка је свакако био помоћ брату Јовану VIII у борби против деспота Димитрија. У току Димитријеве акције против Цариграда његови савезници Турци предлажу да деспот врати Јовану VIII Палеологу црноморске поседе, а да за то добије од цара друге области у континенталном делу Царства.¹¹⁶ Предлог Турака је врло занимљив, јер показује да су источни суседи и жестоки непријатељи Царства, покушали да се мешају у породичну политику династије Палеолога — у додељивање апанажних поседа члановима царске породице. Турске предлоге је одбио сам деспот Димитрије Палеолог који се, после неуспелог завршетка акције против престонице, са својим тастом Павлом Асеном нашао у затвору. Међутим, славољубиви деспот није ни сада престао са својим бунтовничким плановима, па једне ноћи кришом бежи у Галату, свакако у нади да ће од Ђеновљана добити помоћ за наставак борбе против легитимног цара, али из непознатих разлога изненада мења првобитну намеру и склапа споразум са братом Јованом VIII.¹¹⁷ Према одредбама уговора закљученог између Јована VIII и Димитрија цар је деспоту „ἐδίδου μὲν αὐτίκα τὰς νήσους τὴν δὲ πρῶτην ἀρχὴν ἀνέβαλεν“, што се сигурно односи на трачка острва (Лемнос, Имброс и Самотрака), где је деспот Димитрије већ раније имао поседе (1429), која ће поново добити 1462 г., овог пута од турског султана Мехмеда II Освајача.¹¹⁸ Царево расположење према деспоту Димитрију се сада сасвим мења, тако да је, према подацима Георгија Схоларија, Јован VIII чак намеравао да деспоту врати црноморске поседе, до чега није дошло услед цареве смрти.¹¹⁹

¹¹³ Phrantzes I, 193; Migne P. G. 156, c. 1049; Chalkokondyles II, 80 sq. Уп. *Bojaziduc*, Νέα πηγή 78—84.

¹¹⁴ Jorga, Notes III, 102.

¹¹⁵ Phrantzes I, 193; Migne P. G. 156, c. 1049. Уп. *Bojaziduc*, Νέα πηγή 81.

¹¹⁶ Ламброс П. П. II, 55 сл. Уп. *Bojaziduc*, Νέα πηγή 83.

¹¹⁷ Chalkokondyles II, 81. Уп. *Bojaziduc*, Νέα πηγή 87.

¹¹⁸ Ламброс П. П. II, 57. *Bojaziduc*, Νέα πηγή 87 сл., сматра да је Димитрије придобио симпатије цара Јована VIII тиме, што се није одазвао позивима деспота Теодора II и Томе Палеолога да се придружи њиховим акцијама против Цариграда.

¹¹⁹ Ламброс П. П. II, 57. Уп. *Bojaziduc*, Νέα πηγή 88 сл. Према томе, погрешно је тврђење *Zakythinos*-а, I 241, да је непосредно пре преузимања апанажа у Мореји (1449) деспот Димитрије био управник византиских поседа на Црном Мору. После неуспешне акције против Цариграда (1442) деспот је изгубио црноморске апанажне поседе, па је 1449 г. имао само трачка острва. На Запад нису стизала благовремено

После бурних догађаја из 1442 г. Димитријеве амбиције усмерене према царској титули остају само привремено притајене, да би се поново појавиле 1448 г., после смрти цара Јована VIII Палеолога. Тада Димитријеве присталице настоје да га прогласе за цара, али су те намере осујећене енергичном акцијом одлучујућих фактора: царице, царевих синова и сената, који су сматрали да првенство треба дати старијем брату деспоту Константину Драгашу.¹²⁰ И према подацима Л. Халкокондила деспот Димитрије је желео да се после смрти цара Јована VIII дочепа царске власти, али су га у томе спречили царица и њој блиски људи у престоници.¹²¹ Кратка хроника из Иверонског рукописа, говорећи о смрти цара Јована VIII, каже да је деспот Димитрије „διεργάζετο λαβεῖν τὴν βασιλείαν“.¹²²

Насупрот подацима о Димитријевим озбиљним претензијама на царску титулу у тешким приликама после Јованове смрти, Ј. Војазидис наводи вести поменутог списа Георгија Схоларија да је деспот одбио сва настојања својих присталица да га прогласе за цара, желећи само да одржи мир до доласка новог цара Константина Драгаша.¹²³ Не треба губити из вида да спис Георгија Схоларија има изразито панегирички карактер и жели да у што бољем светлу прикаже читаву делатност славољубивог и амбициозног Димитрија Палеолога. Пратећи деспотову каријеру, пуну бурних обрта, тешко је поверовати да се он икада потпуно одрекао својих планова усмерених ка добијању царске титуле, па је сасвим логично да се они појављују у тренутку када је престо у Цариграду упражњен и када се поставља питање ко ће од браће наследити цара Јована VIII.

После доласка новог цара Константина XI Драгаша у престоницу, одлучено је да се поред деспота Томе који је већ имао поседе у Мореји, у ову област пошље и деспот Димитрије, да преузме бивше Константинове области.¹²⁴ Деспот Тома полази на Пелопонез августа а деспот Димитрије септембра 1449 г.; Томине области обухватају северо-западни део полуострва, тачније речено Ахају са великим градовима Патрасом и Кларенцом, док се Димитријеви поседи налазе у југо-

обавештења о честим променама Димитријевих поседа, тако да се у напуљским документима из 1445 г. Димитрије Палеолог још увек зове „despote de la Mer Noire“. Cf. C. Marinescu, Contribution à l'histoire des relations économiques entre l'Empire byzantin, la Sicilie et la royaume de Naples de 1419 à 1453, Atti del V Congresso inter. di Studi Bizantini I, Roma 1939, 217.

¹²⁰ Phrantzes, ed. Bonn. 204 sq.; Migne P. G. c. 1051.

¹²¹ Chalkokondyles II, 140 sq.

¹²² Ламброс-Амандос 55.

¹²³ Ламброс П. П. II, 58. Уп. Војазидис, Νέα πηγή 90 сл.

¹²⁴ Phrantzes, ed. Bonn. 206; Migne P. G. 156, c. 1052. Један занимљив пасус списа Георгија Схоларија показује да је Димитрије желео да поново добије црноморске поседе; деспот је уверавао сакупљене великодостојнике да би додељивање тих поседа њему знатно допринело успешнијој одбрани Царства. Међутим, Димитријева настојања су остала без резултата и он је био приморан да прихвати поседе у Мореји. Уп. Ламброс П. П. II, 59; Војазидис, Νέα πηγή 93 сл.

источном делу са центром у Мистри.¹²⁵ Већ септембра 1450 г. Млечани одговарају Атанасију Ласкарису, посланику деспота Димитрија, правдајући се да не могу да га помогну у борби против брата Томе, јер желе да остану неутрални.¹²⁶

Делатност деспота Димитрија на Пелопонезу у периоду између 1449 и 1460 г. детаљно је обрађена у књизи Д. Закитиноса о историји Морејског деспотата, па се ми нећемо задржавати на њеном опису. Међутим, потребно је било обратити пажњу на Димитријеву каријеру пре 1449 г. и то из два разлога. Прво због тога, што је често мењање Димитријевих територија важно за одређивање карактера и суштине апанажних поседа даваних царевим синовима — деспотима, а друго, што је тај период деспотовог живота сасвим запостављен у историји Д. Закитиноса.

Поред већ наведене повеље из 1429 г. сачувана су три занимљива Димитријева документа који се називају „ἀρχυρὸβούλλος ὁρισμὸς τῆς βασιλείας μου“ (акузатив, генитив и номинатив), имају завршну формулу узету из царских повеља „ἐν ᾧ καὶ ἡ βασιλεία μου ὑπεστημῆνατο“ и свечан облик потписа „Δημήτριος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ εὐσεβῆς Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος“.¹²⁷

2. КАРАКТЕР МОРЕЈСКИХ ПОСЕДА ЧЛАНОВА ДИНАСТИЈЕ ПАЛЕОЛОГА

У тешким годинама, када је ослабело Царство под притиском турских освајања било сведено на незнатну територију, једина светла тачка је византиски Пелопонез, где је грчки дух доживео свој последњи политички и културни успон у средњем веку. Може се рећи да је у историској науци доста писано о историји Пелопонеза у XIV и XV в., нарочито ако се имају у виду изванредни радови Д. Закитиноса и да су претресени многи проблеми из политичког, економског и културног живота ове напредне византиске области. Међутим, и поред ових крупних резултата није одређен карактер византиске власти у Мореји.

На почетку четвртог одељка изнети су у најосновнијим цртама спољни узроци који су довели до потпуног напуштања идеје државног централизма и поделе византиске територије на поседе даване члановима царске породице. Међутим, ова интересантна и сложена појава не може се тумачити само спољашњим утицајима, јер свакако да у спровођењу тог за Византију новог система, видну улогу игра и политика цариградске владе. Недостатак војске и потпуна финансиска исцрпљеност државе, онемогућују да цар и даље из престонице управља де-

¹²⁵ Miller, *Latins* 415; *Zakythinos* I, 242.

¹²⁶ Jorga, *Notes* III, 255 sq.

¹²⁷ О овим као и о осталим Димитријевим повељама в. Ферјанчић 100—103. На писму деспота Димитрија маркизу Фераре Борсу Естенсу од 26 марта (без године) налази се воштани печат са натписом „+ Δημήτριος ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πῶτος δεσπότης Παλαιολόγος ὁ Πορφυρογέννητος“. Уп. Ламброс, *Σφραγίδες* 422 сл.; *Zakythinos* II, VIII.

ловима Царства, као и да их ефикасно штити од све јаче изражене турске опасности. Да би некако решили тај проблем византиски цареви од средине XIV в. почињу да примењују једну нову меру која ће остати на снази све до краја византиске историје: преостале територије Царства додељују се као апанажни поседи члановима царске породице, ма да и даље остају под врховном влашћу Цариграда. Карактеристично је за византиску унутрашњу политику да већ цар Михајло VIII Палеолог намерава да од Солуна и једног дела Македоније створи посебну државну јединицу и да је преда свом сину Константину; ти планови су осујећени.¹²⁸ Први познат случај поделе византиске територије потиче из 1321 г. (јун), када је по уговору између Андроника II и његовог унука Андроника III, овом последњем додељена Тракија и неке земље у Македонији, а старом цару је остављена остала територија са Цариградом.¹²⁹ Даље, одлучујуће кораке у спровођењу овог система предузима цар Јован VI Кантакузин (1347—1354) који један део државне територије у Тракији додељује старијем сину Матији, а млађем сину деспоту Манојлу даје поседе на Пелопонезу.

Примери почетака распарчавања византиске државне територије и попуштања државног централизма дати су овде у најкраћим цртама, без претензија потпуног и исцрпног објашњења овог компликованог процеса. Наша је намера да испитивањем карактера византиских поседа на Пелопонезу, дамо неке нове прилоге за разјашњење сложеног проблема феудализације касно-византског царства.

Бавећи се историјом касно-византиске државе, историчари су покушавали да окарактеришу и византиске поседе у Мореји у времену од 1348 до 1460 г. W. Miller претпоставља да је положај деспота у Мореји наследан, јер каже да после смрти деспота Теодора I Палеолога (1407) цар Манојло II одређује свог сина Теодора II да наследи стрица, пошто преминули деспот није имао деце.¹³⁰ Говорећи о деспотској титули уопште, J. Војазидис истиче да се последњи византиски владари на Пелопонезу, чланови династије Палеолога, који управљају овом облашћу, налазе под врховном влашћу цара у Цариграду.¹³¹ L. Bréhier сасвим исправно сматра да одлуком цара Јована VI Кантакузина о одашиљању Манојла у Мореју ова област постаје „une province autonome qui, même après la chute de Jean VI, resta l'apanage les Cantacuzènes“ а да је од момента доласка Теодора I Палеолога у Мореју „et jusqu'à la chute de l'Empire ce fut toujours un cadet de la dynastie régnante qui y exerça l'autorité“.¹³² Сасвим је разумљиво да је највећу пажњу карактеру византиских поседа на Пелопонезу посветио Д. Закитинос, по коме Јован VI Кантакузин одлучује да да Мореји „des gouverneurs

¹²⁸ N. Gregoras I, 187. Cf. Lemerle, Philippos 187; *Zakythinos* II, 73.

¹²⁹ Kantakuzenos I, 113 sq. Cf. *Zakythinos* II, 74. *Осјорогорски*, Историја 466 сл., истиче „Тако је ипак дошло до поделе царства, о којој до недавно Византинци нису хтели ни да чују“.

¹³⁰ Miller, Latins 370.

¹³¹ Ламброс П. П. II, XLI.

¹³² L. Bréhier, Vie et mort de Byzance, Paris 1947, 448.

dévoués et à créer une sorte de principauté qui, tout en reconnaissant la souveraineté de l'empereur, jouirait de l'autonomie administrative".¹³³ Већ је напоменуто да Д. Закитинос сматра да циљ мисије Манојла Кантакузина у Мореји није био оснивање апанаже, „beaucoup moins d'un apanage héréditaire“. За време власти Манојла Кантакузина на Пелопонезу ова област није ни географски а ни политички повезана са Цариградом, али су доласком чланова породице Палеолога у Мореју (1383) везе између Пелопонеза и центра поново успостављене, као и суверенитет византиског цара над овом облашћу.¹³⁴

У историској науци влада мишљење да је византиска територија на Пелопонезу у државно-правном погледу имала статус деспотата, тј. да је намесништво у овој области било повезано са добијањем деспотске титуле.¹³⁵ Међутим, општи закључци о карактеру титуле деспота, као и неки битни елементи из историје византиских поседа у Мореји, показују да се такво гледиште мора напустити.

У поглављу о карактеру и суштини титуле деспота подвучено је да према Псеудо-Кодиновим подацима деспоти немају никакву одређену дужност, осим ако их цар негде не упути са специјалним задатком. С друге стране, већ и сам почетак новог периода у историји Пелопонеза, када деспот Манојло Кантакузин 1348—9 г. прима поседе у овој области, показује да се не може говорити о оснивању деспотата. Овде је, пре свега, важно да Манојло своју високу титулу добија још 1347 г. и да до одласка у Мореју (1348—9) живи у Цариграду, замењујући чак у један мах и отсутног цара. Осим тога, Јован Кантакузин каже да је Манојло послат на Пелопонез само зато што се његов старији брат Матија тада није налазио у престоници; изгледа да је тешка ситуација у Мореји захтевала енергично и брзо деловање, па је цар Јован VI, плашећи се одуговлачења, ову мисију, уместо старијем сину Матији, поверио деспоту Манојлу.¹³⁶ Између Јована V Палеолога и његовог шурака Матије Кантакузина вођени су доцније преговори да Матија напусти поседе у Тракији и да оде на Пелопонез, а да деспот Манојло добије као накнаду поседе на острву Лемносу.¹³⁷ Дакле поседи на Пелопонезу могли су да припадну и личности која није имала знаке деспотског достојанства.

Ни каснија историја византиских поседа у Мореји не даје основа за закључак да ова територија има карактер деспотата. Тако скоро сви деспоти из породице Палеолога добијају своје титуле знатно пре преузимања апанажних поседа на Пелопонезу: Теодор II добија знаке деспотског достојанства сигурно пре 1402 г., а поседе на Пелопонезу преузима тек 1415—6 г.;¹³⁸ Константин Драгаш постаје деспот новембра

¹³³ *Zakynthos* I, 94.

¹³⁴ *Ibid.* II, 79—81.

¹³⁵ О томе најбоље сведочи наслов књига Д. Закитиноса „Le despotat Grec de Morée.

¹³⁶ *Kantakuzenos* III, 85.

¹³⁷ *Ibid.* 311 sq. Cf. *Zakynthos* II, 79. Међутим, тај план је пропао.

¹³⁸ В. ст. 113—114.

1423 г., а у Мореју одлази тек у јесен 1427 г.;¹³⁹ најзад Димитрије добија титулу деспота између 1423 и 1429 г., а у Мореју одлази 1449 г.¹⁴⁰ Насупрот овом, Тома Палеолог, најмлађи син цара Манојла II и Јелене Дејановић, већ 1428 г. има поседе у континенталном делу Пелопонеза, а деспотску титулу добија тек августа 1430 г.¹⁴¹

Набрајајући примере додељивања апанажа у XIV и XV в., Д. Закитинос каже „*Les titulaires de ces apanages portent ordinairement le titre de despote, mais, à l'exception de l'Etat du Péloponnèse, on n'a jamais désigné leurs terres respectives par le terme despotat*“.¹⁴² Међутим, констатација Д. Закитиноса је тачна само уколико се ради о западним изворима.¹⁴³ Што се тиче византиских извора, нисмо могли констатovati да се у њима византиски поседи у Мореји називају деспотатом.

Ма да Д. Закитинос одлучно одбија претпоставку да деспот Манојло Кантакузин добија поседе на Пелопонезу као апанажу, наводећи као доказ податак Н. Григоре да је 1352—3 г. Манојло „који је имао титулу деспота већ пету годину управљао византиским земљама и градовима на Пелопонезу“,¹⁴⁴ верујемо да већ тада византиски Пелопонез добија карактер апанажног поседа, намењеног царевим синовима. Такав закључак је у складу са смерницама политике цара Јована VI Кантакузина који, поред Манојла, и свом старијем сину Матији даје поседе истог карактера у Тракији.

Краткотрајна влада Јована VI Кантакузина (1347—1354) има нарочити значај у унутрашњој историји Византиског царства, пре свега због првих симптома увођења система апанажа. Ако је најистакнутији претставник супарничке породице Кантакузина само антиципирао систем додељивања делова државне територије царевим синовима, династија Палеолога ће га прихватити и даље развити у другој половини XIV и у првом делу XV в. Већ цар Јован V Палеолог (1354—1391) доследно примењује систем давања апанажа својим синовима. Он прво додељује свом другом сину деспоту Манојлу поседе у Солуну и околини (после 1371), а после смрти деспота Манојла Кантакузина морејске поседе даје као апанажу најмлађем сину деспоту Теодору I (1383). Приликом склапања споразума са немирним и славољубивим сином Андроником IV цар Јован V му 1379 г. додељује градове на црноморској обали.

За време владе цара Манојла II Палеолога (1391—1425) систем апанажа доживљава пун развитак. Најстарији царев син и наследник Јован носи титулу василевса и остаје у престоници, док остали Манојлови синови — носиоци деспотске титуле, добијају апанажне поседе у разним областима Византиског царства: Теодор II добија области у Мореји, Андроник Солун, Константин Драгаш области на обали Црног

¹³⁹ В. ст. 115—118.

¹⁴⁰ В. ст. 122—126.

¹⁴¹ В. ст. 119—121.

¹⁴² *Zakythinos* II, 74 sq.

¹⁴³ Ми смо већ навели такве примере из западних извора. В. стр. 19 сл.

¹⁴⁴ N. Gregoras III, 248 sq. Cf. *Zakythinos* II, 72, n. 1.

Мора, Димитрије тра чко острво Лемнос. Осим тога Манојло II даје 1403 г., према одредбама раније закљученог споразума, свом синовцу Јовану VII Палеологу као апанажни посед Солун са околином. На крају прве књиге своје историје која се и завршава смрћу Манојла II, Г. Сфранцес настоји да у кратким цртама да карактеристику његове владе, па, између осталог, каже да је цар поделио сваком од својих синова део византиске територије „δι' ἧν αἰτίαν καὶ μέγα κακὸν τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ προέβητο“. Том приликом је Андроник добио Солун, Теодор II поседе на Пелопонезу, Константин поседе на обали Црног Мора, а Тома и Димитрије такође области у Мореји.¹⁴⁵ Овај пасус Г. Сфранцеса је утолико интересантији, што јасно показује пишчев негативан став према оваквом распарчавању византиске државне територије. После смрти цара Манојла II Палеолога (1425) долази до промена у Мореји (1427) стварањем нових апанажнихседа који се додељују деспоту Константину Драгашу и најмлађем Манојловом сину Томи.¹⁴⁶ Све то показује да се византиски поседе у Мореји не разликују од осталих апанажа царевих синова у другим крајевима Царства.¹⁴⁷ Ми се нећемо задржавати на излагању односа свих ових територија према Цариграду, већ ћемо само покушати да осветлимо неке стране односа морејских апанажа према централној власти у престоници.

Д. Закитинос сматра да византиски посед у Мореји доживљава извесну еволуцију, претварајући се од обичне провинције у неку врсту државе.¹⁴⁸ Међутим, карактер царских територија на Пелопонезу се не мења, разуме се од момента када та област почиње да се додељује као посед царевим синовима, па до њеног пада под турску власт (1460).

У изворима, нажалост, не постоје директни подаци о условима под којима се апанаже у Мореји додељују царевим синовима и какве су њихове обавезе према централној власти у Цариграду. Д. Закитинос сасвим тачно истиче „Le despotat de Morée est donc, vis-à-vis de Byzance et sous certains rapports un Etat vassal. L'empereur byzantin exerce directement sur lui des droits de suzerain“.¹⁴⁹ Та сизеренска права византиског цара над поседима у Мореји огледају се, пре свега, у могућности да интервенише у спољним и унутрашњим политичким догађајима, одлучујућим за опстанак ових области. Она се, затим, манифестује и у томе што се на територији Пелопонеза налазе у оптицају само царски новци, као и монете неких страних држава, на првом месту Млетачке републике,

¹⁴⁵ Phrantzes I, 124 sq.

¹⁴⁶ *Zakythinos* II, 81, сматра да 1427 г. означава прелом у историји византиске управе у Мореји, али додаје „il est également à remarquer qu'en théorie, le Despotat de Morée restait un et indivis. En réalité cependant le pouvoir est partagé entre les divers membres de la dynastie et cette décentralisation devient de plus en plus définitive“.

¹⁴⁷ Занимљив је податак шпанског путника Петра Тафура који је 1437—9 г. посетио грчке земље и Цариград а који каже за Пелопонез „It is governed by the Emperor of Constantinople and is the patrimony of the eldest son who is called in Greek the Despot of Morea“. Cf. *Vasiliev*, *Pero Tafur* 81.

¹⁴⁸ *Zakythinos* II; 78.

¹⁴⁹ *Ibid.* 84.

и што у Мореји важе само царски закони.¹⁵⁰ Поседницима територијалних апанажа у Мореји њихова деспотска титула не даје право да кују новац или издају законе. Да су византиске области у Мореји, или бар један њихов део, биле независне од Цариграда, свакако би њихови господари ковали новац и издавали законе.

Поред ових закључака савремени извори допуштају да се и са других страна осветле односи између цара и поседника морејских апанажа. Описујући догађаје после смрти Јована VIII Палеолога и избора новог цара Константина XI Драгаша, Г. Сфранцес каже да су деспоти Димитрије и Тома пред мајком, царем и сенатом положили заклетву да ће међусобно поштовати границе поседа после чега су кренули на Пелопонез.¹⁵¹ Д. Закитинос исправно упозорава да ова заклетва „n'avait point une valeur constitutionnelle“.¹⁵² Анонимни панегирик, посвећен царевима Манојлу II и Јовану VIII Палеолозима, каже да је Јован VIII пошао на путовање у Мореју и да га је тамо деспот Теодор II Палеолог дочекао са одговарајућим почастима „ὅς, ἀρχὼν καὶ δεσπότης τῆς Πελοποννήσου καὶ πρῶτος αὐτὸς ὡς περ ἔθος τὸν βασιλέα προσκυνήσας“;¹⁵³ то показује да поседник апанажа у Мореји има исте обавезе према савладару као и према главном цару.

Да ли је пружање војне помоћи цару улазило у ред обавеза поседника апанажа на територији Мореје? У јесен 1427 г. цар Јован VIII Палеолог долази са деспотом Константином Драгашем на Пелопонез да би већ јула 1428 г. са браћом Константином, Теодором и Томом — поседницима морејских апанажа, предузео акцију против града Патраса.¹⁵⁴ Када амбициозни деспот Димитрије креће против Цариграда, свакако са намером да заузме царски престо (априла 1442), деспот Константин Драгаш јула 1442 г. полази са Пелопонеза у помоћ угроженој престоници и знатно доприноси сузбијању акције свог бунтовног брата.¹⁵⁵ У току обимних припрема за завршни напад на Цариград турски султан Мехмед II Освајач шаље против Мореје старог војсковођу Турахана и његове синове (октобра 1452), да би тиме спречио долазак деспота Димитрија и Томе у помоћ престоници са чијом опсадом је намеравао да почне.¹⁵⁶ Најзад, када су Турци већ били под цариградским зидинама, цар Константин XI Драгаш тражи помоћ како од морејских деспота, тако од папе и осталих италијанских и западних кнезова.¹⁵⁷ Ни један од ових случајева не говори у прилог претпоставци да је пружање војне помоћи улазило у оквир обавеза поседника морејских апа-

¹⁵⁰ Ibid. 86—88.

¹⁵¹ Phrantzes, ed. Bonn. 206. Л. Халкокондил мање детаљно излаже ове догађаје и каже да су Димитрије и Тома између себе поделили поседе на Пелопонезу. Cf. *Chalkokondyles* II, 141; *Zakythinos* I, 242.

¹⁵² *Zakythinos* II, 82 sq.

¹⁵³ Ламброс, П. П. III, 174.

¹⁵⁴ Phrantzes I, 131; Migne P. G. 156, c. 1034. Cf. *Zakythinos* I, 206 sq.

¹⁵⁵ Phrantzes I, 193; Migne P. G. 156, c. 1049. Уп. *Bojaziuduc*, Νέα πηγή 81.

¹⁵⁶ Phrantzes, ed. Bonn. 235 sq.

¹⁵⁷ *Kritobulos* 69 sq.

нажа према цару. Год. 1428, византиска војна акција је уперена против Патраса, једног од најважнијих пелопонеских градова, па је природно да у њој учествују и сви поседници са Пелопонеза. Помоћ деспота Константина угроженој престоници (1442) свакако је изазвана његовим личним непријатељством према деспоту Димитрију. Последњи случај из времена задњих дана Цариграда показује јасно да је цар упутио позиве за помоћ како на Пелопонез, тако и на Запад.

Разуме се да упоредо са обавезама уживаоци апанажних поседа у Мореји имају и одређена права. Д. Закитинос сматра да се она, пре свега, манифестују у административној и финансијској аутономији и додаје „Ils étaient les chefs de l'armée et rendaient la justice, ils choisissaient leurs collaborateurs immédiats, nommaient et révoquaient les fonctionnaires et les gouverneurs régionaux“. Локалним племићима деспоти дају привилегије и земљишне поседе, комбиноване често са важним административним дужностима.¹⁵⁸ Тако деспот Теодор II Палеолог издаје новембра 1427 г. аргировуљу Георгију Гемисту, дарујући му тврђаве Фанарија и околине не само као посед, већ и на управу.¹⁵⁹ Међутим, та широка и важна привилегија потврђена је хрисовуљом цара Јована VIII од октобра 1428 г.¹⁶⁰ Цар Константин XI Драгаш фебруара 1449 г. издаје хрисовуљу којом потврђује као посед и административно-управну област поменута места Гемистовим синовима Димитрију и Андронику (Фанарију и Висос), добијена непознатом аргировуљом деспота Теодора II.¹⁶¹ Ови примери показују занимљиву чињеницу, значајну за одређивање степена локалне самосталности морејских деспота: важне привилегије додељене повељама потврђују се царским указима.

У комплексу права поседника апанажа у Мореји важно је утврдити да ли они слободно располажу деловима својих територија. Д. Закитинос сматра да морејски деспоти нису имали право да располажу додељеним им поседима и да неке њихове делове уступају страним силама.¹⁶² Непосредно после доласка на Пелопонез деспот Теодор I Палеолог нуди (почетком 1384) град Монеувасију млетачком грађанину Петру Гриманију, као награду за учињене услуге породици Палеолога, али ова намера није остварена због противљења монеувасиске породице Мамона која је држала град.¹⁶³ После велике победе над хришћанском војском код Никопоља (1396) Турци предузимају војну експедицију против Пелопонеза. Нашавши се у врло тешком положају,

¹⁵⁸ *Zakythinos* II, 88.

¹⁵⁹ М. М. III, 173 sq.

¹⁶⁰ *Ibid.* 174—176. Царева повеља потврђује Гемисту и посед села Висоса, додељеног такође аргировуљом деспота Теодора II Палеолога која није сачувана. Уп. *Осјрогорски*, Пронија 123—125.

¹⁶¹ С. Кугеас, *Ελληνικά* I (1928) 373—375. Уп. *Осјрогорски*, Пронија 125 сл.

¹⁶² *Zakythinos* II, 84 sq. Насупрот томе F. Massai, *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Paris 1956, 42 sq., тврди да су деспоти слободно располагали са додељеном територијом.

¹⁶³ *Hopf*, *Geschichte* II, 13; *Zakythinos* I, 125; *Loenertz*, *Péloponnèse* 172.

а да би спречио освајање делова морејске територије, деспот Теодор I Палеолог ступа у преговоре са Хоспиталцима и нуди им уступање угроженог Коринта, као и неких других делова своје области. Већ 1397 г. родски витезови узимају Коринт, а 1399 г. деспот преговара са њима о предаји још неких територија у Мореји; 23 маја 1400 г. Хоспиталци улазе у Калавриту, али целу акцију прекида енергично иступање становника Мистре која је такође требало да буде предата витезовима Св. Јована. На челу са епископом они се супротстављају Теодоровим намерама, тако да је и сам деспот морао да их напусти.¹⁶⁴ Град Монемивасија није био саставни део деспотове територије, јер се налазио у поседу породице Мамона. Што се тиче уступања територија Хоспиталцима, значајно је да цар Манојло II Палеолог у епитафу деспоту Теодору I истиче да је његов брат, притиснут турском опасношћу, уступио родским витезовима Коринт, али не без сагласности царице мајке и самог Манојла.¹⁶⁵ Међутим, у изворима налазимо занимљиве податке о преговорима деспота Теодора II Палеолога са Млечанима о уступању појединих територија републици. У току 1422 г. Теодор II дужи време преговара са Млечанима о уступању утврђења на Хексамиллиону, па уз то нуди републици нека утврђења у околини Корона и Модона као накнаду за учињене штете; сенат даје свом посланику овлашћења да са деспотом преговара само о уступању „*Grisii et Manticatori*“.¹⁶⁶ Деветнаестог јула 1430 г. млетачки сенат, између осталог, одговара посланицима византиског цара да је места Св. Илије и Молине, која је добио од Теодора II Палеолога, ахајски кнез уз деспотов пристанак уступио Млечанима.¹⁶⁷ Наведени подаци свакако показују да су морејски деспоти не само водили преговоре о уступању појединих градова и утврђења, већ су те намере и остваривали. Сматрамо да су деспоти мање територијалне уступке вероватно чинили без тражења дозволе из Цариграда. Међутим, ако се радило о читавим областима, као што је било са Теодоровом намером 1397 г., свакако да су деспоти тражили сагласност цара.

У току своје власти над апанажним поседима у Мореји чланови династије Палеолога одржавају интензивне и сталне везе са страним силама, нарочито оним које су заинтересоване за догађаје на овој византиској територији. Пораз Срба на Марици (26 септембра 1371) и погибија Вукашина и Угљеше Мрњачевића, имали су тешке последице и за Византију; отада источно царство постаје турска васална држава са обавезом плаћања данка и давања војне помоћи.¹⁶⁸ Пошто се поседник

¹⁶⁴ Phrantzes I, 63 sq.; Chalkokondyles I, 97 sq.; Miller, *Latins* 568-570; *Zakynthinos* I, 159 sq., *Loenertz*, *Péloponnèse* 188 sq., сматра да Коринт пада у руке Хоспиталаца већ 1397 г., а не 1400 како је то раније навођено.

¹⁶⁵ Ламброс, П. П. III, 70.

¹⁶⁶ *Jorga*, Notes I, 318 sq., Cf. *Zakynthinos* I, 194. *Jorga*, Notes I, 319 n. 3, сматра да деспот Теодор II тада нуди уступање целе своје територије, под условом да се Млечани брину о њеној одбрани, а да он и даље остане као владар у њој.

¹⁶⁷ *Jorga*, Notes I, 523.

¹⁶⁸ *Ostrogorsky*, *Byzance. Etat tributaire* 48—58.

апанажних поседа у Мореји налази под врховном влашћу византиског цара, поставља се питање да ли и он истовремено преузима васалне обавезе према турском султану. Резултати досадашњих истраживања, показују да господар Мореје знатно касније признаје турску власт. Због борби против суседних латинских барона, као и непокорности домаћих феудалаца, деспот Теодор I Палеолог се у току 1387 г. нашао у врло тешкој ситуацији, па је принуђен да се обрати за помоћ Турцима. Један контингент турске војске под командом Евренос-бега долази у јесен 1387 г. у Мореју и омогућава деспоту да сузбије спољашње непријатеље и отклони унутрашње немире. У јесен 1387 г. деспот Теодор I борави у Цариграду да би добио сагласност цара Јована V за овај корак; идуће године деспот чак одлази на двор султана Мурата I, где уз полагање васалне заклетве, званично прима од Турака Мореју као посед.¹⁶⁹ Ова врло занимљива епизода из византиско-турских односа, показује да ступање византиског цара у васалан положај према Турцима (1371) не условљава и стварање истог односа између султана и морејског деспота, што говори о приличној самосталности поседника морејске апанаже. Међутим, карактеристично је да Теодор I који, налазећи се у тешкој ситуацији, предузима важан корак — позива турске трупе на морејску територију, ипак одлази у Цариград да о томе чује мишљење свог оца цара Јована V Палеолога; такав корак је могао да реши даљу судбину византиских поседа у Мореји. Карактеристични тадашњу ситуацију, Д. Закитинос истиче да изнад сизерена цариградског цара и васала морејског деспота, постоји још један сизерен — турски султан.¹⁷⁰

О даљим односима између морејских деспота и Турака у изворима налазимо само спорадичне податке. У зиму 1393–4 г. моћни турски султан Бајазит сазива у Серу своје европске васале и том састанку присуствују цар Манојло II Палеолог, деспот Теодор I, кнез Стеван Лазаревић и Константин Дејановић.¹⁷¹ Ма да је већ тада дошло до разних неспоразума, васални однос чланова династије Палеолога према турском султану престао је после пораза Турака у битци код Ангоре (1402). Маја 1423 г. турски војсковођа Турахан предузима нови поход против Пелопонеза, прелази Хексамилон и код Триполиса побеђује албанске трупе које се налазе у деспотовој служби.¹⁷² Када деспот Константин Драгаш покушава да заузме Патрас (1429), Турци шаљу свог посланика

¹⁶⁹ Loenertz, *Péloponnèse* 168—170; Ostrogorsky, *Byzance. Etat tributaire* 53, n. 17, који каже „Morée avait sa place à part et payait, d'ailleurs, à partir de 1387/8, à ce qu'il paraît, son propre tribut“. То није први случај да поседник једног апанажног поседа у Византији признаје суверенитет турског султана, Изгубивши после пада Солуна у турске руке (1387) сваку наду у добијање било какве помоћи за Запада, Манојло Палеолог одлази на султанов двор у Брусу, где је пријатељски дочекан и као турски васал добија од Мурата I град Христовољ. Cf. Chalkokondyles I, 52; Loenertz, *Péloponnèse* 167.

¹⁷⁰ Zakythinos II, 84 sq.

¹⁷¹ Loenertz, *Péloponnèse* 172—181; Charanis, *Palaeologi and the Ottoman Turks* 313.

¹⁷² Chalkokondyles II, 16 sq.; Phrantzes I, 121. Cf. Miller, *Latins* 387, који наводи да су морејски деспоти тада почели да плаћају трибут од 100000 златника.

у Кларенцу, опомињући деспота да Патрас плаћа султану данак и да ће овај, уколико се опсада не прекине, послати војску против деспота. Чим је почетком лета 1429 г. заузео град, Константин упућује историчара Г. Сфранцеса на султанов двор да покуша да умири револтираног Мурата II.¹⁷³ Хришћанска коалиција на челу са угарским краљем Владиславом и кардиналом Јулијаном Цезаринијем довела је својим успешним акцијама (1443–4) Турску у врло критичан положај, па деспот Константин Драгаш предузима успешне походе у правцу средње Грчке. Међутим, после страховитог пораза хришћанске војске код Варне (новембра 1444) и отклањања опасности изазване почетним успесима коалиције, султан Мурат II креће 1446 г. против Пелопонеза. Надмоћна турска војска разара утврђења на Хексамиллиону и, поделивши се на два дела, продире дубоко у Мореју, тако да деспотима Константину и Томи не преостаје ништа друго него да са султаном преговарају о миру. Према закљученом уговору деспоти се обавезују на плаћање одређеног годишњег данка султану; речи Л. Халкокондила који наглашава да је отада Пелопонез постао подложен Турцима „*ἀπὸ τοῦ τοῦ τὸ πρὶν ἐλευθέρων ὄντων*“ показују да Константин и Тома пре тога нису били директно потчињени турском султану.¹⁷⁴ Кратка вест да султан Мурат II склапа 25 марта 1449 г. уговор о миру са царем Константином XI Драгашем и деспотима Димитријем и Томом, показује да су према Турцима византиски цар и морејски деспоти, као султанови васали, стајали на истом рангу.¹⁷⁵

Ако смо за односе морејских деспота према Турцима упућени на врло оскудне вести византиских извора, за њихове везе са западним, хришћанским силама, располажемо далеко богатијим материјалом. Поседници морејских апанажа одржавају директне везе са страним дворовима, закључују са неким владарима уговоре, додељују економске и трговачке привилегије и тд.¹⁷⁶ У оквиру тих односа прво ћемо говорити о уговорима између морејских деспота и западних сила. Двадесет седмог маја 1394 г. закључен је уговор између деспота Теодора I Палеолога и Млечана са циљем да се између две заинтересоване стране успостави трајан и чврст мир. И република и деспот се обавезују да неће допустити пролаз непријатеља преко своје територије, као и да ће враћати бегунце и разбојнике; поред тога Млечани се обавезују да ће у случају опасности Теодору I и његовој породици дозволити да се склоне на млетачку територију, а деспот обећава да неће ковати новце са знаком републике и да ће то исто забранити и својим пода-

¹⁷³ Phrantzes I, 148 sq.; Migne P. G. 156, c. 1039—1040.

¹⁷⁴ Chalkokondyles II, 118 sq. Cf. Miller, Latins 414; Zakythinos I, 233—235; II, 229. F. Babinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, 50—52, каже да је Константин, плашећи се реванша Турака, послао на султанов двор историчара Г. Сфранцеса са задатком да преговара о миру „Er beischte darin die Aufrechterhaltung der Festungswerke am Isthmos, seine vollständige staatliche Unabhängigkeit und die Herrschaft über alle Provinzen Griechenlands bis zu den Thermopylen“. Тада Константин и Тома признају врховну турску власт.

¹⁷⁵ Ламброс, II, IV, 91.

¹⁷⁶ Zakythinos II, 88.

ницима.¹⁷⁷ Још већи степен самосталности политике поседника апанажних територија у Мореји показује уговор закључен 5 фебруара 1451 г. између деспота Димитрија Палеолога и напуљског краља Алфонса V; докуменат је потписан у Напуљу у присуству деспотовог посланика Атанасија Ласкариса. У уговору се, између осталог, одређује да је у случају да краљ зарати против Турака на територији Мореје деспот обавезан да му стави на расположење 6—8000 коњаника и онолико пешака колико то буде могуће. Ако Алфонс почне ратовање на другој страни, у Албанији, Димитрије се обавезује да ће Турцима објавити рат у Мореји. У случају успешног завршетка рата против Турака Византиско царство ће прећи у руке напуљског краља, док ће деспот Димитрије добити континенталну Грчку, Тесалију, Македонију са Солуном и поседе свог деде по мајци Константина Дејановића; Алфонс V се обавезује да неће склопити мир са Турцима без специјалног параграфа који ће се односити на деспота и његове васале.¹⁷⁸ Д. Закитинос сматра да овај уговор установљује васалне односе деспота Димитрија према напуљском краљу.¹⁷⁹ Већ сама чињеница да поседници апанажа на територији Мореје закључују уговоре са страним државама показује да су у односу на централну власт били прилично самостални. Ма да се у време потписивања уговора између Димитрија и Алфонса V морејски деспот још увек налази под врховном влашћу цара, ипак се цар у уговору не помиње ниједном речју. Димитрије обавља напуљском краљу чак и читаву византиску територију у случају успешног похода против Турака, за шта свакако није добио сагласност свог брата Константина XI Драгаша. Међутим, с обзиром на одредбе уговора закљученог између деспота Теодора I Палеолога и Млетака 1394 г. које су сасвим друкчије и имају више локални карактер, мислимо да је уговор из 1451 г. делимично и резултат жеље амбициозног и славолубивог деспота Димитрија да се афирмише као личност независна од Цариграда. Пошто није успео у својим дугогодишњим намерама да досегне до царске круне, деспот гледа да бар у новој апанажи претставља сувереног владара, без обзира, што је та територија саставни део Византиског царства.

За оцену карактера међународних веза морејских деспота важне су привилегије дате страним силама; реч је о две повеље Димитрија и Томе Палеолога Дубровачкој републици. Јула 1451 г. деспот Тома, на молбу посланика Вука Бобалјевића, дарује Дубровчанима аргирину са дозволом да тргују на читавој његовој територији уз плаћање у трговини на велико царине од 1,5%, а у трговини на мало 2%; осим тога Дубровчанима се дозвољава да подигну лођу где хоће

¹⁷⁷ С. Ламброс, "Εγγράφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1960 3 79—389. *Zakynthos* I, 138—140; II, 88 sq., истиче „En examinant ce texte dans tous ses détails, on est loin de penser que Théodore agit autrement qu'en prince indépendant“.

¹⁷⁸ Како нам је неприступачна студија F. Cerone, *La politica orientale di Alfonso d'Aragona*, Archivio storico per le Provincie Napoletane 27 (1902) 573—577, тачке уговора наводимо према изводима *Zakynthos-a* I, 279 sq.; II, 89.

¹⁷⁹ *Zakynthos* II, 89.

на деспотовој територији и да држе конзула, а одређују се судови за преступнике, Дубровчане и деспотове поданике.¹⁸⁰ Убрзо после добијања ове привилегије, исти Вук Бобаљевић одлази код деспота Димитрија Палеолога који августа 1451 г. Дубровчанима такође даје аргировуљу са врло широким привилегијама; док деспот Тома одређује макар и незнатну царину за дубровачке трговце, дотле их његов брат Димитрије ослобађа плаћања свих дажбина.¹⁸¹ Да ли ови документи пружају извесне могућности да се боље расветле односи Томе и Димитрија према централној власти у Цариграду? Ниједна од ових повеља уопште не говори о византиском цару, али је значајно да им временски претходи хрисовуља цара Константина XI Драгаша издата јула 1451 г. на молбу истог Вука Бобаљевића који је, пре боравка у Мореји, био у Цариграду.¹⁸² Упадљива је сличност између повластица које се Дубровчанима дају у хрисовуљи Константина XI и аргировуљи деспота Томе, док се Димитријева повеља издваја знатно већим трговачким привилегијама. Та разлика у обиму економских повластица објашњавана је настојањем амбициозног Димитрија да непријатељски иступи против своје браће, али већ М. Андрејева такву претпоставку одбацује.¹⁸³ Не верујемо да је Димитрије сматрао да ће давањем ширих повластица Дубровчанима много да нашкоди политици своје браће, према којима, заиста, није било нимало расположен. Димитријеви поседи се налазе у југоисточном делу Пелопонеза за који су Дубровчани, због веће удаљености, слабије заинтересовани него за северозападне области које држи деспот Тома; зато Димитрије настоји да ширим трговачким и економским привилегијама у што већој мери привуче на своје поседе дубровачке трговце. Дубровчанима су свакако били јасни односи између цара Константина XI Драгаша и његове браће у Мореји; њихов посланик Вук Бобаљевић прво одлази у Цариград да добије привилегије од цара, па онда иде на Пелопонез да исте тражи од Томе и Димитрија. Мислимо да такав редослед пута није случајан, јер је прво требало обезбедити привилегије главног цара, па онда његових васала.

Бројни документи који говоре о односима између поседника морејских апанажа и Млетака, показују да је република, као и остале западне силе, често принуђена да се због извесних питања обраћа деспоту

¹⁸⁰ Марковић, Виз. повеље 246 сл. Cf. *Zakythinos* I, 276; II, 261; М.А. Андреева, Торговый договор Византии и Дубровника и история его подготовки, *Vizantinoslavica* 6 (1935—6) 158 сл. О путу посланика Вука Бобаљевића в. Б. Крекић, Вук Бобаљевић, ЗРВИ 4, Београд 1956, 125.

¹⁸¹ Марковић, Виз. повеље 256 сл. Cf. *Zakythinos* I, 276; II, 261; Крекић, Вук Бобаљевић 125.

¹⁸² Марковић, Виз. повеље 241 сл. Основне одредбе ове хрисовуље су: 1. Дубровчани могу да саграде лођу и да у њој држе конзула. 2. Њихови трговци могу слободно да тргују уз плаћање пореза од 2%. 3. Дубровчани могу да се настане у Цариграду и да подигну тамо своју цркву. 4. Одређују се судске компетенције за преступнике са византиске и дубровачке стране. Уп. Крекић, Вук Бобаљевић 125.

¹⁸³ Ламброс, П. П. IV, 187. Cf. *Zakythinos* I, 274 sq.; Андреева, Торговый договор 159 сл.

товом сизерену — византиском цару. Тако Млечани користе боравак цара Манојла II Палеолога у Мореји и 31 марта 1416 г. наређују Андрији Фускулу, посланику код Центуриона Захарија, да цару, уколико се још налази на Пелопонезу, или деспоту Теодору II, предочи опасност од интервенције Ђеновљана у корист Центуриона Захарија.¹⁸⁴ Византинци воде сталне борбе против Центуриона Захарија, због чега 1417-8 г. у Мореји борави цар Јован VIII Палеолог; Млечани у низу докумената дају упутства својим посланицима да због пљачкања млетачке територије интервенишу код младог цара, као и да га упозоре на штетне последице рата између Византинаца и Центуриона Захарија; у овим актима Јован VIII се наводи као „*imperator iuvenis*“.¹⁸⁵ Због пљачкања млетачких поседа сенат 17 марта 1419 г. протестује преко свог бајила у Цариграду код цара.¹⁸⁶ Цариградски бајило Бенедикт Ајмо добија 18 маја 1421 г. упутства од сената да, пошто се у Корону и Модону обавести о учињеној штети, прво оде код деспота, а онда и код самог цара у Цариград, захтевајући да се прекине са упадима на млетачку територију и да се надокнади учињена штета.¹⁸⁷ Шеснаестог јула 1424 г. цариградски бајило протестује код старог цара Манојла II због непрестаног пљачкања млетачке територије од стране трупа деспота Мистре.¹⁸⁸ Млечани користе боравак Јована VIII Палеолога на Пелопонезу (1427-8) и преко посланика Јакова Корарија (овлашћења дата 27 августа 1428) обавештавају цара да је њихов посланик Марко Мијани већ, без успеха, захтевао од деспота да престане са пљачкањем млетачких поседа. Занимљиво је да Млечани овом приликом чак нуде и посредовање папе, колегија кардинала, Фиренце или Ђурђа Бранковића.¹⁸⁹ Десетог октобра 1438 г. папа Евгеније IV (1431—1447) пише млетачком дужду да је добио писмо од цара Јована VIII Палеолога упућено деспоту Теодору II који је задржао велики део прихода цркве Модона.¹⁹⁰ Деветог јула 1451 г. млетачки сенат наређује свом посланику да од цара Константина XI Драгаша захтева да опомене деспоте Тому и Димитрија који су окупирали млетачку територију код Навплиона.¹⁹¹ Тринаестог априла 1453 г. Млечани нарочито истичу своје пријатељске односе са царем Константином XI Драгашем и деспотом Димитријем, али се са деспотом Томом налазе у рђавим односима, па траже враћање неких поседа.¹⁹²

¹⁸⁴ *Sathas*, Documents I, 54 sq.; *Zakythinos* I, 181.

¹⁸⁵ *Sathas*, Documents I, 72 sq., 80 sq., 90; III, 174—180, 183, 185 sq.; *Jorga*, Notes I, 281 sq. Cf. *Zakythinos* I, 182—186.

¹⁸⁶ *Jorga*, Notes I, 289 sq.

¹⁸⁷ *Sathas*, Documents I, 109—112; *Jorga*, Notes I, 310. Cf. *Zakythinos*, I, 191 sq.

¹⁸⁸ *Jorga*, Notes I, 370 sq. Cf. *Zakythinos* I, 199.

¹⁸⁹ *Sathas*, Documents III, 336 sq.; *Jorga*, Notes I, 474, 477. Cf. *Zakythinos* I, 202.

¹⁹⁰ *Jorga*, Notes II, 54.

¹⁹¹ *Ibid.* III, 265.

¹⁹² *Ibid.* 284 sq.

Међутим, савремени документи показују да се западне силе због неких питања и директно обраћају поседницима апанажа у Мореји. Двадесет четвртог фебруара 1422 г. млетачки сенат предочава Манојлу Кавасу, посланику деспота Теодора II Палеолога, потребу да сви поседници земаља на Пелопонезу сарађују у одбрани Хексамилiona, а не да међусобно ратују.¹⁹³ Истог месеца сенат расправља о могућности закључења примирја између деспота, ахајског кнеза и деспота Јањине (*despotus Grecozum, princeps Achaye et despotus Jannine*), чиме би се повећала сигурност млетачкихседа.¹⁹⁴ Двадесет четвртог фебруара 1423 г. посланик деспота Теодора II Палеолога се правда да нема потреба овлашћења и тражи да Млечани пошаљу посланика да преговара са самим деспотом.¹⁹⁵ На седници од 24 јула 1427 г. сенат одлучује да пошаље Марка Мијанија „*ad illustrem dominum Despotum Grecozum*“ са задатком да тражи накнаду штете учињене плачкањем млетачке територије од деспотових трупа; занимљиво је да Млечани овде предлажу посредовање истих лица као и цару Јовану VIII у акту посланику Јакову Корарију од 28 августа 1428 г.¹⁹⁶ Неуспех преговора са деспотом приморао је Млечане да ступе у директну везу са Јованом VIII Палеологом који се тада налазио на Пелопонезу. Тридесет првог августа 1428 г. посланик Јаков Корари добија нова упутства за преговоре са деспотом, а 14 јула 1429 г. сенат шаље капетанима Корона и Модона саопштење о преговорима са деспотовим посланицима.¹⁹⁷ На седници од 1 јануара 1429 г. млетачки сенат расправља о одговорима „*ambaxiatori illustris domini despoti Amoree*“ око решавања ситних сукоба становништва са обе територије.¹⁹⁸ Према обавештењима намесника Патраса деспот Константин Драгаш је 20 априла 1446 г. „*ассерит locum Vaternize*“ који су Турци предали Млечанима, па република тражи да јој се место врати.¹⁹⁹ Поред обалеседа деспота Томе Палеолога нападнути су неки месински бродови, па напуљски краљ Алфонс V јуна 1447 г. тражи да му се врати накит који је том приликом опљачкан.²⁰⁰ Десетог октобра 1450 г. Млечани се жале деспоту Томи због нових плачкања млетачке територије, а Тома 20 децембра шаље писмо из Кларенце, предлажући француског краља као посредника за решење сукоба.²⁰¹ Врло је занимљиво да Тома предлаже као посредника не византиског цара, као што би се очекивало, већ једног страног владара. Пошто 27 и 28 јула 1451 г. добија извештај капетана Корона и Модона

¹⁹³ *Sathas, Documents I, 126. Cf. Zakythinos I, 193.*

¹⁹⁴ *Sathas, Documents I, 127 sq. Cf. Zakythinos I, 192.*

¹⁹⁵ *Jorga, Notes I, 331 sq.*

¹⁹⁶ *Sathas, Documents III, 323 sq. Cf. Zakythinos I, 202.*

¹⁹⁷ *Jorga, Notes I, 479 sq., 497 sq.*

¹⁹⁸ *Sathas, Documents III, 366 sq. Cf. Zakythinos I, 219.*

¹⁹⁹ *Jorga, Notes III, 193.*

²⁰⁰ *C. Marinescu, Contribution à l'histoire des relations économiques entre l'Empire byzantin, la Sicilie et la royaume de Naples de 1419 à 1453, Atti del V Congresso inter. di studi bizantini I, Roma 1939, 217.*

²⁰¹ *Jorga, Notes III, 257 sq.*

о новим плљачкањима млетачке територије од људи деспота Томе, сенат захтева од деспота да престане са плљачкањем и да надокнади учињену штету.²⁰² Чак и пред сам пад Цариграда Млечани 22 марта 1453 г. траже од деспота Димитрија Палеолога плаћање отштете и уређење границе, јер деспот са својим људима узнемирава Навплион и Аргос.²⁰³

Претресени изворни подаци чији је задатак да осветле положај и однос деспота према централној власти у Цариграду, показују да се поседници апанажних поседа у Мореји налазе под врховном влашћу византиског цара. Међутим, читав низ момената из историје византиског Пелопонеза у првој половини XV в. упућује на закључак да су морејски деспоти били знатно самосталнији, него што би се на основу врховне царске власти над овом облашћу могло претпоставити. Анализа спољно-политичких односа морејских деспота даје низ примера у којима се та независност манифестовала. Деспоти, пре свега, уступају поједине делове морејске територије а да о томе не траже претходну дозволу из Цариграда. Међутим, ако се радило о уступцима који су обухватили веће територије, изгледа да су поседници морејских апанажа ипак тражили дозволу централне власти. Поред тога што одржавају економске и трговачке везе са морејским деспотима, Млечани често долазе са њима у ситне сукобе, највише због плљачкања и пустошења млетачких поседа од стране трупа морејских деспота. Да би ове сукобе изгледала и добила накнаду учињене штете, република се у низу случајева обраћа, преко специјалних посланика, директно деспотима. Тек када такав начин преговора не би успео, млетачки сенат се обраћа цару у Цариграду, захтевајући да он интервенише код својих морејских васала. Занимљиво је да Млечани користе боравке византиских царева Манојла II и Јована VIII на Пелопонезу да би од њих захтевали да својим васалима саветују престанак плљачкања млетачке територије. Најзад, врло је значајно да поседници апанажа у Мореји закључују уговоре са страним државама, као и да им додељују економске и трговачке привилегије. Иако није сачувано много таквих докумената, ипак уговор закључен 1451 г. између деспота Димитрија Палеолога и напуљског краља Алфонса V, као и повеље које су деспоти Димитрије и Тома Палеолози издали 1451 г. Дубровчанима, показују да су у међународним односима поседници апанажа у Мореји били прилично самостални.

Ови закључци се не односе само на Пелопонез, већ и на све остале мање или веће поседе апанажног карактера које држе чланови царске породице Палеолога. Млетачки извори пружају највише материјала за апанаже у Мореји. Међутим, италијанска република није ни трговачки а ни политички у тој мери заинтересована са апанаже сличног карактера на обали Црног Мора, на трачким острвима и тд., те зато за положај ових делова Византиског царства располажемо са неупоредиво мање изворних података.

²⁰² *Sathas*, Documents I, 212 sq. Cf. *Zakythinos* I, 244.

²⁰³ *Jorga*, Notes III, 282 sq.

VII. БУГАРСКА

И поред сталног антагонизма према суседном источном царству, средњовековна бугарска држава спада у византиску политичко-утицајну сферу, па многи елементи њеног државно-правног, политичког, економског и културног развитка почивају на византиским традицијама и утицајима. Једна од широких области државног и јавног живота у којима се ти утицаји нарочито јако огледају, свакако је систем титула на трновском двору. Од богатог титуларног наслеђа које је Бугарска преузела од Византије, ми ћемо само пратити појаву и развитак институције деспота. Ма да се истраживачи на пољу бугарске историје нису специјално бавили ни проучавањем титуларног система у целини, а ни испитивањем деспотске титуле посебно, ипак се у њиховим радовима налазе извесне спорадичне напомене о деспотском достојанству. Х. Лопарев сматра да је у Бугарској титула деспота повезана са влашћу над одређеним територијама, па зато поседе бугарског деспота Јакова Светослава назива деспотатом.¹ Говорећи о првим знацима појаве самосталних територијалних јединица у Другом бугарском царству, П. Ников исправно истиче да се за време слабог цара Борила (1207—1218) као самостални владари појављују севастократор Стрез у Просеку на Вардару и деспот Слав у Мелнику, у родопској области.² У расправи о бугарском цару Јовану Александру А. Трифонов сасвим погрешно закључује да он деспотску титулу наслеђује од своје мајке која се у изворима назива деспотица Кераца.³ Нови преглед бугарске историје, међу титулама везаним за бугарски средњовековни двор, истиче достојанство деспота и севастократора која се обично дају царевим рођацима и као пример наводи случај деспота Слава.⁴ Међутим, родопски великаш добија знаке деспотског достојанства од латинског цара Хенрика I Фландриског (1208), па се не може наводити као пример сродника бугарске царске куће — носиоца високе византиске титуле деспота. Д. Ангелов врло сумарно говори о инсти-

¹ Лопарев, Мануил Фил 22 сл.

² Ников, Историја 18.

³ Трифонов, Иван-Александар 61 сл. Уп. Н. Мушмов, Нови монети на Ивана Александър като деспот, ИБИД 14 (1937) 120 сл.

⁴ Историја на България I, София 1954, 197.

туцији деспота, наводећи само имена деспота, али као да претпоставља да је достојанство деспота по рангу било ниже од севастократорског.⁵

Како поменути родопски великаш Слав титулу деспота прима од латинског цара Хенрика I, то је прва личност са знацима овог високог достојанства у средњовековној Бугарској — Јаков Светослав. Он је дошао из Русије, вероватно после татарског освајања, истовремено када и кнез Растислав (1240) и одмах је од цара Јована II Асена постављен за управника планинских области Старе Планине у западној Бугарској.⁶ О каријери овог моћног бугарског великаша налазимо драгоцене податке у византиским изворима. Тако Г. Пахимер каже да је цар Михајло VIII Палеолог, одмах по доласку на власт, поудавао сестре свог младог штићеника Јована IV Ласкариса; трећа ћерка покојног цара Теодора II Ласкариса удата је тада за Светослава, кнеза (архонта) области планине Балкана.⁷ Први помен у изворима о Јакову Светославу са титулом деспота потиче из 1261 г., када он шаље кијевском архиепископу препис једног номоканона са записом да је рукопис рађен 6770 године у дане цара Константина а по наредби и о трошку „великаго гна И(ко)ва Светослава дѣспота вѣлгарскогѡ“.⁸ Описујући догађаје у Бугарској за време болести цара Константина Тиха (1276-7), Г. Пахимер каже да је царица Марија васпитавала свог сина као цара, али да је отворено сумњала у лојалност Јакова Светослава који је тада имао титулу деспота. Зато царица ступа са њим у преговоре и стари деспот долази у Трново, где га је царица чак и посинила; убрзо Јаков Светослав пада као жртва интрига славољубиве царице Марије.⁹ У једном знатно каснијем извору, Бојанском поменику из XVI в., међу бугарским царевима помиње се „Јаковъ дѣспотъ“, што се свакако односи на деспота Јакова Светослава.¹⁰ Наведени подаци показују да је

⁵ Д. Ангелов — М. Андреев, *История на българската държава и право*, София 1955, 121.

⁶ *Ников*, *Историја* 19 сл.; *Златарски* III, 498 сл. *Ников*, Българо-унгарски отношения 182, одређује следеће границе области Јакова Светослава: на северу допира до Дунава и обухвата Видин са околином, на западу долази до планине Мироча, а на југу се простире до Старе Планине, обухватајући пиротску и трновску област. *Ников*, н. д. 114, не прихвата тврђења мађарских историчара да посед око Старе Планине Јаков Светослав добија од угарског краља. *История на България* I, 203, само наводи да за време цара Константина Тиха (1257—1277) деспот Јаков Светослав управља земљама око Видина, Ниша, Пирота и Софије.

⁷ *Rachumeres* I, 180 sq. Уп. *Лойарев*, Мануил Фил 22; *Ников*, Българо-унгарски отношения 117.

⁸ И. Срезневский, *Сведения и заметки*, Запис. Имп. Акад. Наук 34 (1879) 11 сл. Уп. С. Бобчев, *Старобългарски правни паметници* I, София 1903, 143 сл., *Ников*, Българо-унгарски отношения 114, 116 сл.; *Златарски* III, 501 сл.

⁹ *Rachumeres* I, 429 sq.; *Лойарев*, Мануил Фил 22 сл.; *Ников*, *Историја* 27 сл., датира ове догађаје у 1276 г., док *Murali* II, 455 као хронологију даје 1277 г.

¹⁰ И. Иванов, *Поменици на български царе и царици*, ИБИД 4 (1915) 222. Поред Јакова Светослава у овом поменику се помиње и неки „Коуманъ дѣспотъ“ који се не може идентификовати. Свакако да је писац поменика само знао за његово куманско порекло, па га је тако и навео, без података о имену. У поеми савременог византиског песника Манојла Фила говори се да је византиски војсковођа Михајло

Јаков Светослав носио знаке деспотског достојанства и то највероватније после венчања са ћерком покојног цара Теодора II Ласкариса, јер га Г. Пахимер, говорећи о овом браку, помиње само као кнеза (*ἄρχων*); *terminus ante quem* за додељивање деспотске титуле Јакову Светославу је 1261 г., тј. година којом је датиран поменути номоканон послат кијевском архиепископу. Ако се датум када је Јаков Светослав постао деспот може бар приближно одредити, извори ништа не говоре о пореклу његове високе титуле. Бугарски историчари претпостављају да Јаков Светослав добија знаке деспотског достојанства од бугарског цара Константина Тиха, који настоји да овог моћног великаша што јаче привеже уз своју политику.¹¹ В. Златарски погрешно закључује да Јаков Светослав као деспот поседује полусамосталну област, а да епитет „бугарски деспот“ говори о пореклу његове титуле.¹² Насупрот хипотези о бугарском пореклу деспотске титуле Јакова Светослава, сматрамо да је вероватнија претпоставка да је овај бугарски великаш знаке деспотског достојанства добио од Византије. Браком са ћерком никејског цара Теодора II Ласкариса Јаков Светослав ступа у сродство са династијом Ласкариса а врло је вероватно да је према византиским обичајима, као зет царске породице, постао деспот. Чињеница да се он помиње као деспот већ 1261 г., дакле кратко време после женидбе са византиском принцезом, говори у прилог претпоставци да је Јаков Светослав, после брака са ћерком Теодора II Ласкариса, добио од Михајла VIII Палеолога високу византиску титулу.

Међутим, иако је деспотско достојанство примио од Византије, Јаков Светослав у току своје каријере нема много додира са источним царством. Његова власт над једним делом бугарских земаља, испуњена је непрестаним осцилирањем између трновског цара и угарског краља. Убрзо после женидбе са византиском принцезом, због похода византиске војске против бугарских области, Јаков Светослав прилази Угрима и признаје њихову врховну власт; из писма младог угарског краља Стефана V види се да је једна угарска војска послата „contra Grecos in auxilium Zuetizlay“.¹³ Међутим, Јаков Светослав ускоро поново прелази на страну бугарског цара и признаје његову врховну власт; почетком 1263 г. он чак упада на угарску територију и пљачка северинску област, због чега је Стефан V принуђен да, пошто је прет-

Главас разбио бугарску војску под Лаханом, заузео горњи гробен, а „*τοὺς πρὶν ἀχαμπεῖς καὶ θρασεῖς καὶ δεσπότης ζυγοῖς περισπῶν δουλικῆς ὑποურγίας*“ Cf. *M. Philae*, *Sagmina* II, 248. Из овог податка *Λοιάρει*, Мануил Фил 27, закључује да песник има у виду деспота Јакова Светослава. Међутим, плурални облик а и сам смисао текста пре говоре да је реч деспот овде употребљена у општем значењу — господар.

¹¹ *Ников*, Историја 19 сл.; *Ников*, Българо-унгарски отношения 117 сл.; *Пейров*, Българо-византийските отношения 561.

¹² *Златарски* III, 500 сл.

¹³ *Codex dipl. pat. Hungariae* VI, Budapestini 1876, 166. О походу византиске војске под Манојлом Главом у бугарске области в. *M. Philae*, *Sagmina* II, 247 sq. Уп. *Ников*, Българо-унгарски отношения 133—137; *Златарски* III, 507 сл., н. 3; *Пейров*, Българо-византийските отношения 563.

ходно освојио Видин, нападне бугарске земље.¹⁴ Угрожен овим походима Стефана V Јаков Светослав опет прелази Угрима и до Стефанове смрти (1272) остаје њихов васал.¹⁵ Задржали смо се у најкраћим цртама на опису политике Јакова Светослава према Угарској због интересантне титуле са којом се он појављује у једном угарском документу. У Стефановом акту из 1271 г. међу краљевим пријатељима се наводи „Swetizlaus imperator Bulgarorum“.¹⁶ П. Ников сматра да ова титула говори о постепеном порасту Светиславових амбиција, наводећи да се и у поменику Погановског манастира он помиње са титулом цара.¹⁷ Византиски историчар Г. Пахимер који доста детаљно излаже догађаје из последњих година Светислављевог живота (1276—7), када је он пришао бугарској царици Марији, говори само о његовој деспотској титули. Према томе, бугарски великаш до краја живота задржава високо достојанство добијено из Византије, па се царска титула са којом се јавља у угарском документу, као и у каснијем Погановском поменику, свакако мора одбацити као нетачна.

После смрти цара Константина Тиха (1277) Византија показује живо интересовање за догађаје у суседној Бугарској, сматрајући да је дошао погодан тренутак да у овој земљи ојача свој утицај. Зато и упућује свог кандидата на бугарски престо Јована III Асена у Трново (1279), који користи незадовољство становништва владом Константинове удовице Марије и заузима бугарску престоницу. Међутим, тада се на трновском двору појављује једна нова личност — моћни великаш Георгије Тертер. Видећи да Георгије Тертер претставља опасност за византиског штићеника, Михајло VIII Палеолог ствара план да га у што јачој мери привеже за двор Јована III Асена. Због тога је Георгије Тертер растављен од своје жене, ожењен је сестром новог трновског цара Јована III Асена, а цар Михајло VIII му је доделио и титулу деспота. У Трнову убрзо почињу да круже гласови о томе да нови деспот припрема заверу против цара, па Јован III Асен, покупивши све драгоцености, бежи у Цариград, а Георгије Тертер узима власт и одмах се крунише за бугарског цара (1280—1292).¹⁸ Према

¹⁴ Ников, Историја 22—25. Исти, Българо-унгарски отношения 144 сл., 149 сл., сматра да Јаков Светослав отпада од Угарске почетком 1265 г., а да јуна 1266 г. Стефан V креће против њега. Уп. Злајварски III, 513.

¹⁵ Захваљујући унутрашњим борбама у Угарској, Јаков Светослав се после Стефанове смрти осамосталио, па је чак помишљао на истицање озбиљних претензија на трновски престо. Зато трновска династија жели да овог опасног супарника привуче на своју страну, али деспот тада није признао врховну власт трновског цара. Уп. Ников, Историја 26 сл.

¹⁶ Ников, Българо-унгарски отношения 175 сл., 201 Уп. Злајварски III, 539 сл.

¹⁷ Ников, Българо-унгарски отношения 183 сл. За Погановски поменик в. Срезневский, Сведения и заметки 11. Т. Герасимов, Монети от деспот Яков Светослав, Годишник на Народ. Музей 6 (1932—4) 245—248, сматра да примери бакарних новаца из софиског Народног музеја са натписом „ДЕСПОТЪ СВЕТОСЛАВЪ“ припадају деспоту Јакову Светославу. Међутим, према ранијем мишљењу ти примери припадају бугарском цару Теодору Светославу (1300—1322).

¹⁸ Rachumeres I, 446—449. Злајварски III, 567 сл., се не задржава на проблему порекла деспотске титуле Георгија Тертера.

подацима другог византиског историчара Н. Григоре, сам бугарски цар Јован III Асен је желео да придобије Георгија Тертера, па га је, отеравши његову прву жену, оженио својом сестром и поставио га за деспота.¹⁹ Поставља се питање како објаснити ову разлику у подацима двојице византиских историчара о пореклу деспотске титуле Георгија Тертера. Сасвим је природно да су се бугарски историчари позабавили овим питањем, већим делом претпостављајући да су подаци Н. Григоре веродостојнији, тј. да је Георгије Тертер знаке деспотског достојанства добио од бугарског цара.²⁰ А. Трифонов, напротив, даје предност вестима Г. Пахимера и сматра да је Георгије Тертер примио деспотски венац из Византије.²¹ Како је историја Г. Пахимера извор првог реда за доба владе цара Михајла VIII Палеолога, то сматрамо да се мора дати предност њеним подацима, што значи да је титула деспота Георгија Тертера византиског порекла — добијена од Михајла VIII Палеолога. Браком са сестром бугарског цара Јована III Асена, Георгије Тертер постаје рођак трновске владајуће династије, па би се очекивало да га и трновски цар поставља за деспота. Чињеница да он ову високу титулу ипак добија из Цариграда као да показује да бугарски цареви у другој половини XIII в. својим дворским великашима још не додељују титуле деспота.

Крајем XIII и у првим годинама XIV в. Бугарска је утонула у тешку унутрашњу кризу, изазвану непрестаним борбама између претендента на трновски престо. Међу личностима које делују у овом критичном периоду, истиче се Елтимир, господар крнске области, брат покојног бугарског цара Георгија I Тертера; Елтимир је ожењен ћерком бугарског цара Смилца (1292—1298). Описујући како је бугарски великаш Радослав, брат покојног цара Смилца, приступио Византинцима, добивши из Цариграда и потврду севастократорског достојанства, Г. Пахимер каже да је Радослав напао на „*συναμα πλείστοις Ἐλτιμῆρῃ κατὰ τὸν Κρούνον δεσποτεῖα τέτιμῆμεν, ἀδελφῷ γέ οὐτι τοῦ Τερτερῆ*“. Међутим, овај напад Радослава није донео никакве резултате; шта више, севастократор Радослав је заробљен и ослепљен.²² Нови бугарски цар Теодор Светослав (1300—1322) покушао је одмах на почетку своје владе да свог ујака Елтимира придобије за политику трновског двора, уступивши му тврђаве Јамбол и Лардеју.²³ И Византинци су желели да поклонима и обећањима придобију Елтимира који је „*δεσπότης δ' εἶχε παρὰ Βουλγάρους ἀξίαν*“, али у томе нису успели.²⁴ У рату који је 1304

¹⁹ N. Gregoras I, 135.

²⁰ Ирекел, Историја 214 сл.; Ников, Българо-унгарски отношения 117. Истии, Изправки към българската история, ИБИД 5 (1922) 69 сл., сматра да се Георгије Тертер оженио сестром цара Јована III Асена у другој половини 1279 г.

²¹ Трифонов, Иван-Александар 72.

²² Pachymeres II, 266 sq. P. Nikov, Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in den byzantinisch-bulgarischen Beziehungen, Atti del V Congresso inter. di studi Bizantini I, Roma 1929, 236.

²³ Pachymeres II, 559 sq. Cf. Nikov, Das Gebiet von Krn 237.

²⁴ Pachymeres II, 406 sq. Cf. Nikov, Das Gebiet von Krn 237.

г. бугарски цар повео против Византије деспот Елтимир је учествовао као бугарски савезник, па је Михајло IX Палеолог одмах предузео оружану акцију против Елтимирових области, освојивши њихов највећи део.²⁵ Некако одмах после ове успешне акције византиске војске напори цариградске владе да крнског господара придобије за своју политику уродили су плодом (1305—6). Међутим, оваквим исходом ствари свакако није био задовољан Теодор Светослав, па је одмах напао Елтимирове области и освојио их.²⁶ То су једини изворни подаци о крнском господару Елтимиру, за кога Г. Пахимер каже да је титулу деспота добио од бугарског цара, али нажалост не прецизира од кога. Пошто се, као што је наведено, оженио ћерком цара Смишца, Елтимир је највероватније као рођак царске породице, још за живота свог таста Смишца, постао деспот. Тај чин је могао да буде обављен и за време владе Елтимировог синовца цара Теодора Светослава, ма да природније изгледа да је крнски господар своју високу титулу примио још од свог таста.²⁷

Радослав, брат бугарског цара Смишца који је пришао Византинцима и добио од њих потврду севастократорске титуле, већ је у првом походу против деспота Елтимира побеђен и ослепљен. Знатно дужу каријеру у византиској служби има најмлађи царев брат Војисил. После смрти бугарског цара Георгија II Тертера (1323) Византији је понуђена предаја бугарских градова од Стилвне до Месемврије, па царска војска почиње операције у два правца и један њен део под командом Војисила без борбе заузима бугарске градове „ἀπὸ Στίλβνου μέχρι Κόψεως“. Тада бугарски великаш шаље изјаву покорности цару Андронику II Палеологу и „δεσπότης Μυσίας ὑπὸ βασιλείᾳ ἐπιτέτραται δομαζέσθαι“.²⁸ Област коју Војисил тада осваја А. Бурмов карактерише као феудални посед његовог брата цара Смишца и сматра да се простирала од Сливена према западу до горњег тока реке Марице.²⁹ Пошто Јован Кантакузин каже да је цар Андроник II Палеолог дозволио Војисилу да се назива деспотом, могло би се претпоставити да му је тада само потврђена титула

²⁵ Pachymeres II, 447. Cf. *Nikov*, Das Gebiet von Krn 237.

²⁶ Pachymeres II, 558 sq., 562. Cf. *Nikov*, Das Gebiet von Krn 237 sq. Кратак преглед података о деспоту Елтимиру даје *Ников*, Татаро-български отношения 39, 44—47. Уп. *Лойарев*, Мануил Фил 41 сл.

²⁷ *Nikov*, Das Gebiet von Krn 234—238, нигде не помиње да је Елтимир носио знаке деспотског достојанства, већ га стално назива кнезом.

²⁸ Kantakuzenos I, 172; *Бурмов*, Историја 8 сл. Војисил се и пре тога налазио у византиској служби. Тако 1306 г. у оквиру похода цара Михајла IX Палеолога против Бугара Војисил командује једним одредом византиске војске, који је у сукобу са непријатељем претрпео пораз. Cf. Pachymeres II, 445 sq. Ни следећи поход у коме Војисил учествује (1307) није био успешан, јер је византиска војска поражена у сукобу са Каталанима на Галипољу. Cf. Pachymeres II, 543 sq. У почетку грађанског рата између Андроника II Палеолога и његовог унука, Војисил се прво налазио на страни Андроника III, али убрзо прилази старом цару. После првог измирења 1322 г. он поново ступа у пријатељске односе са Андроником III. Cf. Kantakuzenos I, 134, 277. О каријери Војисила в. *Бурмов*, Историја 9 сл.

²⁹ Ibid. 10—12. *Иречек*, Историја 225, истиче да се поседи Војисила налазе у долини Тунџе.

деспота, раније добијена на трновском двору. Настојећи да објасни Војисилову титулу деспота Бугарске, А. Бурмов истиче да му је исту доделио византиски цар, јер је Војисилова област била насељена бугарским становништвом.³⁰ Таква интерпретација показује да А. Бурмов има сасвим нетачне претставе о карактеру и суштини институције деспота у Византији и у Бугарској. У изворима не налазимо податке о томе да је деспотско достојанство повезивано са одређеним територијалним поседима, а још мање са етничким саставом становништва једне области. Додељивање овог високог достојанства Војисилу претпоставља и постојање родбинских веза са династијом Палеолога: његов најстарији брат Смилец је, пре доласка на трновски престо, био ожењен нећаком цара Андроника II, а ћерком севастократора Константина Палеолога.³¹ После прилажења Византији Војисилев најстарији брат Радослав добија потврду севастократорске титуле, па је сматрано да и Војисил има право на поседовање једне од високих византиских титула које се обично дају царевим рођацима.

Одмах после предаје наведених бугарских градова Војисил са царем Андроником III безуспешно напада на Филипопољ.³² У оквиру припрема за борбу против новог бугарског цара Михајла Шишмана (1323—1330) Андроник III Палеолог поручује деспоту Војисилу да за три дана дође у град Потуку. По доласку на уговорено место Андронику III стиже вест о деспотовој смрти, због чега се он повлачи у Адријанопољ, сматрајући да не располаже довољном војном снагом за акцију против Бугара. Међутим, убрзо у византиски табор стижу нове вести да је деспот Војисил који се отровао неким печуркама, захваљујући саветима лекара, остао жив.³³ Власт деспота Војисила у бугарским областима не траје дуго, јер цар Михајло Шишман предузима акцију против Копсије и осталих његових градова; Војисил извесно време храбро одбија нападе Михајлове војске, али је ипак принуђен да се испред надмоћне силе повуче и да оде у Византију, остављајући своје поседе бугарском цару.³⁴ Даља каријера деспота Војисила у Византији сасвим је тамна. Једини податак о њему потиче из 1328. г., када цар Андроник III Палеолог после заузимања Касторије шаље према Охриду деспота Војисила, који са војском одмах заузима град.³⁵

Освајач области деспота Војисила, бугарски цар Михајло Шишман (1323—1330) пре доласка на трновски престо имао је поседе у видинској области, које је наследио од свог оца. У списку владара са којима Млетачка република одржава пријатељске односе (1313) помиње се

³⁰ Бурмов, Историја 14, н. 84.

³¹ Pachymeres II, 407. Уп. Ников, Татаро-български отношения 24; Бурмов, Историја 9.

³² Kantakuzenos I, 172—175. Уп. Бурмов, Историја 18.

³³ Kantakuzenos I, 175—177. Уп. Бурмов, Историја 18 сл.

³⁴ Kantakuzenos I, 177—179. Уп. Бурмов, Историја 19 сл.

³⁵ Kantakuzenos I, 277 sq. Уп. Бурмов, Историја 20.

„Michael dispoti Bulgarie, dominus de Vigdino, gener regis Urošii“,³⁶ на основу чега преовлађује мишљење да је Михајло као господар видинске области, носио знаке деспотског достојанства.³⁷ Бугарски историчари су у својим радовима покушавали да објасне порекло Михајлове деспотске титуле. У исцрпном раду о видинској области П. Ников сматра да је већ Михајлов отац Шишман, који је уз помоћ Татара учврстио своју власт у видинској области, добио титулу деспота од бугарског цара Георгија I Тертера; циљ ове привилегије је био да се појача Шишманова приврженост према трновском двору. П. Ников такође мисли да је Михајлова деспотска титула бугарског порекла, тј. да му је додељена од цара Теодора Светослава.³⁸ Због недовољног познавања карактера и суштине институције деспота А. Бурмов долази до сасвим апсурдних закључака о пореклу Михајлове титуле деспота. Према њему, видински господар је деспотско достојанство или наследио од свог оца који је, према подацима Јована Кантакузина, такође био деспот, или га је добио од таста и сизерена српског краља Милутина. А. Бурмов одбацује сваку могућност да је Михајло знаке деспотског достојанства добио од Теодора Светослава, јер су односи између Видина и Трнова били рђави. Титулу деспота Бугарске, која се јавља у млетачком документу, А. Бурмов не тумачи њеним пореклом, већ чињеницом да је Михајло био деспот у бугарским земљама.³⁹ Хипотезе А. Бурмова су потпуно неосноване. Деспотска титула није имала наследан карактер, па је ни Михајло није могао наследити од свог оца, а с друге стране основна државно-правна начела, везана за титулу деспота, одређују да право на њено додељивање има само цар, па се не сме претпоставити да видински господар исту добија од Милутина који носи само титулу краља. А. Бурмов упозорава да у изворима нема директних података да видински господар знаке деспотског достојанства примом од бугарског цара, ма да се исто може констатовати и за његову претпоставку да Михајло деспотски венац прима од краља Милутина.

Међутим, ни поменути и једини податак о деспотској титули Михајла Шишмана није потпуно одређен. Речи „Michael dispoti Bulgarie dominus de Vigdino“ дају индиције за претпоставку да је видински господар само син (filius) неког бугарског деспота (dispoti Bulgarie), а да сам нема никакву титулу, због чега се и назива „dominus de Vigdino“. У прилог оваквој интерпретацији податка из млетачког документа говоре вести савременог византиског историчара Јована Кантакузина, који наводи да су после смрти цара Георгија II Тертера бугарски великаши одлучили да за цара изаберу видинског кнеза (архонта) Михајла, сина

³⁶ Š. Ljubić, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium I, Zagrabiae 1868, 192.

³⁷ Иречек, Историја 225; Иванов, Македонија 48; Бурмов, Историја 14; Ников, Историја 41 сл.; Трифионов, Иван-Александар 72.

³⁸ Ников, Историја 47 сл., 106.

³⁹ Бурмов, Историја 14, н. 84.

деспота Страцимира.⁴⁰ Да је Михајло Шишман заиста био деспот сматрамо да би Јован Кантакузин то и навео, а не би говорио о титули Михајловог оца. Анализирајући овај податак, бугарски историчари сматрају да је Јован Кантакузин погрешно и да уместо Страцимир треба да стоји Шишман.⁴¹ Додуше помен деспота Страцимира налазимо у још једном бугарском извору — поменику цара Борила.⁴² Према мишљењу В. Златарског, тај деспот Страцимир је отац бугарског цара Јована Александра, а муж сестре цара Михајла Шишмана — деспотице Кераце.⁴³

У оквиру прегледа изворних података о бугарским деспотима потребно је поменути и цркву Св. Богородице у Доњој Каменици код Књажевца, у којој је сачуван врло занимљив натпис „*Михаил деспо(тъ) въ ха ба вѣрѣнь с(и)нь Михаила црѣ*“.⁴⁴ Покушаји датирања овог значајног споменика почивали су како на уметничко-стилским карактеристикама сачуваног живописа; тако и на идентификацији личности деспота Михајла. Нас у овом случају интересује само деспот Михајло. Природно је да се у покушајима идентификације личности са натписа доњо-каменичке цркве помишљало на видинског господара и каснијег бугарског цара Михајла Шишмана који је, према досада усвојеном мишљењу, имао титулу деспота.⁴⁵ Међутим, три елемента говоре против ове претпоставке: отац видинског господара се није звао Михајло, није имао царску титулу, а вероватно да ни сам Михајло није носио знаке деспотског достојанства. С друге стране, још је М. Милићевић сматрао да се доњо-каменички натпис односи на Михајла Анђеловића, великог челника из последњих година историје средњовековне Србије и вођу туркофилске странке у Смедереву.⁴⁶ Расправљајући у новије време о доњо-каменичкој цркви, М. и Р. Љубинковић настоје да нађу неке нове доказе за Милићевићеву претпоставку. У натпису на црквеном виду В. Петковић је прочитао и име деспотице Јелене, ћерке деспота

⁴⁰ Kantakuzenos I, 175. Уп. *Ников*, Историја 45. На другом месту Јован Кантакузин наводи да је цар Михајло син Страцимира. Cf. Kantakuzenos I, 459.

⁴¹ *Ников*, Историја 43, н. 3.

⁴² *Пойруженко* 81.

⁴³ В. Н. Златарски, Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана Александра, Статы по Славяноведению II, С. — Петербург 1906, 17 сл. Уп. *Бурмов*, Историја 10. У синодику цара Борила помиње се деспотица Кераца, мајка цара Јована Александра. Уп. *Пойруженко* 88. Њој је упућено писмо папе Бенедикта XII од 15 јула 1337 г. Уп. *И. Дуйчев*, Непознато писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александр, ИБИД 14—15 (1937) 204—210.

⁴⁴ *Спојановић*, Записи и натписи III, 81, бр. 5131 (само делимично је прочитао натпис); *П. Ников*, Образи на видинския княз Михаила Шишмана и на семейството му, ИБИД 6 (1924) 77 сл.; *Б. Бошковић*, Белешке са путовања, Старица 8—9 (1933) 277—280.

⁴⁵ *М. Валировић*, Књажевачки округ, Гласник СУД 49 (1881) 89 сл. Уп. *Ников*, Историја 55 сл., 91—94; *Исидор*, Образи на видинския княз 82—85.

⁴⁶ *М. Милићевић*, Манастири у Србији, Гласник СУД 12 (1867) 27. Исто: *Ј. Мишковић*, Две старе цркве у округу књажевачком, Старица IV, 4 (1887) 105—107; *М. Спанојевић*, Насеља IX, Београд 1913, 174—176; *Бошковић*, Белешке са путовања 277—280.

Петра,⁴⁷ за коју М. и Р. Љубинковић претпостављају да је Јелена, жена деспота Лазара Бранковића која је управљала заједно са Михајлом Анђеловићем. Деспотско достојанство наведено у тексту натписа М. и Р. Љубинковић објашњавају титуларним претензијама оца Михајла Анђеловића који је потицао из тесалиске породице Анђела Филантропина.⁴⁸ Међутим, та се претпоставка мора напустити, јер деспотов отац Михајло у натпису има титулу цара.⁴⁹ Идентификација деспота Михајла из доњо-каменичке цркве са Михајлом Анђеловићем не може се прихватити, јер у изворима не налазимо податке о његовој деспотској титули, а тиме би остала неразјашњена и царска титула његовог оца Михајла. Осим тога, М. Геџић показује да се књажевачки округ од 1412—3 г. па до пада Србије под Турке (1459) није налазио у оквиру српске државе.⁵⁰

Најзад, у покушајима да се идентификује личност деспота Михајла помишљало се евентуално и на неког од синова цара Михајла Шишмана који би од оца добио достојанство деспота.⁵¹ М. и Р. Љубинковић одбацују ову претпоставку, наводећи да таква личност није позната у историји.⁵² А. Бурмов, напротив, настоји да историски оправда хипотезу Н. Мавродинова и сматра да је Михајло Шишман поред најстаријег сина Јована Стефана имао и сина Михајла који од оца добија титулу деспота и управља 1323—4 г. облашћу око Видина; тај деспот Михајло се и помиње у натпису доњо-каменичке цркве.⁵³ Пошто је деспотов отац Михајло у натпису поменут као цар, сматрамо да је последња хипотеза највероватнија. Уз то ћемо упозорити на вест бугарске хронике да је турски султан Мурат I пошао на Софију и да је у бојби са Бугарима победио Асена, сина цара Јована Александра, као и да је тада убијен и други царев син Михајло.⁵⁴ Можда у личности овог другог сина цара Јована Александра треба тражити Михајла са натписа из доњо-каменичке цркве.

У византиским изворима из средине XIV в. налазимо прве податке о великашу Добротици чије се земље налазе у североисточној

⁴⁷ В. Пейковић, Једна заборављена српска светиња, Српски народ, Божич (1942).

⁴⁸ М. Ђорговић Љубинковић — Р. Љубинковић, Црква у Доњој Каменици, Старица 1 (1950) 54 сл., 83.

⁴⁹ Уп. М. Геџић, Око цркве у Доњој Каменици, Историски гласник 3—4 (1951) 92.

⁵⁰ Ibid. 90—92.

⁵¹ Н. Мавродинов, Старобугарската живопис, София 1946, 166.

⁵² М. Ђорговић Љубинковић — Р. Љубинковић, Црква у Доњој Каменици 54.

⁵³ Бурмов, Историја 26 сл. Геџић, Око цркве у Доњој Каменици 93, не наводи мишљење Бурмова и независно долази до истог закључка: „Највероватније ће бити да је ктитор цркви Михајло, досад непознат историји син цара Михајла Шишмановића, који је могао после смрти очеве владати овом облашћу, можда чак и у првим деценијама друге половине XIV в.“

⁵⁴ Archiv für slav. Philologie 13 (1893) 527. Уп. Ников, Турског завладевање на Бугарија и судбата на последните Шишмановци, ИБИД 7—8 (1928) 48.

Бугарској, на обалама Црног Мора.⁵⁶ У току грађанског рата који Јован Кантакузин води против цариградске владе, браћа кнеза Балика, Теодор и Добротица (Θομπρότιτζας), помажу царици Ани Савојској у освајању градова на црноморској обали (1346). Због тога су благонаклоно примљени у Цариграду, па је Добротица чак ожењен ћерком Алексија Апокавка и постављен за „стратега ромејске војске“. Међутим, иако је претрпео неуспех у борби против Јована Кантакузина, Добротица ипак остаје у византиској престоници „καὶ τῆς ἀπέλαυε παρὰ βασιλίδος τῆς ἀξίας“, док се његов брат Теодор враћа у црноморске области.⁵⁶ Није познато када је Добротица напустио Цариград. Већ 1347 г. нови цар Јован VI Кантакузин креће са војском против Добротице који причињава велике штете византиским градовима на Понту; тада је Добротица принуђен да призна врховну власт Византије.⁵⁷ Једна кратка хроника доноси вест да је Михајло, син цара Јована V Палеолога, после повратка из Трапезунта ожењен ћерком деспота Добротице.⁵⁸ Како смо из хронике Михајла Панарета обавештени да је најмлађи син Јована V дошао под Трапезунт новембра 1373 г.,⁵⁹ то би свакако и његово ступање у брак са Добротицином ћерком требало датирати у прву половину 1374 г. Удајом своје ћерке за Михајла Палеолога Добротица је постао сродник породице Палеолога, па је сасвим природно претпоставити да је тада и добио знаке деспотског достојанства. Међутим, у једном акту црквеног синода у Цариграду, датираном са јуном месецом XI индикта, решава се на молбу месемврског митрополита да градови Косеак и Емона, који су недавно припали митрополији Варне, поново дођу под јурисдикцију митрополије у Месемврији; у акту се наглашава да се наведени градови налазе под влашћу деспота Добротице.⁶⁰ Полазећи од индикта, Ф. Миклошић и М. Милер су сасвим погрешно закључили да је овај синодски акт издат 1357 г. Међутим, у периоду Добротицине делатности овај докуменат се може датирати само у 1359 или

⁵⁶ О пореклу Добротициног имена вођена је у историској науци дуга дискусија. Р. Mutafčiev, Dobrotič — Dobrotica et la Dobrudža, *Revue des études slaves* 7 (1927) 30—36, сматра да грчки облик Θομπρότιτζας, који се јавља у савременим изворима, не одговара транскрипцији Добротич, већ словенском деминутиву Добротица, како је назван најмлађи брат кнеза Балика; без деминутивног наставка његово је име гласило Доброта. Међутим, против оваквог тумачења устаје N. Jorga, Dobrotich (Dobrotič, Dobrotici), *Quelques observations*, *Revue hist. du Sud-est européen* 5 (1928) 133—136, тврдећи да је име овог великаша гласило Добротич, што је патроним од румунског имена Доброта које се среће у румунским споменицима. Враћајући се на овај проблем, Р. Mutafčiev, *Enscore sur Dobrotica*, *Годиш. на Соф. Унив. ист. - филол. фак.* 27 (1930—1) 11, тумачи појаву имена Доброта у румунским споменицима као доказ о остацима словенског становништва на територији Румуније. Облик Θομπρότιτζας који се јавља у добро обавештеним византиским изворима може се протумачити само као Добротица.

⁵⁶ Kantakuzenos II, 584 sq. К. Моисил, Деспотство на Добротица, *Минало* 5—6 (1911) 143.

⁵⁷ Kantakuzenos III, 62 sq.

⁵⁸ Loenertz, *Chronicon* 208.

⁵⁹ *Λαμψιδος* 78. Сам Loenertz, *Chronicon* 208, датира вест о женидби Михајла Палеолога између маја 1373 и 1376 г.

⁶⁰ М. М. I, 367 sq.

вероватније у 1373 г. П. Мутафчиев претпоставља да је акт написан свакако после 1366 г., јер је у њему наведено да се Месемврија налази под византиском влашћу; тек 1366 г. Амадео Савојски је освојио овај град од Бугара.⁶¹

Приликом успешних акција на бугарској и византиској територији Амадео Савојски је 1366 г. послао једног посланика „а Desbrodicza despotus“ који се налазио у свом замку у Калиакри.⁶² У приручнику за обраћање патријарха и митрополита цару и осталим световним достојанственицима (1386) даје се и формулар писма упућеног од патријарха деспотима који нису Ромеји: у том случају црквени поглавар треба да наведе деспотово име и као први пример помиње се деспот Добротица.⁶³ Наведени изворни подаци недвосмислено показују да је Добротица имао титулу деспота коју је свакако добио из Цариграда, јер се иначе не би помињао у једном званичном византиском приручнику за адресе писама. Међутим, ти подаци не дозвољавају да се тачно одреди време када је Добротица добио високу византиску титулу. У анонимној византиској хроници је забележено да се Михајло Палеолог оженио убрзо после 1373 г. ћерком деспота Добротице; синодски акт од јуна 1373 г. помиње Добротицу са титулом деспота, а са истом титулом се наводи и 1366 г. Све то показује да је Добротица постао деспот пре ступања у родбинске везе са династијом Палеолога. Примајући знаке деспотског достојанства из Цариграда, господар црноморских градова је свакако признао и византиску врховну власт.⁶⁴ Година Добротицине смрти није позната. Свакако да је умро пре 1387 г., јер маја те године „dominus Iuanchus, filius bonae memoriae magnifici domini Dobordize“ преко својих посланика закључује уговор са Беновљанском републиком.⁶⁵ Изворни подаци о Добротицином сину Иванку су крајње

⁶¹ П. Мутафчиев, Къ историята на месеврийските манастири, Сборник в чест на В. Н. Златарски, София 1925, 178 сл.

⁶² F. Bollati di Saint-Pierre, Illustrazioni della Spedizione in Oriente di Amadeo VI (Il comte Verde), Biblioteca storica italiana 5, Torino 1900, 88. Cf. G. Brătianu, Recherches sur Vicina et Cetatea Alba, Bucarest 1935, 80—82. После туринског мира (1381) Млечанима је забрањено да долазе „ad partes de Zagora subditas Dobrodice“. Cf. M. Silberschmidt, Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen Venedigs zu Byzanz, Ungarn und Genua und zum Reiche von Kiptschak (1381—1400), Leipzig-Berlin 1923, 6; N. Jorga, La politique vénitienne dans les eaux de la Mer Noire, Bulletin de l'Académie roumaine sec. hist. 2—4 (1914) 298 sq.

⁶³ Рамис-Пошлис V, 505; Migne P. G. 107, c. 408.

⁶⁴ Иречек, Историја 247—249, као да мисли да се Добротица налазио под бугарском врховном влашћу, јер, говорећи о значаја процеса распадања државне територије у Бугарској, наводи да је око 1357 г. у областима око Емоне и Месемврије управљао деспот Добротица; после смрти цара Јована Александра Добротица влада као независан владар на црноморској обали, налазећи се под врховном влашћу цара Јована III Шишмана. О територији деспота Добротице расправља К. Мојсил и долази до закључка да се простирала на црноморској обали од Месемврије до Калиакра, обухватајући привремено и пределе око Килије; Селимврију Добротица није држао. Уп. Мојсил, Деспотството 140—142.

⁶⁵ В. Златарски — Г. Качаров, Договорот на княза Иванко син Добротичев с Генуезците от 1387 година, ИБИБД 3 (1911) 20 сл. Уп. Иречек, Историја 255.

оскудни, али изгледа да је он после очеве смрти наследио један део његових поседа.⁶⁶ Неке Добротицине територије заузео је влашки војвода Јован Мирча који се око 1391 г. назива „Myrcius, Dei gracia Woyewoda transalpinus, Fogaras et Omlas dux, Severini comes, Trestri dominus, ac terrarum Dobrotici despotus“.⁶⁷

Бугарски цар Јован Александар (1331—1371) је пре доласка на трновски престо имао титулу деспота, о чему сведочи запис на једном духовном зборнику из XIV—XV в. да је књига написана у граду Ловечу за време архиепископа Симеона и „при бл҃гочтивѣ деспотѣ александѣ і при сиѣ его Михаѣла ѡсѣн“.⁶⁸ То је и једини податак о деспотској титули Јована Александра. У свом раду о Јовану Александру А. Трифонов настоји да протумачи и његову деспотску титулу, па сасвим неодређено објашњава да је каснији бугарски цар назван деспотом Бугара, јер се у то време као самосталан владар супротстављао политици царице Ане, ћерке краља Милутина.⁶⁹ Знаке деспотског достојанства Јован Александар свакако добија од бугарског цара, вероватно Михајла Шишмана са којим се налазио у блиским родбинским везама. Међутим, А. Бурмов сматра да је овај чин обављен тек за кратке владе цара Јована Стефана (1330—1331), када је Јован Александар владао ловчанском областју.⁷⁰ Кратак временски период (1330—1) од погибије цара Михајла Шишмана код Велбужда, па до доласка на власт Јована Александра испуњен је бурним догађајима у борби око власти, па је тешко претпоставити да је Јован Александар тада добио титулу деспота.

На територији Бугарске пронађено је неколико бакарних новаца са грчким натписом „деспотѡυ Ἰω(άννου)“. О њиховом пореклу не постоји

⁶⁶ Писац критичких опаски на рад *Мойсила*, Деспотството, објављених у истом броју часописа *Минало* наводи, између осталог, да је Иванко наследио од свог оца и титулу деспота.

⁶⁷ N. Jorga, *Histoire des Roumains* III, Bucarest 1937, 333, n. 1; *Мойсил*, Деспотството 140, 142; *Јуречек-Радонић* I, 331; Jorga, *Dobrotich* 134; *Brătianu*, *Recherches* 82. То свакако показује да ни сам влашки војвода није упознат са карактером титуле деспота, јер претпоставља да му освајање једног дела Добротициних земаља даје право да узме ово високо достојанство.

⁶⁸ А. И. Яцимирский, Из славянских рукописей, Тексты и заметки, Москва 1898, 144. Уп. Трифонов, Иван Александар 66; *Сийричевић*, О титуларном имену 126.

⁶⁹ Трифонов, Иван-Александар 75. Трифонов (стр. 78) нигде посебно не говори о деспотској титули Јована Александра, али сматра да назив деспот карактерише Александра као самосталног владара. У уводу Душановог законика (С. Новаковић, Законик цара Стефана Душана, Београд 1898, 3) стоји да су месеца јуна „25мѣ въздвѣже на насѣ ѡ царевѣ, рекоу ж и цара грѣскаго, Михаѣла и брата его Бѣлаѡура и Александра цара Бѣлѣгарѡмѣ, и Басараѡу Иванка, таста Александра цара“. На основу тога А. Трифонов закључује да је Јован Александар већ у време свог претходника цара Михајла Шишмана владао извесном територијом, јер се иначе не би називао царем. Уп. Трифонов, Иван-Александар 65. Међутим, логичније изгледа објашњење да је аутор увода, наводећи српске противнике у Бугарској, не само у време битке код Велбужда, већ и касније, поменио и цара Јована Александра.

⁷⁰ Бурмов, Историја II, 10.

јединствено гледиште. Н. Мушмов сматра да је ове новце ковао деспот Јован Александар и то у време отворене борбе против удовице Ане и сина цара Михајла Шишмана. Крајње слово Т са натписа Н. Мушмов тумачи као иницијал за Трново, упозоравајући да је Јован Александар као цар ковао примере новца са претставом трновских зидина и словима Т — НБ, док име Јован објашњава чињеницом да је будући бугарски цар као деспот познат само под тим именом и да тек касније, после доласка на престо, почиње да се назива и Александар.⁷¹ Међутим, Т. Герасимов мисли супротно да је бугарски цар као деспот имао само име Александар и сматра да ови новци припадају Иванку, сину деспота Добротице; 'Ιω је почетак од 'Ιωάννης како је на грчком гласило Иванково име, а Т је иницијал грецизираног облика имена Иванковог оца (Τοιπρωτίτζας). Самом Герасимову изгледа необично да један бугарски деспот кује новце са грчким натписима, али он ту појаву објашњава тесним политичким и културним везама између Иванковог оца Добротице и цариградског двора.⁷² Како у изворима нема помена о Иванковој деспотској титули, то је и претпоставка Т. Герасимова неоснована.

Последња личност у бугарској историји са титулом деспота је Константин, зет цара Јована Александра, о коме говори запис са једног четворејеванђеља (1356) у Британском музеју; овде је поред једног портрета записано „Κωνσταντίνος деспότης за великаго црѣ Іωαѣлександра: крѣадамарѣ деспотица и даши црѣа“.⁷³ Још је С. Новаковић претпостављао да је овај зет бугарског цара Јована Александра уствари Константин Дејановић, што је прихваћено од каснијих историчара.⁷⁴ Међутим, Константин Дејановић се у савременим документима титулише само као господин (в. следећи одељак), па се никако не може примити хипотеза С. Новаковића.⁷⁵ У питању је један од зетова цара Јована Александра који је због брака са царском принцезом добио од свог таста знаке деспотског достојанства; нажалост о томе Константину нема података у изворима.

Оскудни изворни подаци о носиоцима титуле деспота у средњовековној Бугарској не дозвољавају да се оцрта пут развоја ове институције. Како је институција деспота преузета из Византије, свакако

⁷¹ Н. Мушмов, Нови монети на Ивана Александра като деспот, ИБИД 14 (1937) 121 сл.

⁷² Т. Герасимов, Монети на деспот Иванко, Извест. на бълг. археол. друж. 13 (1939) 292—295.

⁷³ Archiv für slav. Philologie 7 (1883) 9, Taf. 1; Иванов, Македонија 119 сл.; Solovjev, Emblèmes 145.

⁷⁴ С. Новаковић, Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности, Годишњица Н. Чупића 6 (1884) 45. Уп. Иванов, Македонија 119 сл., 131, који сматра да двоглави орлови извезени на оделу царевог зета претстављају остатак Неманићског грба и да су преузети од Константинове мајке Евдокије, сестре Душанове. Solovjev, Emblèmes 145, тврди да је Константин Дејановић добио титулу деспота од Душана 1346 г. Уп. Ников, Турског завладевање 65, н. 2.

⁷⁵ Уп. Б. Радочић, Једна глава из „Живота деспота Стефана Лазаревића“ од Константина Филозофа, Хришћански живот 6 (1927) 139, н. 2; Стиричев, О титуларном имену 127, н. 189.

да су на трновски двор прешле и основне државно-правне норме повезане са њом. И у Бугарској титулу деспота додељује само цар, на првом месту рођацима царске династије. Бугарски владари, иако имају титулу цара и у том погледу су донекле равноправни са византиским царевима, почињу релативно касно да додељују деспотске титуле. Карактеристично је да је деспот Елтимир (крај XIII в.) прва личност која високо дворско достојанство добија од бугарског цара. Пре тога времена бугарски деспоти, бар према сачуваним подацима, добијају своје титуле из Цариграда, као што је случај са Јаковом Светославом и Георгијем Тертером. Али и после Елтимира, само два бугарска деспота: будући цар Јован Александар и његов зет Константин сигурно добијају своје високе титуле из Трнова, док је титула деспота Добро-тице и Војисила византиског порекла, добијена је из Цариграда. На те значајне и занимљиве детаље није досада обраћена пажња.

VIII. С Р Б И Ј А

Већ у првим радовима на пољу проучавања српске средњовековне историје, наши су се историчари сусрели са проблемом одређивања јачине и ширине византиског утицаја на политички и културни развитак Србије. У периоду формирања независне српске државне организације Византија је далеко од свог некадашњег спољно-политичког утицаја и сјаја, али још увек задржава државно-правни и културни приоритет, па и Србија основне облике државног уређења преузима већим делом од Византије. Тај византиски утицај се огледа, између осталог, у систему титула и дужности на српском средњовековном двору. Наш задатак није проучавање појаве византиских дворских титула у средњовековној српској држави, а још мање одређивање интензитета византиског утицаја на њено државно уређење уопште. У овом одељку настојаћемо само да испитамо почетке и развитак титуле деспота у Србији. У осталим југословенским средњовековним државама ова институција се не појављује.

У српској историографији не постоји ниједан рад специјално посвећен испитивању појаве и развита институције деспота у средњовековној Србији, јер су се наши историчари позабавили овим проблемом само узгред, у оквиру испитивања која се односе на друга питања.¹ Као и у низу других случајева, тако и овде пионирска заслуга припада С. Новаковићу, који је једну детаљну студију посветио проучавању византиских чинова и титула у средњовековној Србији. С. Новаковић констатује да се византиски дворски чиновни, бар што се тиче оних највиших, јављају у Србији XIII и XIV в. истим редом као и у Византији: деспот, севастократор, цезар, велики слуга, панхиперсеваст, протостејар, велики војвода, протостратор итд.² Међу тим титулама налазе се и неке чије додељивање претставља искључиво привилегију цара, па С. Новаковић добро упозорава да се њихова појава у Србији запажа тек после проглашења Царства 1346 г.³ Уколико би се пре 1346 г. у српским изворима срели подаци о особама са овим високим титулама,

¹ У свом последњем раду *Радонић*, Наши деспоти 11—17, не улази у проблем појаве и карактера институције деспота у средњовековној Србији.

² *Новаковић*, Виз. чиновни 236.

³ *Ibid.* 271.

то би упућивало на њихово страно порекло, тј. да потичу из Византије или Бугарске чији владари имају царску титулу. К. Јиречек такође истиче да Душан после крунисања (16 априла 1346), угледајући се на цариградски двор, подељује намесницима у освојеним византиским областима највише дворске титуле; за време његових наследника Уроша и Синише Палеолога значај ових титула опада, „јер су биле дане многој властели, чак и мање знатној“.⁴ Говорећи о титули деспота коју носе српски владари у XV в., К. Јиречек исправно наглашава да су једино византиски цареви „могли давати византиске дворске титуле, особито титулу деспота, која тада беше по рангу одмах иза царског достојанства.“⁵ У најновије време Ђ. Стричевић даје низ интересантних запажања о карактеру институције деспота у Србији, ограничивши се, додуше, на период XIV в. када ову титулу додељују цареви Душан и Урош.⁶ О тим закључцима говорићемо посебно у току излагања материјала о нашим деспотима XIV в.

1. ДЕСПОТИ XIV ВЕКА

Први деспот у нашим изворима јавља се знатно пре проглашења Царства. Краљ Стеван Дечански дарује 1326 г. повељом нека имања и повластице цркви Св. Богородице у Призрену, напомињући да је ради контроле извршења одлука повеље послао на лице места деспота Драгослава и епископа Арсенија.⁷ Не улазећи у питање идентификације личности Драгослава, С. Новаковић настоји да расветли порекло његове деспотске титуле, па сматра да је он исту добио од краља Милутина или Стевана Дечанског и да је самим тим, у духу византиских обичаја, морао да буде блиски рођак породице Немањића.⁸ Р. Грујић, пре свега, покушава да идентификује личност деспота Драгослава и наводи да се његова каријера може пратити у времену од преко тридесет година: 1290 г. тај се Драгослав помиње као „слуга“ у једној потврди повластица Дубровнику (Mon. serbica 55), око 1300 г. Драгослав као казнац поклања манастиру Св. Ђорђа код Скопља виноградиште Маврово (Новаковић, Зак. споменици 611) и са истом титулом подиже цркву Богородице Одигитрије код Призрена (Стојановић, Записи и натписи I, 15, 20, бр. 34, 47). Тај исти Драгослав се, између 1322 и 1326 г., оженио Душановом мајком Теодором и као муж бивше краљице добио је

⁴ *Јиречек-Радонић* I, 222, 259. Констатујући да је цар Душан доделио титуле деспота Јовану Комнину и Синиши Палеологу, *Soloujev*, Un beau frère 183, каже: „C' était la politique savante de Douchan de respecter les traditions locales et de mettre à la tête des provinces nouvellement conquises ses parents affiliés aux vieilles dynasties du pays parés de titres byzantins les plus hauts“.

⁵ *Јиречек-Радонић* II, 342. В. Мошин, Византиски утицај у Србији у XIV веку, *Jugoslovenski istoriski časopis* 1—4 (1937) 154, само напомиње: „Титула деспота у Србији је споменута први пут око 1326 г., други пут — 1347 г.“.

⁶ *Стричевић*, О титуларном имену 113—130.

⁷ *Новаковић*, Зак. споменици 640.

⁸ *Новаковић*, Виз. чиновни 237 сл., 245.

знаке деспотског достојанства.⁹ Р. Грујић не улази у проблем порекла Драгослављеве високе титуле, већ само претпоставља: „а титулу деспота ако није добио од српског краља, могао је добити од византиског цара, пошто се оженио разведеном супругом краљевом, а краљ 1324 г. венчао са византиском принцезом Маријом Палеологовом“.¹⁰ Сасвим је погрешна претпоставка С. Новаковића да је Драгослав титулу деспота добио од Милутина или Стевана Дечанског, јер право на додељивање овог достојанства припада само цару, а српски владари ту титулу немају пре 1346 г. Дакле, извор за деспотску титулу Драгослава треба тражити у оним земљама чији владари пре 1346 г. носе титулу цара, а то су Византија и Бугарска. Већ је К. Јиречек претпоставио да је деспот Драгослав Бугарин и рођак прве жене Стевана Дечанског.¹¹ Сматрамо да је вероватније да је Драгослав знаке деспотског достојанства добио из Бугарске, него из удаљене Византије. Међутим, ако се у личности деспота Драгослава тражи великаш трновског двора који одатле и добија своју високу титулу, а касније прилази српским владарима, отпадају покушаји Р. Грујића да се ова личност идентификује са Драгославом, поменутим у неколико српских докумената прве четвртине XIV в.

Са надгробног натписа из манастира Дечана (Он гроба Иванише Илтоманика, а вѣкъ деспота Иваниша, аписан кнезъ Лазаръ, вѣчна мѣ память) сазнајемо за још једног деспота из прве половине XIV в.¹² Поред тога, у повељи цара Душана манастиру Св. Арханђела код Призрена (1348) наводи се, између осталог, да је „родитељ царства ми деспот Иваниш“ приложио истом манастиру једно село у Топлици.¹³ Из Иванишеве деспотске титуле С. Новаковић само закључује да се овај великаш налазио у блиским родбинским везама са династијом Немањића.¹⁴ Полазећи од тога да се Иваниш у арханђелској повељи назива родитељем цара Душана, Р. Грујић настоји да одреди степен његовог сродства са породицом Немањића, па претпоставља да се Душанова мајка Теодора, после смрти другог мужа деспота Драгослава, по трећи пут удала за

⁹ Грујић, Краљица Теодора 321 сл. На једној бугарској књизи коју је 1330 г. писао неки Станислав налази се запис „въ манастири стго архистратига Михаила и з гроба прѣподовнаго шца Гаврила, шдрѣжашѣ хорѣа влаторьскоа жоупанѣу Драгославоу“, Уп. Иванов, Македонија 99. Грујић, Краљица Теодора 322, н. 33, исправно побија идентификацију овог жупана Драгослава са истоименим деспотом (уп. Радонић, О деспоту Јовану Оливеру 88), јер није логично да се Драгослав 1326 г. помиње као деспот, а 1330 г. са знатно нижом титулом жупана.

¹⁰ Грујић, Краљица Теодора 322, н. 33.

¹¹ Јиречек-Радонић II, 24, н. 154.

¹² Симоновић, Записи и натписи I, 55, бр. 173, датира натпис између 1372 и 1389 г. Уп. Новаковић, Виз. чиновни 244.

¹³ Гласник СУД 15 (1864) 301 сл. Уп. Новаковић, Виз. чиновни 244; Грујић, Краљица Теодора 323.

¹⁴ Новаковић, Виз. чиновни 244. Јиречек-Радонић II, 25, констатује да је деспотско достојанство у Србији носио и Иваниш, непозната личност, док Радонић, Наши деспоти 13, каже да је Иваниш имао титулу деспота „свакако са знацима, као и у Византији“.

топличког великаша деспота Иваниша.¹⁵ Како у нашим средњовековним изворима израз родитељ има врло широко значење, то се на основу њега не смеју доносити закључци о степену сродства деспота Иваниша са династијом Немањића. Извори нам не пружају никакве податке о томе када је и од кога Иваниш добио знаке деспотског достојанства. Цар Душан помиње у свом документу Иваниша са титулом деспота, па се једино може помислити да је овај великаш високу дворску титулу добио од Душана и то у периоду између свечаног Душановог крунисања (1346) и датума издавања повеље манастиру Св. Арханђела код Призрена (1348).

У изворима из доба политичког и територијалног врхунца српске државе под Душаном, срећемо податке о истакнутим велможама који од српског владара добијају знатне територијалне поседе и повластице. Међу тим крупним феудалцима значајно место заузима Јован Оливер, чији се поседе налазе у областима источно од Вардара.¹⁶ Као и многе истакнуте личности у Душановој држави, тако је и Јован Оливер био странац, према досадашњим претпоставкама Грк.¹⁷ Личност овог моћног Душановог великаша за нас је интересантна због деспотске титуле са којом се појављује у савременим изворима.

Почетком 40-тих година XIV в. краљ Душан настоји да искористи тешку унутрашњу кризу у Византији, изазвану грађанским ратовима

¹⁵ Грујић, Краљица Теодора 323 сл. *Руварац*, О кнезу Лазару 3, мисли да је друга Лазарева сестра била удата за Алтомана, сина деспота Иваниша.

¹⁶ Ма да је у нашој историографији доста расправљано о деспоту Јовану Оливеру, ипак нису тачно утврђене границе његових поседа. *Новаковић*, Срби и Турци 132, сматра да се област Јована Оливера налазила између Велбужда, Кратова, Штипа, Струмице, Велеса и Тиквеша; погрешно наводећи да је севастократор Дејан био Оливеров брат, С. Новаковић истиче да су браћа Дејан, Оливер и Богдан држали читаву источну Македонију. По *Радоњићу*, О деспоту Јовану Оливеру 88 сл., 91, сл., Јован Оливер није држао Велбужд и Струмицу, али је зато имао Радовиште и Морихово. Р. Грујић, Који је српски деспот умро као великоскимник Јован Каливит?, ГСНД 11 (1932) 233—237, локализује Оливерове поседе на леву обалу Вардара, источно и јужно од Скопља и сматра да су се простирали до нешто јужније од Штипа. М. Рајчић, Основно језгро државе Дејановића, Историски часопис 4 (1952—1953) 239 сл., истиче да би испитивању граница Оливерових поседа требало посветити посебну студију и са своје стране обрађује само њихову северну границу; то је била овчеполска област, крајеви између Пчиње, Вардара, Брегалнице и Осоговских Планина.

¹⁷ То већ истиче *Радоњић*, О деспоту Јовану Оливеру 79 сл., упућујући на једно дубровачко писмо Душану у коме се помиње „Oliver Gherchinich“. *Стричевић*, О титуларном имену 118, сматра да је овом великашу било име Јован а да је његово презиме гласило ὁ Λίβερος, па тражи чланове исте породице у Византији; Михајло Ливерос, дукс теме Волерон, Мосинопољ, Сер и Стримон (cf. A. Soloviev, Les diplômes grecs de Menoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes, Byzantion 9, 1934, 310, n. 2) и неки Данило Ливерос познат са једног печата (cf. Revue des études grecques 13, 1900, 490, No. 196). Облик Оливер настао је стапањем члана ὁ са презименом Ливерос. Међутим, *Јиречек-Радоњић* II, 254, претпоставља да је име Душановог великаша западног порекла. Мислимо да је та претпоставка много вероватнија. За облик Λίβερος (Λίβερι) који се јавља у грчким изворима (историја Јована Кантакузина и грчки натпис из манастира Леснова) може се дати супротно објашњење од оног које предлаже Ђ. Стричевић. Грцима је било сасвим необично да име — Ὁλβѣрос изговарају заједно са чланом ὁ, па су, одвојивши почетни глас о и схвативши га као члан, добили облик ὁ Λίβερος.

између царице мајке Ане Савојске и Јована Кантакузина и да настави своје територијално ширење на рачун Источног царства. У току борбе против цариградске владе Јован Кантакузин се 1342—3 г. нашао у врло тешкој ситуацији. Отворено реаговање ширих слојева становништва против Кантакузинове политике, која је бранила интересе византиских магната, учинило је да је његова странка потиснута из многих византиских области. Због тога је Јован Кантакузин принуђен да се обрати за помоћ моћном суседу Душану. Полазећи у Србију, он прво сусреће на Вардару Оливера „једног од најмоћнијих српских великаша“, са којим су га наводно везивали пријатељски односи још од времена састанка цара Андроника III Палеолога са краљем Душаном у Радовишту 1336 г. Заједно са Јованом Кантакузином Оливер полази у Скопље и позива Душана да се одмах врати са бугарске границе, где је испраћао своју жену Јелену. У преговорима вођеним у Скопљу око закључења савеза и вођења акције против цариградске владе, Јован Оливер је својим великим утицајем у знатној мери допринео пристанку српског краља на предлоге Јована Кантакузина. Византиски претендент чак ствара план да свог млађег сина Манојла ожени Оливеровом ћерком.¹⁸ Прегледајући ове вести византиског цара-писца о Јовану Оливеру, запажа се да га Јован Кантакузин помиње без икакве титуле, ма да је из савремених извора познато да је овај Душанов великаш тада већ имао знаке неких дворских достојанстава.

Успон Јована Оливера по средњовековној титуларној лествици доста се јасно види из српског натписа који је сачуван поред његовог портрета на северном зиду наоса Оливерове задужбине манастира Леснова. Натпис је лако читљив и гласи „Яъ рѣвъ Хвѣ Іѡанъ Оливеръ по мѣсти |¹ Ђжинъ гна ми краља Стефана вихъ у Сръблѣмъ |² велики челникъ потмъ велики слѣга |³ потмъ велики воєвода, потмъ велики |⁴ севастократоръ за вѣрное ему |⁵ поравотанию по мѣсти вжиенъ |⁶ и велики деспотъ всеа |⁷ сръбскихъ земле и по |⁸ морскихъ и вѣстъ |⁹ никъ грѣкомъ“.¹⁹ Титуле истакнутог Душановог великаша које су овде наведене исправним редом, делимично се могу пратити и на основу података из других извора. Седмог децембра, без ознаке године, Јован Оливер издаје повељу манастиру Св. Димитрија у Кочанима, у којој се титулише као велики слуга; потпис гласи „+ Іѡан(ъ) велики слѣга оливер[ъ сръ]пские земле и поморские“.²⁰ У српском натпису изнад западних вратију манастира

¹⁸ Kantakuzenos II, 259 sq., 290—292.

¹⁹ Й. Иванов, Български старини из Македония, София 1908, 158; N. L. Okunev, Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves I, 2, 1930, 235; С. Симић, Лесновски манастир св. оца Гаврила, задужбина српског деспота Јована Оливера, Београд 1913, 20 сл.; Ђ. Бошковић, Неколико натписа са зидова средњовековних цркава, Споменик САН 87 (1938) 10; Сйричевић, О титуларном имену 119. Стојановић, Записи и натписи I, 30, бр. 72; IV, 8 бр. 6017, даје непотпуно читање натписа са лакуном код титуле великог севастократора, јер је то место у тексту сасвим оштећено. Исто: Радонић, О деспоту Јовану Оливеру 92.

²⁰ Новаковић, Зак. споменици 662 сл. и Радонић О деспоту Јовану Оливеру 81, датирају овај докуменат у 1337 г.; Радонић овај датум даје као границу за Оливерову титулу великог челника. Сйричевић, О титуларном имену 128, сматра да је

Леснова Јован Оливер је наведен са титулом великог војводе; натпис је датиран са 1341 г. и каже да је црква подигнута „с трѣдомъ и поданиемъ раба вожиа Іωαnна великаго воєводе Оливера“.²¹ Поред тога на минеју Св. Арханђела Гаврила и Михајла из 1342 г. постоји запис да је писан у дане краља Стефана, а по наређењу великог војводе Јована Оливера.²² Нажалост, у изворима не налазимо помен Јована Оливера са титулом севастократора. Најстарији податак о деспоту Јовану Оливеру вероватно потиче из 1347 г.²³ Међутим, прва хронолошки јасна и одређена вест о његовој деспотској титули налази се у грчком натпису из цркве манастира Леснова. Натпис је датиран са 2 августом 1349 г. и каже да је манастирска црква подигнута и из темеља обновљена о трошку „тоῦ πανευχεστάτου δεσπότης Ιωάννου τοῦ Λιβερῆ καὶ τῆς πανευχεστάτης βασιλείσσης Μαρίας τῆς Λιβερίας καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν Κράτκου καὶ Δαμιάνου“.²⁴ Све до почетка владе цара Уроша у изворима срећемо податке о Јовану Оливеру као деспоту. На рукопису Паранезиса Св. Јеврема насталом 1353 г. у манастиру Леснову, налази се запис да је писан у дане цара Јована Александра, цара Стефана Душана и великог деспота Јована Оливера.²⁵ У периоду од 1346 до 1355 г. папска курија жели да моћног српског цара придобије за борбу против све јаче изражене турске опасности, па је у оквиру тих настојања папа Иноћентије VI упутио и једно посланство на Душанов двор (крајем 1354). Папски легати су нарочитим писмима препоручени утицајним људима у

повеља издата свакако пре 1341 г., јер је већ тада Јован Оливер поменути са титулом великог војводе. Према наводима Новаковића, Виз. чиновни 250 сл., Јован Оливер се у једној хиландарској повељи краља Душана помиње са титулом великог слуге. Уп. В. Григоровић, Очерк пушешествия, Москва 1877, 47.

²¹ *Стијојановић*, Записи и натписи I, 30, бр. 71. Уп. *Окитев*, Лесново 224; *Стиричевић*, О титуларном имену 113.

²² *Стијојановић*, Записи и натписи I, 31, бр. 73—75.

²³ У питању је једна повеља цара Душана манастиру Леснову у којој се на више места Јован Оливер помиње као деспот. Међутим, датум овог документа није сасвим јасан: на сачуваном препису се налази датум трећи индикт 6855 г. Година би одговарала 1347 г., али зато трећи индикт даје 1350 г., тако да је тешко одређено рећи када је ова повеља издата. Уп. *Новаковић*, Зак. споменици 675—681. У капели Св. Јована охридске цркве Св. Софије насликан је деспот Јован Оливер са породицом, међу којом је претстављен и деспотов син Дамјан као дете од 7—10 година. На портрету породице Јована Оливера у нартексу цркве манастира Леснова (1349) исти Дамјан је насликан као дечак од око 15 година, па *Стиричевић*, О титуларном имену 119, охридску фреску датира у време између 1341 и 1344 г.; највероватније је да је она настала 1345 г., када и портрети Душана и његове властеле у охридској цркви Св. Николе Болничког. Међутим, како је Јован Оливер добио титулу деспота вероватно тек после Душановог крунисања за цара, то се и овај портрет не може датирати пре 1346 г. У Лесновском поменнику се наводе ктитори манастира: деспот Оливер са женом Маријом и децом Крајком, Дамјаном, Видосавом, Дабиживом, Русином и Оливером. Уп. *Стијојановић*, Записи и натписи III, 39, бр. 4937, који запис датира у 1341 г.; ма да је 1342 г. Јован Оливер још увек имао само титулу великог војводе.

²⁴ *Иванов*, Български старини 245; *Симић*, Лесновски манастир 12; *Окитев*, Лесново 224.

²⁵ *Стијојановић*, Записи и натписи I, 38, бр. 102; *Г. Ильинский*, Запис в Лесновском Паранесисе Ефрема Сирина 1353 г., Списание на Б. Ак. Наук. 45 (1933). 67—73. Уп. *Новаковић*, Виз. чиновни 238 сл., н. 4; *Трифонов*, Иван-Александар 74.

српској држави, међу којима се наводи и деспот Јован Оливер.²⁶ У повељи о оснивању злетовске епископије цар Душан говори, између осталог, и о могућности да деспот Јован Оливер или неко од његових потомака учини штету епископији.²⁷ О датуму смрти деспота Јована Оливера нема никаквих података.²⁸

Не задржавајући се на одређивању хронологије свих титула Јована Оливера које су наведене у српском натпису цркве манастира Леснова, покушаћемо само да одговоримо на питање када је и од кога добио знаке деспотског достојанства. Како о овоме у изворима нема јасних података, то сви закључци могу да имају само вредност хипотеза. Већ И. Руvaraц, сасвим узгред, напомиње да је Јован Оливер постао деспот 1346 г.²⁹ У својој опширној студији С. Новаковић се детаљније позабавио овим питањем и дошао до закључка да је пре 1346 г. Јован Оливер имао само титулу севастократора, а да је деспот постао тек после Душановог крунисања за цара; високе дворске титуле Јована Оливера сведоче да се налазио у блиским родбинским везама са Душаном.³⁰ Ј. Радонић претпоставља да Јован Оливер добија деспотску ти-

²⁶ Новаковић, Виз. чиновни 237; Јиречек-Радонић I, 234; М. Пурковић, Авињонске папе и српске земље, Пожаревац 1934, 63.

²⁷ Новаковић, Зак. споменици 680; Сјирчевић, О титуларном имену 125.

²⁸ На једном рукопису из Београдске Народне библиотеке налазио се запис „[прѣс]тави се Оливера [деспо]тъ . з . дѣна септемвѣ мѣсеца, вѣчна мѣ памѣта“. Уп. Сјојановић, Записи и натписи III, 73, бр. 5047. Осим тога на Берлинском јеванђељу записано је да је 20 јануара умро „ѣвѣа Христоу великим и деспотъ всѣхъ земѣа срѣдскыихъ, вѣвѣа крѣпкыи и славыи“ који се замонашио под именом Доротеј, а затим је ступио у редове пустињака, добивши име Каливит. Уп. Сјојановић, Записи и натписи II, 466, бр. 4602. Покушавајући да идентификује личност Каливита Грујић, који је деспот 236 сл., искључује деспоте XIV в. и одлучно претпоставља да се ради о деспоту Јовану Оливеру, који се пред смрт замонашио, између 1356 и 1366 г. Сјирчевић, О титуларном имену 114, поставља питање да ли је Јован Оливер до смрти задржао своју деспотску титулу. Из извора се не може видети да ли је Јован Оливер до краја живота задржао своје поседе, али се, с обзиром на карактер титуле деспота, може са доста вероватноће претпоставити да је Оливер исту задржао до смрти.

²⁹ Руvaraц, О кнезу Лазару 86. Уп. Злајварски, Вопрос о происхождении 7 који на неколико места наводи да је Оливер био Бугарин.

³⁰ Новаковић, Виз. чиновни 239. Исто: Јиречек-Радонић I, 222, који каже да је 1346 г. велики војвода Јован Оливер постао деспот, заборавивши на титулу севастократора наведену у лесновском натпису. Уп. Окутев, Лесново 259. У погледу степена сродства између Јована Оливера и Душана Радонић О деспоту Јовану Оливеру 85—89, сматра да је деспотова жена Марија, која се у изворима јавља као василиса, удовица Стевана Дечанског, а према томе и Душанова маћеха. Јован Оливер се оженио бившом српском краљицом 1336 или 1337 г., добивши тиме њене поседе у североисточној Македонији око Овчег Поља који су раније припадали деспоту Драгославу. Ј. Радонић тврди да је Оливерова жена а Душанова маћеха идентична личност са „мајком деспотицом“ на чију молбу краљ Душан 1340 г. поклања манастиру Хиландару цркву Св. Борђа и још нека села. Уп. Новаковић, Зак. споменици 409. Окутев, Лесново 223, пристаје уз мишљење Ј. Радонића, додајући да је удовица Стевана Дечанског средином XIV в. добила област Овчег Поља са Кратовом и Велесом и да се око 1337 г. удала за великог војводу Јована Оливера. М. Ласкарис, Византиске принцезе у средњовековној Србији, Београд 1926, 89—91, сматра да Ј. Радонић није у праву, истичући да се у византиским изворима све деспотице називају василисима, па је тако и са женом деспота Јована Оливера. У погледу одређивања

тулу од византиског цара Андроника III Палеолога (1328—1341), приликом његовог састанка са Душаном у Радовишту 1336 г. Присуствујући овом састанку, Јован Оливер у знатној мери утиче на Душана да се сложи са планом експедиције византиског цара против Епира. Због тих услуга Душанов великаш захтева од цара Андроника III да га крунише деспотским венцем, на шта је формално имао право, јер је као муж Марије, удовице Стевана Дечанског, био зет куће Палеолога.³¹ После Душановог крунисања за цара, по мишљењу Ј. Радонића, Јован Оливер добија и од њега знаке деспотског достојанства.³² О пореклу и хронологији деспотске титуле Јована Оливера у најновије време детаљно је расправљао Ђ. Стричевић, полазећи од српског натписа поред Оливеровог портрета у цркви манастира Леснова. Већ на почетку Ђ. Стричевић закључује да тај натпис „који је свакако настао пре 1346 г. јер се на почетку Душан помиње као краљ, „недвосмислено показује да је Оливер носио звање деспота пре Душановог проглашења за цара“.³³ Садржај овог интересантног натписа је и раније привлачио пажњу. Тако је Н. Окуњев сасвим супротно сматрао да је у натпису погрешно наведена Душанова краљевска титула и да се баш на основу деспотске титуле Јована Оливера исти може датирати само у време после 1346 г.³⁴ G. Millet претпоставља да натпис треба поделити на два дела: први део би обухватао титуле до севастократора, а други само деспотску титулу.³⁵ Ђ. Стричевић и сам дели натпис у садржинском погледу на два дела, истичући да је све титуле од великог челника до великог севастократора Јован Оливер добио од краља Душана, као што се и каже на почетку натписа, а да титулу деспота добија од неког лица чије име у натпису није наведено.³⁶ Међутим, према таквој интерпретацији натписа Јован Оливер би и знаке севастократорског достојанства добио од краља Душана, ма да је познато да право на додељивање ове титуле, као и титуле деспота, припада искључиво цару. То показују подаци из византиских извора,³⁷ а поред тога није познат ниједан случај да је Душан пре свог крунисања за цара (1346) доделио неком свом великашу титулу севастократора. Да би ову сметњу отклонио, Ђ. Стричевић наводи да „у повељи охридској цркви Богородице Перивлепте (јесен 1345) Душан помиње севастократора Керсак“,³⁸ ма да то не значи да је овај великаш своју титулу добио од српског краља. Керсак је сва-

личности „мајке деспотице“ из поменуте Душанове повеље, М. Ласкарис тачно упозорава да Јован Оливер 1340 г. није имао још титулу деспота, па се према томе ни његова жена није могла називати деспотицом.

³¹ Радонић, О деспоту Јовану Оливеру 90 сл. Радонић наводи и једно писмо К. Јиречка из 1913 г. у коме овај истакнути научник сматра „да је Оливер чин деспота могао добити од Грка, пре него што се Стефан Душан прогласио царем“.

³² Радонић, О деспоту Јовану Оливеру 102. Исто мишљење о пореклу деспотске титуле Јована Оливера Радонић заступа и касније. Уп. Радонић, Наши деспоти 12.

³³ Стричевић, О титуларном имену 119.

³⁴ Окуњев, Лесново 259.

³⁵ Бошковић, Неколико натписа 11, наводи мишљење G. Millet-а свакако на основу усменог саопштења.

³⁶ Стричевић, О титуларном имену 119.

³⁷ Akropolites I, 34; Pseudo-Kodinos 101.

³⁸ Стричевић, О титуларном имену 120, н. 113.

како један од оних византиских феудалаца који прилазе новом освајачу Душану и у његовој служби задржавају високе титуле добијене раније у Византији.³⁹

У погледу порекла деспотске титуле Јована Оливера Ђ. Стричевић као и Ј. Радонић сматра да је она дошла из Византије. Знаке деспотског достојанства Јован Оливер је добио од византиског претендента и каснијег цара Јована Кантакузина, свакако између 1341 г., када је поменут као велики војвода и 1345 г., када су насликане фреске деспота Јована Оливера и његове породице у охридској Св. Софији.⁴⁰ Најпогоднији тренутак за додељивање високе дворске титуле Јовану Оливеру свакако је боравак Јована Кантакузина у Србији (1342—3), јер тада он својим јаким утицајем изванредно доприноси Душановом пристанку на савез са византиским претендентом. Јован Кантакузин је чак намеравао да свог млађег сина ожени ћерком Јована Оливера, чиме би био испуњен још један услов за додељивање високе титуле српском великашу: Јован Оливер би постао рођак породице Кантакузина. У лесновском натпису се ништа не говори о пореклу деспотске титуле Јована Оливера, зато што је исти настао после прекида пријатељских односа између Душана и Јована Кантакузина. С друге стране, ни Јован Кантакузин у својој историји не помиње додељивање деспотске титуле Јовану Оливеру, због тога што је овај 1346 г. поново добио исто достојанство од цара Душана.⁴¹

Да ли је заиста Јован Кантакузин, за време свог боравка у Србији, доделио Јовану Оливеру знаке деспотског достојанства? Натпис из Леснова исправним редом наводи титуле које је он имао, али садржи неколико врло нејасних детаља. Пре свега, то је епитет „велики“ додат титулама севастократора и деспота, а затим и титула „деспот свих српских земаља и поморских“ која јако потсећа на српске краљевске титуле.⁴² Међутим, ма колико овај натпис био проблематичан он је једна од полазних тачака за све покушаје решавања хронологије и порекла титула Јована Оливера. Сам текст натписа који представља опис Оливеровог успона по средњовековној титуларној лествици, упућује на закључак да је овај истакнути великаш све титуле добио од Душана. Натпис се заиста

³⁹ О личности севастократора Керсакa чије је право име уствари гласило Исак (Дука), јер су Срби реч кир (џир) погрешно разумели као саставни део његовог имена, в. М. Динић, За хронологију Душанових освајања византиских градова, ЗБРВИ 4, Београд 1956, 4—6.

⁴⁰ *Terminus post quem* Ђ. Стричевића се мора померити за једну годину унапред, јер се Јован Оливер још 1342 г. помиње као велики војвода. Уп. *Симојановић*, Записи и натписи I, 31, бр. 74 и 76.

⁴¹ *Ситричевић*, О титуларном имену 120 сл. *Грујић*, Који је деспот 236, такође истиче да Јован Оливер постаје деспот око 1343 г. за време савеза између Јована Кантакузина и краља Душана, али не прецизира од кога је ту титулу добио.

⁴² Писац очигледно нема јасне појмове о титулама које поседује Јован Оливер, па аналогно титулама велики челник, велики слуга и велики војвода, епитет „велики“ додаје и севастократорској, као и деспотској титули, ма да оне то немају. Исти епитет „велики“ додаје се деспотској титули Јована Оливера и на рукопису из 1353 г. Уп. *Симојановић*, Записи и натписи I, 38, бр. 102.

по садржини дели на два дела, али се и почетне речи другог дела „за вѣрноу ему поравотаниѣ“ односе само на Душана који се у натпису титулише као краљ. Чињеница да је натпис ретуширан⁴³ даје извесне индиције за претпоставку да није настао одједном, него да су поједини делови накнадно додавани. Пошто је већ на почетку поменута личност од које је Јован Оливер добио све титуле, Душаново име се даље не наводи, ма да се у међувремену догодила важна државно-правна промена — српски владар је узео титулу цара.

Што се тиче претпоставке да је Јован Оливер добио титулу деспота од Јована Кантакузина између 1341 и 1347 г., упозорићемо на један карактеристичан случај. Нићифор, син Јована II Орсинија и Ана Палеолог, ожењен је још пре 1342 г. Маријом, ћерком Јована Кантакузина, па ипак знаке деспотског достојанства добија тек 1347 г. када и његов шурак Манојло Кантакузин.⁴⁴ Дакле, Јован Кантакузин иако је још 1341 г. у Дидимотици проглашен за цара, а у Адријанопољу чак и крунисан 1345 г. пре уласка у Цариград и коначног преузимања власти, ипак се устручава да свом зету Нићифору да знаке деспотског достојанства, па је тешко претпоставити да је у истом времену доделио деспотски венац Јовану Оливеру. Додуше, Јован Кантакузин 1344 г. даје родописком великашу Момчилу титулу севастократора, али је претходно царица Ана Савојска доделила истој особи знаке деспотског достојанства.⁴⁵ По нашем мишљењу, Јован Оливер добија титулу деспота од цара Душана и то свакако пре 1349 г., када је први пут поменут као деспот. Деспотској титули претходи достојанство севастократора које Јован Оливер такође добија после 1346 г. У натпису из цркве манастира Ленова уз деспотску титулу Јована Оливера налази се необичан додатак „всѣх срѣвскихѣхъ землѣ и поморскихѣхъ“. Мислимо да и то упућује на српско порекло његове деспотске титуле, нарочито ако се има у виду Оливеров потпис на јединој сачуваној повељи манастиру Св. Димитрија у Кочанима „+ Ишан(ъ) велики слѣга оливер(ъ) срѣвскихѣхъ землѣ и поморскихѣхъ“. Титулу великог слуге Јован Оливер је сигурно добио од краља Душана, а она има исти додатак као и каснија титула деспота.

На крају излагања о деспотској титули Јована Оливера, напоменућемо интересантну чињеницу да су од њега сачувани примери новца. Према наводима III. Љубића постоје три врсте новаца које се могу приписати деспоту Јовану Оливеру; сви они имају натпис MONITA DESPOTOLI и на аверсу име цара Душана, цара Уроша или само Христов лик.⁴⁶ Међутим, К. Јиречек сумња у аутентичност ових новаца, напомињући да за време Душанове владе његови феудалци свакако нису

⁴³ Уп. Бошковић, Неколико натписа 10 сл.

⁴⁴ Kantakuzenos III, 33.

⁴⁵ В. ст. 45 сл.

⁴⁶ Љубић, Opis jug. novaca 186 sl. Уп. Н. Мушмов, Античне монети на Балкански Полуостров и монетите на българските царе, София 1912, 501 сл.; N. Muchmov, Particularités des monnaies bulgares, BZ 30 (1929—30) 628; Радонић, О деспоту Јовану Оливеру 106.

имали право да кују новце.⁴⁷ Та се примедба може отклонити чињеницом да се на новцима налазе помени имена царева Душана или Уроша, ма да извесну сумњу у њихову аутентичност уносе необични латински натписи.

Међу истакнутим личностима у Србији које већ у првим годинама царства добијају титулу деспота, срећемо Душановог шурака Јована Комнина са поседима око Валоне, Канине и Берата. Јаџинска хроника каже да се Ана Палеолог, удовица деспота Јована Орсинија, коју је цар Душан после заузимања Епира и Тесалије ослободио из затвора, удала за Јована Комнина.⁴⁸ Као шурак српског цара, Јован Комнин добија деспотски венац свакако после 1346 г., према мишљењу А. Солсвјева 1349 г.⁴⁹ У савременим изворима господар Валоне Јован Комнин се први пут помиње са титулом деспота у дубровачким документима, што је сасвим природно, јер су дубровачки трговачки бродови често пристајали у деспотовом главном граду Валони. Тако марта 1350 г. Дубровчанин Михајло Бунин писменим путем изјављује да је подмирио све дугове према деспоту Јовану Комнину, а истовремено „њего ш деспотисх комнинос (грчки *ἐγὼ ὁ δεσπότης Κομνηνός*) потврђује актом да су му браћа Јован и Франческо Жунић дужни за бибер, шећер и неке друге артикле.⁵⁰ Међутим, изгледа да млетачки државни органи тада још нису имали обавештења о новој титули Јована Комнина, јер се у једном документу од 13 априла 1350 г. он наводи само као „*cognatus domini imperatoris*“.⁵¹ Ти подаци савремених извора показују да је Јован Комнин постао деспот пре почетка 1350 г.

Другог маја 1353 г. млетачки сенат одлучује да се „*dominus Johannes Comninos et Assanis, Romaniae despotus*“ прими у редове млетачких грађана.⁵² Седамнаестог јуна 1357 г. Млечани шаљу посланика „*ad dominum despoti Romanie*“ да интервенише због неких млетачких грађана.⁵³ Петог септембра исте године сенат одговара посланику „*domini despoti*“ да његов господар може да узме неког млетачког поданика за кнеза својих градова.⁵⁴ Валонски деспот (*despotus Avalone*) 14 јуна

⁴⁷ *Јуречек-Радонић* II, 204. Међутим, *Радонић*, О деспоту Јовану Оливеру 105 сл., сматра да су Оливерови новци исправни, истичући да је сасвим могуће да један тако крупан феудалац као што је Оливер кује свој новац.

⁴⁸ *Есторпајан* II, 36; I, 117. Cf. *Hopf*, Geschichte I, 446; *Јуречек-Радонић* I, 226; *Solovjev*, Un beau frère 182. Једино *Злајварски*, Вопрос о происхождении 19, н. 1, истиче да у изворима нема довољно података на основу којих би се могла идентификовати личност трећег мужа Ане Палеолог.

⁴⁹ *Solovjev*, Un beau frère 182. *Новаковић*, Виз. чиновни 240 сл. и *Јуречек-Радонић* I, 226, само констатују да је Јован Комнин постао деспот после Душановог проглашења за цара.

⁵⁰ *К. Јуречек*, Споменници српски, Споменник САН 11 (1892) 29 сл., бр. 12 и 13; *Acta Albaniae* II, 33, No. 69, 70.

⁵¹ *Љубић*, Listine III, 176. Уп. *Јуречек*, Споменници српски 11.

⁵² *Јуречек*, Споменници српски 11; *Acta Albaniae* II, 28, No. 97.

⁵³ *Љубић*, Listine III, 345, No. 513.

⁵⁴ *Ibid.* 353, No. 527.

1358 г. добија дозволу да због заштите од сицилијанских гусара држи један наоружан брод.⁵⁵ Последњи помен деспота Јована Комнина у Дубровачком архиву потиче од 30 јануара 1359 г., када Дубровчани, због неких трговачких послова, шаљу одговор „despoto Commeno de Valona“.⁵⁶ Поред тога млетачки сенат на седници од 24 септембра 1363 г. одлучује да интервенише „apud despoti et alios“ ради повратка опљачкане имовине млетачких трговаца који су се због куге иселили из Валоне и Драча.⁵⁷ Већ фебруара 1366 г. као господар Валоне се појављује Јованов син Александар само са титулом „dominus Kanine et Aulone“; од њега потиче и једна српска повеља издата септембра 1368 г.⁵⁸ Титулисање Јовановог сина и наследника Александра још једном показује да достојанство деспота није повезано са поседовањем одређених територија нити је наследно; Јован Комнин постаје деспот као шурак српског цара Душана, али његов син који поседује исту област носи само титулу господина (dominus).

Говорећи о уздицању српске средњовековне државе на степен царства, С. Новаковић и К. Јиречек наводе да је Душан тада у низу високих титула доделио свом полубрату Синиши Палеологу достојанство деспота.⁵⁹ Међутим, недостатак прецизних изворних података не допушта да се одреди време када је Синиша Палеолог постао деспот. Једино Јањинска хроника нешто говори о овом чину, напомињући да је Душан, после освајања грчких области и крунисања за цара, доделио свом брату Синиши достојанство деспота и послао га у Етолију „ἀρχηγὸν καὶ ἡγεμόνα κατὰ τὴν οἰκίαν τοῦτον“.⁶⁰ Писац хронике одваја Синишину титулу деспота од његовог постављања за намесника у ново-освојеним грчким областима. Цар Душан је свакако искористио територијално проширење српске државе да свом полубрату, који је већ раније постао деспот, додели као посед бивше византиске области; као полу-Грк

⁵⁵ *Ljubić*, *Listine* IV, 3, No. 8; *Acta Albaniae* II, 34, No. 131.

⁵⁶ *Јиречек*, *Споменици српски* 11; *Acta Albaniae* II, 34, No. 135.

⁵⁷ *Јиречек*, *Споменици српски* 11; *Acta Albaniae* II, 45, No. 194. Cf. *Solovjev*, *Un beau frère* 185, који сматра да је и сам деспот пав као жртва епидемије куге. *Solovjev*, *Un beau frère* 180—182, 186 sq., обрађује једно писмо упућено из Египта „Au seigneur (sahib) de Serbie et de Bulgarie“ (адресу је објавио још *V. Bogišić*, *Prilozi za istoriju* II, *Arapako zvanično nazivlje* рођао за кraljeve srpske i bugarske, *Rad JAZIU* 3, 1868, 181 sl.), чија интитулација гласи „Que Dieu prolonge la vie à Votre Seigneurie, au héros brillant, considéré honorable, magnanime, courageux comme un lion, au duc Ange Comnène N. N., colone de la chrétienté, roi (malik) de Serbie et de Bulgarie, gloire du peuple chrétien, fiesré de la foi du Christ cavalier, de la mer, protecteurs des villes et des places frontières“. За то писмо Соловјев сматра да је упућено деспоту Јовану Комнину, господару Валоне, јер арапска реч сахиб по свом значењу одговара титули деспота.

⁵⁸ *Јиречек*, *Споменици српски* 11; *Acta Albaniae* II, 57, No. 194. Да је Александар син деспота Јована Комнина уп. *Solovjev*, *Un beau frère* 185.

⁵⁹ *Новаковић*, *Виз. чинов* 241 (који каже „Достојанство деспота дато је Синиши по његовом сродству са царем, и треба га разликовати од старештва над земљом, које је могао вршити и други ко, чему има толико примера“.); *Јиречек-Радонић* I, 222.

⁶⁰ *Естопапан* II, 36. Уп. *Војазидис*, *Хронокон* 168; *Јиречек-Радонић* I, 226, претпоставља да је то било пре похода 1348 г., када Душан користи смрт епирског намесника Јована Анђела, па осваја градове Јањину и Арту са целом облашћу.

Синиша је претстављао погодну личност за царевог васала у областима освојеним од Византије. Изгледа да је Синиша Палеолог, као и остали Душанови васали, до цареве смрти (20 децембра 1355) задржао лојалан став према српском двору.

Међутим, одмах после Душанове смрти и наглог опадања централне власти, у недавно освојеним областима насељеним грчким становништвом, долази до енергичних акција домаћих феудалаца који желе да искористе нестанак моћног владара и да се у својим областима осамостале. Шта више, појављују се и неки династи који полажу чак и извесна породична права на поседе у средњој Грчкој. Један од таквих је деспот Нићифор, зет бившег византиског цара Јована VI Кантакузина. Нићифору полази за руком да 1356 г. освоји неке градове у Тесалији и Акарнанији, тако да је Синиша Палеолог принуђен да се повуче у Касторију.⁶¹ Из свог новог центра Синиша, привукавши на своју страну доста Срба, Грка и Албанаца (4—5000), предузима акције и осваја неке градове у околини Касторије; после ових територијалних успеха Синиша је од својих људи проглашен за цара.⁶² Тиме ова амбициозна и врло занимљива личност, која необично активно учествује у догађајима почетка друге половине XIV в., излази из оквира нашег испитивања. Значајно је да Синиша Палеолог после проглашења за цара и сам почиње да додељује високе дворске титуле. Тако, према подацима Јањинске хронике, он Етолију дели на два дела и уступа је двојници албанских феудалаца Ђину Буји, који добија Ахелон и Ангелокастрон и Петру Љошу, чији поседи имају центар у Арти; Синиша обојици додељује знаке деспотског достојанства.⁶³ Матија, митрополит Кернице одлази 1380 г. као посланик код деспота Ђина Бује.⁶⁴

Међу истакнутим велможама који у доба врхуња српске средњовековне државе под Душаном добијају високе титуле преузете са византиског двора, налази се и Дејан, господар области источно од Куманова.⁶⁵ Као блиски рођак царске породице, тј. муж Душанове сестре

⁶¹ Kantakuzenos III, 315-319. Cf. Miller, *Latins* 293; *Јуречек-Радонић* I, 238 сл.; *Zakynthos* I, 104; *Estopān* I, 36 sq.

⁶² *Estopān* II, 37. Уп. *Јуречек-Радонић* I, 239.

⁶³ *Estopān* II, 39. Hopf, *Geschichte* II, 37, неосновано сматра да су Ђин Буја и Петар Љош сами узели титулу деспота.

⁶⁴ М. М. II, 11 sq. Cf. *Zakynthos* II, 289.

⁶⁵ Од досадашњих мишљења о границама Дејанових посела навешћемо само М. Рајчића, Основно језгро државе Дејановића, *Историјски часопис* 4 (1952—3) 241, који, анализирајући познату Душанову повељу манастиру Архидевици из 1355 г., истиче да није могуће тачно одредити границе Дејанове баштине, па каже: „На Западу она је отприлике обилазила Скопско Поље са источне стране, па прилазила развођем између Вардара и десне Пчињине притоке Кумановске реке, затим развођем између Кумановске реке и Мораве и најзад једним делом развођа између Мораве и њене десне притоке Моравице. На Северу она је свакако пресекала Моравицу у њеном доњем току, скретала на Исток остављајући Мељусату или његовим наследницима стару жупу Врању а Дејановој баштини, можда, данашње село Боровица и села Свету Петку и Младу Русце, па се хватала висова планине Кочуре и избијала у извориште Пчиње. На Истоку граница је веома несигурна, јер је питање Велбужда и околине још увек остало нерешено. На Југу је граница вероватно

Теодоре,⁶⁶ Дејан је од српског цара добио севастократорску титулу. Међутим, оскудни извори ништа не говоре о овом чину. Први помен Дејана као севастократора срећемо релативно касно: крајем 1354 г. воде се преговори о склапању уније између српске цркве и папе Иноћентија VI, па посланство овог авињонског папе 22 децембра долази у Србију. Посланици су носили са собом и писма упућена утицајним људима на српском двору у којима их је курија молила да помогну рад на поновном уједињењу источне и западне цркве. Између осталих, такво писмо је упућено и севастократору Дејану.⁶⁷ Осим тога 10 августа 1355 г. цар Душан издаје повељу манастиру Архиљевици, задужбини севастократора Дејана „брата царства ми“.⁶⁸

Међутим, изворни подаци показују да се Дејанова каријера није завршила са титулом севастократора. У Пчињском поменику, започетом првих година XV в., међу владарима и великашима наводи се „*равн војин дејана деспота*“ и то непосредно иза деспота Јована Оливера.⁶⁹ У цркви манастира Белова, изнад портрета ктитора и његове жене, сачуван је натпис, доста општећен, са поменом деспота Дејана и супруге му Доје, за кога је већ И. Иванов претпостављао да је иста личност са севастократором Дејаном.⁷⁰ К. Јиречек опрезно допушта могућност да би овај Дејан могао да буде и неки Бугарин.⁷¹ М. Рајичић такође сматра да ктиторски портрети у Белову претстављају српског великаша Дејана и његову жену Теодору, која је у монаштву узела име Евдокија, па је у сигнатури портрета употребљено Доја, име уобичајено за њу у овом крају.⁷² Ј. Ковачевић одбацује претпоставку И. Иванова и М. Рајичића, упозоравајући на две чињенице: жена српског севастократора Дејана се звала Евдокија или Теодора, па није могла у једном званичном натпису да буде поменута под надимком Доја и да се Дејан, сем у Бранковићевом летопису, свуда наводи само са титулом севастократора.⁷³ Б.

пролазила развојем између Пчиње и левих притока Струме, односно врховима планине Ђермана и Трновца који је припадао Влатку, и најзад је Кривом Реком избијала на Вардар негде око ушћа или северно од ушћа Пчиње“.

⁶⁶ *Јиречек-Радонић* I, 222. М. *Purković*, *Byzantinoserbia*, BZ 45 (1952) 45 sq.; М. *Рајичић*, *Севастократор Дејан*, *Историјски гласник* 2 (1952) 22.

⁶⁷ *Јиречек-Радонић* I, 234; *Пурковић*, *Авињонске папе* 63.

⁶⁸ *Новаковић*, *Зак. споменици 738—740*. Уп. *Рајичић*, *Севастократор Дејан* 19; *Иванов*, *Македонија* 111; *Сјиричевић*, *О титуларном имену* 116.

⁶⁹ *С. Новаковић*, *Споменик САН* 29 (1895) 9, који напомиње да је у рукопису поред имена Дејана и Оливера титула деспота додата црвеним мастилом на празној ивици листа. Уп. *Ј. Хаџи-Васиљевић*, *Драгаш и Константин Дејановићи и њихова држава*, Београд 1902, 10; *Иванов*, *Македонија* 111; *Радонић*, *О деспоту Јовану Оливеру* 108; *Рајичић*, *Севастократор Дејан* 20; *Сјиричевић*, *О титуларном имену* 114.

⁷⁰ *И. Иванов*, *Старински цркви вѣ югозападна България*, *Извест. на Б. арх. друж.* 3 (1912) 63—66.

⁷¹ *Јиречек-Радонић* II, 7, н. 37.

⁷² *Рајичић*, *Севастократор Дејан* 21 сл.

⁷³ *Ковачевић*, *Средњовековна ношња* 54, н. 124. Исто: *Purković Byzantinoserbia* 46; који истиче да, ако се претпостави да је Доја хипокористик од Евдокија монашког имена Дејанове жене Теодоре, идентификација Дејана са натписа и Душановог севастократора отпада, јер Теодора монашко име није узела пре смрти свог мужа, а на портрету у Белову није претстављена као удовица.

Стричевић прихвата аргументе Ј. Ковачевића против идентификације севастократора Дејана са портретисаним ктитором манастира Белова, али сматра да натпис не чини једну целину са портретима ктитора и његове жене. У тексту натписа се само напомиње да је црква живописана за време деспота Дејана или његовом помоћу.⁷⁴ Дејан се са титулом деспота помиње у још једном, додуше много каснијем извору. Описујући сукоб на Ровинама (1395), Пејачевићев латински превод Бранковићевог летописа каже „et hoc proelio periiit generosus ille Marcus Kraljevich filius Vukasini Regis et Constantinus Жеглиговац, filius Deani Despotae et Dragasis“.⁷⁵

Ови, наизглед противуречни подаци изазвали су подвојеност у мишљењима код претставника наше старије историографије; већи део историчара сматра да је Дејан био деспот,⁷⁶ док К. Јиречек претпоставља да није даље напредовао од титуле севастократора.⁷⁷ Сасвим је неприхватљиво гледиште И. Иванова⁷⁸ да Дејан сам узима ову високу титулу. Ђ. Стричевић истиче да је Дејан могао постати деспот после Душанове смрти.⁷⁹ Од временски блиских извора који говоре о деспотској титули Дејана свакако највећу вредност има натпис из цркве манастира Белова, док је у рукопису Пчињског поменика достојанство деспота додато касније, вероватно по угледу на исту титулу претходне личности Јована Оливера. Беловски натпис, који се свакако односи на Дејана, показује да се његова каријера није завршила са достојанством севастократора. Титулу деспота Дејан је добио од цара Душана, после датума издавања повеље манастиру Архиљевици (10 август 1355) или од последњег српског цара Уроша, што је већ сасвим исправно претпоставио М. Рајичић.⁸⁰

⁷⁴ *Стричевић*, О титуларном имену 115.

⁷⁵ Пошто гроф Ђорђе Бранковић у својим Хроникама Дејана зове кнезом, *Рајичић*, Севастократор Дејан 19 сл., је склон да верује да се деспотска титула не налази у првобитном тексту. *Стричевић*, О титуларном имену 114 сл., не сумња у исправност Пејачевићевог превода, истичући да у њему нема никаквих трагова интерполације, да се сасвим добро разликују титуле кнеза, севастократора и деспота, и „према томе не постоји основа за претпоставку да је он (зс. Пејачевић) у белешци о боју на Ровинама заменио из незнања титулу кнеза или севастократора насловом деспота“.

⁷⁶ Уп. *Руварац*, О кнезу Лазару 106 сл.; *Новаковић*, Срби и Турци 129, 131 (погрешно тврди да је „од Дејана деспотство прешло на Драгаша“); *Иаји*, Виз. чиновни 240; *Иванов*, Старински цркви 66; *В. Марковић*, Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, Сремски Карловци 1920, 120.

⁷⁷ *Јиречек-Радонић* II, 7, 25.

⁷⁸ *Иванов*, Старински цркви 66.

⁷⁹ *Стричевић*, О титуларном имену 117.

⁸⁰ *Рајичић*, Севастократор Дејан 22. У потрази за још неким доказима за тезу да је Дејан заиста био деспот, М. Рајичић наводи да се његова жена Теодора — Евдокија назива царицом (василиса), како се према резултатима *М. Ласкариса*, Прилози за КИФ 6 (1926) 148—150, титулишу жене грчких деспота у XIV и XV в. Говорећи о Дејановој смрти *М. Рајичић*, Севастократор Дејан 28, истиче да је он умро пре 2 децембра 1371 г. (датум смрти цара Уроша), јер Дејанов син Драгаш добија титулу деспота од српског цара; њему свакако не изгледа вероватно да отац и син истовремено имају достојанство деспота. Међутим, карактер институције деспота у Византији и Србији, као и појединачни примери, показују да је више особа истовремено могло да поседује знаке деспотског достојанства.

У четири летописа који припадају тзв. старијој групи (Копорински, Пећски, Студенички и Цетињски) налазимо вест да је „Ѓа же Ђакашина сподови се шт него (шт господина својого) чисти деспотатског сана, потома же и вѣнчаваеѣта њего“,⁸¹ на основу чега сасвим преовлађује мишљење да је Вукашин био деспот. С. Новаковић је сматрао да је Вукашин добио знаке деспотског достојанства пре 1360 г., вероватно због тога што је младом цару био венчани кум.⁸² Међутим, према Л. Мирковићу, Вукашин је постао деспот убрзо после 1361 г. и задржао је ово достојанство све до 1366 г., када је од истог цара Уроша примио титулу краља.⁸³ Расправљајући у најновије време о хронологији Вукашинове деспотске титуле, Ђ. Стричевић је датира у 1358 г., јер је тада његов брат Јован Угљеша потписао повељу манастиру Кутлумушу само као велики војвода: „Када се осам година касније Угљеша први пут сигурно јавља као деспот, његов брат је већ носио титулу краља“.⁸⁴ Такви закључци почињају на погрешној претстави да титула деспота није могла истовремено бити додељена двома особама. Уствари, не само двојица, већ и више истакнутих великаша могли су истовремено да носе деспотски венац, па се Вукашинова деспотска титула не мора датирати у време када је његов брат Јован Угљеша био само велики војвода. Међутим, мислимо да оскудни и несигурни подаци неких летописа не дају довољно основа за тврдњу да је Вукашин заиста био деспот.⁸⁵ Уколико је Вукашин деспотску титулу имао, она му је додељена после прве половине 1361 г., јер Дубровчани 29 јула 1361 г. одлучују да се, што је могуће љубазније одговори посланику цара Уроша „et posse scribere imperatori et Volcasino et aliis quibus videtur“; да је Вукашин већ тада био деспот Дубровчани би у свом документу то сигурно и поменули.⁸⁶

Деспотска титула Јована Угљеше, брата краља Вукашина не подлеже сумњи, јер је посведочена бројним изворним подацима, али се из њих не види када је и од кога он добио знаке деспотског достојанства.⁸⁷ Према вестима поменута четири летописа старије групе,

⁸¹ *Својановић*, Родослови и летописи 84 сл. Врхобрезнички летопис такође доноси исту вест (*Ibid.* 103). Пејачевићев превод Бранковићевог летописа каже „Vukasinus igitur ab eo factus dignitate despota...“. *Ibid.* 286.

⁸² *Новаковић*, Срби и Турци 144; *Истии*, Виз. чиновни 242 сл.

⁸³ *Л. Мирковић*, Мрњавчевићи, *Старинар* сер. III, 3 (1924—1925) 14—16. Историја народа Југославије I, Београд 1953, 412, доноси да је Вукашин постао краљ 1365 г.

⁸⁴ *Стричевић*, О титуларном имену 123.

⁸⁵ Додуше у осталим летописима Вукашин се нигде не назива деспотом, већ му се увек даје краљевска титула. Уп. *Својановић*, Родослови и летописи 50, 206, 208 сл.

⁸⁶ *Мирковић*, Мрњавчевићи 13.

⁸⁷ Поред домаћих извора, претежно повеља, који Јована Угљешу помињу са титулом деспота, навешћемо неке податке из византиских и бугарских извора. У патријаршиској повељи изdatoј маја 1371 г. поводом измирења цариградске патријаршије и српске цркве, Јован Угљеша се титулише као „ὁ εὐχόμενος δеспότης τῆς Σερβίας“. Cf. *М. М. I*, 553 sq., 558 sq. У византиским кратким хроникама из друге половине XIV в. на више места се наводи како су Турци 1371 г. победили

Букашин после узимања краљевске титуле даје свом брату Угљешу грчке области и чин деспота.⁸⁸ На основу тога И. Руварац и С. Новаковић су сматрали да је Јован Угљеша добио титулу деспота од свог брата Букашина и то после његовог проглашења за краља.⁸⁹ Међутим, како краљевска титула не даје Букашину право на додељивање деспотског венца, то ова вест наших летописа није тачна; као једина могућност остаје да је Јован Угљеша титулу деспота добио од цара Уроша.⁹⁰ Сачуване повеље нам омогућају да одредимо бар најопштије временске границе овог чина. Октобра дванаестог индикта (1358) Јован Угљеша издаје грчку повељу светогорском манастиру Кутлумушу која се у тексту назива простагма, а има српски потпис „*Јован Δ велик вшчеда*“.⁹¹ С друге стране, на српској повељи од јануара 1366 г., датој манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори, Јован Угљеша се потписао са титулом деспота (+ *влаготѣрны деспотъ Јованъ Оуглеша*).⁹² Наведена два документа јасно показују да је Јован Угљеша постао деспот између 1358 и краја 1365 г.: 1358 г. он још имао само титулу великог војводе а већ јануара 1366 г. потписује повељу са новом титулом деспота. Ђ. Стричевић и овде полази од погрешне претпоставке да две особе не могу истовремено да носе титулу деспота, па сматра да је Јован Угљеша

„*тоу деспоту*“, што се сигурно односи на Јована Угљешу. Уп. *Ламброс-Амандос* 37, 63 сл.; 83. Познати бугарски синодик цара Борила из краја XIV в. наводи деспота Угљешу. Уп. *Појруженко* 94; *Мирковић*, *Мрњавчевић* 23. У хроници бугарског манастира Зографа међу добротворима се помиње и деспот Јован Угљеша, а затим се каже да је четвртог индикта (1366) исти деспот позвао манастирског игумена Данила са братијом да му покаже једну хрисовулу Cf. *Actes de Zographou*, ed. W. Regel, E. Kurtz et B. Kotablev, BV 13 (1907) 174. У простагми цара Манојла II Палеолога од децембра 1408 г. одмах се на почетку каже да су после смрти „*тоу деспоту тѣс Харѣас, тоу Обуглешу велику*“ имања светогорских манастира давана у промију. Уп. *В. Мошин*, *Акти из светогорских архива*, Споменик САН 91 (1939) 165. На једној саборној икони која се чува у манастиру Хиландару, постоји натпис да је дарована на гроб Угљеше Деспотовића, свакако сина деспота Јована Угљеше. Уп. *Свијановић*, *Записи и натписи* I, 45, бр. 138. У натпису се цезар Војихна и његова жена помињу као мртви (умрли су 1366), па је и икона дата између 1366 и прве половине 1371 г., када деспот Јован Угљеша дарује манастиру Хиландару нека имања за гроб свог таста цезара Војихне и сина Угљеше (повељу је публиковао *Новаковић*, *Зак. споменици* 445). Уп. *И. Руварац*, *Старински прилошки*, *Старинар* 9 (1892) 119—122; *Л. Мирковић*, *Монахиња Јефимија*, *Сремски Карловци* 1922, 7 сл.; *Исиди*, *Допуне к расправи „Монахиња Јефимија“*, *Гласник српске патријаршије* IV, 2 (1926),

⁸⁸ *Свијановић*, *Родослови и летописи* 84 сл.

⁸⁹ *Руварац*, О кнезу Лазару 112 сл.; *Новаковић*, *Виз. чинов* 243, 271 сл., 273; *Исиди*, Срби и Турци 166. На једном месту *Новаковић*, Срби и Турци 144, тврди чак да се Угљеша 1366—7 г. сам прогласио за деспота.

⁹⁰ *Радонић*, *Наши деспоти* 13; *Стричевић*, О титуларном имену 118.

⁹¹ *Lemerle-Soloujev*, *Trois chartes* 142 sq.; *P. Lemerle*, *Actes de Kutlumus*, *Paris* 1945, 231. Пошто повеља нема године, издавачи настоје да одреде коме она припада, па као могућност дају две личности: каснијег деспота Јована Угљешу и цезара Угљешу, сина севастократора Влатка, о коме говоре извори из краја XIV и почетка XV в. С обзиром да се дародавчева жена у повељи назива цезарицом, као и да се говори о деспоту Манојлу, издавачи сматрају да простагма припада Јовану Угљешу; у том случају би цезарица била ћерка цезара Војихне, а друга личност деспот Манојло Асен. О повељама деспота Јована Угљеше в. *Ферјанчић* 108 сл.

⁹² *Новаковић*, *Зак. споменици* 509 сл.

добрио знаке деспотског достојанства тек после Вукашиновог проглашења за цара.⁹³ Случај Јована Угљеше је карактеристичан због тога што претставља извесно отступање од постојећих обичаја: ма да се не налази у сродству са породицом Неманића, он ипак добија титулу деспота. Иако је у више махова показивао отворене амбиције да се афирмише као независан владар, што је свакако и био, деспот Јован Угљеша нам није оставио примере новаца.⁹⁴

С обзиром на положај поседа Јована Угљеше, може се поставити питање да ли његова деспотска титула није византишког порекла, као што је изгледа претпостављао N. Jorga, називајући га „despote byzantin“.⁹⁵ Оскудни византиски извори за период друге половине XIV в. остављају нас овде без икаквих обавештења, тако да се не може тачно и одређено одговорити на ово питање. Међутим, један савремени византиски званичан документ — патријаршиска повеља о сепаратном измирењу Јована Угљеше са цариградском црквом од маја 1371 г. помиње Јована Угљешу као „ὁ εὐσεβεστάτος δεσπότης Σερβίας“.⁹⁶ Ако овај докуменат сигурно показује да су сами Византинци већ 1371 г. признавали Угљешину деспотску титулу, он поред тога даје извесне основе за претпоставку да је Угљешин деспотски венац византишког порекла.

Последњих година постојања српског царства у североисточној Македонији, између Вардара и Струме, имају поседо Јован и Константин, синови севастократора и деспота Дејана, који играју значајну улогу у историји ових области последњих деценија XIV в.⁹⁷ Савремени из-

⁹³ *Савричић*, О титуларном имену 117, 123.

⁹⁴ О амбицијама деспота Јована Угљеше говори чиненица да је издавао хрисовуље, чак и једну грчку, као и да је у повељи од фебруара 1369 г. потписан као автократор. Уп. *Ферјанчић* 108 сл.

⁹⁵ N. Jorga, *Histoire des Romains III*, Bucarest 1937, 294.

⁹⁶ M. M. I, 553 sq., 558 sq.

⁹⁷ За Јована и Константина је у историској науци уобичајен заједнички назив Дејановићи по њиховом оцу севастократору и деспоту Дејану, али се у изворима они тако не називају. Сачуване повеље показују да је старији брат Јован свом имену додавао епитет Драгаш. Међутим, у извесним изворима исти надимак се даје и млађем брату Константину. Тако га извори који говоре о његовој погибији на Ровинама (1395) називају „Константиња Драгашевича“ (*Archiv für slav. Philologie* 13, 1895, 530), „Костадиња Жеглиговаца Драгаша“ (*Starine* XIII, 185), „Костадиња Драгаша“ (*Споменик САН III*, 189, 126). Касније додат запис у Романовом типичу (настао 1382) каже да је 17 маја умро „Констандин Драгаш“. Уп. *Сивојановић*, Записи и натписи III, 70, бр. 5009. У уговору који је 1451 г. закључен у Напуљу између краља Алфонса V и деспота Димитрија Палеолога, помиње се Димитријев деда Константин, али само надимком Драгаш. Cf. F. Cerone, *La politica orientale di Alfonso di Aragona*, *Archivio storico per le provincie Napoletane* 27 (1902) 575. (Желимо да изразимо нарочиту захвалност колеги Др. Сими Ђирковићу, који је у Венецији погледао ову публикацију, неприступачну у Југославији, и исписао овај податак). *Иванов*, Македонија 131, закључује да су Дејанови синови, поред личних имена Јован и Константин, имали заједничко име Драгаш, али је ова интересантна констатација остала незапажена. Познато је да је последњи византиски цар Константин XI Палеолог (1449—1453) свом имену додавао надимак Драгаш, преузет свакако од своје мајке Јелене, ћерке Константина Драгаша. Константин Палеолог тај надимак носи не само као

вори јасно показују да је старији брат Јован носио знаке деспотског достојанства. Први помен о деспоту Јовану Драгашу потиче из 1377 г., када он 1 јуна издаје повељу манастиру Хиландару, потврђујући ранија даровања штипског челника Станислава; документ је Јован Драгаш потписао као деспот.⁹⁸ Међутим, Јован Драгаш је могао да добије титулу деспота једино од цара Уроша;⁹⁹ због тога се мора узети да је постао деспот свакако пре цареве смрти 4 децембра 1371 г. Ђ. Стричевић настоји да прецизније одреди хронологију деспотске титуле Јована Драгаша и сматра да му је она додељена у кратком времену између погибије деспота Јована Угљеше на Марици (26 септембра 1371) и смрти цара Уроша (4 децембра 1371).¹⁰⁰ Али, овај покушај почива опет на погрешном мишљењу да достојанство деспота не могу истовремено да носе два лица: потребно је било да се погибијом Јована Угљеше упразни положај деспота, да би на исти дошао Јован Драгаш. Већ је више пута истицано да карактер институције деспота дозвољава да и више великаша истовремено буду деспоти; због тога је Јован Драгаш могао да добије деспотски венац и пре погибије деспота Јована Угљеше 26 септембра 1371 г. Као сестрић цара Душана, Јован Драгаш се налазио у директном сродству са династијом Неманића, чиме је испуњен један од обичаја везаних за институцију деспота. На крају треба напоменути важан и интересантан детаљ да су сачувани новци деспота Јована Драгаша са натписом „Ѧ Ѧ Ѧ + а влаговѦрни деспотѦ ДрагашѦ“.¹⁰¹

Ако расположиви извори дају тачна обавештења о титули старијег Дејановог сина, они нас, с друге стране, различито обавештавају о титули млађег сина Константина. Тако је у повељама, које издаје било сам било заједно са својим братом, Константин на више места титулисан као господин.¹⁰² Међутим, поједини извори помињу Константина са титулом

цар, већ и раније као деспот. Шпански путописац Петар Тафур који је у тренутку поласка цара Јована VIII Палеолога на Запад (1437) боравио у Цариграду, каже да је уместо отсутног цара државом управљао његов брат деспот Драгаш; у даљем току излагања о свом боравку у византиској престоници, Тафур у неколико махова назива Константина Палеолога само „деспот Драгаш“. Cf. *Vasiliev*, *Pero Tafur* 96 sq., 102 sq. У свом раду о византиској царици Јелени Драгаш *Анастасијевић*, Једина виз. царица 6, није улазио у питање порекло назива Драгаш који носи само један од њених синова. Да је само старији Дејанов син Јован носио назив Драгаш, мислимо да би остало неразјашњено зашто је Константин Палеолог преузео ово име. Тешко је претпоставити да се он тако називао по стрицу своје мајке, већ се намеће закључак да је и Јеленином оцу Константину припадао исти надимак Драгаш, нарочито ако се има у виду чињеница да се он тако и помиње у уговору деспота Димитрија Палеолога са Алфонсом V.

⁹⁸ *Новаковић*, Зак. споменици 452 сл. О повељама деспота Јована Драгаша в. *Ферјанчић* 110.

⁹⁹ *Новаковић*, Виз. чиновни 240.

¹⁰⁰ *Стричевић*, О титуларном имену 123, н. 138.

¹⁰¹ *Б. Сариа*, Из Нумизматичке збирке Народног музеја у Београду, *Старинар сер.* III, 3 (1925) 76, који сматра да су ови новци ковани пре 1371 г.

¹⁰² Две најстарије повеље браће Дејановића: манастиру Хиландару (1 јун 1377) и руском манастиру Св. Пантелејмона (1377) помињу Константина без икакве титуле. Уп. *Новаковић*, Зак. споменици 452 сл., 510. Ни у грчкој повељи издатој октобра 1393 г., која је сачувана без потписа, Константин нема никакву титулу. Cf.

деспота. Једна белешка са бугарске територије о Маричкој битци каже да се „подигоше Вукашин краљ и његов син Марко Краљевић и његов брат Угљеша деспот и Константин деспот, кнез серски и многи други кнезови“.¹⁰³ У опису састанка султана Бајазита са васалним хришћанским владарима у Серу (1393), када је Константин Драгаш пристао да своју ћерку Јелену уда за византиског цара Манојла II Палеолога, анонимни византиски хроничар из почетка XVI в. титулише млађег Дејановог сина као деспота.¹⁰⁴ Осим тога, пронађен је и новац са натписом „Костадинъ деспотъ“ за који већ III. Љубић сматра да припада Константину Дејановићу.¹⁰⁵ Како су сви дипломатички документи у којима се Константин помиње са титулом господина ранији од 1389 г., могло би се претпоставити да је он знаке деспотског достојанства добио после удаје своје ћерке за византиског цара, чиме је постао сродник царске породице Палеолога (1393).¹⁰⁶ Међутим, један византиски докуменат јасно показује да Константин ни са те стране није добио титулу деспота. Октобра 1395 г. цар Манојло II Палеолог и његова жена Јелена дарују манастиру Св. Јована Претече 50 перпера од које суме ће се годишње узимати 50 перпера за покој душе „покојног и преславног господара Србије господина Константина, оца владајуће и свете наше госпође и деспине“; осим тога Константиново име треба да се уреже у цркви

Laurent, Un acte Grec 183 sq. Међутим, већ друга недатирана повеља манастиру Св. Пантелејмона (око 1380) има потпис „Благовѣрны деспотъ Драгашъ и господинъ Костадинъ“, ма да се у самом тексту ова Константинова титула не помиње. Уп. *Новаковић*, Зак. споменици 512—515. Већ 28 маја 1380 г. Константин сам издаје повељу манастиру Хиландару са прилогом неких села у околини Врања и потписом „Костадинъ въ Христа бога благовѣрнын господаръ сръбскын, вратъ деспота Јоанна“. Уп. *Новаковић*, Зак. споменици 457. У повељи од 15 августа 1381 г. којом потврђује Хиландару посед лесновског манастира Св. Арханђела, Константин се у тексту титулише као господин, а потпис гласи „въ Христа Бога благовѣрнын господинъ Костадинъ“. Уп. *Новаковић*, Зак. споменици 453—455. Двадесет шестог марта 1388 г. Константин издаје повељу, потврђујући имања манастиру Св. Вазнесења у Штипу који је основао војвода Дмитар; повеља има потпис „Еъ Христа Бога благовѣрнын господинъ Костадинъ“. Уп. *Новаковић*, Зак. споменици 765—768. Најзад на последњој сачуваној повељи издатој манастиру Хиландару 28 јула 1389 г. са потврдом поседа дарованих од војводе Дмитра налази се потпис „Еъ Христа Бога благовѣрнын и христороукинын Костадинъ господаръ сръбскын и Подоунавю, вратъ деспота Јоана Драгаша“; С. Новаковић упозорава да је овај потпис касније додат. Уп. *Новаковић*, Зак. споменици 456 сл. Наведене потписе на Константиновим повељама *Иванов*, Македонија 130, сматра као доказе о његовој самосталности.

¹⁰³ *Иванов*, Македонија 114.

¹⁰⁴ *Зорас* 35. Хроничар нема јасна обавештења о титулама српских владара и феудалца, па на више места и кнеза Лазара назива деспотом. Уп. *Ibid.* 27, 40, 44.

¹⁰⁵ *Ljubić*, *Opis jug. novaca* 188. *Ljubić* (*ibid.* 188) објављује још један новац са натписом KTDIP, на основу чега и овај пример приписује Константину Дејановићу. За наведене новце в. *Мушмов*, Античне монети 502.

¹⁰⁶ Професор М. Ласкарис нам је изнео ову претпоставку у усменом разговору, сматрајући да је Константин Драгаш као таст византиског цара имао титулу деспота.

и да се три пута недељно одржава служба за покој његове душе.¹⁰⁷ Да је Константин Драгаш од свог зета византиског цара постављен за деспота, мислимо да би та титула свакако била поменута у документу цара Манојла II и Јелене Драгаш.¹⁰⁸ Према томе, најновији новац са именом деспота Константина припада некој другој личности са деспотском титулом, можда деспоту Константину, зету бугарског цара Јована Александра, чији се лик налази на минијатури Лондонског јеванђеља из 1356 г.

Јован Драгаш је последњи великаш који знаке деспотског достојанства добија од српског двора, јер после Уроша у Србији нема владара чија би титула дозвољавала додељивање високих дворских достојанстава. Схватајући да пропаст српског царства доноси и извесне промене у развоју институције деспота у Србији, Ђ. Стричевић сувише категорички констатује „да се Драгашевом смрћу завршава први период историје деспотске институције у Србији. Деспотска титула у XV в. претставља појаву за себе“.¹⁰⁹ Заиста, деспотске титуле у Србији XIV и XV в. су различитог порекла: у XIV в. знаке деспотског достојанства додељују српски цареви Душан и Урош, док у XV в. ти знаци долазе из Цариграда. Међутим, у државно-правном погледу нема никакве разлике између деспотске титуле у Неманићској Србији и оне коју носе наши владари у XV в.

Међу оскудним изворима за нашу историју XIV в. не постоји ниједан који доноси теориске податке о карактеру деспотске титуле у српском царству. Чак се и сачуван текст молитве за чин додељивања титуле деспота, свакако превод из неког византиског зборника, ограничава само на неколико општих фраза.¹¹⁰ Као и код других државно-правних установа преузетих из Византије, тако је и пре одређивања карактера титуле деспота у Србији било потребно расветлити суштину ове институције у Византиском царству. До недавно нико од наших историчара, чак ни С. Новаковић, који је једно истраживање посветио испитивању византиских титула у Србији, није улазио у разматрање карактера институције деспота у средњовековној српској држави. У најновије време претресању овог проблема прилази Ђ. Стричевић, дајући извесне закључке по којима би се институција де-

¹⁰⁷ М. М. II, 260—264. Уп. Иванов, Македонија 139.

¹⁰⁸ Laurent, Un aște Grec 171—182, без икаквих доказа назива Константина Драгаша деспотом.

¹⁰⁹ Стричевић, О титуларном имену 127.

¹¹⁰ Три молитве, издао К. Новосилрујев, Гласник СУД 22 (1867) 363. Наслов гласи „Молитва на поставление кесара и деспота и нныхъ властеломъ“. Како је грчки наслов молитве вероватно гласио „εὐχὴ ἐπὶ προαφίσει καίσαρος, κομμενιστίου, κομμενιστίου“, то је деспотска титула додата тек у српском преводу, док је у грчком оригиналу имала посебно место. Један знатно каснији извор — Пејатовићев родослов наводи како је Сава утврдио хришћанство у Србији, увевши чинове архиепископа и епископа, па затим наставља „властим различним: краљевством и кнежством, деспота, жупанством, воеводством и ниним прочим санови различним по уставу царских домов како жељено истъ быти“. Уп. Стојановић, Родослови и летописи 47.

спота у Србији у неким битним елементима дијаметрално разликовала од исте у Византији. Један од таквих закључака је да „не постоји ни један случај да се двојица или више ових деспота истовремено помињу са том титулом и тек са смрћу једног од њих јавља се други, могло би се рећи као наследник деспотског достојанства“.¹¹¹ Међутим, Ђ. Стричевић губи из вида да се истовремено са деспотима о којима он расправља срећу и други крупни великаши са овом титулом: то су Душанов шурак Јован Комнин, господар Валоне и Душанов полубрат Синиша Палеолог, који такође знаке деспотског достојанства добијају са српског двора. Та чињеница показује да у Србији, као и у Византији, институција деспота није везана само за једну личност, нити је потребно да један деспот умре, па да се та титула додели некој другој особи. Као у Византији, тако је и у Србији било могуће да више велможа истовремено имају знаке деспотског достојанства.

Упоредо са овим Ђ. Стричевић даје још један закључак да се југоисточни део тадашње српске државе, тј. област између Струме и Вардара, као једна целина налазио под управом деспота,¹¹² и да према томе „достојанство деспота није било искључиво титуларно и церемонијално, као што се досад веровало. Напротив. Извори јасно показују да су деспоти XIV в. заузимали у српском царству нарочито истакнуте положаје и да се у садржини њихове власти најизразитије и манифестује структура унутрашњих државно-правних односа у Србији тога времена“.¹¹³ Овакав закључак о карактеру деспотске титуле претпоставља две ствари: да сви наши деспоти XIV в. владају истом територијом чије поседовање и условљава добијање ове високе титуле, и да се та територија у савременим изворима назива деспотат. Пре свега, поседи оних великаша за које Ђ. Стричевић претпоставља да у време српске царевине (1346—1371) владају један са другим истом територијом и самим тим добијају титулу деспота (Јован Оливер, Дејан, Јован Угљеша и Јован Драгаш) не обухватају једну исту област. Тачно је да се сви ти поседи налазе у источном делу српске државе између Струме и Вардара, али немају исте границе и распрострању се на великој

¹¹¹ *Стричевић*, О титуларном имену 123. Посматрајући ствари из овог аспекта, Ђ. Стричевић следећим редом набраја српске деспоте XIV в.: Јован Оливер добија титулу деспота пре 1346 г. и у изворима се јавља до почетка владе цара Уроша; Дејан постаје деспот после августа 1355 г., а Вукашин 1358 г., јер се тада његов брат Јован Угљеша помиње још као велики војвода; када се Угљеша први пут јавља са титулом деспота, Вукашин већ има титулу краља; најзад Јован Драгаш се први пут потписује као деспот 1377 г. после Угљешине погибије на Марици.

¹¹² *Стричевић*, О титуларном имену 124. То је већ *Новаковић*, Срби и Турци 129, н. 2, сасвим узгред нагласио речима „По томе је тај североисточни крај Македоније око Велбужда, Жеглигова и Кратова најстарија српска деспотовина. Ње ради су, без сумње, деспотима у своје време постали и браћа Вукашин и Угљеша“. Међутим, исти *Новаковић*, Виз. чиновни 241, говорећи о деспоту Синиши Палеологу, напомиње: „Достојање деспота дато је Синиши по његовом сродству с царем, и треба га разликовати од старештва над земљом, које је могао вршити и други ко, чему има толико примера“.

¹¹³ *Стричевић*, О титуларном имену 125.

12 Деспоти у Византији

дужини у правцу север-југ.¹¹⁴ Међутим, још је важније упозорити да то нису и једине територије које у српском царству поседују великаши са титулом деспота. На сасвим другом крају простране Душанове државе налазе се поседи деспота Јована Комнина и деспота Синоше Палеолога; први држи Валону са околином, а други територије у средњој Грчкој.

Тражећи податке у савременим изворима, који би потврдили да се тај део територије између Струме и Вардара заиста називао деспотом, Ђ. Стричевић нам обраћа пажњу на потписе двеју Душанових повеља.¹¹⁵ Стварно, на Душановој грчкој повељи манастиру Лаври (децембра 1347), сачуваној у два аутентична преписа, налази се царев потпис „*Гтефана вѣ христа бога вѣрни царѣ + сръблемъ и гркъмъ и деспотат(у) западни земли*“.¹¹⁶ Термин деспотат, према Ђ. Стричевићу, показује да је један део српске територије тако називан, свакако област источне Македоније, која се налазила под управом деспота.¹¹⁷ Међутим сматрамо да област која се у тексту поменутих повеља наводи као деспотат треба тражити сасвим на другој страни. У овом раду је већ било говора о интересантној чињеници да се у западним и византиским изворима делови територија које су раније биле саставни део епирске државе, често називају деспотом. У поменутом Душановом потпису израз деспотат је употребљен у истом значењу и јавља се после успешних српских експедиција према Епиру, које су завршене заузимањем Арте, Јањине и других градова.¹¹⁸ Српско освајање ових области бивше епирске државе налази одјека не само у домаћим, већ и у западним изворима, тако да Млечани у пролеће 1350 г.

¹¹⁴ Поседи деспота Јована Оливера обухватали су територију између Пчиње, Вардара, Брегалнице и Осоговских Планина. (В. пр. 24). Поседи које су браћа Јован и Константин Дејановић наследили од свог оца нису се према југу даље простирали од реке Пчиње. Уп. *Рајчић*, Основно језгро 241 сл. Касније су се Јован и Константин проширили према југу, освојивши део области свог бившег суседа Јована Оливера. *Иванов*, Македонија 124—130, сматра да је област Дејанових синова највише проширена према југу за време Константина, када је имала границу код Мелника, Струмице и Радовишта. Поседи деспота Јована Угљеше налазили су се још даље према југу са центром у Серу. *Л. Мирковић*, Монахиња Јефимија 4, каже да је Јован Угљеша пред крај живота владао „Српском облашћу, Драмом и њеном облашћу, Халкикидом између Солуна и ушћа Струме и Светом Гором“.

¹¹⁵ *Стричевић*, О титуларном имену 124.

¹¹⁶ *Соловјев-Мошин* 122, бр. 16. Осим тога, у повељи јерусалимској цркви Св. Арханђела од 8 марта 1350 г. Душан се титулише као цар „*Сръблемъ и Гркъмъ и Българомъ, и дѣспотатомъ и поморномъ*“. Уп. *Новаковић*, Зак. споменици 708. Међутим, пошто је А. Соловјев истакао да је ова повеља на више места интерполирана (Глас САН 169, 1935, 45 сл.), то ни сам Ђ. Стричевић не прима њену титулатуру као сасвим аутентичну.

¹¹⁷ *Стричевић*, О титуларном имену 124.

¹¹⁸ *Јиречек-Радонић* I, 226, датира ову акцију у 1348 г., али би Душанов потпис на повељи светогорској Лаври (децембра 1347), уколико је аутентичан, свакако захтевао да се ова хронологија ревидира. О хронологији освајања неких византијских градова (Костура, Берата и Канине) расправљао је *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византијских градова, ЗБРВИ 4 (1956) 1—10, доказавши да њихов долазак под српску власт пада у 1342—3 г.

Душановог посланика Михајла Бућу зову „ambassador serenissimi domini imperatori Raxie et Romanie, dispoti Larte et Blachie comitis“.¹¹⁹ Душан са своје стране жели да у што јачој мери истакне резултате успешног похода према југозападу и освајање нових области, па у потпис уноси назив под којим је територија Епира позната, нарочито у западним изворима. Дакле, савремени извори не дају никакве индиције за претпоставку да је институција деспота у средњовековној Србији изгубила свој чисто титуларни карактер и да је повезивана са поседовањем одређене територије која би имала статус деспотата.¹²⁰

¹¹⁹ Ljubić, Listine III, 174, No. 250. Hopf, Geschichte I, 415; Miller, Latins 280 sq.; Јиречек-Радоњић I, 226; М. Димић, Српска владарска титула за време царства, ЗБРВИ 5, Београд 1958, 14.

¹²⁰ Поред већ наведених закључака о карактеру институције деспота у Србији, Ђ. Стричевић доказује да је титула деспота повезана са именом Јован, те га и сви њени носиоци додају свом крштеном имену у званичним натписима и на потписима повеља. Тражећи доказе за ово тврђење, Ђ. Стричевић анализира повеље Јована Угљеше и упозорава да се он у осам повеља које је издао као деспот потписао са именом Јован, док једина његова повеља издата пре добијања деспотске титуле (октобра 1358) има као потпис само „Блаша Δ велик вѣсѣода“. Уп. Сийричевић, О титуларном имену 117. О повељама Јована Угљеше в. Ферјанчић 108—110. Међутим, повеље које је издао деспот Јован Драгаш (о тим повељама в. Ферјанчић 110) показују већ изузетак; на једној недатираној повељи браће Дејановића руском манастиру Св. Пантелејмона сачуван је потпис „благовѣрны деспотъ Драгашъ и господинъ Костандинъ“. Уп. Новаковић, Зак. споменици 512—515. Пошто је овде старији Дејанов син потписан без имена Јован, то Ђ. Стричевић доводи у сумњу исправност овог документа, сматрајући да је исти у знатној мери интерполисан. Анализирајући текст повеље, Ђ. Стричевић истиче да се имања дарована у њој могу поделити у четири групе. Последњу групу сачињавају поседи које манастиру Св. Пантелејмона дарује Константин; тај део повеље почиње речима „и вѣноу на Костандинъ приложихъ...“ и сингуларни облик се јавља до краја текста. Завршни део повеље ослобађа наведене поседе од свих великих и малих работа „господства ны“, што упућује на закључак да је пасус преузет из неке Константинове повеље. Формула у којој се потомци позивају да поштују одредбе изнете у документу почиње речима „и молимо и закланемо њо же вѣ изволитъ по насъ господовати“, што такође може да се односи на особу која има титулу господина а не деспота, дакле свакако на Константина. Поред наведених особености недатираних повеља манастиру Св. Пантелејмона у аренги и санкцији показује велике сличности са другим документима деспота Јована Драгаша. Уп. Сийричевић, О титуларном имену 122.

Међутим, анализа пантелејмоновске повеље, по нашем мишљењу, даје друкчије резултате. Садржински се документ може поделити на три дела: у првом се наводе села и имања добијена од цара Душана и Уроша, као и од браће Дејановића; други део чине поседи приложени од Константина свакако посебном повељом и то они који се налазе на његовој територији. Трећи део повеље почиње речима „и сѣа вса выше писанаа, царемъ Стефаномъ, и синомъ мѣ царемъ Урошемъ, и приложена, и нами што естъ приложено, Драгашемъ и Костандиномъ, вѣсѣовисмо отъ вѣсѣхъ работъ малыхъ и великихъ, господства ны...“ и затим се набрајају поједине радне дажбине. Тај последњи део повеље почиње плуралним обликом, јер Јован и Константин Дејановић заједно дарују још једну повластицу манастиру Св. Пантелејмона. Уп. Новаковић, Зак. споменици 512—515. Појава израза „господовати“ и „господство ны“ не мора да значи да је дотични део повеље преузет из неког документа Константина Дејановића који се у савременим изворима титулише само као господин. У документима потеклим из канцеларије српских де-

Достојанство деспота, преузето из Византије после Душановог крунисања за цара (1346), има у Србији исти карактер као и у Источном царству. И у Србији деспоте поставља само цар и то првенствено из редова владајуће породице. Цар Урош (1355—1371) је последњи српски владар који српским великашима додељује титуле деспота. Као и у Византији, тако је и у Србији достојанство деспота чисто титуларно и није повезано са поседовањем или управом одређених територија са државно-правним статусом деспотата. Истакнути великаши, носиоци ове високе титуле, већ и пре њеног добијања имају своје територијалне поседе. У Србији XIV в. запажа се интересантна чињеница да деспоти кују новац, као и да издају хрисовуље, на шта им свакако ова титула сама по себи још не даје право. Међутим, у питању су само тежње појединих великаша да се афирмишу као независни владари; оне постоје независно од њихових титула и јасно показују постепен, али сталан процес опадања моћи централне власти у тадашњој српској држави.

Оскудни извори нас, нажалост, остављају без довољно обавештења о једном занимљивом проблему везаном за титулу деспота у Србији: то су односи између централне власти, тј. цара и деспота. Већ сама

спота не срећемо искључиво формулу „царство ми“ на коју деспоти имају право. Тако је у повељи деспота Јована Угљеше изdatoј 1366 г. манастиру Св. Пантелејмона употребљена необична формула „деспотство ми“. Уп. *Новаковић*, Зак. споменици 509 сл. Повеља браће Дејановића манастиру Св. Пантелејмона из 1377 г. има само формулу „господство ми“. Уп. *Новаковић*, Зак. споменици 452 сл. Исту формулу имају и три повеље деспота Стевана Лазаревића, као и све сачуване повеље деспота Ђурђа Бранковића. Уп. *Ферјанчић* 111 сл. Најзад, сличност, чак и идентичност, појединих делова аренге и санкције анализираних повеља са осталим повељама деспота Јована Драгаша, може се сасвим једноставно објаснити, јер се ради о документима издатим из исте канцеларије и то у кратком временском размаку. Независно од анализе Пантелејмоновске повеље изнели смо претпоставку да је Драгаш било заједничко име оба Дејанова сина, па би према томе крштено име старијег брата било Јован и не би стајало ни у каквој вези са његовом титулом деспота (в. пр. 98). Двоструко име деспота Јована Угљеше резултат је познатог обичаја у средњовековној Србији да поједине личности поред народног узимају и једно библиско име. Натпис из времена око 1220 г. каже „престави се рава вожи Стефана жоупана Православа“. На вратима цркве у селу Мусишту (1315) постоји натпис да је храм саграђен за време краља Уроша „с троудомъ і поспешениемъ Івана великаго казнца Драгослава со Бленомъ“. У манастиру Хиландару се налази запис из 1316 г. да је једна књига написана за време српског краља Стефана Уроша „и при архиепископѣ Гавѣ, роукою Георгиа дѣлака Радослава“. Уп. *Симоновић*, Записи и натписи I, 5, бр. 10; 20 бр. 47, 48.

Савремени извори не доносе податке да је било која византиска титула у Србији повезивана са одређеним именима. И што је још важније, у Србији XIV в. истовремено са деспотима за које Ђ. Стричевић сматра да је Јован саставни део њихове титуле, појављују се и други носиоци овог достојанства: Душанов шурак Јован Комнин, Душанов полубрат Синиша Палеолог и царев зет, ранији севастократор, Дејан. Имајући у виду чињеницу да је господару Валоне Јован било крштено име, јасно излази да ниједан од ових деспота XIV в. нема име Јован које би било повезано са његовом титулом. У државно-правном животу Србије титула деспота претставља јединствену појаву, па се не може претпостављати да је истовремено у извесним случајевима била повезана са именом Јован, а у неким не.

чињеница да деспоти, независно од своје титуле, поседују извесне територије, претпоставља да се налазе у зависном положају према владару и да признају његову врховну власт. Ђ. Стричевић исправно истиче да се то види на примеру првог деспота Јована Оливера, јер се поред његовог ктиторског портрета у цркви манастира Леснова налази лик цара Душана.¹²¹ Уосталом, о томе сведоче и три типа новца деспота Јована Оливера: са именом цара Душана, цара Уроша и најзад без навођења имена цара. Под претпоставком да је трећа врста новца најмлађа,¹²² сасвим се сигурно може сматрати да се за време цара Уроша (1355—1371) деспот Јован Оливер ослободио зависности од царске власти.¹²³ За однос деспота према централној власти у Србији карактеристично је да Млетачка република 1349 г. шаље посланика на српски двор, тражећи да се надокнади штета учињена једном њиховом броду у Валони, али су сва Душанова настојања да свог шурака деспота Јована Комнина натера да надокнади штету остала без успеха. Год. 1350 Душан је по посланику Михајлу Бући послао 1200 перпера као накнаду за учињену штету.¹²⁴ Деспот Јован Угљеша је карактеристичан пример потпуног осамостаљења од царске власти. О томе јасно говори његова повеља од фебруара 1369 г. издата поводом спора између манастира Зографа и јериског епископа, на којој се Угљеша потписао „Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πῶτος δεσπότης καὶ αὐτοκράτωρ ὁ Οὐγκλῆσης“.¹²⁵ Пошто се византиска царска титула автократор у Србији дословно преводила са самодржац, њу овде употребљавају не само цареви, већ уопште сви независни владари, па је са истим правом узима и деспот Јован Угљеша.¹²⁶ Обим и домет амбиција господара Сера и југоисточне Македоније сасвим јасно показује и последња његова повеља манастиру Ватопеду издата априла 1371 г. То је хрисовуља писана грчким језиком са три пута уписаном речи λόγος у одређеним падежима (акузатив, генитив и номинатив) и одговарајућом завршном формулом „ἐν ᾧ καὶ τὸ ἡμέτερον εὐσεβὲς οἰκεία χειρὶ ὑπεστηρίχματο θεοφροῦρητον κράτος“; потпис је додуше доста једноставан и гласи „Ἰωάννης δεσπότης ὁ Οὐγκλῆσης“.¹²⁷ Најзад и сепаратно измирење Јована Угљеше са цариградском патријаршијом још за време живота цара Уроша приказује га стварно као независног владара.¹²⁸ Погрешно би било ову тежњу за осамостаљивањем од цара приписати само деспотима. Она се запажа код свих српских феудалаца у доба опадања моћи централне власти после Душанове смрти и нимало није условљена деспотском титулом коју евентуално носе неки од ових истакнутих велможа.

¹²¹ Стричевић, О титуларном имену 125.

¹²² Радоњић, О деспоту Јовану Оливеру 107.

¹²³ Стричевић, О титуларном имену 125.

¹²⁴ Љубић, Listine III, 176. Cf. Solovjev, Un beau frère 183 sq.

¹²⁵ Соловјев-Мошин 278, бр. 36.

¹²⁶ Г. Острогорски, Автократор и самодржац, Глас САН 164 (1935) 157.

¹²⁷ Соловјев-Мошин 285—289, бр. 38.

¹²⁸ Стричевић, О титуларном имену 125.

2. ДЕСПОТИ XV ВЕКА

Почетком XV в. у Србији поново срећемо титулу деспота коју до пада српске државе под турску власт (1459) носе владари из породица Лазаревића и Бранковића. Та титула се суштински ни у ком погледу не разликује од оне коју у XIV в. додељују цареви Душан и Урош. Она само потиче из другог извора — из Византије, једине државе чији владари тада имају право да додељују знаке деспотског достојанства.

Од српских владара XV в. деспотску титулу први добија кнез Стеван Лазаревић (1389—1427) који се после пораза турске војске код Ангоре (1402), враћа преко Цариграда у своју земљу и извесно време се задржава у византиској престоници. У току овог боравка у Цариграду вођени су преговори о Стевановој женидби са Јеленом, ћерком господара Митилене Франческа II Гатилузија. Јован VII Палеолог, који је замењивао свог отсутног стрица цара Манојла II, додељује српском владару знаке деспотског достојанства.¹²⁹ Л. Талоци сматра да у спољно-политичком погледу тај акт за Византију није имао никакав значај, јер византиски цар није више суверен над Србијом; у унутрашњо-политичком животу Србије деспотска титула је уздигла Лазаревиће изнад других феудалних породица у Србији.¹³⁰ С. Новаковић тврди да је Стеван новим достојанством желео да, с једне стране, обележи своју независност, а, с друге, да стекне већи ауторитет у земљи.¹³¹ Сасвим је погрешна претпоставка К. Јиречека да је тада титула деспота призната како Стевану, тако и његовим наследницима.¹³² Приликом боравка Стевана у византиској престоници деспотско достојанство није додељено породици Лазаревића као наследна титула, већ само српском кнезу лично и доживотно. Можда је формалан повод за додељивање ове високе титуле претстављао Стеванов план да се ожени ћерком митиленског господара која је била сестра Евгеније, жене Јована VII Палеолога.¹³³ Примање знакова деспотске титуле од византиског цара, свакако да није условило успостављање неког реалног византиског суверенитета над Србијом, јер слабо Источно царство није могло ни да помишља на врховну власт над полетном и снажном државом Стевана Лазаревића. Међутим, несумњиво је да је српски владар тиме признао

¹²⁹ Житије Стефана Лазаревића 278. Стеванов биограф сасвим исправно наводи да је српски владар тада примио „вѣнцѣ саноѡвѣнни“. Иванов, Македонија 137, као да не зна за датум када је Стеван Лазаревић постао деспот, јер га наводи са овом титулом, говорећи о састанку Бајазитових васала у Серу (1393). Исто: *Анастасијевић*, Једина виз. царица 3—5. *Јиречек*, Споменици српски 45, сл., наводи једну повелу из Дубровника којом „славна и вољљубива госпоѓа Еугенија и деспотъ Стефанъ и господињъ Елькѣ“ изјављују да је Живулин Станишић измирио своја дубовања; повела је датирана са 15 јулом 1399 г. и К. Јиречек исправно мисли да то није тачно, јер је тада Стеван Лазаревић имао само титулу кнеза.

¹³⁰ *Thalóczy*, *Despotenfamilie* 325.

¹³¹ *Новаковић*, Срби и Турци 274 сл.

¹³² *Јиречек-Радонић* I, 336 сл.

¹³³ *Новаковић*, Виз. чиновни 277; *Радонић*, Споразум 216; *Ишћи*, Наши деспоти 13.

идеалну супрематију византиског цара у систему хијерархије држава на чијем челу стоји Цариград.¹³⁴

Директан податак о новој Стевановој титули налазимо у једном савременом западном извору, извештају Млечанина Сагрета поднетом републици 12 октобра 1402 г. Сагрето је 22 августа 1402 г. побегао из Брусе у Цариград и, између осталог, обавестио је сенат да је „l'Imperador Calojanni fece Despoto nelle terre sue il maggior figliuolo del contre Lazzero“.¹³⁵ Међутим, у уговору закљученом 1403 г. између турског претендента Сулејмана с једне и Византије, Стевана Лазаревића, Млетака, Бенове и Родоса с друге стране, српски владар се помиње само као „lo fio de Laxar“.¹³⁶ Занимљиво је да Дубровчани нису одмах били обавештени о Стевановој деспотској титули, па га у току 1402 г. још увек помињу само као кнеза.¹³⁷ У дубровачким документима српски владар се помиње са титулом деспота тек 18 марта 1405 г., када Дубровчани дају упутства посланику Николи Гуцићу да се распита код Сандаља Хранића због чега је на његов двор дошао деспотов посланик.¹³⁸ Ма да су од Сагрета добили непосредан извештај о догађајима у Цариграду 1402 г. ни Млечани Стевана Лазаревића дуго не помињу са титулом деспота;¹³⁹ у млетачким актима се Стеван помиње као деспот 13 новембра

¹³⁴ Јасне претензије на врховни приоритет у византиској државној хијерархији, у којој цар има предност над српским деспотом, показују чак и чланови породице Палеолога у Италији. Тако Андрија Палеолог, син деспота Томе, уступа 1491 г. француском краљу Карлу VIII не само право на византиски и трапезунтски престо, већ и на српску деспотовину. Уп. В. Регел, Хрисовулт императора Андреја Палеолога 13 априла 1483 года, ВВ 1 (1894) 153 сл.; *Zakynthinos* I, 294.

¹³⁵ Muratori XXII, 795. Cf. St. Stanojević, Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle, Archiv für slav. Philologie 18 (1896) 429.

¹³⁶ Predelli, Diplomatarium Veneto-Levanticum sive acta et diplomata res Venetas, Graecas atque Levantis illustrantia II, Venetiis 1899, 290 —293; Jorga, Notes I, 58, n. 3 Уп. Ј. Радонић, Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века, Нови Сад 1905, 14 сл.; Исти, Споразум 146; Оајрогорски, Историја 516.

¹³⁷ Деветнаестог септембра 1402 г. Веће умољених расправља о додељивању куће за становање „ad comitem Stephanum, dominum Rascie“. Двадесет петог септембра расправљано је о опреми за исту кућу кнеза Стевана, а 27 септембра Мало веће одговара кнежевом посланику Јовану. Двадесет другог октобра сенат бира три делегата да процене трошкове око боравка српских кнезова Стевана и Вука, а Велико веће је обавештено о доласку „dominorum comitum Slavonic“ у Улцињ и шаље Мартина Градића да се претстави код „comes Stephanus Rascie“. Cf. Jorga, Notes II, 83—85, 87.

¹³⁸ Jorga, Notes II, 106 sq.

¹³⁹ На седници од 14 октобра 1402 г. млетачки сенат одговара Ђурђу Страшимировићу да ће му, између осталог, помоћи да се одбију од његових поседа „magnifici viri domini Stephanus et Volchus, comites Slavonic“ који се спремају да дођу у Улцињ. Cf. Jorga, Notes I, 122 sq.; Acta Albaniae II, 212 sq., No 708. Млетачки сенат 16 марта 1403 г. одлучује да пошаље посланика „ad dominum comitem Stephanum de Raxia“ да би издејствовао слободно кретање млетачких трговаца по Стевановим поседима. Уп. Ljubić, Listine IV, 474, No. 686; Acta Albaniae II, 217, No. 720; Stanojević, Die Biographie 433. Седмог јуна 1403 г. Млечани шаљу посланика „ad comitem Stephanum Raxie“ и изражавају му своју радост због његовог срећног повратка из рата. Уп. Ljubić, Listine V, 11 sq., No. 10.

1404 г. када сенат шаље војне одреде у Албанију ради заштите млетачких градова угрожених „de prosperitate despoti Sclavonie“.¹⁴⁰ У једном писму из 1404 г. угарски краљ Жигмунд титулише Стевана Лазаревића само са „dux Rassiae“.¹⁴¹

Међутим, као да деспотска титула коју је Стеван добио августа 1402 г. од савладара Јована VII Палеолога није имала пуну важност. Активно учествујући у борбама између турских претендента за власт (1402—1413) Стеван 15 јуна 1410 г. поново долази у Цариград и, према вестима Константина Филозофа, добија знаке деспотског достојанства, али овог пута од цара Манојла II Палеолога; Стеванов животописац као да мисли да први чин додељивања ове високе титуле српском владару нема пуну државно-правну важност, јер наглашава „*ὅτι ἐκ τῆς ἐξουσίας τοῦ Ἰωάννου τῆς βασιλείας*“.¹⁴² У нашој старијој историографији је већ претпостављано да је овом приликом Стевану Лазаревићу само потврђена деспотска титула.¹⁴³ Недостатак изворних података, на првом месту са византијске стране, не допушта да се било шта одређено каже о томе да ли су Византинци титулу деспота додељену Стевану 1402 г. сматрали исправном или не.¹⁴⁴ Карактер титуле деспота искључује могућност да је Стеван два пута крунисан деспотским венцем. Једино објашњење за вест Константина Филозофа је следеће: 1402 г. Стеван Лазаревић добија знаке деспотског достојанства од Јована VII Палеолога са којим је цар Манојло II увек био у затегнутим односима. Због тога је Манојло желео да приликом поновног Стевановог боравка у Цариграду овоме потврди раније добијену титулу деспота.

Пошто у савременим изворима нема података који би директно говорили о схватању државно-правног карактера титуле деспота Стевана Лазаревића у Србији, за осветљавање овог интересантног проблема, потребно је, с једне стране, погледати како се српски владар потписује и назива у домаћим изворима, а, с друге, како је титулисан у документима суседних држава са којима тадашња Србија одржава интензивне

¹⁴⁰ *Ljubić*, *Listine* V, 47, No. 48. Cf. *Stanojević*, *Die Biographie* 434.

¹⁴¹ *Миљашевић*, Бурађ Бранковић I, 28; *Stanojević*, *Die Biographie* 432. Докуменат Ђеновљанске колоније у Пери од 10 децембра 1403 г. помиње „dominus comes Lazarus“ рођака господара Митилене, што се свакако односи на Стевана Лазаревића. Cf. *Jorga*, *Notes* I, 69, n. 3.

¹⁴² Житије Стефана Лазаревића 296.

¹⁴³ *Новаковић*, Срби и Турци 336; *Јуречек-Радонић* I, 342; II, 342.

¹⁴⁴ Од византијских наративних извора који описују догађаје прве половине XV в. ниједан не говори о додељивању титуле деспота Стевану Лазаревићу. Већ је раније напоменуто да Л. Халкокондил у тежњи за арханизирањем не помиње титулу деспота ни када говори о личностима које су је несумњиво носиле; тако и Стевана Лазаревића зове само именом или „*ἡγεμὼν τῶν Τριβελῶν*“. Cf. *Chalkokondyles* I, 161 sq., 165, 172. Г. Сфранцес у току читавог излагања титулише Стевана као деспота, без обзира да ли се ради о догађајима пре или после 1402 г., те код њега ова титула има ретроспективно значење. Cf. *Phrantzes* I, 62, 90. Најодређенији је у том погледу Дука који, излажући догађаје пре 1402 г., назива српског владара само „Стеван син Лазарев“, док касније томе додаје и титулу деспота Cf. *Ducas* 39, 93, 97, 127, 257.

политичке и економске везе. На сачуваним повељама деспота Стевана Лазаревића срећемо углавном идентичне потписе са незнатним варијантама у навођењу потчињених области „Милостию Божию Господиныхъ всѣмъ Бръвскимъ (и Поморію) (и) Подоунавнью) деспотъ Стефанъ“.¹⁴⁵ У инвокацијама писама упућених Дубровачкој републици Стеван Лазаревић се титулише са „Милостию Божию господиныхъ Бръвскимъ (вѣсон земли срѣвскон) деспотъ Стефанъ“.¹⁴⁶ Према наводима С. Новаковића, на повељи деспота Стевана манастиру Милешеву налази се воштани печат са натписом „Ѧ Христа вога влаговѣрными и христолоуѣвными всѣмъ Бръвскимъ и Подоунавнью деспотъ Стефанъ“.¹⁴⁷ Новци из ковнице овог владара имају, због карактера те врсте извора, кратке натписе само са навођењем Стеванове титуле и имена.¹⁴⁸ За питање Стеванове титулатуре врло је драгоцен натпис поред његовог портрета у цркви манастира Љубостиње који је сличан потписима на деспотовим повељама „Ѧ Христа вога влаговѣрными и прѣввысокими вогодрѣжавными Стефанъ, деспотъ всѣмъ Бръвскимъ и подоунавскимъ странамаъ господиныхъ“.¹⁴⁹ Писци наших летописа као да настоје да у титулу Стевана Лазаревића унесу све области које Србија у његово време има, па га називају „вѣлики деспотъ срѣвскимъ земли и

¹⁴⁵ Уп. *Ферјанчић* 111. Једино је на повељи издатој Дубровчанима 2 децембра 1405 г. деспот нешто другачије потписан „Милостию Божию господиныхъ вѣсон Земли Бръвскон и Поморію и подоунавскимъ странамаъ деспотъ Стефанъ“. Уп. *Новаковић*, *Зак. споменици* 218—221; *Свијановић*, *Повеље и писма* I, 200—204, бр. 212. *Диваћ*, *Српска владарска титула* 13, сматра да Стеван Лазаревић у потписима присваја део српске царске титуле, када је Поморје било саставни део српске државе и означавало део морске обале освојен од Византије; тај назив не треба идентификовати са термином „приморска земља“ који се јавља у српској краљевској титули. На повељи од 2 јуна 1417 г. којом додељује манастиру Ватопеду 60 литара сребра годишње од новобордске царине и једно село у околини Новог Брда, Стеван Лазаревић је потписан првемим мастилом „Милостию Божию господиныхъ Бръвскимъ деспотъ Стефанъ“. Уп. *А. Соловјев*, *Непозната повеља деспота Стевана Лазаревића Ватопеду*, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1—4 (1935) 477—484.

¹⁴⁶ *Јирџаџ*, *Споменици српски* 50—52, 59, 64 сл.; *Свијановић*, *Повеље и писма* I, бр. 210, 214, 216, 218, 224, 236, 239, 241, 242.

¹⁴⁷ *Новаковић*, *Хералдички обичаји* 63 сл. Један печат са повеље од 2 децембра 1426 г. има исти натпис. Cf. *Thallóczy*, *Studien* 322 sq. *Ивић*, *Печати и грбови* 30, бр. 35, наводи печат деспота Стевана са натписом „влаговѣрными и христолоуѣвными господиныхъ деспотъ Стефанъ“.

¹⁴⁸ *Љубић*, *Opis jug. novca* 166—169; *Б. Сариа*, Из нумизматичке збирке Народног музеја у Београду II, *Старинар* сер. III, 4 (1928) 91; *Б. Радојчић*, *Новац деспота Стефана са двоглавим орловима*, *Прилози за КИИФ* 9 (1929) 199 сл.

¹⁴⁹ *Свијановић*, *Записи и натписи* III, 80 бр. 5122. На основу помена титуле деспота С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 67, исправно закључује да је овај портрет рађен после 1402 г. На зиду наоса манастира Манасије налази се доста општећен натпис на коме само може да се прочита „Деспотъ Стефанъ господиныхъ вѣсехъ срѣвскихъ земља“. Уп. *Свијановић*, *Записи и натписи* III, 80, бр. 5128; *Радојчић*, *Портрети* 70. Поред портрета деспота Стевана у манастиру Копорину налази се кратак натпис „Ѧ Ѧ Ѧ влаговѣрными деспотъ Стефанъ“. Уп. *Б. Мано-Зиси*, *Манастир Копорин*, *Старинар* сер. III, 8—9 (1933—4) 210—218; *Радојчић*, *Портрети* 69.

зетском страни и воењанском и оугарском".¹⁵⁰ Најзад, у писмима која деспот Стеван Лазаревић упућује у току 1417 г. угарском краљу Жигмунду и грађанима „de Zathamar et de Nemethy“ а због ускраћивања једног дела прихода од ових градова, инвокација и потпис гласе „Stephanus dei gratia despotus Rassie“.¹⁵¹

Титуле које налазимо за деспота Стевана Лазаревића у савременим документима потеклим из канцеларија страних држава такође су врло занимљиве. У низу писама упућених између 1411 и 1422 г. из Дубровника деспоту Стевану налази се адреса „славномъ и велможномъ гднѣ деспотѣ Стефанѣ мѣстниѣ вжишмъ вѣсонъ срѣвсконъ земли и подѣшавниѣ гднѣ“.¹⁵² Савремени млетачки документи двојако титулишу српског владара. У ранијим актима издатим између 1404 и 1408 г., Стеван Лазаревић се најчешће назива „dominus despotus Sclavonie“,¹⁵³ али се у каснијем периоду (1421—1426) то мења у „dominus despotus dux (Rassie — Raxie)“.¹⁵⁴ Угарски краљ Жигмунд упућује два писма деспоту Стевану, једно од 15 јула 1411 г. а друго без датума, називајући га „dominus despotus (regni) Rascie“, док је у документу од 29 августа 1411 г. овој титули додато „dux“.¹⁵⁵

Преглед титулисања деспота Стевана Лазаревића у домаћим изворима, било да се ради о документима потеклим из његове канцеларије, било о адресама дубровачких писама послатих на српски двор, упућује на врло занимљив закључак: у свим овим документима деспотска титула српског владара се увек наводи испред имена и одваја се од набрајања области под његовом влашћу на које се односи титула господин. Мислимо да ова појава није случајна и да допушта претпоставку да у деспотовој и у дубровачкој канцеларији постоје сасвим јасна и прецизна

¹⁵⁰ *Својановић*, Родослови и летописи 200, 210—211. У неким летописима та титула гласи „великимъ деспотѣ срѣвсконъ земли и поморсконъ, воеансконъ и сремсконъ“ или „велики деспотѣ сербсконъ земли и воеансконъ и оугарсконъ“. Cf. *Ibid.* 212 сл. На једном хиландарском рукопису забележено је да је писан 1428 г. после смрти „владѣоштивѣго краља Срѣвскимъ деспота Стефана“. Уп. *Својановић*, Записи и натписи I, 78, бр. 247.

¹⁵¹ *Thallóczy-Aldásy* II, 59—64, No. 130, 137—139. Иста титула наведена је у писму деспота Стевана манастиру Св. Лаврентија код Будима од 15 јуна 1426 г. Cf. *Ibid.* 71, No. 136.

¹⁵² *Својановић*, Повеље и писма I, бр. 220—223, 226—229, 231—235, 237, 238. У ранијим документима од 1405 до 1408 г. та адреса гласи „Славномъ и велможномъ гднѣ деспотѣ Стефанѣ по мѣти вжишмъ вѣсонъ срѣвсконъ земли гднѣ“. Уп. Исто, бр. 211, 213, 215, 217.

¹⁵³ *Ljubić*, Listine V, 47 sq., № 48, 102 sq. № 108, 112 № 118, 160 sq. № 157.

¹⁵⁴ *Ljubić*, Listine VIII, 118, 152, 156—160, 188, 209 sq., 238 sq., 248—253; IX, 14—18. Поред ове две најчешће титуле у документу од 8 фебруара 1416 г. Млетчани називају Стевана Лазаревића „despotus Servie“ (*Ljubić*, Listine VII, 217), а 3 фебруара 1427 г. млетачки дужд ратификује уговор и каже за Стевана „illustris dominus Stefanus dei gratia Rassie despotus et dominus Servie“. Уп. *Ljubić*, Listine IX, 19 sq. Без титуле деспота само са „dux“ Стеван Лазаревић је наведен у документима од 16 маја 1422 г. и 17 марта 1423 г. Уп. *Ljubić*, Listine VIII, 171—174, 221.

¹⁵⁵ *Thallóczy-Aldásy* II, 52 sq.; No. 110; 68 sq., No. 135; 56 sq., No. 115.

обавештења о титули српског владара; овде се достојанство деспота не везује за Стеванове поседе, већ само за његову личност.

Разноврсне титуле и називи које срећемо за деспота Стевана Лазаревића у страним изворима не показују такву доследност. Титулацију у домаћим изворима донекле се приближује назив „dominus despotus dux Rascie“, доста чест у млетачким актима.¹⁵⁶ У савременим угарским документима за српског владара се најчешће употребљава термин „dominus despotus (regni) Rascie“ који показује да се у угарској краљевској канцеларији Стеванова титула деспота повезује са његовом влашћу над територијом Србије.

Деспот Стеван Лазаревић је умро од срчане капи 19 јула 1427 г. у селу Глави. Знатно пре његове смрти одређено је да ће га наследити сестрић Ђурађ Бранковић (1427—1456) са којим се деспот од 1414 г. налазио у добрим односима; та је одлука легализована на сабору у Сребрници. Ако за првог српског деспота XV в. располажемо са тачним изворним подацима када и од кога је ту титулу добио, вести о хронологији и пореклу деспотског достојанства Ђурађа Бранковића су нејасне и противуречне. Међутим, он свакако није наследио заједно са положајем владара у Србији и титулу деспота, као што претпоставља Л. Талоци.¹⁵⁷

Према наводима једне угарске повеље издате између септембра 1427 и фебруара 1428 г. Ђурађ Бранковић је од краља Жигмунда добио плашт, митру и мач и истовремено је постављен „principem, ducem et despotum totius regni Rascie et Albanie“.¹⁵⁸ К. Јиречек очигледно сматра да су ове вести веродостојне, јер каже да је Ђурађ Бранковић после Стеванове смрти журно дошао из Зете у Београд, где га је Жигмунд, седећи на престолу, поставио „за херцега и деспота целе државе Рашке и Албаније“.¹⁵⁹ Приступајући пре свега дипломатичкој анализи, Ј. Радонић сумња у аутентичност овог документа, те његов настанак тумачи чисто политичком тенденцијом и жељом краља Жигмунда да ојача свој углед код римског папе и немачких изборних кнезова.¹⁶⁰ Ми нећемо улазити у решавање сложеног питања аутентичности ове повеље, већ ћемо само обратити пажњу на њен податак о пореклу деспотске титуле Ђурађа Бранковића. Сама чињеница да додељивање знакова деспотског достојанства спада у основне прерогативе царске власти, искључује могућност да је угарски краљ Жигмунд, који је имао само титулу краља, крунисао Стевановог наследника деспотским венцем. Истина, каснија историја показује да угарски краљеви присвајају право

¹⁵⁶ *Јиречек-Радонић* II, 343, сматра да се у млетачким документима, као и у угарским, између 1422 и 1426 г. деспотско достојанство идентификује са титулом дукс, али бројни примери заједничког навођења титуле деспота и дукса, показују неоснованост те претпоставке.

¹⁵⁷ *Thallóczy*, *Despotenfamilie* 325.

¹⁵⁸ *Thallóczy-Aldásy* II, 74—76, No. 144. Уп. *Радонић*, Споразум 207 сл.

¹⁵⁹ *Јиречек-Радонић* I, 354; *Новаковић*, Виз. чиновни 278.

¹⁶⁰ *Радонић*, Споразум 214 сл., 218.

на додељивање деспотске титуле, али тек после пада Византије 1453 г. С друге стране, у једном угарском писму од 24 јула 1428 г. каже се да је „Johannes filius Nicolai Lewkus de Kallo“ дошао са жалбом „contra et adversus Georgium Walk ducem regionis Rascie“.¹⁶¹ Да је Ђурађ Бранковић добио достојанство деспота 1427 или почетком 1428 г. и то од краља Жигмунда, свакако да би у нешто каснијем угарском документу био наведен као деспот.

Међутим, византиски историчар Дука доноси друкчије податке о хронологији и пореклу деспотске титуле Ђурађа Бранковића, наводећи да је 1435—6 г. цар Јован VIII Палеолог послао у Србију Георгија Филантропина са налогом да Ђурађ постави за деспота Србије.¹⁶² Најзад, у појединим нашим летописима налазимо вест да је 1428 г. „прѣѣ начелство (срѣѣско) Гюргѣ Ђѣлковиѣ и теѣѣ се лѣто постави деспотомъ“.¹⁶³

Од наведених извора најверодостојнији је Дука, јер је српски владар заиста ово високо достојанство могао да добије само из Цариграда. Међутим, свакако да је византиски историчар побркао хронологију догађаја; Ђурађ Бранковић се знатно пре 1435—6 г. јавља у документима са титулом деспота. Неки домаћи и страни документи из првих година Ђурађевог владства омогућују да се приближно одреди време када му је додељена ова византиска титула. Угарско писмо од 24 јула 1428 г., у коме је српски владар титулисан само као дукс, већ је наведено. У повељама које Ђурађ Бранковић издаје Дубровчанима (13 децембра 1428) и великом челнику Радичу (крајем 1428 или почетком 1429) такође нема помена о његовој деспотској титули, већ се само назива „господинъ Срѣѣљемъ“.¹⁶⁴ У неколико дубровачких докумената из почетка 1429 г. српски владар се помиње као „dominus Georgius“.¹⁶⁵ Петог маја 1429 г. Ђурађ Бранковић писмом обећава становницима Дебрецина да ће у свему да поштује повластице које су имали „per consequens Stephanum dei gratia despotum Rascie“ и титулише се као „Georgius Wlk Rascie Albanieque dominus“.¹⁶⁶ Први помен српског владара са титулом деспота налазимо у једном угарском документу од 16 јула 1429 г. издатом у Пожуну, којим краљ Жигмунд даје деспоту (illustris Georgius despotus seu dux Rascie) у посед „Torbaagh vocata in comitatu Py-

¹⁶¹ *Thallóczy-Aldásy* II, 77, No. 146. Уп. *Радонић*, Споразум 204.

¹⁶² *Ducas* 259. Дука ретроспективно назива Ђурађа деспотом већ када говори о промени на српском престолу 1427 г. Cf. *Ibid.* 257. *Мијајковић*, Ђурађ Бранковић I, 231 сл., прима вест византиског историчара и сматра да је Ђурађ деспотску титулу добио у току зиме 1435 г. Исто: *Новаковић*, Виз. чиновни 278.

¹⁶³ *Свијановић*, Родослови и летописи 227. Карактеристично је да летописи одвајају Ђурађево наследство власти у Србији од добијања деспотског достојанства. На рукопису јеванђеља из лењинградске библиотеке налази се дугачак запис који помиње Ђурађа са титулом деспота, а који Јб. Стојановић датира у време око 1428 г. Уп. *Свијановић*, Записи и натписи I, 78—84, бр. 250.

¹⁶⁴ *Новаковић*, Зак. споменици 232, 333.

¹⁶⁵ *Jorga*, Notes II, 274, n. 4.

¹⁶⁶ *Thallóczy-Aldásy* II, 82 sq., No. 151.

lisiensci“.¹⁶⁷ У домаћим изворима се Ђурађ Бранковић први пут као деспот јавља у повељи издатој 11 септембра 1429 г. светогорском манастиру Есфигмену која има инвокацију „азъ нжѣ въ хѣ вѣ бѣгоуѣмъ и христолюбивъ, милостию божию гнѣ бѣгоуѣмъ деспотъ Гюргъ“ и потпис „Милостию Божию Господиѣмъ бѣгоуѣмъ деспотъ Гюргъ“.¹⁶⁸ Дубровачки документи 3 јуна 1430 г. први пут помињу српског владара као „signor Zorzi dispoth di Sclavonia“.¹⁶⁹ У млетачким изворима Ђурађ Бранковић се први пут јавља као деспот у акту од 11 јануара 1431 г. који описује расправу одржану у сенату поводом захтева посланика деспота Србије о плаћању 4000 златника годишње и о предаји два града.¹⁷⁰ Дакле, савремени извори јасно показују да Ђурађ Бранковић добија знаке деспотског достојанства највероватније у пролеће 1429 г. и то, истина посредним путем, од византиског цара Јована VIII Палеолога.¹⁷¹ Византиски историчар Дука исправно наводи да та титула потиче из Цариграда, али даје погрешну хронологију.

Што се тиче назива и титула са којима се деспот Ђурађ Бранковић јавља у домаћим и страним документима, потребно је истаћи да је материјал нешто оскуднији него из периода његовог претходника деспот Стевана Лазаревића. Од релативно малог броја сачуваних повеља деспота Ђурађа Бранковића, осим Есфигменске повеље, његов потпис је сачуван још и на документима издатим 17. септембра 1445 г. Дубровчанима и гласи „Милостию вѣною гнѣ сръбленъ деспотъ Гюргъ“¹⁷². У писмима упућеним краљу или великашима у Угарској, српски деспот се титулише или потписује са „Georgius dei gratia regni Rascie despotus et Albanie dominus“¹⁷³. Иста титула налази се и у писму које посланик деспота Ђурађа Бранковића носи миланском војводи Франческу Сфорци (29. септембра 1454) као и папи Каликсту III од 13. маја 1456 г.¹⁷⁴ На повељи изdatoј Дубровчанима 17. септембра 1445 г. сачуван је печат са натписом „Ѧ хрѣста вѣа влаговѣрни хрѣстолоуици господиѣ сръбленъ и

¹⁰⁷ Ibid. 83 sq., No. 152. Уп. *Јиречек-Радонић* II, 343, н. 34.

¹⁰⁰ *Новаковић*, Зак. споменици 541. На овој повељи су сачуване врло драгоцене минијатуре деспота Бурђа и његове породице, али нажалост са јако општењим натписима. Уп. *П. Пойовић — С. Смирнов*, Минијатура породице деспота Бурђа на повељи манастира Есфигмену из 1429, ГСНД 11 (1932) 97—110; *Радојчић*, Портрети 71 сл.; *Ковачевић*, Средњовековна ношња 87—90.

¹⁶⁰ *Jorga*, Notes II, 273.

¹⁷⁰ Ibid. I, 532.

¹⁷¹ *Жиречек-Радонић* II, 342 сл.; *Радонић*, Споразум 216 сл.; Исти, Наши де-споти 13.

¹⁷² *Схојановић*, Повеле и писма II, 11—21 бр. 636, 30—32 бр. 642. На првој повели је инвокација „Бѣ хѣ бѣ вѣговѣномъ гнѣ сръвѣмъ деспотѣ гюргѣ“. Док је на другој нешто друкчија „Шлѣтѣ бжѣю гнѣ сръвѣмъ деспотѣ Гюргѣ“. За инвокацију на Есфигменској повели в. ст. 219.

¹⁷² *Thallóczy-Aldasy* II, 95 sq., No. 169, 97 sq., No. 173, 142 sq., No. 205, 158 sq., No. 228, 159—162, No. 229, 164 sq., No. 231—232, 165 sq., No. 234; *Макушев* II, 110 сл.

¹⁷⁶ *Thallóczy-Aldásy* II, 191, No. 255, 204—206, No. 273.

поднавио Гѣрѣг“ карактеристичан због изостављања титуле деспота¹⁷⁵. Сачувани примери новаца деспота Ђурђа Бранковића имају сасвим кратке натписе само са навођењем имена и титуле.¹⁷⁶

Од других извора који говоре о деспоту Ђурђу Бранковићу поменуемо прво дубровачке документе. После првог пада Србије под Турке (1439) деспот депонује своје драгоцености у Дубровнику и република у акту од 25 јануара 1441 г. набраја предмете добијене „од славнога гвдѣна деспота Гјурга господара српскон земли“.¹⁷⁷ У неким дубровачким документима српски владар се помиње као „despoto di Sclavonia“,¹⁷⁸ док у записницима са седница Дубровачког сената за њега преовлађује сасвим једноставна титула „dominus despotus“. У млетачким документима деспот Ђурађ је најчешће титулисан са „dominus despotus Rascie“,¹⁷⁹ ма да се у неким случајевима јавља и назив „dispost de Cervia, de Servi“.¹⁸⁰ У току своје дуге владе деспот Ђурађ Бранковић се непрекидно налазио у политичким и личним везама са угарским двором, па о њему говори и велики број докумената угарске краљевске канцеларије, у којима се он најчешће титулише са „(prinsep) Georgius despotus regni Rascie“.¹⁸¹ У писмима страних владара и великаша деспот Ђурађ Бранковић је титулисан са „Georgius dei gratia regni Rascie despotus et Albanie dominus“.¹⁸² Византиски наративни извори из средине XV в. дају доста података о деспоту Ђурђу Бранковићу, првенствено у вези са његовим покушајима да се супростави напредовању Османлија. Пишући своју историју вештачким класично-грчким језиком, Л. Халкокондил помиње Ђурђа Бранковића без титуле деспота само као „ἡγεμὼν (τῶν Τριβαλλῶν)“.¹⁸³ Г. Сфранцес

¹⁷⁵ *Новаковић*, Хералдички обичаји 67; *Ивић*, Печати и грбови 35, бр. 56; *Свијановић*, Повеле и писма II, 21. Поред тога *Ивић*, Печати и грбови 34, бр. 50, наводи да је у Бечком архиву сачуван печат деспота Ђурђа Бранковића са натписом „+ господина деспота Гјурѣг“.

¹⁷⁶ *Ljubić*, *Opis jug. novaca* 174—179; *P. Марић*, Из нумизматичке збирке Народног музеја, *Старинар* Н. С. 5—6 (1954—1955) 354.

¹⁷⁷ *Свијановић*, Повеле и писма II, 21—23, бр. 637. На исти начин је деспот титулисан и у документима од 24 и 26 јула 1441 г. (о истом предмету) само што уместо славнога стоји многославнога. Уп. *Свијановић*, Повеле и писма II, 24—29, бр. 638, 639.

¹⁷⁸ *Jorga*, *Notes* II, 273, 298.

¹⁷⁹ *Ibid.* I, 570; II, 342, 415; III, 4, 291; *Ljubić*, *Listine* IX, 87, 117 sq., 147—149, 149—151, 214 sq., 222, 344, 450. Исту интитулацију доносе два фирентинска документа. Уп. *Макушев* I, 338, 411, 531.

¹⁸⁰ *Jorga*, *Notes* II, 53 sq. У једном млетачком документу од 14 августа 1435 г. за деспота Ђурђа Бранковића се каже „magnificus ac potens dominus, dominus Georgius condan Vulchi nunc dei gratia illustris regni Rascie despotus et dominus Servie“. Уп. *Ljubić*, *Listine* IX, 80.

¹⁸¹ *Thallóczy-Aldósy* II, 166—168, No. 236; 168—170, No. 239; 174—180, No. 246; 180 sq., No. 247; 199, No. 264; 217, No. 292. У неким документима само је изостављена реч „regni“. Cf. *Ibid.* 101, No. 178; 106 sq., No. 182; 129 sq., No. 192; 154 sq., No. 225; 155—158, No. 237; 182—184, No. 248.

¹⁸² *Ibid.* 147 sq., No. 117; 150 sq., No. 119; 171 sq., No. 144.

¹⁸³ *Chalkokondyles* II, 20, 23—26, 33 sq., 59, 81, 89 sq. Исти назив употребљава и Критовул који говори само о последњим годинама деспотове владе. Cf. *Kritobulos* 109.

на два места назива Ђурђа деспотом, али нема јасне појмове о титулама српских владара; о томе сведочи чињеница да, говорећи о Косовском боју, придаје и кнезу Лазару титулу деспота.¹⁸⁴ Дука, као и анонимни грчки хроничар из почетка XVI в., помињу Ђурђа Бранковића са титулом деспота.¹⁸⁵

Титулисање деспота Ђурђа Бранковића у домаћим званичним документима показује да се и код њега, као и код Стевана Лазаревића, деспотска титула одваја од поседа које има српски владар и везује за његову личност. Међутим, савремени инострани документи упућују на сасвим друге закључке. У угарским документима се већ и у време Стевана Лазаревића деспотско достојанство везује за његов територијални посед у Србији, па се и за Ђурђа Бранковића употребљава титула „despotus regni Rascie“. Такав начин титулисања одатле прелази и у млетачке документе, додуше у нешто упрошћеном облику „despotus Rascie“. Много је значајније да и сам деспот Ђурађ у инвокацијама и потписима својих писама упућених на угарски двор гледа да се приближи непрецизним угарским схватањима о институцији деспота и прихвата титулисање „despotus regni et Albanie dominus“.

Стари деспот Ђурађ Бранковић умире 24 децембра 1456 г. и власт над последњим остацима српске државе преузима његов најмлађи син деспот Лазар; Ђурђеви старији синови Гргур и Стеван нису могли да претендују на наследство престола, јер их је још 1441 г. сурово ослепио турски султан Мурат II. Долазак Лазара Бранковића на престо у Србији не стоји ни у каквој вези са деспотском титулом коју он добија знатно раније.¹⁸⁶ У другој половини 1446 г. успешно су завршени преговори о склапању брака између Лазара и Јелене, ћерке деспота Томе Палеолога; млада полази из Кларенце и преко Дубровника, заједно са посланицима деспота Ђурђа Бранковића, стиже у Србију децембра 1446 г. Са Јеленом и њеном пратњом на српски двор долази и Георгије Филантропин, посланик византиског цара Јована VIII Палеолога који у цареву име Ђурђевог сина, као рођака династије Палеолога, крунише деспотским венцем.¹⁸⁷ О проласку Лазареве невесте Јелене Палеолог

¹⁸⁴ Phrantzes I, 202, 85; ed. Bonn. 386.

¹⁸⁵ Ducas 257, 259, 263, 271, 287, 395; Зорас 68, 69 сл., 71, 73.

¹⁸⁶ Лазареву византиску титулу доводи у везу са преузимањем власти у Србији *F. Rački*, *Одношаји српских деспота и doseljenika napram kruni i kraljevini hrvatskoj i ugarskoj*, *Књижевник* 2 (1865) 479, наглашавајући да после Ђурђевог смрти његов син Лазар: „prognavši dva starija sliera brata (Stjepana i Grgura) i otrovavši mater Irinu, proglasi se despotom srpskin“.

¹⁸⁷ Phrantzes I, 200; Migne P. G. 156, c. 1051. Уп. *Новаковић*, *Виз. чинов* 279; *Јиречек-Радонић* II, 343; *Ласкарис*, *Византиске принцезе* 101 сл., 105; *Радонић*, *Споразум* 217; *Исиди*, *Наши деспоти* 13 сл. У свом ранијем раду *Новаковић*, *Последњи Бранковићи* 2, сасвим погрешно сматра да је Лазар титулу деспота добио од Ђурђа. *Ивић*, *Историја* 34, у генеалогским таблицама породице Бранковића, погрешно наводи да је Лазар од новембра 1446 г., тј. од женидбе са Јеленом Палеолог савладао деспота Ђурђа. Нешто слично претпоставља и *Н. Радојчић*, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 232, кад каже да је можда „и српски државни сабор присуствовао Лазареву венчању и узвишењу за деспота, те га тиме прихватио као очеву наследника“. Међутим, не постоје изворни подаци који би говорили о било

са пратњом кроз Дубровник говори низ савремених дубровачких докумената.¹⁸⁸

Наши летописи такође наводе да је Лазар Бранковић после брака са Јеленом Палеолог „вѣнчають юго чстію вѣнцельмъ деспотства въ лѣто „вѣне“ дѣкѣ нѣ. ...“¹⁸⁹ Чак и Јован Мусаки, албански хроничар из почетка XVI в. бележи да је 1447 г. Лазар, син деспота Ђурђа Вуковића (del Dispoto Giurgo Vulgo) ожењен ћерком Томе Палеолога и да је истовремено примио од цара Јована VIII титулу деспота Србије (lo titolo de Dispoto de Servia).¹⁹⁰

Према томе, Ђурђев наследник Лазар постаје деспот децембра 1446 г., дакле читавих десет година пре свог доласка на власт у Србији; у том периоду (1446—1456) Лазар се у неким домаћим изворима и помиње као деспот. Тако је на рукопису шестодневника Св. Јована Златоустог сачуван запис из 1447 г. „Въ Христа вога благовѣрнѣи господинъ Грѣвљемъ деспотъ Лазаръ повелѣ написати сѣю книгу“.¹⁹¹ Према постојећем запису једно хиландарско четворојеванђеље писао је 1450 г. поп Никола „въ дѣни благочестиваго господина деспота Гјурга и Гргѣра и Стефана и деспота Лазара“.¹⁹² Случај деспота Лазара најбоље показује у коликој мери угарска државна канцеларија има погрешна и нејасна обавештења о карактеру деспотског достојанства српских владара XV в. Ма да Ђурђев најмлађи син постаје деспот већ крајем 1446 г., угарски документи из времена 1446—1456 г. не дају му никакву титулу.¹⁹³ Први помен о Лазаревој византиској титули налазимо у угарским документима тек после Ђурђеве смрти, када се у Будиму (3 фебруара 1457) сазнало да је стари деспот умро и да га је наследио „signor Lazaro novo despoto de Servia“.¹⁹⁴ Дакле у Угарској је деспотска титула чланова породице Бранковића везивана са њиховом влашћу у Србији; због тога Лазар пре преузимања престола (крајем 1456) није у угарским документима титулисан као деспот, ма да је од 1446 г. носио знаке деспотског достојанства.

каквој вези између чина добијања титуле деспота и одређивања Лазара Бранковића за престолонаследника. Ђурђев најмлађи син је одликован високом византиском титулом само као рођак царске породице Палеолога.

¹⁸⁸ Jorga, Notes II, 415 sq., 419 sq. Дубровачки материјал о овом догађају специјално обрађује В. Ђоровић, Женидба деспота Лазара, Глас САН 156 (1933) 148—155.

¹⁸⁹ Симојановић, Родослови и летописи 201. Неки летописи погрешно доносе да је Лазар тада добио титулу краља. Уп. Исто 235.

¹⁹⁰ Hopf, Chroniques 303.

¹⁹¹ Симојановић, Записи и натписи I, 90, бр. 285.

¹⁹² Симојановић, Записи и натписи IV, 29, бр. 6143. На једном четворојеванђељу стоји да је написано у дане „деспота Ђурђа, господина Гргура и Стефана и господина деспота Лазара“. Уп. Симојановић, Записи и натписи I, 91, бр. 291. Ови записи недвосмислено показују да нико од Ђурђевих синова, сем Лазара, није имао титулу деспота.

¹⁹³ Thallóczy-Aldásy II, 159—162, No. 229; 162—164, No. 230; 197—199, No. 264.

¹⁹⁴ Ibid. 223 sq., No. 305.

Из времена кратке владе деспота Лазара Бранковића сачувано је неколико докумената, интересантних због начина на који се деспот у њима титулише. Преузимајући последње делове очеве оставе из Дубровника, Лазар Бранковић издаје две потврдне повеље о примљеним стварима (12 августа и 14 децембра 1457); инвокација тих повеља гласи „Ми мѣтїю вѣжїю гнѣ сръвљєм деспотъ Лазаръ“.¹⁹⁶ Четвртог децембра 1457 г. деспот Лазар издаје повељу свом ризничару Радославу, дарујући му нова имања и одређујући шта ће бити са Радослављевим поседима уопште ако умре, или ако се замонаши; документ има потпис „Мѣтїю вѣжїю гнѣ сръвљєм деспотъ Лазаръ“.¹⁹⁶ На потврди издатој Дубровчанима 12 августа 1457 г. налази се печат са натписом „Ми-лостїю вожїю гнѣ сръвљємъ деспотъ Лазаръ“.¹⁹⁷ У каталогу новаца Ш. Љубић један примерак са натписом „господина кнеза Лазара“ приписује деспоту Лазару Бранковићу.¹⁹⁸ Међутим, много је природније претпоставити да новац припада кнезу Лазару Хребелјановићу, јер се у натпису не помиње деспотска титула коју Лазар Бранковић носи.¹⁹⁹

Савремени византиски историчари пружају мало података о деспоту Лазару Бранковићу. Г. Сфранцес говори о Лазару на два места и оба пута га титулише као деспота,²⁰⁰ док га Л. Халкокондил и Критул помињу без икакве титуле.²⁰¹

У писму од 11 јуна 1459 г. војвода Милана Франческо Сфорца изражава босанском краљу Стевану Томашу задовољство због брака између босанског престолонаследника и ћерке деспота Лазара Бранковића кога назива „*illustis princeps dominus Lazarus despotus Rascie*“.²⁰²

Оскудни подаци из доба кратке владавине деспота Лазара Бранковића у Србији не дозвољавају да се ма шта сигурно закључи о начину његовог титулисања у савременим документима. Деспот Лазар Бранковић умире већ 20 јануара 1458 г. и тиме са позорнице српске историје нестаје последњи владар чија је деспотска титула била византиског порекла. Овде се стварно и завршава област нашег испитивања, јер пет година пре смрти деспота Лазара престаје да постоји Византиско царство (1453), једина држава чији је владар као цар имао неоспорно право да додељује знаке деспотског достојанства. Деспотска титула коју носе српски владари у кратком периоду 1458—9 г., као и чланови породица Бранковића и Бериславића после 1471 г. у Угарској, сасвим

¹⁹⁶ *Свијановић*, Повеље и писма II, 156 сл., бр. 731; 159, бр. 734. Документ о истом предмету од 22 децембра 1457 г. почиње само речима „Ѡд дѣспота Лазара“. Исто 160 сл., бр. 735.

¹⁹⁷ *M. Lascaris*, *Actes serbes de Vatopédi*, *Byzantinoslavica* 6 (1935) 183 sq.

¹⁹⁸ *Новаковић*, Хералдички обичаји 67; *Ивић*, Печати и грбови 37, бр. 63; *Thalldczy*, *Studien* 266; *Свијановић*, Повеље и писма II, 157.

¹⁹⁹ *Ljubić*, *Opis jug. novaca* 180.

²⁰⁰ *Б. Сарпа*, Из нумизматичке збирке Народног музеја у Београду II, *Старинар срп.* III, 3 (1925) 79.

²⁰¹ *Phrantzes*, ed. Bonn. 202, 386.

²⁰² *Chalkokondyles* II, 178, 216; *Kritobulos* 116 sq.

²⁰³ *Thalldczy*, *Studien* 94 sq.

је другог порекла; тада ово високо достојанство додељује угарски краљ. Већ извори из владе породица Лазаревића и Бранковића показују да угарска државна канцеларија њихову деспотску титулу погрешно везује за територију српске државе. После пропасти последњих остатака средњовековне Србије 1459 г. угарски двор настоји да српски живаљ, који је пребегао на угарско земљиште, прикупи и организује за одбрану јужних граница. У оквиру тих мера додељује се и титула деспота оним феудалцима из породица Лазаревића и Бранковића који преузимају бивше поседе српских деспота у Срему и осталим деловима Угарске. Дакле, и ту би се могло наслутити повезивање титуле деспота са поседовањем извесних територија.

2. ДЕСПОТИ КОЈЕ ПОСТАВЉАЈУ УГАРСКИ КРАЉЕВИ

Прерана смрт деспота Лазара Бранковића изазвала је тешке унутрашње потресе у Србији, чије су последње области биле непосредно угрожене од турске експанзије. У Смедереву долази до борбе проугарске и протурске странке. На челу присталица ослањања на суседну Угарску стајали су Лазарева удовица Јелена Палеолог и њен девер слепи Стеван Бранковић, док су велики челник Михајло Анђеловић и други деспотов брат слепи Гргур са групом утицајних људи сматрали да потпору треба тражити у Турској и од Порте очекивати постављање новог деспота. Вођа туркофилске странке Михајло Анђеловић покушава чак да један одред турске војске доведе у Смедерево. Међутим, план осигурања директне потпоре Турака није успео, јер чим је турски одред ушао у Смедерево, дошло је до енергичног реаговања угарске странке: Турци су нападнути и побијени, а сам Михајло Анђеловић је бачен у тамницу (31 марта 1458). Млетачки посланик у Будиму шаље 24 априла 1458 г. својој влади извештај о бурним догађајима у Смедереву, наводећи, између осталог, да је народ Михајла Анђеловића „*vegnia chiamato in despoto*“.²⁰³ Овај интересантан извештај показује да после пада Византије утицајни кругови у српском главном граду сматрају да могу сами да своје владаре прогласују за деспоте.

Насилно уклањање Михајла Анђеловића, као и долазак на власт Лазареве удовице Јелене Палеолог и слепог Стевана Бранковића, дефинитивно оријентишу српску политику према наслањању на снажну Угарску. Међутим, за нас је овде примарно питање титуле коју Стеван Бранковић носи у току своје кратке владе. Житије Стевановог сина архиепископа Максима каже да после смрти Лазара Бранковића „*Стефанъ же приемятъ деспотства санъ*“.²⁰⁴ Повељом од 14 октобра 1458 г. бс-

²⁰³ Макушев II, 218 сл. Уп. Новаковић, Последњи Бранковићи 31; Thallóczy, Studien 104; Ситефановић, Краљ Матија 238—257.

²⁰⁴ Гласник СУД 11 (1859) 126. Уп. Новаковић, Последњи Бранковићи 36. Наши родослови и летописи не дају основ ни за какав закључак о титули Стевана Бранковића, јер га, с једне стране, помињу као деспота (Ситојановић, Родослови и летописи 55, 101, 119, 232, 242, 251, 255, 261, 295 сл., 297 сл.), а с друге стране га наводе без икакве титуле. Уп. Исто 42 сл., 58, 201, 204, 227, 236, 242—244, 251, 254, 258, 291, 295.

сански краљ Стеван Томаш потврђује српском логотету Стевану Ратковићу неке раније добијене поседе, помињући у тексту „брата ми господина деспота Стефана“.²⁰⁵ Додељујући 1486 г. деспотску титулу и посед Беркасова Ђурђу Бранковићу, угарски краљ Матија Корвин каже за њега и за млађег брата Јована да су „filii scilicet illustris quondam Stephani similiter despoti Rascie“.²⁰⁶ После свог одласка из Србије марта 1458 г. Стеван Бранковић настоји да и неке западне силе јаче заинтересује за судбину своје земље; у појединим изворима из тога периода он се такође помиње са титулом деспота. Моденски епископ у извештају наводи да је за време Стевановог боравка у Млечима 1462 г. посетио деспота (il despoto).²⁰⁷ У писму миланском војводи Франческу Сфорци сам Стеван се 17 фебруара 1466 г. потписује са „Stephanus, filius olim illustris Georgii, Servie despotus“, а Ђурађ Кастриот Скендербег у писму истом војводи назива Стевана „illustris Stefanus despotus, filius olim incliti Georgii Servie despoti“.²⁰⁸ Пред крај свог живота Стеван Бранковић долази у незавидну финансиску ситуацију и тешко болестан 1 октобра 1476 г. препоручује Дубровчанима своју породицу и моли их да је приме после његове смрти; на крају документа стоји „И господина деспота Стефан“.²⁰⁹ Његов син деспот Јован Бранковић у повељи од 4 маја 1496 г. дарује земљишне поседе манастиру Крушедолу и помиње „штаца мои влагочестиви Стефан деспот“.²¹⁰

Наведени подаци савремених извора недвосмислено показују да је слепи Стеван Бранковић заиста носио титулу деспота.²¹¹ Ј. Радонић настоји да одреди и хронологију ове Стеванове титуле, па сматра да му је додељена 1458 г., када је он преговарао са Угрима о предаји Смедерева као замену за породична добра у Угарској.²¹² Међутим, мислимо да се може прецизније одредити време када је Стеван Бранковић постао деспот. Пре смрти свог најмлађег брата деспота Лазара (24 децембра 1458) слепи Стеван свакако нема титулу деспота, јер 12 августа 1457 г.

²⁰⁵ Mon. serbica, No. 384; *F. Rački*, Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina, Rad JAZU I (1867) 156—158. Уп. *Новаковић*, Последњи Бранковићи 15. У повељи се прави јасна разлика између Стевана Бранковића и деспота Стевана Лазаревића, јер се овај други наводи као „стари деспот Стефан“.

²⁰⁶ *Новаковић*, Последњи Бранковићи 67 сл. Међутим, у повељи којом се Емерику Запољи дарују токајска добра породице Бранковић, за Стевана се само каже „filius prefati condam Georgi despoti“. Уп. *Стефановић*, Краљ Матија 250. У писму од 7 маја 1461 г. Катарина Цељска зове Стевана само „dominus Stephanus“. Cf. *Thallóczy-Aldasy* II, 251.

²⁰⁷ *Макушев* II, 206.

²⁰⁸ *J. Nagy — A. Nyári*, Magyar diplomacizai emlékek Mátyás király korából I, Budapest 1875, 116 sq. Уп. *Радонић*, Споразум 224.

²⁰⁹ Mon. serbica 518 sq.

²¹⁰ Ibid. 514 sq. Поред овог *Ljubić*, Opis jug. novaca 181, неколико новаца са натписом „Деспот Стефан“ приписује Стевану Бранковићу, ма да по натпису могу да потичу и од деспота Стевана Лазаревића.

²¹¹ *Новаковић*, Последњи Бранковићи 31; *Јуречек-Радонић* I, 407 сл.; *Thallóczy*, Studien 123; *Стефановић*, Краљ Матија 247 сл.

²¹² *Радонић*, Споразум 224 сл.

у његовој потврди Дубровчанима о преузимању дела очеве оставе стоји „Ми гњ стѣпанъ снъ гња деспота Гюрга“; поред тога на крају документа се налази печат са натписом „стѣпанъ деспотовиъ“.²¹³ Четрнаестог децембра исте године Стеван поново потврђује Дубровчанима да је примио свој део оставе и титулише се само са „гњ стѣпанъ“.²¹⁴

У бурним и пресудним годинама које претходе коначном паду Србије под Турке, западне силе (Угарска, папа и Млечани) јако су заинтересоване за догађаје у српској држави, о чему добијају извештаје од својих посланика на угарском и босанском двору. Тако млечачки посланик у Будиму „Petrus de Thomasiis“ 12 априла 1458 г. извештава своју владу о преговорима које деспотова удовица Јелена и слепи Стеван (fratello cieco del q. predito despoto) воде у Београду са Угрима.²¹⁵ У извештају о догађајима у Србији после смрти деспота Лазара послатом 21 априла 1458 г. из Босне у Милано, описује се и неуспео покушај Михајла Анђеловића да узме власт, па се, између осталог, каже „el ducha Stefano tratta pace con el Re de Bossina“.²¹⁶ Међутим, исти млечачки посланик у Будиму 17 маја 1458 г. шаље нов извештај у коме обавештава сенат да су турске трупе дубоко продрле на српску територију; за то се у Будиму сазнало из писма „del despoto de Servia“.²¹⁷ Мислимо да наведени документи јасно показују да је Стеван Бранковић постао деспот у току априла или најкасније првих дана маја 1458 г. Међутим, одмах се поставља питање порекла његове деспотске титуле, јер је Византија од које су његов отац и брат добијали знаке деспотског достојанства, коначно пала читавих пет година пре ових догађаја. По мишљењу Ј. Радонића, слепог Стевана је за деспота миропомазала српска црква на челу са патријархом Арсенијем, а на основу сачуваних молитава за постављање цара, деспота, цезара итд.²¹⁸ Заиста, о пореклу деспотске титуле Стевана Бранковића могуће су само две претпоставке: да је Стеван титулу добио од угарског двора или да му је дата од стране утицајних фактора у Смедереву који сматрају да после пропасти Византије имају право да, с обзиром на деспотске титуле Стеванових претходника, Стевана и венчају деспотским венцем. Да су такве идеје у Смедереву постојале, сведочи већ поменута вест да је туркофилска странка намеравала да свог предводника Михајла Анђеловића прогласи за деспота (31 марта 1458).

Заједничка опасност која је нашим средњовековним државама претила од Турака учинила је да се, макар и у последњим тренутку, јави сазнање о неопходности колективног супротстављања осман-

²¹³ *Стојановић*, Повеле и писма II, 157 сл., бр. 732.

²¹⁴ *Ibid.* 158 сл., бр. 733. Исти печат као и на документу од 12 августа (в. пр. 213).

²¹⁵ *Макушев* II, 218. Уп. *Новаковић*, Последњи Бранковићи 28.

²¹⁶ *Макушев* II, 114. Извештач има јасне појмове о титулама српских владара, јер на неколико места у писму назива Лазара Бранковића деспотом.

²¹⁷ *Макушев* II, 219 сл. Уп. *Новаковић*, Последњи Бранковићи 35.

²¹⁸ *Радонић*, Наши деспоти 14.

лиском надирању. У оквиру покушаја да се оствари ефикасна одбрана против турске експанзије спада и брак склопљен између босанског престолонаследника Стевана Томашевића и Лазарева ћерке. После дугих преговора које је на босанском двору водио српски посланик велики логотет Стеван Ратковић одлучено је да се Стеван Томашевић ожени српском принцезом и са самим тим преузме власт у Србији (јануар 1459). Двадесет првог марта 1459 г. Стеван Томашевић стиже у Смедерево, а 1 априла обављено је његово венчање са ћерком деспота Лазара Бранковића. Сасвим је природно да босански престолонаследник пре свог доласка у Смедерево настоји да осигура потпору суседне Угарске, одакле су му обећана сва добра која је некада имала породица Бранковић у угарским земљама. Стеван Томашевић се појавио на заседању угарског сабора у Сегедину (крајем 1458) да би од краља Матије Корвина добио сагласност за преузимање власти у Смедереву.²¹⁹ У писму босанског краља Стевана Томаша миланском војводи Франческу Сфорци од 1 маја 1459 г. каже се да је Стеван Томашевић „despotusque factus per Ser. Principem Dominum Regem Hungariae“.²²⁰ Наведена вест јасно показује да је Стеван Томашевић титулу деспота примио од угарског краља Матије Корвина.²²¹ Ово је први сигуран податак да угарски краљ додељује знаке деспотског достојанства; у другој половини XV и у првом делу XVI в. та појава ће бити честа, јер тада бројни чланови породица Бранковића и Бериславића, који поседују бивша имања српских деспота, добијају од угарског двора деспотске титуле. Ј. Радонић истиче да је Матија Корвин после пада Византиског царства сматрао да као сизерен српских владара има право да их поставља за деспоте.²²² Влада деспота Стевана Томашевића у Смедереву траје свега три месеца од 21 марта до 20 јуна 1459 г., када Турци освајају главни град Србије. Разумљиво је да за тако кратко време последњи српски владар није могао да остави знатнијег трага о својој делатности. Наши летописи доносе сасвим оскудне податке о Стевану Томашевићу, али му не придају титулу деспота, већ само кнеза,²²³ на основу чега Н. Радојчић и претпоставља да Стеван Томашевић уопште није добио достојанство деспота.²²⁴ Међутим, та сумња је неоправдана и титулу кнеза која се Стевану Томашевићу даје у нашим

²¹⁹ V. Klaić, *Povijest Bosne*, Zagreb 1882, 315. Уп. *Новаковић*, Последњи Бранковићи 39.

²²⁰ Nagy-Nyáry, *Magyar dipl. emlékek* I, 49—50. Уп. *Сифановић*, Краљ Матија 252, н. 1.

²²¹ *Thallóczy*, *Studien* 101 sq.; *Радонић*, Споразум 225; *Исти*, Наши деспоти 14, сматрајући да је то било после Стеванове женидбе са Лазаревом ћерком Маријом 1 априла 1459 г.

²²² *Радонић*, Споразум 226.

²²³ У сеченичком летопису стоји „прѣѣтъ начелство сръбско зетѣ Лазарева кнезѣ Стефана“, у габровачком „прѣѣ начелство сръбско кнезѣ Стефана сына краља Томаша марта ·ка· въ средѣу великоу“, у београдском „прѣѣми начелство сръбско сына Томаша краља Стефана марта ·ке·“. Уп. *Симоновић*, Родослови и летописи 244.

²²⁴ *Радојчић*, Српски државни сабори 233.

летописима треба друкчије објаснити. Његова кратка влада у Смедереву учинила је, с једне стране, да су вести о последњим данима српске државе врло оскудне, а с друге стране није створила подлогу да Стеван Томашевић остане у српској традицији са титулом деспота, коју је заиста имао.

Пад Смедерева 20 јуна 1459 г. и дефинитивно освајање последњих остатака српске државе од стране Турака, постављају угарског краља Матију Корвина пред сложен проблем срганизовања одбране земље од освајачких тежњи Османлиске царевине. Да би се успешно супроставио Турцима Матија Корвин мора, пре свега, да мисли на стварање способних војних одреда са чврстом организацијом и дисциплином који ће на јужним државним границама водити борбе са Турцима и спречавати их да пљачкају и освајају угарску територију. Основни елемент за одбрану јужне границе претстављају Срби, који су и пре 1459 г., а још више после тог датума, бежећи од турске силе, у великим масама емигрирали у Угарску. Насељени највећим делом у угроженим областима, пребегли Срби су имали и једно врло важно преимућство у односу на друго становништво: велико ратно искуство стечено у дугогодишњим борбама са Турцима. Матија Корвин има при организовању одбране јужне границе све ове чињенице у виду, па сасвим природно и своју унутрашњу политику усмерава ка фаворизовању српског становништва, неопходног за даљу егзистенцију Угарске. Настojeћи да у што јачој мери привуче српски елемент, угарски краљ доводи у Угарску Вука, ванбрачног сина слепог Гргура Бранковића.²²⁵ Почетком 1465 г. Вук се налазио у саставу једног турског посланства које је у Београду преговарало о склапању мира са Угрима. Међутим, тада овај потомак Бранковића напустила турску службу и прилази Матији Корвину, који је свакако оценио да је једна таква личност из српске владајуће куће врло погодна за прикупљање и организовање српског елемента у угарским земљама. Отада па до своје смрти (1485) Вук Бранковић учествује у бројним ратним походима угарског краља Матије Корвина, не само против Турака, већ и на сасвим другој страни, у Чешкој и Пољској.²²⁶ Од Вукове доста дуге каријере у угарској служби нас интересује титула деспота коју он добија од Матије Корвина. Савремени извори не говоре када је тај чин обављен; највероватније да је Вук Бранковић постао деспот 1471 г. када су му додељени бивши поседи његове породице на угарској територији.²²⁷ Први документ у коме је Вук Бранковић титулисан као деспот је угарски извештај о борбама око Шапца упућен папи 7 марта 1476 г., где се наводи да је у опсади града учествовао

²²⁵ У једном писму послатом у Милано 21 априла 1458 г. са извештајем о догађајима у Србији, Вук се наводи као „un fiol bastardo de Gregor orbo, fiol che fu del despota“. Уп. Макушев II, 115.

²²⁶ О тим походима в. *Јуречек-Радонић* I, 410—412; *Ивић*, Историја 15 сл.

²²⁷ *Новаковић*, Последњи Бранковићи 57—59; *Јуречек-Радонић* I, 441; *Thallóczy*, Despotenfamilie 353; *Ивић*, Историја 17. О поседима које Вук Бранковић тада добија говоре повеље из 1482 и 1486 г. Cf. *Thallóczy-Aldasy* II, 274 sq., No. 385; 278—280, No. 393—394.

„*illustris Boch despotus Rascie*“.²²⁸ Наши летописци такође помињу да је у освајању Шапца (Заслона) фебруара 1476 г. учествовао и деспот Вук.²²⁹ У писму од 16 августа 1476 г. говори се о победи над турским командантом Смедерева Али Бегом, извојеваној „*per lo despoto di Servia*“.²³⁰ Занимљиво је да се у савременим документима угарске државне канцеларије деспот Вук Бранковић титулише на исти начин као и његови претци који су стварно владали Србијом „*illustris despotus (regni) Rascie*“.²³¹ Српска традиција сматра Вука за легитимног наследника некадашње владајуће породице о чему сведочи белешка у летописима да је 1485—6 г. умро деспот Вук у Срему, после владе од 26 година.²³² Године Вукове владе рачунају се од тренутка када је последњи члан породице Бранковића напустио власт у Србији (1459).

Тешка ситуација на угарским границама приморала је Матију Корвина да непосредно после смрти деспота Вука Бранковића (1485) потражи неку нову личност која ће бити у стању да својим ауторитетом окупи Србе настањене на угарској територији. И овог пута избор је пао на једног потомка породице Бранковића, само што је сада у питању Бурађ, старији син слепог деспота Стевана Бранковића. Носећи мошти свог супруга, Стеванова удовица Ангелина са синовима Ђурђем и Јованом почетком 1486 г. стиже у Срем. Претходно се Ангелина задржала у Будиму, где угарски краљ Матија Корвин поставља Ђурђа за деспота (*et propter quod etiam ipsum Georgium despotum paterno principatus honore esse volumus adornatum*) и даје њему и брату Јовану породичне поседе у Срему (Беркасово, Купиник, Сланкамен итд.).²³³ Поред Ђурђа и млађи брат Јован се у нешто каснијим изворима помиње са титулом деспота.²³⁴ Погрешно претпостављајући да деспотска титула и у Угар-

²²⁸ Ibid. 265—268, No. 369.

²²⁹ *Србојановић*, Родослови и летописи 250. Уп. *Новаковић*, Последњи Бранковићи 61 сл. Подаци о деспоту Вуку у овој врсти наших извора врло су оскудни и ограничавају се само на навођење Вука као сина Гргура Бранковића или на датирање његове смрти. Уп. *Србојановић*, Родослови и летописи 55, 119, 243, 253 сл., 296, 298. На рукопису Хиландарског јеванђеља из 1481 г. записано је „у дане благочестивог и христољубивог господина деспота Вука“. Уп. *Србојановић*, Записи и натписи I, 111, бр. 351.

²³⁰ *Thallóczy-Aldásy* II, 269 sq., No. 372.

²³¹ Ibid. 271 sq., No. 376; 274 sq., No. 385. Међутим, у описима борби против Турака у Трансилванији (1478—9) и Карантанији (1483) Вук Бранковић се просто назива деспотом. Cf. *Jorga*, Notes V, 23, 136—138.

²³² *Србојановић*, Родослови и летописи 254. Уп. *Новаковић*, Последњи Бранковићи 55.

²³³ *M. Mesic*, Pleme Berislavići, Rad JAZU 8 (1869) 75; *Новаковић*, Последњи Бранковићи 67 сл.; *Јуречек-Радонић* I, 412; *Ивић*, Историја 32.

²³⁴ Оскудни подаци српских родослова и летописа о Ђурђу и Јовану садрже један врло значајан детаљ. Бурађ се често наводи без икакве титуле и летописи се претежно задржавају на опису завршне фазе његовог живота — ступања у редове монаха (Уп. *Србојановић*, Родослови и летописи 42 сл., 101, 254, 297); Јован се у летописима редовно назива деспотом. Уп. *Србојановић*, Родослови и летописи 43, 55—57, 101, 254, 256, 258, 261, 298 сл. То свакако показује да је Јованова деспотска титула оставила знатно дубљи траг у народној традицији од исте старијег брата Бурађа, за кога је остало везано његово монашко име Максим.

ској има наследан карактер, историчари сматрају да Ђурађ Бранковић тек пред своје замонашење предаје знаке деспотског достојанства млађем брату Јовану.²³⁵

Савремени изворни подаци показују да су се догађаји сасвим друкчије одвијали. У једном документу из 1493 г. говори се о истрази вођеној поводом отимања градића Борова Николи Бонфинију од стране деспота Ђурђа и Јована.²³⁶ У писму од 1 фебруара 1491 г. реч је о парници која се око града Костајнице води између деспота Ђурђа и Јована с једне и Владислава и Стевана Егерварског с друге стране.²³⁷ Двадесет осмог априла 1495 г. „Georgius et Johannes regni Rascie despoti“ пишу измолком и митровачком капетану Андрији Боти, тражећи да им се надокнади штета претрпљена у борбама против Ловре Илочног.²³⁸ На повељи од 3 новембра 1495 г. којом се дарују неки поседи светогорском манастиру Св. Павла налази се потпис „Бѣ Христа вога вла-гочастивн и христолюбивн госпога деспотица Яггелина и деспота Георгие і деспота Ивана“.²³⁹ Све то јасно показује да је Јован Бранковић постао деспот свакако пре 1493 г., дакле неколико година пре замонашења свог старијег брата. Ова констатација, необично важна за одређивање суштине институције деспота у Угарској, доказује да је једна од њених основних карактеристика и овде задржана: достојанство деспота није ни у Угарској везивано само за једну личност, већ је неколико феудалаца могло истовремено да носи деспотски венац.

Поред наведених повеља деспоти Ђурађ и Јован Бранковићи оставили су нам неколико печата, који најчешће не доносе ништа више осим имена и титуле.²⁴⁰ У нашим родословима и летописима деспоту

²³⁵ *Mesić*, *Pleme Berislavići* 76; *Новаковић*, Последњи Бранковићи 71 сл.; *Ивић*, Историја 39. У генеалогји породице Бранковића *Ивић*, Историја 35, погрешно наводи да је Јован Бранковић био деспот од 1496 до 1502 г. Ђурђево ступање у редове монаха се обично датира у 1496 г. Међутим, још 1497 г. налазимо податке да су људи деспота Ђурђа Бранковића напали посланике грофа Петра Терба од Винтгара и починили разна насиља. Уп. *Ивић*, Историја 39. Како се 23 јула 1499 г. на повељи манастиру Есфигмену потписују само „Милостію вожію госпога деспотица Яггелина, и синя нашя милостію Божію деспота Іоанна“ то се може претпоставити да је Ђурађ постао монах између 1497 и 1499 г. Уп. *Новаковић*, *Зак. споменници* 542 сл.

²³⁶ *Ивић* Историја 38. Једно писмо колочког надбискупа Петра, датирано према мишљењу издавача вероватно са 1492 г., има адресу „illustri domino Joanni despoto regni Rascie“. Cf. *Thallóczy-Aldásy* II, 290 sq., No. 404. Карактеристично је да се Јованов брат Ђурађ у овом моменту помиње без икакве титуле, што би говорило за каснији датум.

²³⁷ *Thallóczy-Aldásy* II, 291, No. 407. Уп. *Ивић*, Историја 38.

²³⁸ *Thallóczy-Aldásy* II, 292 sq., No. 410. Уп. *Јуречек-Радонић* I, 413; *Ивић*, Историја 38 сл.

²³⁹ *Mon. serbica* 539 sq. Уп. *Новаковић*, Последњи Бранковићи 69; *Ивић*, Историја 39.

²⁴⁰ Из 1479 г. сачуван је један печат са натписом „господина Гјорага“, као и печат млађег брата Јована такође са натписом „господина Іоанна“. Cf. *Thallóczy*, *Studien* 318 sq. Поред тога постоји печат из времена када је Ђурађ Бранковић већ био деспот са натписом „г[осподи]нъ дес[потъ] Гјорга“. Уп. *Ивић*, Печати и грбови 40, бр. 78.

Јовану Бранковићу се дају различите титуле као, „Деспота Срѣмоѡ, господара Срѣлемѡ (деспота), срѣвски господар“. ²⁴¹ У угарским и млетачким документима деспоти Ђурађ и Јован Бранковићи се титулишу са „dispotus (regni) Rascie, dispoti de Rascia“, ²⁴² дакле на исти начин као и ранији деспоти из породице Бранковића. Према савременим извештајима 14 јуна 1500 г. долази у Млетке „Zuan Foietà di Arbe Doctor Avochato“ у име „Dispoti di Servia“ који се тада са 1000 коњаника налази у Угарској. ²⁴³

Јован Бранковић задржава до смрти своје деспотско достојанство (10 децембра 1502). ²⁴⁴ Како са Јованом нестају потомци породице Бранковића, то се угарски краљ поново нашао пред проблемом коме да додели титулу деспота; требало је наћи неку погодну личност способну да придобије поверење српског становништва. Изабран је Иваниш Бериславић, члан истакнуте хрватске феудалне породице који можда већ у току 1503 г. добија од угарског краља титулу деспота са седиштем у Купинову, дакле у бившим поседима породице Бранковић. ²⁴⁵ Први помен о Иванишу Бериславићу као деспоту налазимо у једном документу из 1504 г., где је реч о особама којима је поверено чување јужне угарске границе. ²⁴⁶ Пошто је старији Иванишев брат Фрања био ожењен Варваром, удовицом деспота Вука Бранковића, логичније би било да је он после изумирања породице Бранковића постао деспот. Чињеница да је деспотско достојанство додељено Иванишу објашњава се претпоставком да је можда он ступио у брак са Јеленом, удовицом деспота Јована Бранковића, чиме је стекао извесна права на добијање ове титуле. ²⁴⁷ Настојећи да придобије Србе настањене на угарској територији,

²⁴¹ *Спојановић*, Родослови и летописи 43, 55, 57.

²⁴² *Макушев* I, 253, 256 сл., 317 сл.; *Magyar történelmi tár* XXIV, Pesten 1877, 13; *Thallóczy-Aldasy* II, 284—288, No. 398—400. На једном кратком писму којим препоручује Млечанима свог брата, а чији текст доноси Санудо, деспот Јован се потписује са „Johannes Dei gratia Regni Rascie Despotus“. Cf. *Magyar történelmi tár* XXIV, 26 sq.

²⁴³ *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 5 (1859) 193; *Magyar történelmi tár* XXIV, 117. Већ 19 новембра 1501 г. стиже у Млетке „el fratello del Despoti di Seruia“. Cf. *Ibid.* 26.

²⁴⁴ На рукопису у једном румунском манастиру налази се запис „В си дана (10 децембар) прѣстави се влагвчастиви и христолюбиви Їована Дѣспота .и. н . ѿ . вѣ“. Уп. *Спојановић*, Записи и натписи III, 74, бр. 5057. Већ 18 јануара 1503 г. у Угарској се знало да је умро „el Despoti di Rascia senza heriedi“; заиста Јован Бранковић није имао деце. Cf. *Magyar történelmi tár* XXIV, 38. О датуму Јованове смрти в. *Mesić*, *Pleme Berislavići* 77; *Новаковић*, Последњи Бранковићи 72 сл.

²⁴⁵ *Mesić*, *Pleme Berislavići* 52 сл.; *Јуречек-Радонић* I, 415, сматра да је то било августа 1503 г., после склапања мира са Турцима. *Ивић*, *Историја* 45 сл., наводи да је Иваниш постао деспот 1503 или 1504 г.

²⁴⁶ *Thallóczy-Aldasy* II, 317, No. 432; Уп. *Ивић*, *Историја* 45 сл. Следеће 1505 г. одржан је сабор на Ракошком Пољу, где је одлучено да се после изумирања Владислављевог породице неће дозволити странцу да дође на угарски престо; међу учесницима овог скупа и потписницима декларације наводи се и деспот Иваниш Бериславић. Уп. *Mesić*, *Pleme Berislavići* 77; *Ивић*, *Историја* 47.

²⁴⁷ *Mesić*, *Pleme Berislavići* 78; *Thallóczy*, *Studien* 127; *Ивић*, *Историја* 46.

деспот Иваниш Бериславић марта 1509 г. препоручује молбу за милостињу београдског митрополита Теофана московском великом кнезу Василију, на коју ставља потпис „Милостию вога Иваниш српски деспот“.²⁴⁸ У писмима упућеним угарским великашима деспот Иваниш Бериславић се потписује са „Johannes Beryzlo (regni) (Rascie) despotus“.²⁴⁹

Постављајући Иваниша Бериславића за јајачког бана, угарски краљ га у акту од 11 јула 1511 г. титулише са „Johannes Beryzlo despotus Regni Rascie“.²⁵⁰ У незваничним извештајима Иваниш Бериславић се на два места наводи као „despoto dela Servia, Dispoto di Seruia“.²⁵¹

Иваниш Бериславић је вероватно умро већ 1514 г.,²⁵² па се тиме пред угарске државне органе поново поставља питање избора новог деспота. Избор је пао на Иванишевог сина Стевана, али се из савремених извора не може видети када је и под каквим условима Стеван добио титулу деспота.²⁵³ Он се први пут помиње као деспот у писму од 11 јануара 1522 г., у коме „Stephanus Beryzlo regni Rascie despotus“ препоручује Стевану Баторију свог човека Путника.²⁵⁴ Стеван Бериславић врло активно учествује у бурним догађајима угарске историје после пораза код Мохача 1526 г., па чак у једном тренутку прелази на страну Турака.²⁵⁵ Ми се нећемо задржавати на деспотовој делатности у тим годинама, већ ћемо само напоменути да се у насталим борбама око угарског престола Стеван налази на страни Фердинанда; он присуствује и његовом крунисању за угарског краља 3 новембра 1527 г. у Стоном Београду.²⁵⁶

Претставник супротне стране у борби за угарски престо, ердељски великаш Јован Запоља био је приморан да и сам потражи неку погодну личност којој ће доделити титулу деспота и тако привући један део српског елемента на своју страну. На Духове 1527 г. Јован Запоља поставља за деспота Радича Божића, човека који је својим успешним акцијама против Турака стекао велики углед; достојанство деспота је Радичу Божићу потврђено специјалном повељом.²⁵⁷ Титулу деспота

²⁴⁷ Споменик САН 39 (1903) 17. Уп. *Јуречек-Радоњић* I, 415; *Ивић*, Историја 46.

²⁴⁸ *Thallóczy-Aldásy* II, 319—323, No 434, 435; 330 sq., No 443; 332—334, No. 444—446; 339 sq., No. 450.

²⁴⁹ *Ibid.* 338, No. 449.

²⁵⁰ *Magyar történelmi tár* XXIV, 162. Уп. *Месић*, *Пleme Berislavići* 82, н. 2.

²⁵¹ *Јуречек-Радоњић* I, 415; *Ивић*, Историја 49.]

²⁵² *Месић*, *Пleme Berislavići* 88 сл., сматра да је Стевана краљ Владислав поставио за деспота у тренутку када поново постаје актуелно питање турске опасности. *Ивић*, Историја 56, наводи да се Стеван први пут помиње као деспот 1520 г.

²⁵³ *Thallóczy-Aldásy* II, 357, No. 468. Петог марта исте године „Elena relicta condam despoti ac filius eius Stephanus Beryzlo modernus despotus“ препоручују Стевану Баторију свог човека. Cf. *Ibid.* 358, No. 471.

²⁵⁴ О каријери деспота Стевана Бериславића в. *Јуречек-Радоњић* I, 418 сл. *Ивић*, Историја 89—90, 95, 97 сл., 102, 110, 114, 118, 128.

²⁵⁵ *М. Косић*, Стеван Штиљановић, Глас САН 110 (1923) 8; *Ивић*, Историја 84.

²⁵⁶ Гласник СУД 67 (1887) 49, бр. XVII; *Thallóczy*, *Despotenfamilie* 355; *Јуречек-Радоњић* I, 418; *Ивић*, Историја 83.

Радич Божић не носи дуго, јер је већ септембра 1528 г. умро; због тога се у савременим угарским документима не наводи као деспот.²⁵⁸

Деспот Стеван Бериславић је пао у борби против Турака (1535) у јеку тешких окршаја који су одлучивали о даљој судбини Угарске, па је краљ Фердинанд одмах морао да мисли на нову личност која би добила титулу деспота и организовала Србе за претстојећу борбу. Последњи човек који од угарског краља добија титулу деспота је Павле Бакић, један од најутицајнијих српских емиграната у Угарској, кога краљ Фердинанд септембра 1537 г. специјалном повељом поставља за деспота „*regni nostri Rascie*“.²⁵⁹ Међутим, овај чин није имао никаквог значаја ни за Србе, који је требало да се окупе око новог деспота, а ни за њега лично; Павле Бакић се тада већ налазио у борбама против Турака, где је и нашао смрт код Горјана 9 октобра 1537 г.²⁶⁰ Са Павлом Бакићем нестаје институције деспота из угарског државно-правног живота.²⁶¹ Нови турски продор у центар средње Европе, крунисан освајањем Будима (1541), скинуо је са дневног реда и питање организовања одбране на обалама Саве и Дунава, а самим тим и проблем ангажовања српског становништва у овим акцијама.

Већ је напоменуто да смо са преласком на преглед деспотских титула које носе слепи Стеван Бранковић, Стеван Томашевић и најзад чланови породица Бранковића и Бериславића у Јужној Угарској, изашли из оквира византиске државно-правне историје. За последњег претставника породице Бранковића на српском престолу слепог Стевана, постоји извесна могућност да је деспотско достојанство добио из Угарске. Међутим, угарско порекло деспотске титуле Стевана Томашевића и феудалаца у Јужној Угарској не подлеже никаквој сумњи. После пропасти Византије, из чијег титуларног система и потиче достојанство деспота, угарски краљеви сматрају да њима припада право на његово додељивање, бар у односу на српске владаре. Тиме ова институција улази у државно-правни живот Угарске, али за релативно кратко време само постојања суштина титуле деспота остаје сасвим страна и непозната угарским владајућим круговима. Последњи српски владар Стеван Томашевић пре свог одласка у Смедерево добија деспотски венац од угарског краља Матије Корвина. Угарски двор дакле повезује титулу деспота са поседовањем одређене територије, у овом случају Србије. Ту недовољну обавештеност о карактеру деспотске титуле угарски двор и државна канцеларија показују од времена владе првог српског деспота XV в., јер се од Стевана Лазаревића у угарским документима

²⁵⁸ *Јиречек-Радонић* I, 416.

²⁵⁹ *Ј. Радонић*, Прилози за историју Срба у Угарској од XVI—XVIII в., Нови Сад 1909, XXVIII. Уп. *Јиречек-Радонић* I, 420; *Ивић*, Историја 141; *Исиди*, 400-годишњица последњег српског деспота Павла Бакића *Летопис* М. С. 348 (1938).

²⁶⁰ О датуму погибије в. *Косић*, Стеван Штиљановић 36

²⁶¹ У извесним наративним изворима и записима говори се о Стевану Штиљановићу као о деспоту. Међутим, у монографији о овој занимљивој личности *Косић*, Стеван Штиљановић 6—42, је потпуно доказао да су сви подаци о његовој деспотској титули легендарне природе и да Стеван Штиљановић никада није био деспот.

српски владари непрекидно титулишу са „despotus (regni) Rascie“. Иста титула се јавља и у документима угарске канцеларије и после пада Србије, када деспоти имају само поседе некадашњих српских владара у Срему и осталим деловима Угарске. Тачно је мишљење М. Костића да је достојанство деспота и у Угарској имало чисто титуларни карактер и да његов носилац нема никакве одређене дужности,²⁶² али је оно повезивано овде са извесним територијалним поседима, конкретно са имањима српских владара у Угарској, тј. у Срему. Ако је у Византији право на додељивање титуле деспота припадало искључиво цару, онда је оно у Угарској пренето на краља; за више од пола века постојања ове институције у Угарској нема података да је неко самовласно узео деспотски венац. У државно-правном погледу деспоти у Угарској се по својим правима и дужностима свакако не разликују од осталих угарских феудалаца.²⁶³ Њих угарски краљеви бирају само да би својим ауторитетом и угледом прикупили и организовали српски елеменат потребан за одбрану јужних граница угарске државе од турске опасности. Због тога им је и додељивана титула деспота.

²⁶² Костић, Стеван Штиљановић 34, 36.

²⁶³ То је већ истакао Раčki, *Odnosaj srbskih despota 476—478*. Уп. Новаковић, *Последњи Бранковићи* 74—76.

ЗАКЉУЧАК

Грчка реч *δεσπότης* (господар) не претставља нов појам у византиској титуларној и церемонијалној терминологији, који се појављује тек 1163 г. са увођењем нове дворске титуле деспота. Напротив. Она се среће на разним врстама споменика од самог почетка византиске историје, додуше искључиво као апелатив за цара и његове савладаре. Карактеристично да се у тој функцији термин деспот среће и у периоду између 1163 г. и краја византиске историје, истина само на одређеним врстама извора, као на пр. на новцима и печатима.

Реч *δεσπότης* је предмет наше пажње и истраживања само у периоду између 1163 и 1453 г., када је означавала посебну титулу са врло високим местом и званичној византиској ранг-листи. У току вишевековног постојања у византиској државно-правној историји, институција деспота је углавном задржала јединствен карактер, ма да су, упоредо са тим, неки елементи и мењани. Једини византиски извор који директно говори о карактеру не само институције деспота, већ и о читавом титуларном и церемонијалном систему на цариградском двору у доба касно-византиске историје је спис Псеудо-Кодина „*De officiis Palatii Constantinopolitani et de officiis Magnae Ecclesiae*“ настао средином XIV в. Међутим, подаци тог дела немају апсолутну вредност за читав период развитка институције деспота у Византији, па се морају допуњавати спорадичним вестима из других извора за византиску историју од XIII до XV в.

Достојанство деспота, које се на титуларној ранг-листи налазило одмах иза царског, додељивао је увек једино и искључиво византиски цар, уручивањем посебних инсигнија кандидату. (Главни знак деспотске титуле био је венац). Уосталом, то суверено царево право протезало се на додељивање свих титула у Византији. Чин давања знакова деспотског достојанства обављан је у одаји царског двора (триклинијум), где се налазио царски престо, али је значајно да је титула деспота добијана и посредним путем. Наиме, цар је њене инсигније у извесним случајевима упућивао кандидатима преко специјалних посланика. Карактеристично је да се међу осталим прерогативима, који су са главног цара (автократора) прешли на његовог савладара (василевса), налазило и право на додељивање свих дворских титула, па и деспотске. Према тадашњим обичајима деспотима су постојали првенствено чланови или рођаци царске породице (цареви синови, браћа, зетови и шураци), ма да је

цариградска влада у извесним случајевима прелазила преко ових обичаја и деспотски венац додељивала особама које нису били ни у каквом сродству са династијом Палеолога. Овако широк круг кандидата, поред многобројних примера из извора, показује да достојанство деспота није било везано за једну личност, него да је истовремено могло да га носи више особа. Деспоти су своју титулу под специјалним околностима могли да изгубе, као што показују неки, истина ретки, подаци; с друге стране ова титула се ни под којим условима није могла предати потомцима. Знаци деспотског достојанства нису кандидату давали и одређене функције у војном или државно-административном апарату Византиског царства. За цело време свог постојања у Византији институција деспота је задржала свој чисто титуларни карактер, па се, према томе, не може говорити о постојању одређених делова византиске територије чији су управници добијали титулу деспота и који би самим тим имали статус деспотата. Деспоти управљају или владају појединим деловима Византиског царства сасвим независно од своје титуле, коју понекад добијају знатно пре ових функција. Међутим, савремени извори нас остављају сасвим без обавештења о правима деспота. Ипак, релативно велики број докумената, потеклих из канцеларија византиских деспота, допушта да се бар нешто каже о повељама које су они издавали. Као одговарајући облик свечаним царским повељама овереним златним печатом (хрисовуље) деспоти издају повеље оверене сребрним печатом (аргировуље), потписане у врло свечаном облику црвеним мастилом. Деспотима њихово достојанство није давало право на ковање новца, па према томе монете неких страних владара — деспота, не стоје ни у каквој вези са њиховом византиском титулом.

Историја деспотске титуле у Византији показује да је она првобитно означавала наследника престола, тј. да је додељивана мужу најстарије цареве ћерке, уколико сам владар није имао мушке деце која ће га наследити. Међутим, такав карактер институција деспота задржава само до 1204 г.; у обновљеном Византиском царству династије Палеолога деспотски венац се додељује млађим царевим синовима (поред осталих чланова и рођака царске породице), док најстарији царев син, будући наследник престола, добија достојанство василевса.

Каријера деспота (цареви синови, браћа, зетови и шураци) често се одвијала искључиво у оквирима престоничког двора, ма да су, нарочито у XIV и XV в., деспоти, независно од своје титуле, упућивани као управници или поседници у разне области Византиског царства. По свом карактеру и суштини титула деспота и једних и других је потпуно идентична. Историја Солуна у XIV и XV в. све до његовог пада у руке Млетака, односно Турака (1423, 1430) показује да су управу или власт над овим важним трговачким центром у извесним момен-тима имали деспоти, синови владара у Цариграду. Међутим, карактер власти чланова царске династије није у читавом овом периоду исти. Деспоти Константин и Димитрије, синови цара Андроника II Палеолога, слати су у трећој деценији XIV в. у Солун само као управници са задатком да учврсте и ојачају позиције цариградске владе у тренуцима тешке унутрашње кризе, изазване грађанским ратовима у Византији.

У оквиру важних промена у византиској унутрашњој политици, чији почеци падају у средину XIV в., мења се и карактер царске власти у Солуну; град са околином постаје апанажни посед намењен члановима царске породице. Први поседник солунске апанаже је деспот Манојло Палеолог, син цара Јована V. Како се у XIV и XV в. као управници или поседници Солуна не срећу искључиво деспоти (извесно време од 1403 до 1408 г. солунску апанажу држи Јован VII Палеолог, који има титулу василевса), то се никако не може претпостављати да је овај град са околином имао статус деспотата. Уосталом, сви деспоти, знатно пре доласка у Солун, добијају знаке своје високе титуле.

Међутим, Солун са околином није једина територијална апанажа додељивана члановима царске породице. Пелопонез је област која у периоду од средине XIV в. до краја византиске историје има најјаче изражене карактеристике апанажног поседа. Територије Царства на крајњем југу Грчке стоје, почевши од 1383 г., под влашћу чланова царске породице — носилаца титуле деспота (цареви синови или браћа); они владају морејским областима, налазећи се под суверенитетом византиског цара, али се упркос овој чињеници у многим моментима њихове унутрашње и спољне политике запажају елементи знатне самосталности. Ови резултати о карактеру византиске власти у Мореји сасвим побијају досада устаљено гледиште да је та област имала статус деспотата, тј. да је долазак на чело њене управе непосредно повлачио и добијање знакова деспотског достојанства. Скоро сви чланови династије Палеолога, поседници територија у Мореји, добијају титуле деспота знатно пре доласка у ову област. Уосталом, исти ти деспоти (цареви синови или браћа) имају поседе и у другим крајевима Византиског царства, за које се уопште није ни помишљало да би могле имати статус деспотата. Све те територије које у касновизантиској историји држе под својом влашћу чланови царске породице (Манојло, Теодор I, Андроник, Теодор II, Константин, Тома и Димитрије Палеолози), јединствене су у једној основној ствари: то су поседи апанажног карактера, додељивани царевим синовима или браћи. Такав карактер имају и византиски поседи у Мореји.

У историји грчких земаља од XIII до XV в. постоји још једна област којој је византолошка наука давала статус деспотата: то је тзв. Епирски деспотат, основан непосредно после пада Цариграда у руке крсташа 1204 г. Развита епирске историје показује да први претставници породице Анђела који су владали Епиром - оснивач епирске државе Михајло I и његов брат, каснији солунски цар Теодор I - нису имали знаке деспотског достојанства, као што се досада претпостављало. Први деспоти у епирској држави су Манојло и Константин Анђели, браћа Теодора I, од кога су и добили деспотски венац. Када после катастрофалног пораза код Клокотнице и заробљавања Теодора I Анђела 1230 г. нестаје личност, којој прерогативи царске титуле дозвољавају да додељује највише дворске титуле, губи се и институција деспота из епирске државе. Титула деспота следећих чланова породице Анђела у Епиру сасвим је другог порекла, јер потиче из Никеје, односно Цариграда. Михајло II, Нићифор I и Тома Анђели постају деспоти независно од

својих територијалних поседа, ступањем у породичне везе са династијом Ласкариса или Палеолога. После нестанка директних потомака Анђела са позорнице епирске историје (1318) низ грчких и страних великаша има веће или мање поседе у областима бивше епирске државе. Неки од тих поседника такође добијају титуле деспота из Цариграда.

Упоредо са низом других политичких и културних наслеђа преузетих из Византије, у суседним јужнословенским земљама, Бугарској и Србији, постоји и институција деспота. Ма да су у Бугарској постојали услови за појаву титуле деспота већ у почетку XIII в. (царска титула бугарског владара), упадљиво је да тек од краја XIII в. извори говоре у бугарским великашима који су деспотски венац добили са трновског двора. Пре тога сви бугарски деспоти добијају своје титуле из Византије. Недостатак изворних података како са византиске, тако и са бугарске стране, не допушта да се дође до потпуне слике о развиту институције деспота у Бугарској. Може се само напоменути да је и овде достојанство деспота додељивано члановима и рођацима царске породице, као и да је задржало свој чисто титуларни карактер, без одређених функција или поседовања извесних територија.

О институцији деспота у средњовековној Србији може се говорити у периоду после Душановог крунисања за цара (1346), јер тада српски владар почиње да даје високе дворске титуле својим великашима. За време тридесетогодишњег постојања у српском царству, почевши од деспота Јована Оливера, па до деспота Јована Драгаша, титула деспота је према оном што показују извори задржала исти карактер који је имала у Византији: додељивана је обично рођацима царске породице и није била повезана ни са каквим државним или војним функцијама, као ни са поседовањем одређених области. Са нестанком царства у Србији завршава се и прва етапа развита институције деспота (1371). Титула деспота српских владара из породица Лазаревића и Бранковића у првој половини XV в. по својој суштини се ни у ком погледу не разликује од исте титуле у српском царству XIV в. Нову етапу карактерише једино порекло те титуле, јер сада знаци деспотског достојанства долазе из Цариграда. Први владар који добија адатле деспотски венац је Стеван Лазаревић (1402). Домаћи споменици показују да је српска јавност сасвим схватила чисто титуларни карактер достојанства деспота, одвајајући га увек од територијалних поседа српских владара. Страни, поготово угарски документи, не праве ту разлику, већ титулу деспота редовно везују за посед Србије. После пропасти Византиског царства (1453) угарски краљеви, вероватно због своје врховне власти над Србијом, присвајају право на додељивање деспотског достојанства српским владарима. Са тиме они настављају и после пропасти Србије 1459 г., постављајући за деспоте потомке породице Бранковића, као и чланове неких других истакнутих феудалних породица у Јужној Угарској. Њима угарски краљеви претходно додељују поседе српских деспота на својој територији.

BOŽIDAR FERJANČIĆ

DIE DESPOTEN IN BYZANZ UND DEN SÜDSLAVISCHEN LÄNDERN

Z u s a m m e n f a s s u n g

Das Wesen der Despotenwürde ist ein noch ungenügend erforschtes, auch für das Verständnis der Geschichte der benachbarten südslavischen Staaten ausserordentlich wichtiges Problem der byzantinischen Geschichte. Im Verlaufe der Geschichte des byzantinischen Kaiserreiches taucht am Hofe von Konstantinopel eine ganze Reihe von nach Rang und Bedeutung verschiedenen Titeln auf. Dank einer grösseren Anzahl von Studien zu diesem Problem hat die byzantinistische Wissenschaft über die meisten dieser Titel klare und genaue Vorstellungen. Hingegen sind die zwei höchsten Titel der spätbyzantinischen Periode, die des Despoten und des Sebastokrators, bisher nicht näher erforscht worden. Diese Feststellung trifft allerdings nur für den Zeitpunkt zu, in welchem diese unsere Arbeit geschrieben wurde. Nach ihrer Einreichung an die Philosophische Fakultät der Universität Beograd (2. Dezember 1959) ist eine Abhandlung des hervorragenden französischen Byzantinisten R. Guiland über die Despotenwürde im byzantinischen Reich erschienen. Es ist selbstverständlich, dass gewisse Ergebnisse dieser Abhandlung mit unseren Feststellungen übereinstimmen. Für eine Anzahl wichtiger Fragen bietet jedoch unsere Arbeit ganz abweichende Lösungen. Die Erforschung des Wesens und der Eigenart der Despotenwürde im byzantinischen Reiche hat ein viel weiteres Ziel als das blosse Bestreben, zu einer besseren Kenntnis des obersten Ranges der spätbyzantinischen Titelleiter zu verhelfen. Die erstrebten Resultate sollen einerseits dem Verständnis wichtiger Probleme der byzantinischen und südslavischen Geschichte dienen und andererseits eine gründlichere Erforschung gewisser wesentlichen Elemente des spätbyzantinischen Feudalismus fördern.

In einem besonderen Kapitel werden, bevor wir zur Behandlung der Despotenwürde im byzantinischen Reiche und in den benachbarten südslavischen Staaten schreiten, die Hauptbedeutungen des Wortes „δεσπότης“ in den byzantinischen Quellen vom 4. bis zum 15. Jahrhundert bestimmt. Dies war keinesfalls ein neuer Ausdruck, der erst nach dem J. 1163 aufgenommen wäre, in dem der neue Despotentitel als hohe Sonderwürde ein-

geführt wurde. Auch in älteren byzantinischen Quellen finden wir das Wort „Despotes“, jedoch nur als Betitelung für den Kaiser und seine Mitregenten. Die Bezeichnung des Kaisers als Despotes begegnet besonders häufig auf Siegeln und Münzen, auf denen der Kaiser und seine Mitregenten auch nach 1163 als Despoten bezeichnet werden. Der Kaiser selbst nennt sich Despotes in einer ganzen Reihe von Briefen aus diesem Zeitabschnitt (1163—1453). Byzantinische Schriftsteller gebrauchen oft das Wort Despotes, wenn sie von Herrschern benachbarter Staaten sprechen, aber auch hohe Kirchenfürsten werden mit diesem Titel angeredet.

Das zweite Kapitel dieser Arbeit sucht den staatsrechtlichen Charakter des Despotentitels zu bestimmen. Zunächst ist festzustellen, dass das Recht der Erteilung der Abzeichen der Despotenwürde eine ausschliessliche Prerogative der kaiserlichen Gewalt war. In dem gesamten Quellenmaterial ist nirgends auch nur eine einzige Angabe darüber zu finden, dass man von diesem Grundsatz je eine Ausnahme gemacht hätte, dass die Despotenwürde von einem anderen Herrscher als dem Kaiser selbst erteilt worden wäre oder dass jemand eigenwillig den Despotentitel angenommen hätte. Neben dem Hauptkaiser (dem Autokrator) stand freilich das Recht der Erteilung des Despotentitels auch seinen Mitregenten zu, sofern sie als solche den Titel „Basileus“ innehatten. Die Despotenwürde wurde entweder in der Kaiserresidenz selbst oder vermittels eines Sonderbevollmächtigten des Kaisers verliehen. Träger des Despotentitels waren in der Regel Mitglieder der kaiserlichen Familie, Söhne und Brüder, bzw. Schwiegersöhne und Schwäger des Kaisers. In einigen Quellen wird zwischen den einzelnen Despoten, je nach dem Grad ihrer Verwandtschaft zum Kaiser, ein Unterschied gemacht und den kaiserlichen Söhnen der Vorrang vor den übrigen Despoten gegeben. Wurde der Despotentitel an fremde Herrscher erteilt, so war die Regierung von Konstantinopel stets darauf bedacht auch zwischen diesen und der herrschenden Dynastie ein Verwandtschaftsverhältnis herzustellen. Einige Beispiele bezeugen, dass der Verwandtschaftsbegriff sehr weit gefasst wurde und auch Personen zu Despoten ernannt wurden, deren verwandtschaftliche Beziehungen zu der Familie der Palaiologen sehr locker waren. Mitunter, wenn auch sehr selten, wurde der Despotentitel auch an Personen verliehen, die zur kaiserlichen Familie in keiner Verwandtschaft standen. Die Tatsache selbst, dass der Kreis der Träger des Despotentitels recht gross war, zeigt, dass die Zeichen dieser hohen Würde von mehreren Personen gleichzeitig getragen werden konnten, was übrigens auch aus vielen zeitgenössischen Quellen deutlich hervorgeht.

Wie aus dem Werke des Pseudo-Kodinos und aus anderen Quellen der Palaiologenzeit ersichtlich ist, hatte die Despotenwürde einen rein titulären Charakter, d. h. dass sie nicht mit der Ausübung bestimmter Funktionen verbunden war. Die Geschichte des restaurierten byzantinischen Reiches (1261—1453) kennt auch keine Staatsgebiete, deren Verwaltung Despoten als solchen oblag und die als Despotate bezeichnet würden. Die Quellen sprechen zwar von Despoten, die gewisse Gebiete des Kaiserreiches verwalten, bzw. als Apanagen nutzniessen. Sie tun das aber unabhängig vom Titel, den sie als Mitglieder oder Verwandte der kaiserlichen Familie inne-

haben. Ähnlich verhielt es sich mit den Herrschern gewisser Nachbarstaaten, denen der Despotentitel — unabhängig von ihrem Herrschaftsgebiet — auf Grund ihrer verwandtschaftlichen Beziehungen zur kaiserlichen Familie verliehen wurde.

Mit der Annahme der Zeichen der höchsten Würde aus Kaisershand übernahm der Despotes dem Kaiser gegenüber auch gewisse Verpflichtungen. Zugleich gab ihm sein Titel natürlich auch bestimmte Rechte. Allerdings findet man darüber in den Quellen sehr wenig Angaben. Der Despotentitel war nicht erblich. Seine Träger besaßen ihn lebenslänglich, obzwar einige seltene Beispiele zeigen, dass dieser Titel auch entzogen werden konnte. In den Quellen finden sich keine Angabe darüber, dass Despoten befugt gewesen wären, Titel niederen Ranges zu verleihen. Dank dem recht reichen diplomatischen Material erfahren wir etwas mehr darüber, welche Dokumente die Despotenkanzleien ausstellten. Vor allem sind das die mit silbernen Siegeln versehenen Urkunden, die Argyrobulle, die gewissermassen den kaiserlichen Chrysobullen entsprechen. Das Recht der Münzprägung hatten die Despoten nicht. Das Erscheinen des Despotentitels auf gewissen Münzen der Nachbarstaaten muss nämlich anders gedeutet werden. Diese Despoten prägten Münzen als Herrscher selbstständiger oder halbselbstständiger Staatsgebilde und nicht in ihrer Eigenschaft als Despoten. Über die Pflichten der Despoten ihren Kaisern gegenüber finden wir in den Quellen keine Angaben. Das Werk des Pseudo-Kodinos enthält genaue Angaben über die Tracht und die äusserlichen Würdenzeichen der Despoten. Das wichtigste Abzeichen der Despotenwürde ist der mit vier oder mit zwei Schilderplatten geschmückte Kranz. Die Tracht der Despoten und die Ausstattung ihres Rosses ähneln in ornamentalen und koloristischen Einzelheiten denen der kaiserlichen Vorbilder.

Um das Material unserer Arbeit übersichtlicher zu gestalten, haben wir die byzantinischen Despoten nach den Gebieten eingeteilt, in denen sie wirkten. Im Reiche der Palaiologen treffen wir Despoten, deren Laufbahn sich am kaiserlichen Hofe von Konstantinopel abspielt, während andere Despoten als Verwalter und auch als Grundherren einzelner Gebiete des Kaiserreiches auftreten. In der Titulatur dieser beiden Gruppen besteht jedoch kein Unterschied. Nach den byzantinischen staatsrechtlichen Auffassungen unterscheidet sich der Rang dieser Despoten auch nicht von dem der Herrscher der Nachbarstaaten, welche die Despotenkrone ebenfalls aus Konstantinopel bekommen.

Die Laufbahn des ersten Trägers der Despotenwürde in Byzanz, des ungarischen Prinzen Bela-Alexios, der den neueingeführten Despotentitel im J. 1163 von Kaiser Manuel I. Komnenos erhielt, ist ganz an Konstantinopel gebunden. Die Quellen des 13. und 14. Jahrhunderts bieten Angaben über eine ganze Anzahl solcher Despoten. Sie können jedoch nur bis zum Ende der Regierung Johannes' VI. Kantakuzenos (1347—1354) verfolgt werden. Damals setzt sich nämlich in der Innenpolitik des byzantinischen Reiches ein neues System durch, nach dem einzelne Reichsgebiete als Apanagen kaiserlichen Söhnen zugeteilt werden. Infolge dessen erscheinen von diesem Zeitpunkt an und bis zum Ende der byzantinischen

Geschichte Despoten-Mitglieder der kaiserlichen Familie stets als Inhaber von Apanagen in einzelnen Gebieten des Kaiserreiches. Von 1163 bis 1204 hatte der Despotentitel einen ganz bestimmten Sinn: er wurde ausschließlich an Schwiegersöhne des Kaisers verliehen, die im Falle, dass der Kaiser keine männlichen Nachkommen besass, zu Thronfolgern bestimmt wurden. Im restaurierten byzantinischen Reich bekommt hingegen die Despotenwürde eine andere Bedeutung. Sie wird vor allem an Mitglieder der engeren kaiserlichen Familie und daneben an weitere Verwandte des Kaisers verliehen. So wird zum Beispiel nun die Despotenwürde den Kaisersöhnen verliehen, jedoch nur jenen, die nicht zu Thronfolgern bestimmt sind. Der älteste Kaisersohn, der Thronfolger, trägt hingegen den Basileus-Titel. Andererseits kommen in dieser Zeit als Despoten weiterhin Schwiegersöhne und Schwäger des Kaisers vor. In diesem Kapitel werden auch die seltenen Fälle des Vorkommens der Despotenwürde in der Zeit des Lateinischen Kaiserreiches in Konstantinopel (1204—1261), wie auch in den kleinasiatischen griechischen Zentren Nikaia und Trapezunt behandelt. Aus den diesbezüglichen spärlichen Quellenangaben kann man jedoch keine sicheren Schlüsse ziehen.

Die Geschichte von Epirus und der angrenzenden Gebiete ist für unser Thema insofern von Interesse, als viele Mitglieder der regierenden Familie Angelos, wie auch eine Anzahl späterer Prätendenten auf deren Besitze die Abzeichen der Despotenwürde aus Konstantinopel erhielten. Dagegen muss die bisher herrschende Ansicht, nach welcher der Gründer des epirotischen Staates Michael I. (1204—1215) und sein Nachfolger Theodor I. Angelos (1215—1230) die Despotenwürde besaßen, aufgegeben werden. Die zeitgenössischen byzantinischen und westlichen Quellen, die über die Regierung Michaels I. und Theodors Herrschaft in Epirus vor seiner Krönung zum Kaiser von Thessalonike (1225) berichten, erwähnen weder den Despoten- noch einen anderen Titel dieser Fürsten. Vielmehr beruft sich Michael mehrfach auf die Sebastokratorwürde seines Vaters Johannes. Die einzigen Herrscher, von welchen Michael I. und Theodor I. Angelos den Despotentitel hätten erhalten können, waren der Kaiser von Nikaia und der lateinische Kaiser von Konstantinopel. Die gesamte Konstellation in den Gebieten des ehemaligen byzantinischen Kaiserreiches wie auch der Charakter der Beziehungen des epirotischen Staates zum griechischen Nikaia und zum lateinischen Konstantinopel schliessen aber selbst die theoretische Möglichkeit einer derartigen Voraussetzung aus. Nachdem unsere Arbeit bereits eingereicht war, ist uns die Abhandlung von L. Stiernon über den Titel Michaels I. Angelos zugänglich geworden. Die Ergebnisse dieser Abhandlung stimmen mit den unsrigen vollkommen überein.

Die Despotenwürde wurde wohl auch im Staate von Epirus verliehen, doch nur in dem kurzen Zeitabschnitt des Kaisertums Theodors I. (1225—1230). Quellen aus dieser Zeit erwähnen zwei Despoten, Manuel und Konstantin Angeloi, denen dieser hohe Titel von ihrem Bruder Theodor I. Angelos, Kaiser von Thessalonike, verliehen wurde. Nach der Niederlage von Klokotnica (1230) gab es in Epirus keinen Träger des Kaisertitels mehr, der allein befugt war, die Abzeichen der Despotenwürde zu erteilen. Die

in der zweiten Hälfte des 13. und Anfang des 14. Jahrhunderts in Epirus herrschenden Mitglieder der Familie Angelos erhalten den Despotentitel durchweg vom Kaiser aus Nikaia, bzw. aus Konstantinopel. So erhalten 1252 Michael II. Angelos und sein Sohn Nikephoros nach erfolgreichen Verhandlungen über eine Eheverbindung zwischen den beiden Herrscherfamilien vom nikäischen Kaiser Johannes III. Vatatzes den Despotentitel. Die Annahme des Despotentitels von der nikäischen Konkurrenzmacht ist unbedingt als Anerkennung der Souveränität des Kaisers von Nikaia und Degradierung der epirotischen Angeloi zu Herrschern zweiten Ranges zu deuten. Damit gaben die Angeloi — zumindestens vorübergehend — ihre Ansprüche auf die führende Rolle im Kampfe um Konstantinopel und die Wiederherstellung des byzantinischen Kaiserreiches auf. Nach der Restaurierung von Byzanz (1261) ändert sich die Lage insofern, als die epirotischen Herrscher den Despotentitel nunmehr aus Konstantinopel erhalten. Nach der Ermordung des Thomas (1318) hörten die Angeloi auf in der Geschichte von Epirus eine entscheidende Rolle zu spielen, und dadurch war eine stärkere Grundlage für die Ansprüche gewisser westlicher Dynasten geschaffen, deren Mitglieder schon früher versucht hatten, ihre Herrschaft auf Teile von Epirus auszuweiten. Serbische Feudalherren, die unter Dušan das Geoiot Mittelgriechenlands eroberten (1347), konnten nun ihre territorialen Forderungen auch auf Epirus ausweiten. Einer gewissen Anzahl dieser Prätendenten gelang es, sich Gebiete von Epirus anzueignen. Vom Wunsche beseelt, ihrer Herrschaft den Anschein einer gewissen Legitimität zu geben, trachten sie nun, von Konstantinopel die Abzeichen der Despotenwürde zu erhalten. Durch innere und äussere Schwierigkeiten gelähmt, hatte Byzanz schon seit langem aufgehört, in diesen Gebieten eine aktive politische Rolle zu spielen, und glaubte nun, die neuen Herrscher von Epirus durch Verleihung des Despotentitels an Konstantinopel binden zu können.

Zu Beginn des dritten Jahrzehnts des 14. Jahrhunderts treffen wir zum ersten Mal an der Spitze der byzantinischen Verwaltung in Thessalonike einen Kaisersohn mit dem Despotentitel. Im weiteren Verlauf — bis zum J. 1423, als das geschwächte und verarmte Kaiserreich Thessalonike endgültig verlor — treffen wir noch mehrere durch den Despotentitel ausgezeichnete Persönlichkeiten an der Spitze dieses wichtigen Zentrums. Man darf allerdings nicht annehmen, dass die byzantinische Herrschaft in Thessalonike während dieser ganzen Zeit gleichen Charakter hatte. Die Söhne Andronikos' II., die Despoten Konstantin und Demetrios, wurden in den zwanziger Jahren des 14. Jahrhunderts nach Thessalonike als Statthalter der Stadt und deren Umgebung entsandt. Der Despotes Konstantin Palaiologos war nämlich um 1319 Statthalter des Küstengebietes von Vola, und die Geschichtschreiber dieser Zeit, N. Gregoras und Johannes Kantakuzenos, gebrauchen für die Bezeichnung seiner Funktionen in beiden Fällen dieselben Ausdrücke, die sie auch für die Statthalter anderer Reichsteile verwenden. Die Entsendung der Söhne Andronikos' II. nach Thessalonike entsprang wohl dem Wunsch der Regierung des alten Kaisers, im Bürgerkrieg gegen Andronikos III. in Thessalonike einen festen Stützpunkt zu haben.

In der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, als seit der Regierung Johannes' VI. Kantakuzenos der Brauch aufkam, die Reste des Reiches an Mitglieder der kaiserlichen Familie, vor allem an Kaisersöhne als Apanagen zu vergeben, änderte sich dem entsprechend auch der Charakter der byzantinischen Herrschaft in Thessalonike. Der Despotes Manuel, Sohn Johannes' V. Palaiologos ist der erste Vertreter der kaiserlichen Familie, der das Gebiet von Thessalonike als Apanage innehatte (1371). Diesen Status behält Thessalonike — mit kurzen Unterbrechungen — bis zum endgültigen Verlust der Stadt an die venezianische Republik im J. 1423. Die bisherigen Arbeiten über die Geschichte von Thessalonike gingen von der Voraussetzung aus, dass die Stadt mit deren Umgebung als ein Despotat organisiert war, so dass derjenige, der an die Spitze ihrer Verwaltung trat, eo ipso den Despotentitel erhielt. Demgegenüber ist festzustellen, dass die Despoten, die sei es als Statthalter oder als Apanageninhaber in Thessalonike wirkten, ihren Titel lange vor der Entsendung nach Thessalonike und unabhängig von ihrer zukünftigen Funktion in dieser Stadt erhielten. Andererseits treffen wir im Laufe des 14. und in den ersten zwei Jahrzehnten des 15. Jahrhunderts an der Spitze von Thessalonike auch solche Personen, die nicht den Despotentitel trugen. Ein schlagendes Beispiel ist Johannes VII. Palaiologos, der Thessalonike mit Umgebung als Apanage innehatte (1403—1408), indem er den Titel eines Basileus trug.

Die grosse Bedeutung, die Morea in der byzantinischen Spätzeit gewann, liess die Byzantinisten seiner Geschichte eine besondere Aufmerksamkeit zuwenden. Trotzdem ist u. E. der Charakter der byzantinischen Herrschaft in diesem Gebiet noch nicht genügend geklärt. Grundsätzlich ändert sich die Organisation der kaiserlichen Verwaltung in Morea seit dem J. 1348/9, in welchem Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos (1347—1354) dorthin seinen jüngeren Sohn Manuel entsendet, der bis zu seinem Tode im J. 1380 in Morea bleibt. Von diesem Zeitpunkt und bis zur türkischen Eroberung (1460) werden die Provinzen von Morea von einem oder von mehreren Mitgliedern der Herrscherfamilie verwaltet, und zwar durchweg von Kaisersöhnen oder Kaiserbrüdern, Trägern des Despotentitels.

Ähnlich wie im Falle von Thessalonike, bezeichnet die byzantinische Wissenschaft auch den byzantinischen Besitz in Morea als ein Despotat, in der Annahme, dass jeder, der an die Spitze der Verwaltung dieses Gebiets trat, eo ipso auch die Abzeichen der Despotenwürde erhielt. Vieles beweist jedoch die Unhaltbarkeit dieser Ansicht. Alles, was wir über das Wesen der Despotenwürde und ihren rein titulären Charakter wissen, schliesst die Möglichkeit der Annahme aus, dass bestimmte Teile des Reichsgebietes den Despoten als solchen zugeteilt wurden und den besonderen Status eines Despotats hatten. Zudem ist festzustellen, dass die Kaisersöhne, die, angefangen mit Manuel Kantakuzenos, auf der Peloponnes erscheinen, den Despotentitel meistens erheblich früher erhalten, als sie die Herrschaft über die Provinzen von Morea übernehmen. Umgekehrt übernahm Thomas, der jüngste Sohn Manuels II., die Besitzungen von Morea einige Jahre vor seiner Ernennung zum Despotes. Schliesslich

soll nicht unerwähnt bleiben, dass die byzantinischen Quellen die Besitzungen des Kaiserreiches auf der Peloponnes nie als Despotat bezeichnen.

Eine Analyse der Quellenangaben dieser Zeit führt zu einer ganz anderen Deutung des Charakters der byzantinischen Besitzungen in Morea. Wie bereits festgestellt, kam in Byzanz Mitte des 14. Jahrhunderts ein neues System auf, nach welchem den Kaisersöhnen Apanagen zugeteilt wurden. Damals gab eben Johannes VI. den moreotischen Besitz seinem jüngeren Sohn, dem Despotes Manuel, als Apanage. Nach dem Tode Manuels (1380) gingen die Apanagenbesitze von Morea in die Hände der Mitglieder der Palaiologen-Dynastie über. Diese Besitze erhielten die Kaisersöhne unabhängig von der Despotenwürde, die sie als Mitglieder des Herrscherhauses trugen. Apanagenbesitze in den Händen der Kaisersöhne finden sich übrigens nicht nur auf der Peloponnes. Neben dem Gebiet von Thessalonike begegnen solche Besitzungen auch an den Küsten des Marmarameeres und auf den Inseln entlang der thrakischen Küste. Diese Deutung des Charakters der byzantinischen Besitzungen in Morea, die von den bisherigen Auffassungen stark abweicht, spricht dafür, dass die Feudalisierung des byzantinischen Kaiserreiches grössere Ausmasse erreicht hat, als dies angenommen wird.

Den sehr regen politischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Morea und den abendländischen Mächten haben wir zu verdanken, dass wir für die Verhältnisse der Apanagenbesitze von Morea zur Zentralgewalt von Konstantinopel über ein viel reicheres Material verfügen als das für die sonstigen Apanagen der Fall ist. Der Einfluss der obersten kaiserlichen Gewalt kommt in einer Reihe von wichtigen aussen- und innenpolitischen Geschehnissen in Morea zum Ausdruck. Gewisse Entscheidungen von grosser Tragweite konnten jedoch von den Inhabern der Apanagen in Morea eigenmächtig getroffen werden, da sie in Fragen der Innenpolitik eine weitgehende Autonomie besaßen. Für das Verhältnis der Inhaber der Apanagen von Morea zu Konstantinopel ist es charakteristisch, dass sie ihre Gebiete oft gegen ähnliche Besitzungen, sei es in Morea selbst oder in anderen Reichsteilen tauschten. Dies geschah natürlich stets mit Genehmigung der Zentralgewalt von Konstantinopel.

Unter dem Einfluss von Byzanz kam der Despotentitel auch bei den Südslaven auf, und zwar natürlicherweise nur in jenen südslavischen Staaten, deren Herrscher den Kaisertitel trugen und folglich die Zeichen der Despotenwürde verleihen konnten, d. i. in Bulgarien und Serbien.

Über das Vorkommen und die Entwicklung der Despotenwürde im mittelalterlichen bulgarischen Reich finden sich in den einheimischen und den byzantinischen Quellen nur wenige Abgaben, und dem gemäss sind die Ergebnisse der Untersuchung hier recht bescheiden. Am Hofe von Trnovo blieb die Institution streng im Rahmen ihres titulären Charakters. Zu Despoten wurden, ebenso wie in Byzanz, Mitglieder und Verwandte der kaiserlichen Familie ernannt. Die Zahl der Personen, die den Despotentitel vom bulgarischen Hof erhielten, ist sehr gering. Doch ist den byzantinischen Quellen unzweideutig zu entnehmen, dass mehrere bulgarische

Despoten ihren Titel vom byzantinischen Kaiserhof bekamen. In Bulgarien selbst kam die Institution verhältnismässig spät auf : Despoten, deren Titel von Trnovo herrühren, begegnen erst gegen Ende des 13. Jahrhunderts.

Im mittelalterlichen Serbien kommt der Despotentitel eigentlich erst in der Zeit auf, in der Serbien den Höhenpunkt seiner politisch-territorialen Entwicklung erreicht und zum Kaiserreich wird (1346—1371). Sofern in den einheimischen Quellen Angaben über Despoten vor 1346 vorkommen, handelt es sich um Titel auswärtiger — bulgarischer oder byzantinischer — Herkunft. Die Ausrufung zum Kaiser gab dem Serbenherrscher das Recht der Verleihung byzantinischer Titel an seine Untertanen, was ja eine Prerogative der kaiserlichen Gewalt war. Als der erste Despotes am serbischen Hof ist Dušans hervorragender Staatsmann Johannes Oliver bekannt. In den 25 Jahren des Bestehens des serbischen Kaisertums treffen wir dann mehrere hervorragende Männer, hauptsächlich Verwandte der kaiserlichen Familie, die durch den Despotentitel ausgezeichnet werden. Eine Analyse der Quellenangaben beweist, dass die Despotenwürde auch in Serbien einen rein titulärer Charakter hatte und weder an die Ausübung bestimmter Funktionen noch an den Besitz besonderer Gebiete gebunden war. Die Despoten in Serbien besitzen ihre Länder gleich anderen Feudalherren und völlig unabhängig von ihrem Titel.

Mit dem Tode des letzten serbischen Zaren Uroš (1371) findet auch die erste Étape der Geschichte des Despotentitels in Serbien ihr Ende. Der Despotentitel der serbischen Herrscher der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts hat einen anderen Ursprung. Von Stefan Lazarević, der den Despotentitel im August 1402 von Johannes VII. Palaiologos erhielt, bis zu Lazar Branković, erhalten die serbischen Fürsten diese Würde aus Konstantinopel. Seinem Wesen nach unterscheidet sich jedoch dieser Despotentitel in keiner Hinsicht von den Despotentiteln, die die Zaren Dušan und Uroš den serbischen Grossen verliehen.

Die Untersuchung der Titulatur der serbischen Herrscher des 15. Jahrhunderts in den einheimischen und den auswärtigen Quellen ermöglichte uns das interessante Problem zu beleuchten, wie in Serbien und in den benachbarten Ländern der Despotentitel aufgefasst wurde. In den Dokumenten der serbischen Herrscherkanzlei und der Kanzlei der Republik Ragusa wird der Despotentitel — ganz richtig — nicht mit den bestehenden territorialen Besitzungen, sondern nur mit der Person des Herrschers in Zusammenhang gebracht. Die Dokumente aber, die aus den Kanzleien anderer Staaten, insbesondere aus Venedig und Ungarn stammen, scheinen über die serbischen Herrschertitel nicht genügend unterrichtet gewesen zu sein. Sie verbinden nämlich den Despotentitel mit dem Besitz Serbiens.

Nach der Eroberung Konstantinopels durch die Türken und dem endgültigen Untergang des byzantinischen Kaiserreiches haben sich die ungarischen Könige das Recht angeeignet, an die Herrscher Serbiens den Despotentitel zu verleihen. Der bosnische Thronfolger Stefan Tomašević, dessen Händen die Türken am 20. Juni 1459 Smederevo entrissen, ist der erste Herrscher, welcher den Despotentitel vom ungarischen Hof erhielt.

Nach der Eroberung der serbischen Hauptstadt durch die Türken setzten die ungarischen Könige ihre Praxis fort, Despotentitel an die nach Ungarn ausgewanderten Mitglieder der Familie Branković zu erteilen, um mit ihrer Hilfe die geflüchtete serbische Bevölkerung zu sammeln und zum Kampf gegen die Türken und zur Verteidigung der südlichen Grenzen zu organisieren. Nach dem Verschwinden der letzten Ausläufer der Familie Branković vom Schauplatz der Geschichte (1501) geht — zusammen mit deren Besitzungen in Syrmien — auch der Despotentitel an die Familie Berislavić und die Mitglieder anderer angesehenen Familien über. Der Despotentitel, den man hier irrtümlicherweise an den Besitz eines bestimmten Territoriums knüpfte, war übrigens nur eine vorübergehende Erscheinung in Ungarn. Als Ungarn die Gebiete südlich von Budim an die Türken verlor, verschwand auch der Despotentitel. War er doch hier den Feudalherren vorbehalten, deren Aufgabe es war, die serbische Bevölkerung zu sammeln und zu organisieren.

РЕГИСТАР

- Август Октавијан, римски цар (30 г. ст. е. — 14 г. н. е.) 3
 Акарванија, област 61 76 168
 Акрополит Георгије, никејски историчар (1217—1282) 7 14 22 25 30 31 36 50 53 60 64 65 67 69
 Албанија 85 88
 Александар, господар Валоне 167
 Алексије III Анђео, цар (1195—1203) 29 30 32 39 49 51 57 58
 Алексије I Комнин, цар (1081—1118) 4 11
 Алексије III Комнин, трапезунтски цар 47
 Алексије Палеолог, деспот 29 30 32 35
 Алексије Палеолог, зет цара Теодора I Ласкариса — деспот (?) 35
 Алексије Палеолог, деспот (?) 44
 Алфонс V, арагонски краљ (1416—1458) 136 139 140 171
 Амадео Савојски 152
 Ана, супруга српског краља Милутина 39
 Ана Анђео, ћерка цара Алексија III 32
 Ана Комнина, ћерка цара Алексија I 28
 Ана Палеолог, супруга деспота Никифора Анђела 69 71 72
 Ана Палеолог, ћерка цара Михајла VIII 39
 Ана Палеолог, ћерка цара Михајла IX 73 74
 Ана Палеолог, супруга деспота Јована II Орсинија 76 166
 Ана Савојска, супруга цара Андроника III Палеолога 12 45 94 160 165
 Анастасијевић Д. 7 20 174
 Ангелина Бранковић, супруга деспота Стевана 199
 Ангелов Д. 141
 Ангелокастрон, град 71 86 168
 Андрејева М. 22 30 35 50 137
 Андрија Мусаки, деспот 14 24 78 79
 Андрија Палеолог, деспот 14 16 24 121 122 129 183 207
 Андрија Фускул, млетачки посланик 138
 Андроник Асен, управник Пелопонеза 7
 Андроник Јонополит, свнух 39
 Андроник Комнин, деспот у Трапезунту 47
 Андроник II Палеолог, цар (1282—1328) 4 5 6 10 16 20 38 40 41 46 71 73 74 75 90 91 92 93 102 127 146
 Андроник III Палеолог, цар (1328—1341) 5 6 16 23 41 76 92 94 127 146 147 160 163
 Андроник IV Палеолог, син и савладар цара Јована V 42 43 44 95 96 129
 Андроник Палеолог, деспот — зет цара Теодора I Ласкариса 35
 Андроник Палеолог, деспот — син цара Манојла II 17 25 97 98 99 101 103 115 129 207
 Андруса, град 118 120
 Анђели, епирска владајућа породица 14 20 40 49 69 79 87 207
 Анхијал, град 117
 аргировуља, врста повеље 21 69 119 132 136 137
 аргировуљна простагма, врста повеље 65
 Аргос, град 140
 Арсеније, никејски и цариградски патријарх (1255—1260; 1261—1267) 14 35
 Арта, град 16 18 68 69 76 82 83 84 86 168 178
 архонт, титула 11 23 24
 Атанасије Ласкарис 136
 Ахаја, област 125
 Ахелон, град 168
 ἀργυρόβουλλος γραφή 37
 ἀργυρόβουλλος λόγος 20
 ἀργυρόβουλλος δρισμός 114 119 121 125
 ἄρχων 47 73 75 98 99 143
 αὐθεντόπουλος 17 24 97
 αὐτοκράτωρ 4 5 20 68 75 88 181
 Бајазит, турски султан (1392—1402) 134
 Балдуин I Фландриски, латински цар (1204—1205) 33

- Балдуин II, латински цар (1228—1261) 64
Бела Алексije, деспот 16 27 28 29 32
Белово, манастир 169 170
Бенедикт Ајмо, млечачки бајило у Цариграду 19 138
Берат, град 166
Беркасово, град 195 199
Бојански поменик 142
Борово, град 200
Бранковићи, српска владајућа породица 14 193 194 199 201 203 208
Бронтохион, манастир 6
Бруса, град 30
Бугарска 2 45 141 142 145 147 154 158 208
Бурмов А. 146 147 148 153
Babinger F. 135
Bertelè T. 68
Bréhier L. 3 4 38 121
βασιλεὺς 4 6 13 14 15 35 39 41 43 59 63 64 68 69 80 90 105 109 114 131 161
βασιλισσα 25 26 29
βασιλιδα 25
Вакалопулос А. 100
Валона, град 91 102 166 178
Варвара, супруга деспота Вука Бранковића 201
Варнаца, град 86
василевс, царска титула 9 10 15 32 36 40 41 42 43 44 47 96 97 98 101 105 107 115 130
Ватопед, манастир 98 185
велики војвода, титула 156 161
велики доместик, титула 23 35 36 58
велики дукс, титула 19
велики логотет, титула 90
велики слуга, титула 156 165
Видин, град 144
Виза, град 15
Византија 1 2 4 9 14 36 84 87 133 144 156 158 183 188 196
Византиско царство 2 9 14 34 36 49 67 75 89 100 101 109 136 193 197
Виљем II Вилардуен, ахајски кнез 104
Влахерна, манастир 59 63
Влашка, област 18
Војазидис А. 20 69 77 80 83 115 123 125 127
Војисил, бугарски деспот 146 147
Волох, град 71
Воница, град 71 83 86
Востица, град 116
Врионије Палеолог, византиски изасланик 15 81
Вук Бобаљевић, дубровачки посланик 136 137
Вук Бранковић, деспот у Срему (1475—1485) 198 199
Вук Лазаревић, брат деспота Стевана 183
Вукашин Мрњачевић, краљ и деспот (?) 171 175
Гаврило, игуман 80
Гастича, тврђава 117
Гејза I, угарски краљ (1074—1077) 28
Георгије Гемист-Плитон, византиски филозоф 115 132
Георгије Палеолог Кантакузин, византиски изасланик 117
Георгије Схоларије 124 125
Георгије I Тертер, деспот и каснији бугарски цар (1280—1292) 45 144 145
Георгије Филантропин, византиски изасланик 15 188 191
Герасимов Т. 144 154
Герман, никејски патријарх (1222—1240) 56 60
Гецих М. 150
Готје од Вријена 75
Гргур XI, папа (1370—1378) 108
Гргур Бранковић, син деспота Ђурђа 191 194
Григора Нићифор, византиски хуманиста и историчар (1290/1—1360) 14 15 16 29 38 39 46 47 54 64 65 66 69 89 92 129 145
Грујин П. 157 158 162 164
Gardner A. 30 31 65
Gay J. 106
Geanakoplos D. 71
Gerland E. 32 33 34
Gerola G. 106 110
Guilland R. 1 2 16 25 27 28 35 37 47 70 78 83 92 107
Давид Комнин, деспот у Трапезунту 48
Дејан, севастократор и деспот 168 169 170 177
деспина 18
деспот, титула 1 2; друга значења у византиским изворима 3—7; њен ранг 9—10; коме се додељује 9—10; разлика међу деспотима 10—11; церемонија додељивања 11; ко и како је додељује 13—15; наслеђивање 15—16; титуларни карактер 16—19; дужности и права деспота 19—21; одећа и остали знаци 21—23; ослављивање деспота 23—24; титуле жена деспота 25—26; 27 29 32; деспоти у Латинском царству 33—34; деспоти у Никејском царству 34—36; 39 40 41 42 44 47; деспоти у Трапезунтском царству 47—48; 49 58 62 63 64 66 67 72 83 86 87 93 101 105 107 110 116 120 129 131 141 143 144 146 148 149 152 158 163 165 167 170 172

173 174 180 182 183 184 185 187 191
195 197 198 201 202

Димитрије Анђео, деспот (1244—1246)
62 63 87

Димитрије Кантакузин, севастократор
110

Димитрије Кидон, византиски хумани-
ста 42 95

Димитрије Ласкарис Леонтарис, наме-
сник у Солуну 97 98 99

Димитрије Палеолог, деспот — син цара
Андроника II 23 92 93 94 95 101 102
206 207

Димитрије Палеолог, деспот — син
цара Манојла II 7 22 24 115 118 122
123 124 125 126 129 130 131 136 137
140 171 207

Димитрије Хоматијан, охридски архи-
епископ 6 7 52 54 55 56 59

Динић М. 93 164 178 185

Добротица, деспот 44 88 150 151 152 153
Драгаместа, град 84

Драгослав, деспот 157 158

Драч, тврђава на Пелопонезу 117

Дубровник 65

Дубровчани 117 137 142 167 183 189 195

Лука, византиски историчар (с. 1400—
с. 1470) 15 18 98 105 111 188 189 191

Darkó E. 28 29 65

despotatus — dispotatus 18 19 86 153
despoto 39 183

despotus 7 19 44 64 66 71 73 74 76 78 79
83 85 87 90 96 99 121 123 129 148 165
166 174 179 186 187 188 189 190 191
193 195 197 199 200 201 202 204

dispotus 7 12

Dölger F. 3 4 10 20 21 36 43 63 93 98

dominus 3 18 41 43 73 74 79 83 86 90 96
113 121 138 148 166 167 179 183 184
186 187 188 189 190 193 197

dux, титула 18 51 52 57 66 73 83 153 184
186 188

δεσποτάτων 17 18

δεσποτεία 18 23

δέσποτοι 25 26

δεσπότης 3 4 5 6 7 8 10 11 13 14 17 20
24 26 28 29 30 34 36 39 41 42 44 45
47 48 59 60 66 68 69 75 76 80 88 92 98
99 109 110 113 115 117 122 145 161
166 171 173 205

διοικητής 101

δοῦξ 75

διοικράτωρ 68

Ђенова, Ђеновљани 94 96 113 138 183

Бин Буја, деспот 168

Ђурађ Бранковић, српски деспот (1429—
1456) 15 138 187 188 189 190 191

Ђурађ Бранковић, деспот у Срему
(1485—1495) 199 200 201

Евгеније IV, папа (1431—1447) 138

Евдокија, ћерка цара Алексија III
Анђела 32

Евдокија, ћерка Ђурђа Балшића 82

Евренос-бег, турски војсковођа 134

Елтимир, бугарски деспот 145 146 155

Емона, град у Бугарској 151

Енрико Дандоло, млетачки дужд 33

Епир, епирска држава 17 27 49 50 54
58 63 67 69 71 72 73 75 78 79 85 86 89
163 166 178 207

Еркол, син деспота Карла I Тока 84

Етолија, област 18 61 167 168

Estorañan C. 4 50 71 74

ἐπίτροπος 101

Жигмунд, угарски краљ (1382—1437)
184 186 187 188

Закитинос Д. (Zakythinos D.) 12 16 25
101 106 107 108 111 112 124 127 129
130 131 132 134 136

Зарната, тврђава 117

Златарски В. 12 33 37 58 60 62 67 143
166

Иваниш, српски деспот 158 159

Иваниш Бериславић, деспот у Срему
201 202

Иванко, син деспота Добротице 152 153

Иванов Ј. 154 169 170 173 175 178 182

Иверон, манастир 99

Ивић А. 191 200 201 202

Изабела од Лузињана, супруга деспота
Манојла Кантакузина 18

Иларион, манастир 66

Имброс, острво 124

Иноћентије III, папа (1198—1216) 52

Иноћентије VI, папа (1352—1362) 96
161 169

Ираклије, цар (610—641) 4

Ирина, ћерка Јована Спате 82

Ирина Анђео, ћерка цара Алексија III
32

Ирина Ласкарис, ћерка цара Теодора
I 35

Ирина Монфератска, супруга цара
Андроника II Палеолога 16 26 89 93

Ирина Палеолог, ћерка цара Михајла
VIII 45

Исаило Буонделмонти, деспот (1385
—1428?) 15 81 82

Исак II Анђео, цар (1185—1195) 4 53

Исак Комнин, узурпатор 5

Јамбол, тврђава у Бугарској 145

Јаков Контарено, млетачки грађанин
73 75

Јаков Корари, млетачки посланик 138
139

Јаков Светослав, деспот 142 143 144

- Јаков Тијеполо, млетачки подеста у Цариграду 33
 Јашина, град 18 22 74 75 80 81 82 84 178
 Јаџинска хроника 18 81 166 167
 Јелена, ћерка Франческа II Гатилузија 182
 Јелена Драгаш, супруга цара Манојла II 7 17 26 171 175
 Јелена Палеолог, ћерка деспота Томе 25 26 121 150 191 192 194
 Јеракион, град 104
 Јиречек К. 12 80 82 152 157 158 162 165 166 167 169 170
 Јосаф, брат деспота Томе Прелубовића 81
 Јован, панхиперсеваст 92
 Јован, кардинал и папски легат 56 57
 Јован Александар, бугарски цар (1331—1371) 141 153
 Јован Анђео, севастократор 49 50
 Јован Анђео, деспот (1240/1—1244) 62 63 87
 Јован Анђео, намесник у Тесалији 18 92
 Јован Апокавк, навпакски митрополит 53 54 55
 Јован II Асен, бугарски цар (1218—1241) 34 58 62
 Јован III Асен, бугарски цар (1279—1280) и византиски деспот 45 46 144
 Јован Асен Палеолог, деспот 46 47
 Јован Бранковић, деспот у Срему (1491/2—1502) 195 199 200 201
 Јован III Ватац, никејски цар (1222—1254) 17 35 38 60 62 63 64 66 67 69 87 100
 Јован Драгаш, српски деспот 173 174 178 179 180 208
 Јован Запоља 202
 Јован VI Кантакузин, цар (1347—1354) и историчар 5 6 7 12 13 18 22 23 26 42 45 46 47 73 75 76 77 91 92 93 105 106 107 108 110 127 128 129 146 151 160 164
 Јован Кантакузин, деспот 24 110
 Јован Комнин, деспот 18 166 167 177 180 181
 Јован IV Ласкарис, син цара Теодора II 14 15
 Јован Монфератски, маркиз 92
 Јован Мирча, велики војвода 153
 Јован Мусаки, хроничар 10 12 13 14 16 24 39 78 83 192
 Јовановци, витешки ред 18 133
 Јован Оливер, српски деспот 159 160 161 162 163 164 165 166 177 181 208
 Јован II Орсини, деспот (1328/9—1335) 14 75 76 87 102
 Јован Орфанотроф 28
 Јован V Палеолог, цар (1354—1391) 5 6 42 43 88 106 108 109 110 129 134
 Јован VII Палеолог, цар (1390) 15 42 43 44 97 98 101 130 182 184 207
 Јован VIII Палеолог, цар (1425—1448) 5 7 15 17 19 22 25 98 114 115 118 120 123 124 125 130 131 138 139 188 189 191 192
 Јован Палеолог, деспот — брат цара Михајла VIII 10 15 16 21 23 25 35 36 37 38 39 67
 Јован Палеолог, деспот — син цара Андроника II 16 40 92 93 102
 Јован Синадин, велики доместик 39
 Јован I Тесалски, севастократор 12 16 23 38 70
 Јован Угљеша, велики војвода и деспот 46 96 97 133 171 172 173 175 177 179 181
 Јосиф, цариградски патријарх 123
 Јужни Словени 1
 Јулијан Отпадник, цар (361—363) 3
 Јустинијан I, цар (527—565) 3
 Joannou P. 93
 Jorga N. 99 151
 кавацион, део деспотове одеће 11
 казнац, титула 157
 Калаврита, град 118 120 133
 Канина, град 166
 Карло Анжујски 64 70 71
 Карло VII, француски краљ (1421—1461) 7
 Карло VIII, француски краљ 183
 Карло I Токо, деспот (1418—1429) 16 82 83 84 88
 Карло II Токо, господар Арте (1429—1448) 14 84 85 86
 Касторија, град 147 168
 Катарина, супруга деспота Томе Палеолога 120
 Кераца, деспотица 141
 Керсак, севастократор 163
 Кефалонија, острво 82
 Кларенца, град 118 120 125
 Клеопатра Малатеста, супруга деспота Теодора II Палеолога 25 115
 Климент VI, папа (1342—1352) 7 94
 Ковачевић Ј. 22 54 169
 Кондаков Н. 22
 Константин IV, цар (668—685) 4
 Константин V, цар (741—775) 4
 Константин, бугарски деспот 154 176
 Константин, адвокат млетачке колоније у Цариграду 43
 Константин Анђео, деспот 53 55 61 207
 Константин Велики, цар (312—337) 3
 Константин Дејановић 134 154 173 174 175 176 178 179 180
 Константин XI Драгаш, цар (1449—1453) 7 15 114 115 116 117 118

119 120 124 129 131 132 134 135
136 139 173
Константин Ласкарис, брат цара Теодора I 31
Константин Малиасин, деспот 14 61 66
Константин Палеолог, брат цара Михаила VIII 13 105 107
Константин Палеолог, деспот — син цара Андроника II 10 20 90 91 92 101 102 206
Константин Палеолог, деспот — син цара Манојла II в. Константин XI Драгаш
Константин VII Порфирогенит, цар (945—959) 4
Константин Тих, бугарски цар (1257—1277) 45 142 144
Константин Торник, севастократор 37
Константин Филозоф, биограф 23 184
Коринт, град 133
Корон, град 18
Косеак, град 151
Костајница, град 200
Костић М. 203 204
Коцо Д. 54
Кривовул, византиски историчар 190 193
Крф, острво 66 71
Кукулес Ф. 10
Купиник, град 199
καβάδιον 21
καίσαρ 8
καισάρισα 26 81
καϊσαράι 22
καίσαρις 4
κεφαλή 101 105
κομπιτόριον 21
κράλης 28
κόριος 3
Лавра, манастир 98
Лав Сгур, господар Коринта 32
Ладислав, угарски краљ 28
Лазар Бранковић, српски деспот (1446—1458) 15 17 191 192 193 194
Лазаревићи, српска владајућа породица 193 194 208
Лакедемонија, област 113
Ламброс С. 7 20 24 25 40 83
Лампсидос О. 47
Лардеја, град 145
Лариса, град 54
Ласкарис М. 25 99 119 162 175
Латинско царство 33
Левкос, острво 82
Лемнос, острво 6 123 130
Лепант, град 71
Леонардо Токо 18 85 86 87
Лесново, манастир 161 162
Лопарев Х. 141
Laurent V. 176

Lemerle P. 73 94 105
Loenertz R. 97 109 110 111 151
Longnon J. 72

Љубинковић М. и Р. 149 150
Љубић Ш. 165 175 193

Маврикије Спата, деспот (?) 82 83
Магдалена Токо, супруга деспота Константина Палеолога 25 116
Мајина, град 104 117
Макарије Макри, игуман Пантократоровог манастира у Цариграду 15
Македонија, област 136
Макринитиса, манастир 37
Макушев В. 58 65 71
Манојло, никејски патријарх 53 55
Манојло Анђео, деспот (1225—1237) 53 58 59 60 62 207
Манојло Асен, деспот 15 46 47
Манојло Кавас, посланик деспота Теодора II Палеолога 139
Манојло Кантакузин, деспот (1347—1380) 13 76 105 106 107 108 109 128 129 165
Манојло I Комнин, цар (1143—1180) 27 28 29 32
Манојло Комнин, деспот (?) 32
Манојло Палеолог, деспот — син Михаила IX 41
Манојло Палеолог, деспот — син цара Јована V в. Манојло II
Манојло II Палеолог, цар (1391—1425) 5 6 15 17 18 25 26 43 44 83 95 96 97 102 103 108 110 112 113 117 127 133 134 138 175 183 184 207
Манојло Фил, песник 23 37 41 42 63 94 142
Манојло Франкопул, протостратор 112 114
Марија, ћерка Јована VI Кантакузина 76
Марија, супруга деспота Јована Оливера 162
Марија, супруга цара Константина Тиха 142
Марија Ласкарис, ћерка цара Теодора II 67 68 69 97
Марија Палеолог, супруга краља Стевана Дечанског 158
Марија Палеолог, супруга деспота Томе Прељубовића 25 26 81
Марино Зено, млетачки подеста у Цариграду 33
Марк Јагрос, велики стратопедарх 15
Марко Мијани, млетачки посланик 139
Марковић М. 52 65 66 68
Матија Кантакузин, син и савладац цара Јована VI 5 6 13 15 46 47 94 105 107 109 110

- Матија Корвин, угарски краљ (1458—1490) 195 197 198 199 203
 Мегаспилеон, манастир 6
 Меле, тврђава 117
 Ментон, син Карла I Тока 84
 Мерсиос К. 99 100
 Месемврија, град 117 118 123 152
 Месић М. 202
 Метохит Теодор, византиски хуманиста 7
 Мехмед II Освајач, турски султан (1451—1481) 131
 Мијатовић Ч. 10 188
 Милиаракис А. 4 30 50 51 61 63
 Миљуков П. 88
 Милица, жена кнеза Лазара Хребељановића 26
 Милица, ћерка деспота Лазара Бранковића 86
 Мирковић Л. 178
 Мистра, град 104 126 133
 Михајло I Анђео, оснивач епирске државе (1204—1215) 49 50 51 52 53 57 58 61 68 104 207
 Михајло II Анђео, деспот у Епиру (1252—1271) 14 17 36 39 52 61 63 64 65 66 67 68 69 70 87 207
 Михајло Анђео, деспот — син деспота Михајла II 39 40 53
 Михајло Анђеловић, велики чедњик 149 194 196
 Михајло Асен Палеолог, деспот 46 47
 Михајло Ауторијан, никејски патријарх 30
 Михајло Бунин 166
 Михајло VII Дука, цар (1071—1078) 28
 Михајло V Калафат, цар (1041—1042) 28
 Михајло Катар 92
 Михајло Палеолог, деспот — син цара Андроника III 16 42
 Михајло Палеолог, деспот — син цара Јована V 43 44 151 152
 Михајло VIII Палеолог, цар (1259—1282) 5 10 12 13 14 15 16 22 25 29 34 35 36 38 39 45 46 64 67 68 70 101 104 127 142 144
 Михајло IX Палеолог, савладац Андроника II (1295—1320) 5 10 16 40 41 72 146
 Михајло IV Пафлагонац, цар (1034—1041) 28
 Михајло Псел 28
 Михајло Хонџат, атински митрополит 56
 Михајло Шишман, бугарски цар (1323—1330) 147 148 149 150
 Млечани 18 19 43 73 74 82 84 99 100 123 126 133 135 136 137 139 140 166 178 183 186 196
 Модон, град 18
 Момчило, севастократор и деспот 12 13 45 165
 Монеувасија, град 104 111 132 133
 Мореја, византиски поседи у овој области — 17 18 19 27 104 106 108 110 112 113 114 115 116 117 120 123 127 128 129 130 133 134 136 139 207
 Морејска хроника 64
 Мурат II, турски султан (1421—1451) 124 135 191
 Мутавчиев П. 151 152
 Moravcsik Gy. 28
 Навпакт, град 71
 Навплион, град 140
 Никејско царство 33 34 35 36 49 104
 Ников П. 12 3у 46 141 144 145 148
 Никола Делфин, млетачки посланик 83 84
 Никола Орсини, деспот 74 75 87 102
 Никопол, град 50
 Нићифор I, цар (802—811) 4
 Нићифор, деспот (1347—1356) — зет цара Јована VI Кантакузена 13 18 76 77 105 165 168
 Нићифор Анђео, деспот у Епиру (1252—1296) 12 64 65 67 68 69 70 71 72 87 207
 Нићифор III Вотанијат, цар (1078—1081) 4
 Новаковић С. 154 156 157 158 159 162 166 167 169 171 172 182 191
 Нови Патрас, град 55
 Nicol D. 50 51 61 64 65 66 67 68 69
 Орландос А. 60 63
 Острогорски Г. (Ostrogorsky G.) 2 12 27 28 50 106 127 134
 ορισμός 15 99
 Павле II, папа (1464—1471) 14 16 122
 Павле Бакић, деспот у Срему (1537) 203
 Палеолози, византиска царска династија 5 8 9 10 12 17 20 32 67 69 70 73 81 95 105 106 107 111 124 128 129 133 134 152 183 191 206
 Панарет Михајло, хроничар из Трапезунта 44 47 151
 Панидос, град 110
 пантиперосеаст, титула 76 156
 Патрас, град 116 125 134 135
 Пахимер Георгије, византиски историчар (1242—1310) 16 29 38 39 40 41 69 72 90 142 145
 Пелопонез 18 19 51 104 118 126 207
 Петар Куртнејски, латински цар 56 57
 Петар Љош, деспот 168
 Петар Тафур, путописац 119 123 130 174

- Петковић В. 149
 Платамон, град 55
 Полман, тврђава 117
 Просек, град 55
 протостратор, титула 156
 протовестијар, титула 14 19 90 156
 протовестијарит, титула 35
 Псеудо-Кодин 2 8 9 10 11 13 16 22 24 205
 Путна, манастир у Румунији 26
 Пчињски поменик 168
 Papadopoulos Th. 36 40 44 91 92 101 110
 Parisot V. 45 91 92 106
 potestas 33
 principatus 19
 Popa Th. 88
 Purkovic M. 168
 παραμέλευσις 93
 πρόβαγμα 61
- Радич Божић, деспот у Срему 202
 Радојчић Н. 191 197
 Радојчић С. 195
 Радонић Ј. 11 158 159 162 166 187 195 197
 Радослав, севастократор 145 146 147
 Рајићић М. 159 168 169 170
 Роберт, сицилијански краљ 79
 Родосто, град 110
 Роман II, цар (959—963) 4
 Роман IV Диоген, цар (1068—1071) 4
 Романос И. 70 71 73 75 83
 Руварац И. 162 172
 rex 7
 Runciman S. 71
 ῥήξ 7
 ρούχον 21
- Сагрето, млетачки посланик 183
 Самотрака, острво 124
 Сатас К. 100
 Св. Арханђели, манастир 159
 Св. Јован Претеча, манастир у Петри 26
 севаст, титула 27
 севастократор, титула 1 2 8 9 11 13 14 16 20 22 23 24 28 34 36 38 45 46 47 49 50 51 58 77 88 110 145 162 169 171
 Селимврија, град 110 114 118
 Сенахерим, господар Никопоља 50
 Сер, град 94 96 97
 Сервија, град 54
 Симонида, српска краљица 90 94
 Синадин, намесник Солуна 92
 Синиша Палеолог, деспот 18 26 75 78 80 157 167 168 177 180
 Слав, деспот 33 141 142
 Сланкамен, град 199
 Смедерево, град 196 197 198 203
 Смилец, бугарски цар (1292—1298) 7
- Соловјев А. 24 78 154 157 166 167
 Солун, град 15 17 19 27 59 62 67 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 110 117 127 129 130 206
 Солунско царство 87
 Спелеотиса, манастир 34
 Спис о церемонијама 2
 Србија 2 18 93 94 156 162 166 176 182 184 185 190 194 196 203
 Срби 96 198 199 201 203
 Стеван Бериславић, деспот у Срему 202 203
 Стеван Бранковић, деспот 191 194 195 203
 Стеван Дечански, српски краљ (1321—1331) 157
 Стеван Лазаревић, српски деспот (1402—1427) 15 23 134 182 183 184 185 186 191 203
 Стеван Ратковић, велики логотет 197
 Стеван Томаши, босански краљ (1443—1461) 193 195
 Стеван Томашевић, деспот 197 198 203
 стема, деспотска круна 11
 Стефан V, угарски краљ 142
 Стефан Гаврилопул, севастократор 75 77 78
 Стефан Душан, српски краљ и цар (1331—1355) 18 80 159 162 163 164 165 167 169 170 173 176 178 179 182
 Стефан Магно, млетачки аналита 83 86
 Стојановић Јб. 188
 Страцимир, бугарски деспот 149
 Стрез, севастократор 141
 Стричевић Ђ. 159 161 162 163 164 170 172 174 176 178 179 181
 Сфранцес Георгије, византиски историчар 7 18 19 26 29 42 43 44 99 111 112 116 117 118 120 123 124 130 131 135 155 184 190 193
 Сулејман, турски султан 97 183
 Svoronos N. 11
 Stein E. 102 106
 Stiernon L. 49 50
 Schlumberger G. 52 66 68
 Schmid P. 16
 σεβαστοκράτωρ 8 13 39 78 88
 σεβαστός 52, 68
 σεῖα 21
 συγκέλιον 34
 σκαράνхион 22
 σκιάδιον 21 23
 στεματοурγιών 22
 στρατηλατικόν 21
- Тактион Бенешевића 2
 Тактион Успенског 2
 Тамара, ћерка деспота Томе Анђела 71 72

- Теодор, брат деспота Добротице 144
 Теодор I Анђео, епирски владар
 (1215—1230) 6 14 34 49 53 54 55 56
 57 58 60 61 62 87 207
 Теодор I Ласкарис, нижејски цар
 (1208—1222) 30 31 32 33 35 57
 Теодор II Ласкарис, нижејски цар
 (1254—1258) 14 35 67
 Теодор Ласкарис, деспот в. Теодор I
 Ласкарис
 Теодор Палеолог, брат цара Андро-
 ника II 90
 Теодор Палеолог, монфератски маркиз
 25 41
 Теодор I Палеолог, деспот 6 18 24
 44 88 97 109 110 111 112 127 132
 133 134 135 136 207
 Теодор II Палеолог, деспот 17 19 20
 25 97 112 113 114 115 116 118 119
 120 127 128 130 131 132 133 139 207
 Теодор Светослав, бугарски цар
 (1300—1322) 145 146
 Теодор Скутариот, византиски хроничар
 31 32 54
 Теодор Спандолити, хроничар 83 85
 Теодора, супруга севастократора и де-
 спота Дејана 168
 Теодора, супруга краља Стевана Де-
 чанског 157 158 159
 Теодора Петралифа, супруга деспота
 Михајла II Анђела 64 68
 Тесалија, област 80 88 136 166 168
 Тома Анђео, деспот 71 72 73 74 87 102
 207
 Тома Палеолог, деспот 7 15 115 118
 119 120 121 125 129 131 136 137 140
 207
 Тома Прелубовић, деспот 15 80 81 82
 88
 Томокастрон, град 76
 Трапезунтско царство 47
 Трифонов А. 13 34 141 145 153
 Трново, град 45
 Турахан, турски војсковођа 131 134
 Турци (Османлије) 8 42 82 84 86 98
 99 102 121 124 131 134 139 171 190
 194 196 197 198 202
 Tafrali O. 100 101
 Thallóczy L. 182 187
 ταῦλα 22
 ταμτάριον 21
 Угарска 27 28 193 194 196 198 203 204
 Урбан V, папа (1362—1370) 44 96
 Урош, цар (1355—1371) 157 165 170
 171 176 180 182
 Успенски Ф. 38 46 47 50 53 61 74
 uim, титула 27
 Фердинанд, угарски краљ (1526—
 1564) 202 203
 Филип Кикандил, посланик цара Јо-
 вана V Палеолога 108
 Филип Тарентски 71 72 79 80
 Филотејев клетерологион 2
 Франческа, супруга деспота Карла I
 Тока 25
 Франческо Сфорца, војвода Милана
 193 197
 Франческо Ферети, анконски писац 44
 Фрања Бериславић 201
 Фридрих II Хоенштауфен, немачки
 цар (1220—1250) 66
 Халкокондил Лаоник, византиски
 историчар 8 44 48 49 111 112 125 184
 190
 Хексамилнион 134 139
 Хенрик I Фландријски, латински цар
 (1206—1216) 33 34 51 57 141
 Хиландар, манастир 91 93 171 174
 Хонијат Никита, византиски историчар
 28 29 30 31 49
 Хонорије III, папа (1216—1227) 56 57
 хоризма, врста повеле 65
 Храља 92 94
 хрисовуља, врста повеле 20 21 24 66
 68 73 75 82 132 137
 Христопољ, град 94 134
 Христофилопулос К. 4 10 17
 Halecki O. 94 95 96
 Heisenberg A. 32
 Henri de Valenciennes 51
 Hopf K. 70 71 74 75 76 78 79 81 82 110
 112
 Цариград 3 7 17 67 68 71
 цезар, титула 1 8 11 13 16 20 26 28
 29 38
 Центурионе Захарија, ахајски кнез
 113 120 138
 Цурита, шпански историчар 122
 Cammelli G. 109
 Cognasso F. 40
 Chalandon F. 27
 Chapman C. 71
 Chronicon majus 100 121
 Chronicon minus 100 121
 comes 18 73 74 83 85 153 179 183
 Шабан, град 199
 Шипијан, отац бугарског цара Михајла
 Шипмана 148

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

На страни	Ред	Стоји	Треба
5	6 ↑	Παλαιόλογος	Παλαιολόγος
38	15 ↓	Ἰππων	Ἰππων
50	4 ↑	Μιχαјла Ανђела	Јована Анђела
71	4 ↑	Схарпац	Схарпан
101	3—4 ↑	овај лун био организован као нека врста деспотата тј. да је управник Со град	овај град био организо- ван као нека врста де- спотата тј. да је управник Солуна
112	9 ↑	постао Теодор II је	Теодор II је постао
126	18 ↑	εὐσεβῆς	εὐσεβῆς δεσπότης
136	пр. 177	τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας	τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν
168	14 ↑	Синиша.	Синиша,
194	пр. 204 2 ↑	основ	основа